

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 35

**ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ФЕДЬКОВА**

Кам'янець-Подільський
2022

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 4 від 31 березня 2022 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

І. Романюк – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;
А. Чуткий – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри давньої та нової іс-
торії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік
НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук,
професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історич-
них наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних
наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філо-
софії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент
(*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**,
доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історич-
них наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідаль-
ний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відпові-
дального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор іс-
торичних наук, професор; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**,
доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, профе-
сор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**,
доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**,
доктор історичних наук, професор; **І. Собковьяк-Таб ака**, доктор габілітований, профе-
сор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, профе-
сор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філіпюк**,
доктор історичних наук, професор.

Н16 Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 35: До 60-річчя від дня народження професора Олександра Федькова. 284 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національ-
ний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»
(Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці
видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет імені

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 35

**TO THE 60TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR OLEKSANDR FEDKOV**

Kamianets-Podilskyi
2022

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

I. Romanyuk – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head
of the Department of History of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University;

A. Chutkyi – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor
of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smolii**,
academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **L. Bazhenov**,
Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow;
A. Hlushkovetskyi, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**,
Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok,
Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy
editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow;
O. Zavalniuk, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy,
Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences,
Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*);
S. Kopylov, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical
Sciences, Professor; **V. Lozoyyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melny-
chuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical
Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok,
Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania);
O. Ryabchenko, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab,
Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*edi-
tor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**,
Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University.
History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University,
2022. Vol. 35: To the 60th anniversary of the birth of Professor Oleksandr Fedkov. 284 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ФЕДЬКОВА

Олександр Завальнюк, Анатолій Глушковецький. ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР ФЕДЬКОВ: ЯСКРАВА ОСОБИСТІСТЬ, ІНТЕЛЕКТУАЛ, ТАЛАНОВИТИЙ ІСТОРИК, ПАТРІОТ УКРАЇНИ	9

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Анатолій Заводовський. ПОСТАТЬ «БУДИТЕЛЯ» АНАТОЛІЯ КРАЛИЦЬКОГО У ПРАЦЯХ НАУКОВЦІВ	37
Віктор Колесник, Оксана Чеберяко. В ІДЕОЛОГІЧНО-ПОЛІТИЧНИХ ЛЕЩАТАХ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – 1980-х рр. УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	48
Лев Баженов. ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ҐЕРИНОВИЧ І СТАНОВЛЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ В 20-ті РОКИ ХХ ст.	63
Лариса Левченко. ОСОБИСТА ТРАГЕДІЯ ОЛЕКСАНДРИ СОКОЛОВСЬКОЇ: УНІКАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ З ПРОВІНЦІЙНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ	71
Андрій Гриценко, Віра Назарова. ПОХОВАННЯ 1922-1991 рр. ГЛУХІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ЄВ- РЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА	104

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Сергій Тимофійко. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА КОНФЕРЕНЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ БІЛЯ МІСТА ГЕЛЬСИНГФОРС (16-20 КВІТНЯ 1907 р.).....	113
Володимир Кіцак. БРИТАНСЬКА ПОЗИЦІЯ ЩОДО УЗГОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НА МАТЕРІАЛАХ РАДЯНСЬКИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ	126

Андрій Слесаренко, Роман Михальчук. ГОЛОКОСТ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ 1960-х РОКІВ: МИСТЕЦЬКИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ АСПЕКТИ	140

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр. РОДИНА ЯРМОЛИНСЬКИХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЯРМОЛИНЕЧЧИНИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО СТАРОСТВА (1400–1690-ті рр.).....	150
Володимир Газін. ТРАГІЧНИЙ 1657 р.: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА У ВИРІ ВНУТРІШНІХ ТА ЗОВНІШНІХ ВИКЛИКІВ	162
Ігор Піддубний. МІСЦЕ ТА РОЛЬ БЕННО ШТРАУХЕРА У ЖИТТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ЧЕРНІВЦІВ ТА БУКОВИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.	178
Віктор Адамський. ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ (БЕРЕЗЕНЬ–ЛИСТОПАД 1917 року): ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВЛАДИ	191
Тетяна Кароєва. ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ПРОМИСЛОВОСТІ В РАДЯНСЬКОМУ МІСТІ 1920-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ)	210
Андрій Криськов. УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ.....	221
Анатолій Скрипник. СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ МЕШКАНЦІВ НАДЗБРУЧЧЯ НАПРИКІНЦІ 40-х рр. ХХ ст. (на прикладі села П'ятничани)	233
Алла Атаманенко. УКРАЇНЦІ СЛОВАЧЧИНИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХІ ст.	246
Василь Хоміцький. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УПЦ КП В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1992–2018 рр.).....	262

CONTENTS

TO THE 60TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR OLEKSANDR FEDKOV

Oleksandr Zavalniuk, Anatolii Hlushkovetskyi. PROFESSOR OLEKSANDR FEDKOV: A BRIGHT PERSONALITY, AN INTELLECTUAL, A TALENTED HISTORIAN, A PATRIOT OF UKRAINE.....	9

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Anatolii Zavodovskyi. THE FIGURE OF THE “AWAKENER” ANATOLIY KRALYTSKY IN THE WORKS OF SCIENTISTS.....	37
Viktor Kolesnyk, Oksana Cheberyako. IN IDEOLOGICAL AND POLITICAL VICES: SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE 1940–1980’s UKRAINIAN PARTIES IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY XX CENTURY	48
Lev Bazhenov. PROFESSOR VOLODYMYR GERINOVICH AND THE ESTABLISHMENT OF EXCURSION AFFAIRS IN KAMENECHN REGION IN THE 20s OF THE XX CENTURY	63
Larysa Levchenko. ALEXANDRA SOKOLOVSKAYA PERSONAL TRAGEDY: UNIQUE DOCUMENTS FROM THE PROVINCIAL ARCHIVES OF UKRAINE.....	71
Andrii Hrytsenko, Vera Nazarova. BURIAL OF THE HLUKHIV JEWISH CEMETERY IN 1922–1991 IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF THE CITY’S JEWISH COMMUNITY.....	104

WORLD HISTORY

Serhij Tymofijko. NATIONAL ISSUE AT THE CONFERENCE OF THE NATIONAL SOCIALIST PARTIES OF THE RUSSIAN EMPIRE NEAR THE CITY OF HELSINGFORS (APRIL 16-20, 1907).....	113
Volodymyr Kitsak. BRITISH POSITION ON THE HARMONIZATION OF THE SOVIET-POLISH BORDER DURING WORLD WAR II: ON THE MATERIALS OF SOVIET PUBLISHED DOCUMENTS	126

Andrij Slesarenko, Roman Mychalchuk. THE HOLOCAUST IN CZECHOSLOVAKIA FILMS OF THE 1960s: ARTISTIC AND SOCIAL ASPECTS.....	140

HISTORY OF UKRAINE

Uriy Khoptiar, Andrii Khoptiar. THE YARMOLYNSKI FAMILY AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE YARMOLYNECHCHYNA OF THE KAMIANETS ELDERSHIP (1400–1690)	150
Volodymyr Hazin. TRAGIC 1657: UKRAINIAN STATE IN THE MAELSTROM OF INTERNAL AND EXTERNAL CHALLENGES	162
Ihor Piddubnyi. THE PLACE AND ROLE OF BENNO STRUCHER IN THE LIFE OF THE JEWISH COMMUNITY OF CHERNIVTSI AND BUKOVINA END OF XIX – FIRST QUARTER OF XX CENTURY	178
Viktor Adamskyi. THE PODILSK PROVINCIAL COMMISSIONER IN THE REVOLUTIONARY ERA (MARCH-NOVEMBER 1917): THE EMERGENCE AND FORMATION OF THE INSTITUTION OF POWER	191
Tetiana Karoyeva. THE INSTITUTIONAL ROLE OF INDUSTRY IN A SOVIET CITY OF THE 1920s (ON THE EXAMPLE OF VINNYTSIA)	210
Andrii Kryskov. UKRAINIAN PARTY OF SOCIALISTS-REVOLUTIONARIES IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA	221
Anatolii Skrypnyk. SOCIAL STRUCTURE AND POLITICAL PREFERENCES OF DWELLERS IN NADZBRUCHCHIA REGION IN LATE 1940s (the study of the village of Piatnychany)	233
Alla Atamanenko. UKRAINIANS OF SLOVAKIA AS A FACTOR OF UKRAINIAN-SLOVAK INTERCULTURAL INTERACTION OF THE SECOND HALF OF THE XX – FIRST TWENTY YEARS OF THE XXI CENTURIES.....	246
Vasyl Khomitsky. INSTITUTIONALIZATION OF THE UOC-KP IN WESTERN UKRAINE (1992–2018)	262

ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ФЕДЬКОВА

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.9-36

УДК 929:94(477)Федьков

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – академік УАІН, НАНВО України, заслужений працівник освіти України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-1778-9736

Researcher ID 1-7817-2018

ZAVALNIUK Oleksandr – Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, NANVO Academician of Ukraine, Honored Worker of Education of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ Анатолій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua)

ORCID 0000-0003-3197-4580

Researcher ID AAE-4390-2022

HLUSHKOVETSKYI Anatolii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Dean of Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Завальнюк, О., Глушковецький, А. (2022). Професор Олександр Федьков: яскрава особистість, інтелектуал, талановитий історик, патріот України. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 9–36.

ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР ФЕДЬКОВ: ЯСКРАВА ОСОБИСТІСТЬ, ІНТЕЛЕКТУАЛ, ТАЛАНОВИТИЙ ІСТОРИК, ПАТРІОТ УКРАЇНИ

Анотація. Для зміцнення науково-педагогічного потенціалу держави, підготовки нових поколінь талановитих українських вчених, формування їх найкращих особистісних, професійних і громадських якостей неабияке значення має індивідуальний досвід становлення і розвитку нині діючих кадрів науковців. **Метою** статті є створення цілісного біографічного нариса про формування особистості, науково-педагогічну, управлінську та громадську діяльність відомого українського історика, професора, завідувача кафедри Федькова Олександра Миколайовича, який є яскравим прикладом вірного служіння українській історичній науці, вищій школі, підготовці висококваліфікованих педагогічних і наукових кадрів для нашої країни. **Методологічні засади** дослідження становлять принципи історизму об'єктивності, всебічності й системності, які реалізовані за допомогою низки таких дослідницьких методів, як аналітичний, синтетичний, описовий, біографічний, синхронний, діахронний та інші. **Наукова новизна** роботи полягає у вперше широкому і цілісному осмисленні та представленні загалу пройденого життєвого і професійного шляху відомого українського історика-подільця О. Федькова, його найбільш важливі складові і здобутки, які мають неординарне значення для сучасників, майбутніх вчених і педагогів як досвід для критичного сприймання і використання у власному служінні освіті, науці, громаді. **Висновки.** Доведено, що особистість вченого сформувалася упродовж тривалого часу, завдяки інтелігентній сім'ї, педагогам загальноосвітньої та науково-педагогічним працівникам вищої шкіл, де велику роль відіграли його батьки, наставники, факультетський колектив; неабиякі розумові здібності, висока організованість, цілеспрямованість, працьовитість, наполегливість, засвоєння усього нового і прогресивного, а також сприяючі умови забезпечили поступове сходження у власній освітній підготовці і науковій сфері, просування щаблями в адміністративній роботі, ріст авторитету як викладача, управлінця, громадського діяча; заснована і керована вченим наукова школа, яка працює у багатьох напрямках, розвиває свою активність і посилює присутність серед університетських шкіл, в сучасній історіографії України, має чималу перспективу.

Ключові слова: Олександр Федьков, особистість, інтелектуал, вчений-історик, управлінець вищої школи, патріот України.

PROFESSOR OLEKSANDR FEDKOV: A BRIGHT PERSONALITY, AN INTELLECTUAL, A TALENTED HISTORIAN, A PATRIOT OF UKRAINE

Abstract. Individual experience in the formation and development of current scientists is of immense importance for strengthening the scientific and pedagogical potential of the state, training new generations of talented Ukrainian scientists, and forming their best personal, professional, and social qualities. **The purpose of the article** is to create a complete biographical essay on the formation of personality, scientific and pedagogical, managerial, and public activities of the famous Ukrainian historian, professor, head of the department Fedkov Oleksandr Mykolaiovych, who is a shining example of faithful service to Ukrainian historical science, higher education, training highly qualified pedagogical and scientific staff for our country. **The methodological principles of research** are the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and systematization, which are implemented through a number of research methods

such as analytical, synthetic, descriptive, biographical, synchronous, diachronic, and others. **The scientific novelty** of the work is for the first time a broad and holistic understanding and presentation of the life and professional path of the famous Ukrainian historian from Podillia, O. Fedkov, his most important components and achievements of extraordinary importance to contemporaries, future scientists, and teachers as experience for critical perception and use in their own service to education, science, community. **Conclusions.** It has been evidenced that the personality of a scientist has been formed for a long time, thanks to an intelligent family, teachers of general education, and scientific and pedagogical staff of higher schools, where his parents, mentors, and faculty played an important role; outstanding mental abilities, high organization, purposefulness, diligence, perseverance, mastering everything new and progressive, as well as favourable conditions provided a gradual ascent in his own educational training and research, advancement in administrative work, growth of authority as a teacher, manager, public figure; founded and managed by scientists, the scientific school, which works in many areas, develops its activity and strengthens its presence among university schools in the modern historiography of Ukraine, has considerable prospects.

Key words: Oleksandr Fedkov, personality, intellectual, scientist-historian, manager of higher school, patriot of Ukraine.

Постановка проблеми. Досвід провідних університетів світу й України засвідчує, що одним з найбільш унікальних чинників, які забезпечують авторитет закладів вищої освіти, є високопрофесійний колектив учених, здатних виконувати різні складні функції – управлінську, наукову, освітню, методичну, виховну тощо. Основу таких об'єднань становлять самодостатні, віддані справі, яскраві наукові та патріотичні особистості, що упродовж багатьох років і десятиліть є прикладом у науково-педагогічній та громадській діяльності, сприймаються як справжня еліта світового, національного чи регіонального рівня.

Однією із таких колоритних, інтелектуальних і талановитих постатей Хмельниччини ХХІ століття є доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Федьков Олександр Миколайович. Це ім'я добре відоме не лише в рідному виші, міській та обласній громадах, а й серед професійних істориків України.

Аналіз джерел та останні дослідження. Формування і вдосконалення цієї особистості загалом, а також непересічних індивідуальних освітніх і наукових якостей, громадської активності тощо ще на стала предметом належного наукового осмислення, хоча в окремих виданнях можна віднайти про нього невеличкі біографічні дані (Кам'янець-Подільський національний університет..., 2008, с. 53), куці згадки про викладацьку роботу (Завальнюк, Комарніцький, 2008, с. 126, 163, 166, 211, 288, 295; Копилов, Газін, 2008, с. 24, 28, 20-30; Філінюк, 2011, с. 16; Філінюк, 2016, с. 16), факти про науково-педагогічну, бібліофільську діяльність (Завальнюк, Комарніцький, 2008, с. 126, 163, 166, 211, 288, 295, 484, 490, 494, 506, 514, 526, 539, 563, 618, 622), відзначення за професійні досягнення на проректорській посаді (Завальнюк,

Комарницький, 2008, с. 337, 341, 351, 352, 353, 354, 375, 383, 433). Невеличку інформацію про вченого було вміщено у довідкових виданнях (Баженов, 1993, с. 384; Україна..., с. 57–58). Окремі сторінки його біографії помістили журналісти та науковці в місцевій пресі (Красуцький, 2002, 2007; Подвижник..., 2007; Філінюк, 2012). Тож можна впевнено стверджувати, що на сьогодні опубліковано лише розрізнені відомості про цього діяча, які досить лапідарні, неповні і не дають цілісного розуміння процесу формування його постаті, реалізації наявного творчого потенціалу, науково-освітніх здобутків тощо.

Метою статті є створення на основі усних і опублікованих джерел ґрунтовного біографічного нариса про формування та розквіт особистості, науково-педагогічну, управлінську та патріотичну діяльність відомого українського історика, професора, завідувача кафедри Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Федькова Олександра Миколайовича, який став яскравим прикладом вірного служіння українській історичній науці, вищій освіті, підготовці висококваліфікованих педагогічних і наукових кадрів для країни.

Виклад основного матеріалу. Велика професійна родина Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка здавна славиться багатьма талановитими вченими, педагогами, керівниками структурних, зокрема і базових навчальних підрозділів, добре знаними, авторитетними працівниками, які наповнюють професійне і громадське життя колективу самовідданої діяльності у підготовці фахівців педагогічного та інших профілів, є прикладом високих професіональних, наукових і людських якостей, ретельно працюють над вдосконаленням освітнього процесу. З-поміж них виділяється доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Олександр Миколайович Федьков, який нещодавно відзначив свій 60-річний ювілей. Його життя і багатогранна діяльність є прикладом реалізації свого визнаного потенціалу рідному університету, міській і обласній громадам, демократичній Україні загалом.

Він народився 9 лютого 1962 р. у с. Добровля Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, у сім'ї сільських інтелігентів. Батько Микола Степанович (нині покійний), випускник Кам'янець-Подільського сільгоспінституту, працював управлінцем у колгоспі «Прогрес», що об'єднував 7 населених пунктів з центром у с. Привороття. Був обраний головою Приворотської сільради, а згодом парторгом, заступником голови колективного господарства (курував роботу освітніх і медичних закладів, займався питанням оздоровлення селян, допомагав їм у вирішенні багатьох назрілих питань), нарешті, головою того ж колгоспу. Мати Віра Антонівна (проживає у с. Оринин Кам'янець-Подільського району) працювала учителькою початкових класів, викладала біологію у Приворотській восьмирічній/середній школах. Сім'я належала до багатодітних: крім Олександра, зростали дві його сестрички – Наталія (1959 р.н.) і Валентина (1968 р.н.). Усі діти були огорну-

ті ніжною любов'ю і душевним теплом батьків, їх учили любити і поважати людей, дружити з ровесниками, допомагати батькам у присадибному господарстві. М. Красуцький вважає, що батьки відіграли вирішальну роль у формуванні моральних і ділових якостей сина та доньок, які брали постійний позитивний приклад з найрідніших їм людей (Красуцький, 1992).

Олександр спочатку навчався у малокомплектній Добровольській початковій школі. Ріс допитливим, з цікавістю пізнавав навколишній світ. Назавжди запам'ятав свого талановитого учителя В. Ткачука, який, працюючи одночасно з учнями трьох класів, віддавав дітям серце, учив їх різних предметів, розвивав художні здібності, щороку 4-5 разів демонстрували у переповненому сільському клубі свою самодіяльність. Діти любили свого наставника, який володів кількома музичними інструментами, прагнули наслідувати його у майбутньому.

Освіту продовжив у Приворотській середній школі, просторому будинку, збудованому 1968 року. Навчатися любив, щодня з інтересом пізнавав незвідане з різних наук, був допитливим, старанним, обов'язковим. Щоденне виконання домашніх завдань стало пріоритетним зайняттям хлопця, хоча ніколи не відмовляв у виконанні господарських доручень батьків (випасав корову, допомагав обробляти земельну ділянку, робити запаси кормів на холодний період року тощо). Під час жнив разом із друзями-старшокласниками допомагав очищати зібраний врожай зернових, набирався досвіду для дорослого життя, заробляв кишенькові гроші, які розумно витрачав. У своєму оточенні користувався авторитетом як найбільш успішний школяр, був сміливим, завжди демонстрував юнацькі переконання, твердість характеру, готовність відстоювати свою позицію. За це його поважали.

У школі особливо полюбив історію. І це не випадково, адже Микола Степанович, попри негуманітарний профіль фаху, упродовж свого багатогранного, цікавого життя навдивовижу захоплювався історією, різними суспільними дисциплінами, читав багато тодішніх наукових і популярних видань, обмінювався думками з колегами-управлінцями. Його знали у районі як неперевершеного бібліофіла, який мав кількатисячну книгозбірню, якою послуговувалися усі бажаючі. Ще навчаючись у Підпилип'янській середній школі Орининського району, був одним з кращих у своєму класі, і у складні повоєнні роки блискуче орієнтувався в історичних подіях, зафіксованих у шкільному курсі, шукав і використовував додаткову літературу для підготовки до уроків та занять історико-краєзнавчого гуртка. Своє захоплення минувшиною передав синові, залучав його до поступового опрацювання домашнього книжкового фонду, який постійно зростає. І тут він досяг вражаючих результатів. О. Федьков пізніше згадував, що у їхньому будинку була окрема кімната, де батько розміщував придбані книги з різної тематики: аграрно-технічної, суспільно-політичної, художньої тощо. Запам'яталась йому збірки казок, міфів, легенд, билин. Книги у сім'ї читали усі без винятку, з роками опрацьовували більш серйозні видання (Гріншєна, 2012).

Учителі історії М. Березовська і М. Слабоус, працюючи з Олександром, відзначали його працьовитість, вміння охоплювати новий матеріал і запам'ятовувати його в деталях, знання важливих історичних фактів і персоналій, уміння на шкільному рівні аналізувати і оцінювати засвоєний матеріал, допомагали майбутньому історикові систематизувати картину подій, робити порівняльний аналіз у хронологічному розрізі. А ще – давали додаткові, індивідуальні завдання, після чого він виступав з рефератами на засіданнях історичного гуртка тощо. Олександр у своїх відповідях на уроках з історії неодноразово використовував джерела, які були недоступні навіть його наставникам через відсутність у шкільній та сільській бібліотеках. Його, як найкращого знавця, відряджали на районні предметні олімпіади, зокрема й з історії, де він посідав високі місця. Не випадково, коли отримав атестат про середню освіту із золотою медаллю за відмінні успіхи у навчанні та поведінці, заявив, що хоче бути схожим на своїх наставників з історії і присвятить своє життя педагогічній справі, навчанню дітей з цього великого предмету. Як покаже життя, його мрія здійснилася, але на більш вищому рівні. У характеристиці випускника, яку отримав разом з атестатом, зазначалося, що він наполегливий, працелюбний, уважний і старанний на уроках. Уміє осмислювати і легко засвоює новий навчальний матеріал. Цікавиться політичним життям країни. Займається фізичною культурою. Учасник та призер районних легкоатлетичних турнірів. Громадський активіст школи: у старших класах очолював шкільну комсомольську організацію (Архівний відділ..., арк. 2).

Найближчим до рідного села О. Федькова був Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (його історія розпочалася далекого 1918 року, коли було засновано Кам'янець-Подільський державний український університет), який мав у своєму складі славетний історичний факультет. Саме 1979 року він розпочав підготовку фахівців зі спеціальності «Історія і радянське право» за 5-річним циклом (до того за 4-річними навчальним планом готували лише учителів історії). Це стало додатковим стимулом для того, щоб здобути вищу освіту саме тут. Як золотий медаліст, що витримав усний іспит з історії РСРС і УРСР на «відмінно», відразу був зарахований до складу першокурсників історичного факультету. Водночас студентами істфаку стали півтора десятка випускників, які закінчили школу із золотими/срібними медалями. Чимало зарахованих відслужили в армії, мали певний виробничий і життєвий досвід. Словом, команда майбутніх істориків виявилася доволі потужною. Не випадково, через певний час, після завершення підготовки в докторантурі та аспірантурі, з цієї когорти виїде 1 доктор і 5 кандидатів історичних наук, нині авторитетних науково-педагогічних працівників України. Чимало однокурсників О. Федькова згодом очолили заклади середньої освіти, стали відомими педагогами-новаторами, забезпечують на високому фаховому рівні освітній процес з історії та основ правознавства зі школярами.

У виші, який для першокурсників серйозно відрізнявся від середньої школи, у чомусь був загадковим чи незбагненим, Олександр не розгубився

і, використовуючи свої природні розумові здібності, попередній освітній і життєвий досвід, а ще такі притаманні йому риси, як відповідальність, товариськість, велике прагнення до самоствердження і оволодіння новими знаннями, певні лідерські амбіції, сповна освоїв нову систему навчальної праці, занурився у багатющий, ще не пізнаний світ історії, який їхньому курсу викладали уславлені метри – професори Л. Коваленко, П. Лаптін, І. Винокур, П. Шербина, Ю. Тарасов, авторитетні доценти – А. Копилов, О. Степенко, М. Кукурудзяк, Л. Баженов, В. Степанков, В. Газін, А. Опря та інші (з цього загалу згодом 5 стануть докторами наук, професорами). Усі вони – справжні особистості, люди віддані своїй професії, відповідальні і глибоко обізнані фахівці у різних галузях вітчизняної чи зарубіжної історії. Словом, вчитися було у кого, і свою студентську місію О. Федьков щоденно виконував відповідально, у повному обсязі, був справжнім лідером у навчальній праці. Намагався розібратися у складних, іноді дискусійних питаннях, опрацьовував монографічні видання, журнальні статті, яких було досить у факультетській бібліотеці, допізна засиджувався у читальному залі, де робив короткі, але сутнісні конспекти, а згодом ставив викладачам різні непрості наукові запитання, які свідчили про його потужну динаміку.

Навчився глибше формулювати свої думки, робити обґрунтовані висновки, належно представляти їх в аудиторних дискусіях і на письмі. Вчився зразково. Двічі проходив педагогічні практики, де продемонстрував уміння застосовувати в класі та позаурочній роботі набуті теоретичні знання, отримані від уславленого і водночас надзвичайно вимогливого і принципового факультетського методиста, історика-краєзнавця Б. Кушніра. За проведені проблемні уроки, які дуже популяризував серед студентів і учителів, а також якісні виховні заходи зі школярами практикант отримав найвищі оцінки.

Як кращого з кращих старшокурсників, факультет відрядив на всеукраїнську олімпіаду з історії у Дніпропетровський державний університет. Працював у різних наукових гуртках і проблемних групах, виступав на студентських наукових конференціях, демонстрував свою неабияку виучку. Матеріали для цього брав у центральному історичному та обласному державних архівах. Буваючи у Києві, виконував різні завдання професора Л. Коваленка, познайомився з видатними київськими істориками, які дуже прихильно поставилися до міркувань талановитого студента. На випускному курсі виконав дипломну роботу «Селянські організації на Поділлі в роки першої російської революції (1905-1907)». Автор здійснив ґрунтовний історіографічний аналіз, широко використав архівні і опубліковані джерела, належно структурував текст. Як сам він згадував, робота з архівними документами дала йому змогу пересвідчитися у тому, що офіційна радянська історіографія подавала діяльність цих організацій однобічно, утім відходити від наукових стереотипів було не прийнято. Тоді цей індивідуальний процес скептизму лише започаткувався, а реально здійснився на початку 1990-х рр. (Федьков, 2006, с. 194–195). Після успішного захисту дипломного дослідження отримав

диплом з відзнакою, а разом з ним широкі можливості для самореалізації в освітній та інших сферах.

У студентській біографії О. Федькова знайшлося місце і для активної громадської діяльності: працював старостою академічної групи, тричі обирався членом комсомольського бюро істфаку. Був членом агітбригади «Пошук». Сприяв залученню молоді до змістовного відпочинку, проведенню різних колективних заходів. Пропагував ідеї здорового способу життя. Сам щоденно займався фізичними вправами, любив бігати, захоплювався спортивною ходьбою, у післяобідній час відвідував різні секції, виступав на рингу і навіть брав участь у молодіжних боксерських турнірах. Тим самим загартовував свій характер, вчився тримати удар, шукати шляхи до перемоги, яку здобував неодноразово. А ще, наслідуючи батьківську традицію, почав формувати власну бібліотечку, благо що ціни на книги були доступними і для студентів (Грінішена, 2012). На придбання наукової та іншої літератури, яка цікавила талановитого юнака, грошей у батьків не просив, оскільки упродовж 10 семестрів постійно отримував підвищену стипендію і зарплату у кількох третіх семестрах.

Двічі очолював студентський будівельний загін «Ентузіаст», який працював під час третього (літнього) семестру на господарських об'єктах Хмельницької області і вносив певний вклад у економічний розвиток рідного краю. Як командир цієї структури, продемонстрував неабиякі вміння у якісному відборі кандидатів до загону, постійно працював з будзагонівцями, організовував їх на виконання та перевиконання виробничих норм, знаходив порозуміння з господарськими керівниками регіону і різних районів, отримуючи необхідні ресурси для трудового процесу тощо. Хлопці встигали скрізь, зокрема влаштовували концерти художньої самодіяльності у сільських будинках культури, надавали шефську допомогу школам і дитсадочкам. Одноденний заробіток загін переводив на рахунок «Фонду миру». Тож підсумкові результати діяльності виявилися досить втішними, за що О. Федьков отримав обласну та інститутську премії, інші відзнаки. Все це свідчило про його здатність вирішувати непрості колективні завдання, до яких рідний факультет загалом не готував, ріст авторитету як молодіжного лідера, умілого організатора і керівника невеликого трудового колективу. Продемонстровані тоді якості стануть йому у пригоді в майбутньому, коли доведеться вирішувати непрості управлінські функції, розв'язувати низку складних питань. У самостійне професійне життя він пішов цілком сформованою, самодостатньою людиною, здатною успішно вирішувати завдання із навчання і виховання підрастаючого покоління. У випускній характеристиці, підписаній деканом історичного факультету Л. Баженовим, секретарем партбюро В. Газіним та секретарем комсомольського бюро М. Колісником зазначено, що молодий фахівець дисциплінований, скромний і тактовний, вміє створювати в колективі здоровий морально-психологічний клімат, володіє лекторськими здібностями, користується повагою серед студентів і викладачів навчального підрозділу (Архівний відділ..., арк. 26).

Відповідно до розподілу випускників 1984 року на роботу, отримав призначення на посаду вчителя історії у Жванецькій середній школі Кам'янець-Подільського району, у якій свого часу працював Б. Кушнір. Перші кроки самостійної учительської праці засвідчили, що у молодого спеціаліста є величезний багаж знань, необхідна теоретична і методична підготовка. А ще – велике бажання працювати з дітьми. Ці якості добре бачили і відзначили його старші колеги-педагоги. В школі почувався впевнено, прислухався до порад і керівника методичного об'єднання, і заступника директора з навчальної та виховної роботи, і директора. З того усього брав найраціональніше.

Учні любили свого розумного наставника, тягнулися до нього у позакласній роботі з історії, чули від нього змістовні розповіді про найцікавіше, що поглиблювало їхні знання. Попри вирішення непростих шкільних завдань, що забирало багато часу, поступово осмислював підняті у дипломній роботі питання діяльності селянських організацій в Подільському краї у 1905-1907 рр., будував певні дослідницькі плани, відгукнувся на запрошення взяти участь у VI Подільській історико-краєзнавчій конференції, але призов до війська перешкодив цьому. Попри те, разом із науковим керівником підготували спільну доповідь, яка була опублікована і стала першою невеликою працею майбутнього історика (Федьков, Завальнюк, 1985).

Дійсну строкову службу у збройних силах розпочав у листопаді 1984 р. Фізично загартований, морально стійкий, відповідальний, дисциплінований, він дуже швидко звик до військової дисципліни у навчальному закладі, який готував командирів мотострілкових підрозділів, хоча нелегко було перейти на задоволення вимог загального статуту, відмовитися від звичних у цивільному житті уподобань і норм поведінки. Опановував матеріальну частину, виконував усі нормативи фізпідготовки, брав участь у спортивних змаганнях своєї військової частини, не раз посідав високі підсумкові місця. Командири дуже швидко відзначили високоінтелектуального, ініціативного курсанта, який успішно виконував усі індивідуальні завдання, успішно справлявся як з військовою, так і політичною підготовкою у військовій частині та поза нею під час різних навчань, влаштованих командуванням Прикарпатського військового округу.

У багатьох випадках командири, які не давали майбутньому сержанту жодних поблажок щодо військового режиму, залучали його до проведення політзанять, де він, умовно кажучи, був поза конкурсом і давав «фори» старшим у званні, демонстрував глибоку обізнаність і допомагав багатонаціональному особовому складу у засвоєнні різного роду «ідеологічних премудростей». Тож рідкісний знак «Відмінник військової і політичної підготовки» незабаром прикрасив лацкан його військової форми. Після закінчення 6-місячного курсу підготовки сержанта Федькова, як одного з кращих, залишили для продовження служби у військовій навчальній частині, де він передавав набутий досвід молодим курсантам. Коли наближався до завершення термін служби, пройшов двомісячні офіцерські курси, після чого отримав військово-

ве звання молодшого лейтенанта. З ним і демобілізувався у травні 1986 р., набувши специфічного управлінського досвіду.

Зі служби повернувся добре загартованим, з умінням ще більше концентруватися на вирішенні посталих проблем. Збирався йти на попередню роботу. Але, навідавшись на рідний факультет (мешкав поруч) для того, щоб проконсультуватися щодо конкретизації своїх подальших кроків, зустрівся з новим завідувачем кафедри всесвітньої історії М. Кукурудзяком. Оскільки вчений добре пам'ятав талановитого випускника, то, висловивши йому певні побажання щодо майбутнього дослідження, разом з тим запропонував попередні літньої екзаменаційної сесії студентів-заочників істфаку тимчасово попрацювати сумісником, щоб допомогти кафедрі (у 1986 р. помер один із її професорів) у виконанні навчального плану. Олександр Миколайович прийняв цю пропозицію, бо фактично залишався без роботи і заробітку. До викладацької праці (йому доручили лекції і семінарські заняття з нової історії країн Європи і Америки) взявся дуже охоче, зі всією притаманною йому відповідальністю. Не вірилось, що доля йому подарувала шанс зробити прорив у професійному житті.

Засів за наукову літературу. Спочатку довелося прочитати відкриту лекцію, на якій побував завідувач кафедри. Отримав цілком схвальну оцінку, хоча досвідчений викладач і фахівець з того ж предмету, який викладав на денній формі навчання, зробив кілька вартих уваги побажань. Утім щодо науково-теоретичного рівня, то лекція його задовольнила. Крім того, шеф побував і на двох семінарських заняттях, де студенти-заочники, які використали додатково запропоновану літературу, продемонстрували загалом непогані знання, а вимогливий молодий викладач виявив необхідні науково-педагогічні здібності. Сесія закінчилася, і дебютант офіційно залишився без роботи. Щоправда, Микола Григорович обнадіяв 24-річного колегу, що той підходить кафедрі, яка має вакансію, тому офіційно пропонуватиме ректору А. Копилову оголосити конкурс на її заміщення, а після завершення сезону літніх відпусток відбудуться вибори на асистентську посаду. Все обіцяне реалізувалося сповна, і наприкінці серпня 1986 р. вчена рада вишу одностайно проголосувала за обрання О. Федькова асистентом кафедри всесвітньої історії на повну ставку, терміном на 5 років.

Так розпочався новий період біографії О. Федькова, в ході якого відбулося поступове сходження до наукових і педагогічних висот. Молодий асистент отримав академічне навантаження обсягом у 1000 годин. Роботи вистачало: довелося багато читати, моделювати, проводити семінарські заняття з нової та новітньої історії країн Європи та Америки, розробляти спецкурс з історії країн Латинської Америки, керувати виконанням курсових робіт тощо. А ще були різні «понаднормові» доручення кафедри і деканату, виконання яких вимагало поїздок до обласного і районних центрів, відвідування різних управлінських, освітніх і громадських структур тощо. Студенти його любили за нестандартність, новаторський підхід у викладанні, виставляли виклада-

чеві високі рейтингові бали у перших під час перебудови офіційних молодіжних опитуваннях, що додавало молодому асистентові енергії, насаги працювати ще краще. Колеги ставилися до Олександра Миколайовича з повагою.

Кафедра вимагала, щоб кожен молодий викладач займався науково-дослідною роботою. Ще не маючи достатнього досвіду, О. Федьков взявся за виконання кандидатської дисертації. Консультуючись з вченими свого факультету та Інституту історії АН України, куди був вхожий ще зі студентських часів, вирішив продовжувати розпочату раніше тему, дещо змінивши її формулювання і територіальні межі (вона мала охопити всю Правобережну Україну). Хронологічний зріз роботи змінювати принципово не хотів, оскільки мав чимало напрацьованого матеріалу, що стосувався 1905-1907 рр. Тему затвердили, але змоги для її повноцінного виконання викладацька завантаженість не давала. Тому вирішив вступати до аспірантури. А тим часом взявся готувати необхідні кандидатські іспити, щоб потім полегшити виконання аспірантських завдань. У зв'язку з цим роботи значно побільшало. Менше часу приділяв сім'ї. Їздив до столиці, де поетапно звітувався про виконання завдань кандмінімуму (іноземна мова, філософія), займався пошуком джерел у Державному архіві Хмельницької області та Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). У 1986-1987 рр. взяв участь в історико-краєзнавчих конференціях, проведених у Кам'янці-Подільському та Вінниці (Федьков, 1987, 1988). Це були перші виступи початківця, які засвідчили його уміння працювати з історичними джерелами, стисло подавати молододосліджені питання, робити належні узагальнення та висновки, відстоювати власні позиції. З часом це переросло в його добротні професійні вміння працювати у науковій аудиторії і пропонувати для осмислення ті чи інші аспекти з різних дослідницьких проблем. Але дебютні доповіді залишилися у пам'яті назавжди як успішна спроба увійти в коло науковців, посісти у ньому помітне місце.

Перед початком 1989-1990 навчального року кафедра погодилася відпустити свого молодого колегу до столиці, для здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Подав документи у відділ аспірантури і докторантури Інституту історії АН України. Склавши на відмінно вступний іспит, 27-річний подолянин був зарахований на навчання у відділ історії України XIX – початку XX ст., яким керував талановитий, дієвий і надзвичайно доброзичливий доктор історичних наук, професор В. Сарбей.

О. Федьков відразу усвідомив високу професійність наукового середовища, де півтора десятка істориків у встановлені дні постійно дискутували, обмінювалися свіжими думками, давали оцінки різним публікаціям, обговорювали плани-перспекти досліджень, дисертаційні роботи та їх автореферати. Студентів тут, звісно, не було, тож уся увага фокусувалася на науковому житті. Школа для наукового росту була фантастично потужною і результативною. Тон у всьому задавав завідуючий відділом. Він достойно оцінив здібності перспективного аспіранта, взяв його під своє надійне крило, спрямовуючи розвиток наукових якостей. Молодий науковець активно працю-

вав над дисертаційною темою, опрацьовував історіографічний матеріал, значна частина якого була застарілою і не відповідала духові відродження національної історіографії. Цінні свідчення черпав із періодики 1905-1907 рр., наполегливо трудився у ЦДІА України (м. Київ), 6 обласних держархіввах, добрався до багатих московських архівосховищ. Матеріалу для виконання поставлених у дисертації дослідницьких завдань було більш ніж достатньо. Поступово осмислював зібране, групував матеріал за підрозділами, вдосконалював новаторську концепцію роботи.

У зв'язку з процесами демократизації в країні аспіранту вдалося взяти до рук і опрацювати омріяні праці українських державних діячів та істориків – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко та ін., які до того перебували у радянських спецсховах і були недоступні для дослідників. Історія України відкрилася йому по-іншому, не так, як її трактували радянські історіографи. Довелося переосмислювати події різних століть, сприймати їх у зовсім іншому вимірі. Це була свого роду концептуальна міні-революція, що спричинила новий науково вартісний світогляд молодого людини, яка щиро прагнула знати правдиву історію свого народу.

Обмежитися виконанням лише своїх прямих аспірантських обов'язків не вдалося, оскільки шеф, належно оцінюючи наукові здібності свого учня, пропонував йому для реалізації різні цікаві ідеї. Вже на початку 1990-х рр., ще до проголошення незалежності України, він спрямував аспіранта на видання збірника програм і платформ 7 українських політичних партій початку ХХ століття, об'єднаного промовистою назвою «Самостійна Україна». З цим О. Федьков упорався цілком успішно, додавши до праці свої цікаву передмову і доречні примітки (Самостійна Україна, 1991). Видання стало унікальним, адже не мало аналогів у вітчизняній політичній думці. У короткій передмові упорядник наголошував, що не береться за аналіз зібраних з різних джерел документів, залишаючи цю роботу для тих, кому вона буде більш потрібною. Сам же у душі прихильників української незалежності робив із концентрованого історичного досвіду висновок для найближчого політичного майбутнього українців – «самостійна, соборна, демократична Україна – батьківщина сущих у ній людей» (Самостійна Україна, 1991, с. 7). Збірник підхопили як дослідники, так і представники тодішніх молодих політичних партій, що виборювали українську державність незадовго до розвалу СРСР.

Як одного з кращих аспірантів, О. Федькова було залучено до підготовки колективної монографії «Нариси з історії українського національного руху», запланованої інститутом. Свій підрозділ «Селянство в українському національному русі» виконав вчасно і якісно, про що засвідчило обговорення тексту на засіданні відділу. Утім з друку ця праця вийшла лише у 1994 р., коли у науково-дослідній установі знайшлися необхідні кошти (Нариси..., 1994). У своєму тексті молодий історик вдало розкрив низку недосліджених аспектів: рівень національної свідомості селянства на початку ХХ ст., аграрні програми українських політичних партій та їхню діяльність серед хліборобів,

місце національних вимог у політичних домаганнях селянських мас, боротьбу за скликання Українського селянського з'їзду та створення Української селянської спілки тощо (Нариси з історії..., с. 112–133).

Аспірантський доробок О. Федькова поповнили також доповіді на всеукраїнських і регіональних наукових конференціях, опубліковані у Києві, Горлівці, Кам'янці-Подільському, замітка та рецензія в «Українському історичному журналі» тощо.

Про успішну підготовку аспіранта засвідчили вчасно, за планом виконані і загалом схвалені після обговорення розділи кандидатської дисертації «Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 рр.», яка була рекомендована до захисту. Через чергу до спецради захист роботи відбувся 14 листопада 1993 р., у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка (Федьков, 1993). Вчені, зокрема офіційні опоненти О. Михайлюк, В. Попик та учасники дискусії, високо оцінили новаторський внесок дисертанта у дослідження важливої наукової проблеми, яка глибоко і цілісно ще не була розкрита в історіографії незалежної України. Узагальнений дисертантом історичний матеріал був переважно свіжим, уперше вводився до наукового обігу. Згодом, доопрацювавши і розширивши текст цієї роботи, О. Федьков опублікував його у вигляді монографії (Федьков, 2007). Високу оцінку цієї унікальної праці дали рецензенти – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України О. Реєнт (Інститут історії України НАН України), доктор історичних наук, професор О. Каденюк (Кам'янець-Подільський державний аграрно-технічний університет) та доктор історичних наук, професор В. Нечитайло (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Останній зокрема відзначив, що рецензована праця спонукає до роздумів щодо соціології політичних партій не лише у революційні часи 1905-1907 рр., а й у сучасний період. «Матеріали дослідження О. Федькова як і сучасна практика, свідчать, що найважливіші політичні події здійснюються при такій шаленій обробці свідомості членів партій і безпартійних, їх постійній мімікрії, з допомогою таких способів нав'язування ідей, що свобода вибору поведінки чи прийняття особистого рішення рядовим членом організації або соціуму виявляється підірваною» – наголосив В. Нечитайло (Нечитайло, 2008, с. 472–473). Праця посіла видне місце в сучасній українській історіографії, використовується багатьма дослідниками.

Розвивав свій культурний рівень: бував на виставах в Київському українському драматичному театрі імені Івана Франка, Київському театрі опери і балету, із захопленням знайомився з новаторськими естрадними колективами, відвідував різні музеї, мистецькі виставки, примножував свою книгозбірню творами українських та інших письменників.

Глибоко пройнявся наелектризованою загальноукраїнською та внутрішньостолічною політичною ситуацією, яка склалася наприкінці «горбачовської перебудови». Читав багато прогресивних періодичних видань, від-

відував мітинги демократичних сил, які ратували за незалежність України, разом з друзями-науковцями час від часу слухав промови лідерів, які переконували киян йти шляхом національного державотворення і відмовитися від колись нав'язаної українцям з Росії радянської, недемократичної держави. Його тодішній демократичний вибір було зроблено не ситуативно, а відповідно до власного аналізу політичної ситуації і спираючись на історичний досвід українців початку ХХ ст.

Повернувшись у листопаді 1992 р. у рідний виш, до кінця навчального року продовжив роботу на посаді асистента кафедри всесвітньої історії. Колеги відразу відзначили, що за час аспірантської підготовки Олександр Миколайович значно виріс як дослідник, який уміє осмислювати на високому теоретичному рівні різні проблеми, ґрунтовно знає фактографічну складову, робить глибокий порівняльний аналіз подій тощо.

У той час молода незалежна Українська держава реформувала успадковані управлінські механізми, перебудовувала освітню систему на національній основі, зокрема радикально реорганізовувала історичну освіту. Вищий педагогічний заклад у Кам'янці-Подільському не стояв осторонь змін у підготовці кадрів для загальноосвітньої школи. Зазнав змін історичний факультет як провідний навчальний підрозділ.

Тут запрацювала і швидко розвивалася кафедра історії України. Їй були потрібні добре підготовлені, перспективні науковці, які б справлялися зі складними завданнями переосмислення історичного минулого своєї країни і могли на високому рівні забезпечити підготовку майбутніх учителів. Завідувач М. Петров, на плечі якого лягла відповідальність за формування штату нової кафедри і залучення її до виконання якісно нового навчального плану підготовки фахівців, звернув увагу на талановитого історика О. Федькова і запропонував йому увійти до кафедрального колективу. За погодженням з ректором це відбулося у вересні 1993 р. Саме тоді Олександр Миколайович став асистентом, а відтак старшим викладачем кафедри історії України історичного факультету і, як вже наголошувалося колегами, зміцнив науковий склад цього колективу, перед яким стояли неабиякі новаторські завдання (Філінюк, 2011, с. 15). На той час тут працювали 8 викладачів на постійній основі, 6 з яких мали наукові ступені і вчені звання. Цей перехід був цілком вмотивованим, адже вчений, по-перше, мав наукові інтереси, пов'язані з історією України, по-друге, його кандидатська дисертація, до захисту якої залишалося 2,5 місяці, стосувалася саме української минувшини. Згодом, у травні 1999 р. О. Федьков став доцентом (Україна..., с. 57). А в березні 2008 р. його обрали на посаду професора цієї ж кафедри (Копилов, Газін, 2008, с. 47).

За завданням базового підрозділу викладав історію України ХІХ – початку ХХ ст. на історичному факультеті, історію України від найдавніших часів до сьогодення – на одному із неісторичних факультетів, освоїв і поступово почав викладати складний курс з української історіографії для студентів-істориків. Постійно працював над вдосконаленням змісту доручених дисциплін, мето-

дики їх викладання. Став зрілим лектором і науковцем. За сумісництвом був педагогом-істориком у першому в Кам'янці-Подільському приватному і авторитетному ліцеї «Антей», де озброював старшокласників глибокими знаннями з української історії, вчив бачити у різних явищах і процесах минувшини причинно-наслідкові зв'язки, посідав високі рейтингові місця в колективі, допомагав педагогам у розвитку їхнього наукового світогляду, закликав до історичних досліджень. Для школярів, яким належало скласти випускні іспити з історії України за 9 та 11 класи, у співавторстві підготував і видав спеціальний довідник, пізніше індивідуально видрукував зразки відповідей на екзаменаційні білети з того ж предмету, які отримали широкий розголос у школах міста (Завальнюк, Комарницький, 2008, с. 514, 526).

Разом з колегами кафедри підготував і видав перший у практиці вишу лекційний курс з історії України для неісторичних факультетів. Опублікував змістовні методичні рекомендації і власний навчальний посібник з української історіографії (Копилов, Газін, 2008, с. 64, 67). Був одним із найбільш активних членів кафедри, керував виконанням курсових і дипломних робіт. З того часу яскраво проявилось вміння О. Федькова як наукового керівника прищеплювати студентству захоплення науковими дослідженнями. Відтак чимало молодих людей під його наставництвом зробили перші кроки в світ історичної науки та облікували перші наукові статті (Федьков, Магась-Демидас 1998; Федьков, Глушковецький, 2004), а через деякий час десятки з них захистили кандидатські та докторські дисертації. Окремі з них продовжили займатися науковою роботою під офіційним керівництвом О. Федькова. Його першими аспірантами стали О. Симчишин, В. Дубінський і В. Магась, які почали працювати за запропонованою наставником науковою проблематикою, пов'язаною з революцією 1905-1907 рр. (захисти їх робіт відбулися відповідно у жовтні 2007 р., грудні 2009 р. та січні 2010 р. (Задорожнюк, Баженов, 2013, с. 573, 574)). Цей напрям з часом сформувався як один із провідних на кафедрі і сприяв формуванню нині визнаної в середовищі вчених України наукової школи професора О. Федькова. Крім того, аспірантка Ю. Магась-Демидас працювала над історією кооперативного руху на Правобережній Україні (захистила роботу у 2008 р.). Згодом з названими молодими дослідниками опублікував три спільні монографії (Дубінський, Федьков, 2012; Федьков, Магась-Демидас, 2010; Федьков, Магась, 2011).

Надавав посильну допомогу школярам, опублікувавши зразки відповідей на екзаменаційні білети з історії, а також програму та методичні поради з педпрактики студентам-старшокурсникам істфаку (окремо для денної і заочної форми навчання). Аналогічне видання було адресовано студентам-третьокурсникам, які проходили (педагогічну (фахову) практику (Копилов, Газін, 2008, с. 68, 69, 73). Зі студентами був вимогливий, об'єктивний в оцінюванні знань, ніколи не принижував їхньої гідності. 20 років тому преса відзначала, що студентській молоді «до снаги демократизм доцента Федькова, його комунікабельність, тверезий погляд на життя, час, історичну науку» (Красуцький,

2002). Не випадково викладача було призначено на посаду заступника декана історичного факультету з виховної роботи, де він спромігся реалізувати свої організаційні здібності для розвитку студентського самоврядування, посилення патріотичного виховання молоді, залучення її до різноманітних заходів, зокрема оглядів художньої самодіяльності, спортивних турнірів.

Вчений активно займався науково-дослідною роботою, про що засвідчує така статистика: якщо у 2003 р. у його доробку нараховувалося майже 30 (Кам'янець-Подільський національний..., с. 53), то наприкінці 2008 р. ця кількість зростає до близько 60 праць, тобто за 5 років подвоїлася (Україна..., с. 58). Тематика досліджень стосувалася проблем історії Наддніпрянщини 1905-1907 рр., переважно аграрних програм українських політичних партій, ставлення політичних структур до Всеросійського селянського союзу, персоналій тощо. Апробував отримані результати на історико-краєзнавчих та інших конференціях у Кам'янці-Подільському (тричі), Глухові, Старій Синяві, Могилеві-Подільському та ін. містах. Продовжував працювати з аспірантами, кількість яких збільшувалася.

У червні 2002 р. О. Федькова було призначено на посаду проректора із заочної форми навчання та зв'язків з навчальними закладами. Нової роботи було багато. По-перше, у зв'язку із посиленням профорієнтаційної діяльності у виші збільшувалася кількість студентів, зокрема і заочників (якщо у 2002 р. їх налічувалося 2,5 тис., то вже у 2005 р. чисельність цього контингенту зростає до понад 4 тис. осіб (Завальнюк, Комарніцький, 2011, с. 24)). Приріст стався і за рахунок відкриття у 2002 р. Шепетівського навчально-консультаційного центру (НКЦ), де вищу освіту здобували за заочною формою навчання. У січні 2005 р. тут на 7 спеціальностях навчалось 648 студентів (Завальнюк, Комарніцький, 2005, с. 61). Довелося взяти під контроль вироблення нових навчальних планів підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр» заочної форми. А зважаючи на поступове відкриття нових спеціальностей (з 2002 по 2010 рр. їхня кількість зростає з 16 до 32), ця робота тільки ускладнювалася. За той же час збільшилося й число кафедр (з 35 до 51), які входили до складу 11 факультетів.

До того ж, багато зусиль докладав до належного функціонування згаданого НКЦ. Проректор став справжнім промоутером цього відокремленого навчального підрозділу, всіляко рекламував його у північній частині Хмельниччини, де без вищої освіти була значна частина педагогів. У цьому центрі, де станом на початок 2012 р. навчалось понад 900 студентів (Завальнюк, Комарніцький, 2012, с. 62), уперше апробували навчальні плани ступеневої підготовки. Було проведено велику організаційну, матеріально-технічну, науково-методичну роботу, яка забезпечувала якісну підготовку вчителів. До освітньої діяльності залучались провідні викладачі університету. Тут було створено бібліотечний підрозділ, який нараховував декілька тисяч примірників найновішої навчальної літератури. Періодично вникав у кадрове забезпечення. Про діяльність НКЦ, який успішно пройшов перевірку

Держінспекції навчальних закладів Міністерства освіти і науки України, проректор звітував на засіданнях вченої ради та ректорату. Велику увагу приділяв вдосконаленню роботи методистів заочного відділу, покращенню рівня літніх і зимових екзаменаційних сесій студентів-заочників. Не випадково у ювілейному виданні до 90-річчя університету зазначалося, що О. Федьков має непересічні організаторські здібності, риси інтелігентності, талант управлінця високого рівня, а також незаперечні лідерські якості (Кам'янець-Подільський національний..., 2008, с. 53). Колеги про нього відгукувалися так: професійний історик, авторитетний професор, талановитий менеджер, володіє блискучими діловими і моральними якостями, тактовний, надійний, щирый, дотепний, з тонким почуттям гумору (Філінюк, 2012).

У 2010 р. вчений посаду проректора з науково-методичної роботи, яка була більш престижною у порівнянні з попередньою. Відтепер треба було займатися навчальними планами підготовки фахівців за денною формою навчання за трьома освітньо-кваліфікаційними рівнями. Наполегливо проводив університетські заходи щодо навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, постійно націлював кафедри на підготовку до сучасної навчальної літератури. І результати не забарилися: у 2011 р. в університеті було проведено 44 науково-методичних та науково-практичних конференцій, які сприяли вдосконаленню підготовки фахівців (Завальнюк, Комарніцький, 2012, с. 247–249). У 2010–2011 р. вчені видали відповідно 129 (Завальнюк, Комарніцький, 2011, с. 271–280) та 159 підручників та навчально-методичних посібників (Завальнюк, Комарніцький, 2012, с. 264–274), що значно збагатили фонд учбової літератури.

Нерідко бував у столиці, щоб прояснити вирішення питань, пов'язаних з акредитацією певних спеціальностей і вишу загалом. Ініціював до порядку денного роботи керівних органів чимало питань університетського розвитку, про що засвідчують протоколи засідання ректорату і вченої ради. У полі зору проректора були керівники міських і районних відділів освіти Хмельниччини, не раз проводив з ними конструктивні зустрічі, домагався від них підтримки запропонованих вишем планів, зокрема щодо виконання підготовки фахівців за адресним прийомом та їх наступного працевлаштування.

Працюючи проректором, не забував про наукову діяльність. Його улюбленою проблемою залишалося політичне життя Правобережної України у 1905–1907 рр. Над нею трудився переважно у вихідні дні і під час профвідпусток. Вирішуючи різні університетські питання в столиці, знаходив час попрацювати у Національній бібліотеці України імені В. Вернадського, ЦДІАК України, де його пам'ятали ще з аспірантських років і оперативно обслуговували. Опрацювавши масу літератури і джерел, обрав для докторської дисертації тему «Українська соціал-демократична спілка у суспільному житті Наддніпрянської України початку ХХ ст.». Утім напружений ритм управлінської праці не давав змоги зайнятися дослідженням системно і глибоко. Все більше задумувався про необхідність вивільнення часу для завер-

шення цієї великої справи. Тому за погодженням з ректором університету С. Копиловим звільнився з посади, і з 1 грудня 2012 р. став докторантом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що позитивно позначилося на реалізації задуму.

Перебравшись до столиці, отримав куди більш сприятливі умови для науково-дослідної роботи. Першорядну увагу приділяв опрацюванню джерельної бази, працював у ЦДІАК України, ЦДАВО України, ДАРФ, РДАСПІ у Москві. Загалом це сотні архівних справ, які утворили цінне фактологічне тло майбутньої дисертації. Активно працював над поширенням у науковій літературі результатів свого дослідження. Одна за одною з'явилися статті у виданнях Інституту історії України НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та ін. Про новий погляд на проблему доповідав на наукових конференціях у Відні, Києві, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, інших містах.

Найбільш активний етап процесу підготовки дисертації співпав зі славетною Революцією гідності. Олександр Миколайович, який глибоко поділяв проєвропейські настрої і цінності, щодня виходив на Євромайдан, демонстрував солідарність з його постійними учасниками, робив грошові внески на підтримку євромайданівської спільноти, захищав українську справу в умовах путінської анексії Криму та військової агресії на Сході України в колі друзів, товаришів, в інтернет-спільнотах, де мав як прихильників, так і противників. Ця робота була складною, забирала чимало так потрібного для науки часу, утім її не полишав, добре розуміючи, що країна опинилася на переломі і виборює своє майбутнє. Все це вплинуло і на термін виконання дисертаційної роботи.

Наприкінці 2015 р., після завершення докторантської підготовки, повернувся на попередню роботу. Знову поринув в освітню діяльність. Публікував нові наукові статті. Працював з аспірантами (А. Хоптяр, С. Щур, М. Циганюк), які завершували свої кандидатські дисертації та в 2015-2017 рр. зуміли успішно захистити їх у спеціалізованій вченій раді на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Великою подією у житті О. Федькова став вихід у світ його ґрунтовної монографії «Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності» (2017 р.). Один із рецензентів, авторитетний український історик І. Гирич писав, що опублікована праця «є небуденним явищем в сучасній українській історіографії. Вона дає значно більше, ніж те, що криється за назвою книги. Автор змальовує цілісне суспільно-політичне життя в краплині діяльності однієї партійної структури. Він спромігся на творення цілісного полотна, мистецьки виписаного... У роботі є багато повсякденної історії...» (Гирич, 2017, с. 469). Загальний висновок вченого зводився до того, що ця монографія вдала за своїми емпіричними моментами, переконлива глибокими теоретико-методологічними висновками. Це віхова праця, – наголосив він (Гирич, 2017, с. 469). Наприкінці 2017 р. блиску-

че захистив свою докторську дисертацію в Інституті історії України НАН України (науковий консультант – заступник директора цієї установи, член-кореспондент НАН України О. Реєнт). Наступного року взявся за підготовку першого у його науковій біографії докторанта В. Магася, який досліджував проблему, пов'язану із громадсько-політичними організаціями та владою в підросійській Україні (1905 – лютий 1917 рр.). У 2021 року відбувся успішний захист цієї роботи (Магась, 2021).

У травні 2017 р. почав завідувати кафедрою архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін. За неповних 5 років вдалося згуртувати колектив, вдосконалити навчальні плани підготовки фахівців, виробити зусиллями кафедрального осередку новітню навчальну і монографічну літературу, яка стосується їхнього профілю. Завідувач – активний, ініціативний, наполегливий, справедливий, підставляє плече у вирішенні усіх важливих поточних і перспективних справ. Сам зразково спрацював як гарант трьох освітніх програм, що реалізуються на факультеті, в результаті чого Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти видала п'ятирічні сертифікати на подальшу підготовку фахівців. Кафедра провела чотири резонансні міжнародні конференції, співпрацює з архівними установами, поліпшила своє місце в університетському рейтингу.

Прикладом для наслідування колег є сам завідувач. У його науковому доробку сьогодні майже 180 праць, зокрема 6 монографій. Підготував 1 доктора і 7 кандидатів історичних наук. 13 разів виступав офіційним опонентом під час захисту дисертаційних робіт. Неодноразово затверджувався членом разових спеціалізованих вчених рад, де професійно аналізував праці, виконані для присудження ступеня доктора філософії з історії та археології. Зараз працює над вихованням трьох майбутніх докторів філософії.

В Україні відома його авторитетна наукова школа «Соціально-політична історія України кінця XVIII – початку XX ст.», яка об'єднує 16 працьовитих вчених різного віку. Важливими результатами її роботи став захист 14 кандидатських і 3 докторських дисертацій. Основними напрямками діяльності цього осередку стали: теоретико-методологічне обґрунтування модернізаційних змін в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.; діяльність державних інституцій імперії Романових в українських землях; історія політичних партій та громадських організацій в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.; аграрні відносини в Наддніпрянщині у XIX – на початку XX ст. та їх осмислення в українській суспільній думці; моделі та форми суспільних змін в українських губерніях Російської імперії.

Ювіляр упродовж десятиліть підтримує приязні стосунки з випускниками попередніх десятиліть, консультує їх, надає іншу допомогу. Щороку, під час традиційних зустрічей на факультеті колишніх студентських курсів, які прибувають для зустрічі з alma mater, на побачення з ними прибуває О. Федьков, якого не забувають запросити як одного з улюблених викладачів.

Коли 24 лютого 2022 р. розпочалася широкомасштабна російсько-українська війна, Олександр Миколайович не потрапив під дію мобілізаційного закону, а тому не подався до лав Збройних Сил України, хоча душею він був зі своїми колишніми друзями, товаришами і студентами, що пішли на передову боронити країну від ненависного ворога. Не роздумуючи ні на мить, подався у територіальний центр Кам'янець-Подільського району із комплектування та соціальної підтримки Збройних Сил України і запропонував свої послуги як лейтенант запасу, щоб захистити рідний дім, своїх 4 дітей і 2 онуків. Після уточнення Міністерством оборони вікових обмежень, які спочатку не допускали до військових формувань територіальної оборони 60-річних чоловіків, був прийнятий до лав захисників міста, відчув, що ще може послужити своїй країні, рідному краю, бути прикладом для молодших. Слідом за своїм шефом на захист країни пішли майже усі чоловіки очолюваної ним кафедри.

Разом з колегами-професорами, які представляють національний університет, приступив до якісного виконання покладених обов'язків, не відмовляється від додаткових навантажень, які близькі його професійній діяльності, відновлює свої колишні військові знання і практику, оволодіває сучасною підготовкою захисника на лекціях та під час виконання практичних занять на військовому полігоні. Побратими із тероборони, більшість яких далеко від історії України, почули з уст Олександра Миколайовича низку змістовних, патріотичних бесід і лекцій, пов'язаних не лише з минулим українського вояцтва, боротьбою за національні ідеали у протистоянні з російським імперіалізмом, а й з давньою українською культурою, розвінчуванням кремлівських ідеологем про «один народ», «загрозу України російській безпеці», «нацистів і фашистів у політичному керівництві нашої держави» тощо. Талановитий лектор отримав щиру вдячність від захисників, які мають різні вік, професії, соціальний статус, але об'єднані великою любов'ю до неньки-України і стратегічною консолідуючою метою – недопущення ворога до свого населеного пункту, ганебного вигнання його за межі України і припинення путінської воєнної авантюри, яка вже принесла українцям багатотисячні людські жертви, величезні втрати економічної і соціальної інфраструктури.

Попри багатогодинні обов'язки воїна територіальної оборони, знаходить час для роботи в соціальних мережах, де проходить одна із ліній безперервного ідеологічного фронту і точаться гострі дискусії щодо відсічі агресивній, ворожій силі, теперішнього та майбутнього становища країни і можливих шляхах переможного виходу з цієї кровопролитної війни. Позиція О. Федькова ясна і однозначна: ворог має бути розбитий, визнати свою капітуляцію, а вже потім українці укладуть з ним мирний договір на своїх умовах. У цьому його підтримує багато прихильників у соціальних мережах. Вороги України, представники п'ятої колони отримали від нашого колеги потужну порцію нищівної, аргументованої критики, яка не допускає компромісів і базується на потребі формування довгострокових, сучасних сил оборо-

ни для країни, недопущення повторення російської агресії у майбутньому. У цьому контексті вчений непохитний.

З відновленням в університеті після короткої паузи дистанційного навчання ювіляру доводилося розв'язувати дилему, пов'язану із поєднанням професійної діяльності та захисту країни у складі міського батальйону тероборони. З вибором він не вагався: на перше місце поставив (а по-іншому і бути не могло!) загальнонаціональні інтереси. З командиром уклав усну угоду про те, що в години проведення дистанційних занять і різних заходів відлучатиметься до домашнього комп'ютера та в університет, а пізніше відпрацює «прогули» на додаткових чергуваннях. Щодня він дотримується домовленості, надійно служить рідному вишеві і практичному захисту країни. В соціальних мережах виставляє свої патріотичні пости, якісні коментарі щодо різних думок, зокрема і нерациональних, вболіває за долю України, рідного краю. В інтернет-мережі він має тисячі прихильників, які прислухаються до його умілого аналізу воєнно-політичної ситуації, закликів працювати активніше для наближення нашої перемоги над підступним ворогом, який взявся зруйнувати українську ідентичність, право народу на свою суверенну державу, його європейське майбутнє. І хоча війна ще не завершена, Олександр Миколайович впевнено переконує усіх, що ці наміри не будуть реалізовані завдяки самовідданості і героїзму Збройних Сил України, стійкості та величезній згуртованості українців, які знову ведуть боротьбу за незалежність, отримують величезну міжнародну підтримку, допомагають матеріальними ресурсами й зброєю.

За наполегливу, високоефективну науково-педагогічну і громадську роботу професор О. Федьков удостоєний низки державних, відомчих, університетських і громадських відзнак: Почесної грамоти Верховної Ради України, Почесної грамоти Хмельницької обласної державної адміністрації, Почесних грамот Хмельницької обласної ради, Почесної грамоти управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації, нагрудних міністерських відзнак – «Відмінник освіти України», Петро Могила. Нагороджений відзнакою «За вагомий внесок в розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка», Почесними грамотами і Грамотами ректорату та профкому вишу, відзнакою міського голови Кам'янця-Подільського «За заслуги перед міською громадою». Останню нагороду отримав 11 лютого 2022 р., коли з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя його науково-педагогічної діяльності Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка провів всеукраїнську науково-практичну конференцію за міжнародною участю «Олександр Федьков – авторитетний дослідник, провідний учений, рушій історичної освіти». У ній взяли участь більше 100 науковців з різних міст України: Кам'янця-Подільського, Києва, Харкова, Дніпра, Житомира, Тернополя, Луцька, Полтави, Черкас, Чернівців, Миколаєва, Вінниці, Сум, Кропивницького, Хмельницького, Дунаївців, Ізяслава, Городка, а також із Білорусі. Серед них – 34 доктори наук, професори.

На пленарному засіданні з ювілеєм вченого вітали ректор, професор С. Копилов, виконавчий директор Українського культурного фонду В. Берковський, міські голови Хмельницького і Кам'янця-Подільського О. Симчишин та М. Посітко. У змістовних доповідях, присвячених ювіляру, науковці проаналізували його основні етапи життя і діяльності, внесок у вивчення української політичної історії початку ХХ ст., професійне зростання, зокрема, у складі кафедри історії України, а також представили цікаві джерельні матеріали про студентські роки Олександра Миколайовича. Крім того, доповідачі проаналізували різні аспекти історії України. Найбільше доповідей було виголошено на засіданнях трьох секцій, які засвідчили про наявність актуальних малодосліджених питань вітчизняної історії, їхнє оригінальне історіографічне осмислення (Щербатих, 2022; Комарницький, 2022).

Висновки. Отже, за 60 діяльних, позитивних, корисно прожитих років доктор історичних наук, професор О. Федьков пройшов різні, взаємопов'язані етапи, які завдяки його унікальним індивідуальним якостям, великій невтомній праці з реалізації своїх здібностей, задумів і планів, наповнилися глибоким позитивним змістом служіння українській вищій освіті та історичній науці. Найбільш вагомих результатів вчений досяг у ХХІ ст., коли вдалося реалізувати власний докторський проект, посісти одне із чільних місць в керівництві університету, очолити кафедру, отримати заслужене визнання талановитого лектора, толерантної людини, патріота. Особистість вченого сформувалася упродовж тривалого часу, завдяки інтелігентній сім'ї, педагогам загальноосвітньої та науково-педагогічним працівникам вищої школи, де велику роль відіграли його батьки, наставники, факультетський колектив тощо. Неабиякі розумові здібності, висока організованість, цілеспрямованість, працьовитість, наполегливість, засвоєння усього нового і прогресивного забезпечили поступове сходження у власній освітній підготовці і науковій сфері, просування в адміністративній роботі, зростання авторитету як викладача, управлінця, громадського діяча. Заснована і керована ним наукова школа, яка працює у багатьох важливих напрямках, розвиває свою активність, посилює присутність серед університетських шкіл, у сучасній історіографії України, має значну перспективу.

Узагальнений життєвий і професійний досвід є повчальним для нових поколінь науковців, освітян, патріотів України.

Список використаних джерел і літератури:

Архівний відділ Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Особові справи студентів. Ф. Р. 302. Оп. 26. Спр. 179: Федьков Олександр Миколайович, 26 арк.

Баженов, Л. В. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 480 с.

Гирич, Ігор. (2017). Федьков Олександр. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 600 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (27). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 463–470.

Грiнішена, Грина. (2012). Книга в житті професора Федькова. *Студентський меридіан*: газета Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, (21 грудня).

Дубінський, В. А. & Федьков, О. М. (2012). *Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.*: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 256 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький О. Б. (2011). *До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.)*: довідк.-статист. матер. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 112 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2005 рр.)*: іст. нарис. Вид. 3-є, дооп. і доп. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 172 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2011). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2011 рр.)*: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 452 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2012). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.)*: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 340 с.

Завальнюк О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 768 с.

Задорожнюк, А. Б. & Баженов Л. В. (2013). Дипломуємо науковців-істориків. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. праць, (20). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 571–588.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка / Редкол.: Завальнюк О. М. та ін.; Автор-упоряд. Я. Білейчук. (2008). Київ: ТОВ «Вид-во «Логос Україна», 200 с.

Комарніцький, Олександр. (2022). У КПНУ відбулася конференція «Олександр Федьков – авторитетний дослідник, провідний вчений, рушій історичної освіти». *Студентський меридіан*: газета Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, (лютий). URL: <https://meridian.kpnu.edu/ua/2022/02/page/6/> (дата звернення: 11.03.2022).

Копилов, С. А. & Газін, В. В. (2008). *Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету*: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 76 с.

Красуцький, Мар'ян. (2007). Закоханий в науку: Людина та її справа. *Край Кам'янецький*, (8 лютого).

Красуцький, М. І. (2002). Честь змолоду. *Край Кам'янецький*, (8 лютого).

Магась, В. О. (2021). *Громадсько-політичні організації і влада в пілросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.)* (автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Кам'янець-Подільський, 32 с.

Магась-Демидас, Ю. І. & Федьков, О. М. (2010). *Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки*: монограф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 144 с.

Нариси з історії українського національного руху: колект. монограф. (1994) / Відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України, 189 с.

Нечитайло, В. В. (2008). Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 248 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*: іст. науки, (18). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 469–473.

Подвижник освіти і науки. (2007). *Студентський меридіан*, (7 березня).

Самостійна Україна: зб. програм українських політичних партій початку ХХ століття / упоряд., автор передм. і приміток Олександр Федьков. (1991). Тернопіль: Ред.-видав. відділ управління по пресі, 82 с.

Україна наприкінці ХІХ – у 30-х рр. ХХ ст. (наукова школа): біобібліограф. покажчик / укл.: І. М. Конет та ін. (2009). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 128 с.

Федьков О. М. & Глушковецький А. Л. (2004). Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до І Державної Думи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*: іст. науки, (12). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 336–349.

Федьков, О. М. (1987). Всеросійська селянська спілка на Поділлі. *VІІ Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція історії дожовтневого періоду*. Кам'янець-Подільський, 1987, 9–10.

Федьков, О. М. (1987). Неоформлені селянські організації на Поділлі в роки першої російської революції. *Тези доповідей V Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, 1987, 100.

Федьков, О. М. (2006). О. М. Завальнюк і витоки моєї наукової роботи *З любов'ю до України, з повагою до людей... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка* / Укл. О. Б. Комарніцький. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 193–195.

Федьков О. М. & Завальнюк О. М. (1985). Селянські організації на Поділлі. *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція дожовтневого періоду*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ін.-т, 10–11.

Федьков, О. М. & Магась, В. О. (2011). «Селянству – владу і землю!». *Всеросійський земський союз в Україні (1905-1907 рр.)*: монограф. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 272 с.

Федьков, О. М. & Магась-Демидас, Ю. І. (1998). «СЕЛЯНСТВУ ПОТРІБНІ «ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ» ...». (Аграрна програма есерів на сторінках газети «Революционная Россия»). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*, (2(4)), 70–79.

Федьков, О. М. (1993) *Політичні партії та селянські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 рр.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 19 с.

Федьков, О. М. (2007). *Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України)*: монограф. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 248 с.

Федьков, О. М. (1988). Родина Затонських у першій російській революції. *Тези доповідей наукової конференції «Видатний партійний і державний діяч В. П. Затонський»*. Кам'янець-Подільський, 8–10.

Федьков, О. М. (2007). Теорія і практика міського самоврядування або чи потрібний Шепетівці вищий навчальний заклад? *Студентський меридіан*, (5 квітня).

Філінюк, А. Г. (2015). На новому рівні якості історичної освіти та історичної правди про минуле України (до 25-річчя кафедри історії України). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (8). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 9–24.

Філінюк, А. Г. (2011). *У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 68 с.

Філінюк, Анатолій. (2012). Професору Олександрю Федькову – перших 50. *Ключ: газета історичного факультету*, (січень-лютий).

Щербатих, Олександр. (2022). 60 – тільки початок. *Подольнин: приватна газета*, (18 лютого).

References:

Arkhivnyi viddil Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka [The Archive Department of Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiiienko University]. *Osobovi spravy studentiv*. F. R. 302. Op. 26. Spr. 179: Fedkov Oleksandr Mykolaiovych, 26 ark. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. (1993). *Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavstiv XIX-XX st. Istoriohrafia. Biobibliografii. Materialy* [Podillia in the works of researchers and local historians of the XIX-XX centuries. Historiography. Biobibliography. Materials]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. miska drukarnia, 480 s. [in Ukrainian].

Нурч, Ігор. (2017). Fedkov Oleksandr. *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka na pochatku XX st.: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti: monohrafiia*. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 600 s. [Fedkov Oleksandr. *Ukrainian Social Democratic Union in the early twentieth century: in search of ideological and political identity: a monograph*. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiiienko University, p. 600]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (27). Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia «Ruta», 463–470. [in Ukrainian].

Гринішена, Ірина. (2012). *Knyha v zhytti profesora Fedkova* [A book in the life of Professor Fedkov]. *Studentskyi merydian: hazeta Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka*, (21 hrudnia). [in Ukrainian].

Dubinskyi, V. A. & Fedkov, O. M. (2012). *Ahrarne pytannia v politychnykh kontseptsiakh ukrainskykh partii i hromadskykh orhanizatsii Naddniprianshchyny naprykints XIX – na pochatku XX st.* [The agrarian question in the political concepts of Ukrainian parties and public organizations of Dnieper Ukraine in the late nineteenth – early twentieth century.]: monohrafiia. Kamianets-Podilskiy: PP «Medobory-2006». 256 s. [in Ukrainian].

Zavaliuk, O. M. & Komarnitskyi O. B. (2011). *Do istorii Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka (1918-2010 rr.)* [To the history of Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiiienko University (1918-2010)]: dovidk.-statyst. mater. Kamianets-Podilskiy: Oiiium, 112 s. [in Ukrainian].

Zavaliuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2005). *Kamianets-Podilskiy derzhavnyi universytet (1918-2005 rr.)* [Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiiienko University (1918-2005)]: ist. narys. Vyd. 3-ye, doop. i dop. Kamianets-Podilskiy: Abetka-NOVA, 172 s. [in Ukrainian].

Zavaliuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2011). *Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka (1918-2011 rr.)* [Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiiienko University (1918-2011)]: ist. narys. Kamianets-Podilskiy: Aksioma, 452 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarintskyi, O. B. (2012). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka (1918-2012 rr.)* [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (1918-2012)]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 340 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka u dobu nezalezhnoi Ukrainy* [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University in the days of independent Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 768 s. [in Ukrainian].

Zadorozhniuk, A. B. & Bazhenov L. V. (2013). Dyploмуємо naukovtsiv-istorykiv [Scholars and historians graduating]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. prats, (20). Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 571–588. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka [Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University] / Redkol.: Zavalniuk O. M. ta in.; Avtor-uporiad. Ya. Bileichuk. (2008). Kyiv: TOV «Vyd-vo «Lohos Ukraina», 200 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, Oleksandr. (2022). U KPNU vidbulasia konferentsiia «Oleksandr Fedkov – avtorytetnyi doslidnyk, providnyi vchenyi, rushii istorychnoi osvity» [The conference “Oleksandr Fedkov – an authoritative researcher, a leading scientist, an engine of historical education” took place at K-PNU]. *Studentskyi meridian*: hazeta Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, (liutyi). Retrieved from <https://meridian.kpnu.edu.ua/2022/02/page/6/> [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. & Hazin, V. V. (2008). *Istorychnyi fakultet Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu* [Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 76 s. [in Ukrainian].

Krasutskyi, Marian. (2007). Zakokhanyi v nauku: Liudyna ta yii sprava [In love with science: Man and his business]. *Krai Kamianetskyi*, (8 liutoho). [in Ukrainian].

Krasutskyi, M. I. (2002). Chest zmolodu [Honour since youth]. *Krai Kamianetskyi*, (8 liutoho). [in Ukrainian].

Mahas, V. O. (2021). *Hromadsko-politychni orhanizatsii i vlada v pil rosiiskii Ukraini (1905 r. – liutyi 1917 r.)* [Socio-political organizations and power in Ukraine under Russia (1905 – February 1917)]: (*Doctoral thesis*). Kamianets-Podilskyi, 32 s. [in Ukrainian].

Mahas-Demydas, Yu. I. & Fedkov, O. M. (2010). *Kooperatyvnyi rukh u Podilskii hubernii. 1860-i – 1914 roky* [The cooperative movement in the Podilsk province. 1860s - 1914s]: monohraf. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 144 s. [in Ukrainian].

Narysy z istorii ukrainskoho natsionalnoho rukhu [Essays on the history of the Ukrainian national movement]: kolekt. monohraf. (1994) / Vidp. red. V. H. Sarbei. Kyiv: In-t istorii Ukrainy, 189 s. [in Ukrainian].

Nechytailo, V. V. (2008). Fedkov O. M. Politychni partii i selianstvo v 1905-1907 roky (dialnist partiinykh ta nepartiinykh orhanizatsii v selakh Pravoberezhnoi Ukrainy). Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 2007. 248 s. [Fedkov O.M. Political parties and the peasantry in 1905-1907 (activities of party and non-party organizations in the villages of Right-bank Ukraine). Kamianets-Podilsky: Abetka-NOVA, 2007. 248 p.] *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu*: ist. nauky, (18). Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 469–473. [in Ukrainian].

Podvyzhyk osvity i nauky [The achiever of education and science]. (2007). *Studentskyi meridian*, (7 bereznia). [in Ukrainian].

Samostiina Ukraina: zb. prohram ukrainskykh politychnykh partii pochatku XX stolittia [Independent Ukraine: a collection of programs of the Ukrainian political parties of the early twentieth century] / uporiad., avtor peredm. i prymitok Oleksandr Fedkov. (1991). Ternopil: Red.-vydav. viddil upravlinnia po presi, 82 s. [in Ukrainian].

Ukraina naprykints XIX – u 30-kh rr. XX st. (naukova shkola) [Ukraine in the late nineteenth - in the 30's of the twentieth century. (a scientific school)]: biobibliohraf. pokazhchyk / ukl.: I. M. Konet ka in. (2009). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 128 s. [in Ukrainian].

Fedkov O. M. & Hlushkovetskyi A. L. (2004). Suspilno-politychna borotba na Podilli pid chas vyboriv do I Derzhavnoi Dumy [The socio-political struggle in Podillia during the elections to the First State Duma]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: ist. nauky*, (12). Kamianets-Podilskyi: Oiium, 336–349. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (1987). Vserosiiska selianska spilka na Podilli [The All-Russian Peasants' Union in Podillia]. *VII Podilska istoriko-kraieznavcha konferentsiia. Sektsiia istorii dozhovtnevoho periodu*. Kamianets-Podilskyi, 1987, 9–10. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (1987). Neoformleni selianski orhanizatsii na Podilli v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii [Unstructured peasant organizations in Podillia during the first Russian revolution]. *Tezy dopovidei V Vinnytskoi oblasnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Vinnytsia, 1987, 100. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (2006). *O. M. Zavalniuk i vytoky moiei naukovoï roboty Z liuboviu do Ukrainy, z povahoiu do liudei... Do 30-richchia nauково-pedahohichnoi diialnosti profesora O. M. Zavalniuka* [O.M. Zavalniuk and the origins of my scientific work With love to Ukraine, with respect to the people... To the 30th anniversary of scientific and pedagogical activity of Professor O.M. Zavalniuk] / Ukl. O. B. Komarnitskyi. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 193–195. [in Ukrainian].

Fedkov O. M. & Zavalniuk O. M. (1985). Selianski orhanizatsii na Podilli [Peasant organizations in Podillia]. *Tezy dopovidei VI Podilskoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii. Sektsiia dozhovtnevoho periodu*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. derzh. ped. in.-t, 10–11. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. & Mahas, V. O. (2011). «Selianstvu – vladu i zemliu!». *Vserosiiskyi zemskiy soïuz v Ukraini (1905-1907 rr.)* [“Power and land – to peasants!”. The all-Russian Zemsky Union in Ukraine (1905-1907)]: monohraf. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 272 s. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. & Mahas-Demydas, Yu. I. (1998) «SELIA NSTVU POTRIBNI «ZEMLIA I VOLIA» ...». (Ahrarna prohrama eseriv na storinkakh hazety «Revoliutsyonnaia Rossyia») [PEASANTS NEED “LAND AND WILL” “...”. (The agrarian program of the Socialist Revolutionaries on the pages of the newspaper “Revolutionary Russia”)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, (2(4)), 70–79. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (1993). *Politychni partii ta selianski orhanizatsii na Pravoberezhnii Ukraini v 1905-1907 rr.* [Political parties and peasant organizations in Right-bank Ukraine in 1905-1907]: (Candidate's thesis). Kyiv, 19 s. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (2007). *Politychni partii i selianstvo v 1905-1907 roky (diialnist partiinykh ta nepartiinykh orhanizatsii v selakh Pravoberezhnoi Ukrainy)* [Political parties and the peasantry in 1905-1907 (the activities of party and non-party organizations in the villages of Right-bank Ukraine)]: monohraf. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 248 s. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (1988). Rodyna Zaton'skykh u pershii rosiiskii revoliutsii [The Zaton'sky family in the first Russian revolution]. *Tezy dopovidei naukovoï konferentsii «Vydatnyi partiinyi i derzhavnyi diiach V. P. Zaton'skyi»*. Kamianets-Podilskyi, 8–10. [in Ukrainian].

Fedkov, O. M. (2007). Teoriia i praktyka miskoho samovriaduvannia abo chy potribnyi Shepetivtsi vyshchyi navchalnyi zaklad? [Theory and practice of city self-government or

does Shepetivka need a higher educational institution?]. *Studentskyi merydian*, (5 kvitnia). [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2015). Na novomu rivni yakosti istorychnoi osvity ta istorychnoi pravdy pro mynule Ukrainy (do 25-richchia kafedry istorii Ukrainy) [At a new level of quality of historical education and the historical truth about the past of Ukraine (to the 25th anniversary of the Department of History of Ukraine)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (8). Kamianets-Podilskyy: Kamianets-Podil. nats. un-t im.. I. Ohiiienka, 9–24. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2011). *U poshukakh novoi yakosti istorychnoi osvity ta istorychnoi pravdy: do 20-richchia stvorennia kafedry istorii Ukrainy Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka* [In search of a new quality of historical education and the historical truth: to the 20th anniversary of the Department of History of Ukraine of Kamianets-Podilskyy Ivan Ohiienko National University]. Kamianets-Podilskyy: Aksioma, 68 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, Anatolii. (2012). Profesoru Oleksandru Fedkovu – pershykh 50 [Professor Oleksandr Fedkov – first 50]. *Klio: hazeta istorychnoho fakultetu*, (sichen-liutyi). [in Ukrainian].

Shcherbatykh, Oleksandr. (2022). 60 – tilky pochatok [60 – just the beginning]. *Podolianyyn: pryvatna hazeta*, (18 liutoho). [in Ukrainian].

Отримано: 18.03.2022

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.37–48

УДК 908(477.87)«18»(092)

ЗАВОДОВСЬКИЙ Анатолій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (zavodos7@gmail.com)

ORCID 0000-0002-5591-3005

ZAVODOVSKYI Anatolii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (zavodos7@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Заводовський, А. (2022). Постаць «будителя» Анатолія Кралицького у працях науковців. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 37–48.

ПОСТАТЬ «БУДИТЕЛЯ» АНАТОЛІЯ КРАЛИЦЬКОГО У ПРАЦЯХ НАУКОВЦІВ

Анотація. *Мета дослідження* – здійснити усесторонній та неупереджений аналіз наукових досліджень життя та діяльності Анатолія Кралицького, з'ясувати весь спектр поглядів науковців на особистісні трансформації в його житті та творчості. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу й системності, та спеціальних – описовому, порівняльно-історичному, реконструкції історичних подій, методі контент-аналізу, який дав можливість виявити й оцінити специфічні характеристики проаналізованих текстів. У дослідженні також застосовувалися методи історичної імагології. **Наукова новизна** полягає в системному дослідженні публіцистичних і наукових праць про Анатолія Кралицького, а також в глибокому аналізі етапів трансформації його національної самоідентичності та світогляду в цілому. **Висновки.** Життєвий шлях та творчий доробок Анатолія Кралицького, значний як за обсягом, так і за жанрами, цікавив істориків, етнографів, літературознавців, лінгвістів та націоналістів упродовж десятиліть. Переважна більшість дослідників досить високо оцінює його вклад у процеси націєтворення і відносить його до найвидатніших діячів закарпатського регіону у «довгому» ХІХ ст. Праці науковців його творчості засвідчують, що одна з найвидатніших заслуг «будителя» полягає у тому, що він чи не вперше в художній літературі Закарпаття, сформував імаготип русинів-

українців. Життя та творчість А. Кралицького є недостатньо дослідженими, а деякі твори письменника про існування яких відомо, ще досі не знайдені. Значна частина його робіт опублікована під псевдонімами, криптонімами або й без підпису через побоювання автора переслідувань з боку угорської адміністрації та єпископської влади. Ускладнює процес дослідження творчого доробку А. Кралицького те, що він не написав своєї автобіографії, а відомості про його дитячі та юнацькі роки досить заплутані.

Ключові слова: Анатолій Кралицький, «будителі», русинська ідентичність, українське націєтворення, нативний націоналізм, Закарпаття, «довге ХІХ ст.».

THE FIGURE OF THE «AWAKENER» ANATOLIY KRALYTSKY IN THE WORKS OF SCIENTISTS

Abstract. *The purpose of the study is to carry out a comprehensive and unbiased analysis of scientific research into the life and work of Anatoliy Kralytsky, find out the full range of views of scientists on personal transformations in his life and work. The research methodology is based on general scientific methods of analysis, synthesis, and systematization, and special – descriptive, comparative-historical, reconstruction of historical events, method of content analysis, which allowed to identify and evaluate specific characteristics of analyzed texts. The study has also used the methods of historical imagology. The scientific novelty lies in the systematic study of journalistic and scientific works on Anatoliy Kralytsky, as well as in-depth analysis of the stages of transformation of his national identity and worldview in general. Conclusions. Historians, ethnographers, literary critics, linguists, and nationalists have been interested in Anatoliy Kralytsky's life and creative work, significant in both volume and genre. The vast majority of researchers appreciate his contribution to the process of nation-building and rank him among the most prominent figures of the Transcarpathian region in the “long” nineteenth century. The works of scholars of his legacy show that one of the greatest achievements of the “awakener” is that he, almost for the first time in the fiction of Transcarpathia, formed the image of Ruthenian-Ukrainians. The life and work of A. Kralytsky are insufficiently researched, and some works of the writer which existence is known have not yet been found. Much of his work has been published under pseudonyms, cryptonyms, or without a signature due to fears of persecution by the Hungarian administration and the episcopal authorities. The fact that he did not write his autobiography complicates the process of researching the creative work of A. Kralytsky, and the information about his childhood and adolescence is quite confusing.*

Key words: Anatoliy Kralytsky, “awakeners”, Ruthenian identity, Ukrainian nation-building, native nationalism, Transcarpathia, “long XIX century”.

Постановка проблеми. Закарпаття – єдиний український етнорегіон, який відділений від інших українських територій головним карпатським хребтом. Корінне населення цих земель упродовж століть перебувало під гнітом угорських феодалів і на початок ХІХ ст. фактично являло собою кріпацьку масу, з якої подекуди вибивалися малочисельна дрібна шляхта та пригнічене духовенство. Позбавлене політичної влади і привілейованих станів, економічної самостійності, воно зберегло свою ідентичність насамперед завдяки релігійній окремішності. Англійський дослідник Ентоні Сміт, розглядаючи усю сукупність соціальних ідентичностей, виокремив релігійну ідентичність як найбільш стійку, що, на його думку, ґрунтується на потужних гли-

бинних категоріях і критеріях, цілком відмінних від інших ідентичностей (Смит, 2004).

Відомий славіст Роман Якобсон зазначав: «У всьому східнослов'янському світі навряд чи існує інша маргінальна територія, минуле якої було б розглянуто з такою прихильною прискіпливістю та науковістю, як Підкарпатська Русь» (цит. за Magocsi, 324.). Однак, не дивлячись на це, історія зазначеного українського етноregionу має найбільше «білих плям», а з приводу історії його «довгого ХІХ ст.» історики і по сьогодні ламають численні списи. Найбільше непорозуміння стосується періоду, коли невелика група закарпатських русинів-інтелектуалів, поступово засвоюючи логіку нової європейської ідеології – націоналізму, першими на українських землях взялися за «віднайдення» своєї історії, мови та культури, «відродження» національних традицій та інших необхідних чинників процесу націєтворення, які докладно описав у своїй праці «Масове виробництво традицій у Європі: 1870–1914» Ерік Гобсбаум (Hobsbawm E., 2000).

Аналіз джерел та останні дослідження. Життя та діяльність Анатолія Кралицького у різний час досліджували Й. Голенда, П. Магочій, В. Мороз, В. Микитась, В. Падак, Е. Русінко, Є. Фенцик, Ю. Яворський та ін. Праці цих науковців розглядають постать будителя з різних сторін і у різних ракурсах і, через те, що він не написав автобіографії спостерігаються багато різноманітних окремих епізодів його життя. Частина творчого доробку письменника ще не знайдена, а певна кількість його робіт опублікована під псевдонімами, криптонімами або й без підпису.

Мета дослідження – здійснити усесторонній та неупереджений аналіз наукових досліджень життя та діяльності Анатолія Кралицького, з'ясувати весь спектр поглядів науковців на особистісні трансформації в його житті та творчості.

Виклад основного матеріалу. У ХІХ ст. Олександр Духнович, Адольф Добрянський, Іван Раковський, Андрій Балудянський, Олександр Павлович, Іван Ріпа, Микола Надь, Анатолій Кралицький та ін. зосередили свої зусилля на створенні русинської літератури, виданні газет і журналів, заснуванні громадських організацій русинів, розширенні сітки їхніх народних шкіл та підвищення рівня освіти. Через це їх діяльність дослідники відносять до феномену слов'янського «будителства», початок якому поклали діячі чеського «національного відродження» (Rusinko, 2009, p. 38).

Загальна особливість націєтворчої діяльності «будителів» Закарпаття обумовлювалася тим, що практично всі вони були священниками. Так, марамороський діяч С. Мустіянович писав, що в «Угорській землі із світських осіб, хіба що два-три підтримують національно-літературні змагання... бо інтелігенцію і аристократію у русинів представляють виключно греко-католицькі священники» (Церковная газета, 1857, № 14, с. 1). Тому більшість «будителів» Закарпаття й обмежувалися творами морально-релігійного характеру: рідною говіркою уклада-

лися молитовники, катехизиси, збірники недільних проповідей, а для винайдення модерної національної мови використовувалася священна для отців церкви церковно-слов'янська мова. Центром діяльності «будителів» на деякий час стало місто Пряшів (сьогодні знаходиться на сході Словацької Республіки). Тут діяло «Літературное заведеніє Пряшевское», засноване О. Духновичем у часи угорської революції. Ця група активних націєтворців (націоналістів-«початківців») ще глибоко не переймалася питаннями створення нації та самостійної національної держави. Максимальна політична програма, до якої вони схилилися – перетворення імперії Габсбургів у федеративну конституційну монархію, в межах якої могла б існувати русинська автономія. Головну мету, яку вони ставили перед собою влучно сформулював священник із Зарічова М. Маркош: «якщо священики будуть проводити просвітницьку роботу, то наш народ буде вірним вірі своїх батьків, любитиме службу Богу нашої східної церкви і не піддасться чужим впливам» (Церковная газета, 1856, 27, с. 1).

Чернець, а в 1869-1894 рр. – ігумен Мукачівського василіанського монастиря, Анатолій Кралицький є одним із найвидатніших представників третього (кризового) етапу розвитку цього руху. Він проявив себе різносторонньо – як талановитий історик, публіцист, збирач та дослідник етнографічних матеріалів і, врешті, письменник, залишивши по собі численні праці, розкидані по десятках видань Австро-Угорської та Російської імперій.

Перша розвідка про Анатолія Кралицького була опублікована ще за його життя, у 1893 р. його приятелем Євгенієм Фенциком у розлогіму історично-літературному дослідженні «Очерк Угро-Русской письменности», який друкувався впродовж 1892-1896 рр. на сторінках журналу «Листок» (згодом ця праця вийшла окремим виданням). Однак самому «будителю» автор присвятив всього кілька рядків (Фенцик, 1893, с. 55).

У 1930 р. в ужгородському «Карпаторусскому сборнику» було видруковано короткий, неповний і неточний «Хронологічний перелік друкованих праць» «будителя», укладений відомим вченим-славістом, літературознавцем та істориком Федором Аристовим (Аристов, 1930). Цього ж року в іншому часописі «Карпатский свет» вийшла друком ще одна бібліографічна розвідка видань, опублікованих у галицьких часописах, не менш відомого вченого, літературознавця та етнографа Юліана Яворського, однак теж далеко не повна (Яворский, 1930).

У 1936 р. у Празі виходить праця чеського дослідника Франтішека Тішого, який ще на початку 1930-х рр. зацікавився літературною творчістю А. Кралицького. Окрім літературного аналізу творів, він подає деякі відомості з біографії «будителя», зокрема помилково зазначає, що його рід походив з галицького Стрия, де він згодом і здобув освіту, а вже після того вступив до монастиря у Красному Броді у Закарпатті» (Tichý, 1936, s. 355).

1958 року у своїй праці про Василіанські монастирі відомий історик і богослов Михайло Ваврик назвав Кралицького плодovitим істориком, «замітним етнографом» й «народним письменником», якому не було рівних у ХІХ ст. на Закарпатті і Галичині (Ваврик, 1958, с. 220). У 1961 р. у Пряшеві видруковано

монографію словацького українця Юрія Бачі «Літературний рух на Закарпатті у середині XIX ст.» У своєму дослідженні автор покликається на три статті А. Кралицького про О. Духновича (Бача, 1961, с. 265). Критикуючи літературний рух на Закарпатті середини XIX ст. за те, що той розвивався «не на народнім ґрунті і в цілому був далеким від зображення справжнього життя народу», автор, як виняток, серед інших, позитивно оцінює повість А. Кралицького «Князь Лаборець» (Бача, 1961, с. 236). Після багатьох десятиліть замовчування на Батьківщині Кралицький побіжно згадується у політично заангажованому дослідженні Д. Заславського та І. Романченка про життя і літературно-дослідницьку діяльність М. Драгоманова (Заславський, Романченко, 1964).

70-ті рр. минулого століття теж не стали плідними на дослідження доробку А. Кралицького. Лише радянський літературознавець та історик Василь Микитась, аналізуючи культурні й літературні зв'язки Закарпаття з Україною та Росією у XIX-XX ст., звернув увагу на літературну та публіцистичну спадщину «будителя» (Микитась, 1977, с. 33).

Дослідник А. Штефан у своїх «Споминах...», що побачили світ у 1981 р., склав поіменний список, до якого вніс прізвища закарпатців, які, за його поінформованістю, були «мовчазними або явними українцями без огляду на їх мовні переконання, і саботували або бодай хотіли саботувати мадяризацію» наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед 208 осіб цього списку ми знаходимо Анатолія Кралицького (Штефан, 1981, с. 39–40).

Першою спробою об'ємного наукового осмислення наукового та творчого доробку А. Кралицького став збірник оповідань та нарисів науковиці зі Словаччини Йолани Голенди, що побачив світ у 1984 р. Зі сторінок збірника ми дізнаємося, що народився «будитель» в багатодітній сім'ї у Вишніх Чабинах, що на Лабірщині, при народженні отримав ім'я Олександр, а коли постригся в ченці, став зватись Анатолієм (Голенда, 1984, с. 28).

У 1994 р. директорка Інституту русистики, україністики та славистики (м. Пряшів, Словацька Республіка) мовознавиця Любица Бабота, досліджуючи місце літератури Закарпаття в загальноукраїнському контексті та контакти її представників із сусідніми літературами, проаналізувавши творчість окремих прозаїків, назвала Анатолія Федоровича найпомітнішим представником романтизму у закарпатоукраїнській літературі другої половини XIX ст. (Бабота, 1994, с. 124). Дослідниця ідентифікувала його за національною ознакою як українця.

На особливу увагу заслуговує багаторічне, змістовне та кропітке дослідження біографії та творчості А. Кралицького сучасного науковця, відомого історика літератури, книговидавця Валерія Падяка. Ще у 1989 р. він упорядкував найповніше на той час зібрання творів Кралицького, яке сподівався видати в ужгородському видавництві «Карпати». Однак на заводі стали суспільно-політичні трансформації, пов'язані з крахом Радянського Союзу (Падяк, 2019, с. 11). У 1992 р. виходить його перша невелика стаття про захоплення Кралицького фотографією, в якій автор робить аналіз «будителевого»

зошита з фотографії (Падяк, 1992). У 1993 р. Валерій Падяк разом із Яковом Штернбергом у третьому випуску збірника «Carpathica-Карпатика» друкують аналіз ще невідомої науковому загалу рукописної спадщини А. Кралицького, віднайдені ними в архівах України, Росії та Угорщини (Падяк, Штернберг, 1993). Підсумком усіх намагань всебічно і об'єктивно осмислити життєвий шлях та доробок свого земляка став бібліографічний покажчик праць, виданий В. Падяком у співавторстві з Л. Іліченко у 1997 р. (Падяк, Іліченко, 1997).

1998 року в Ужгороді виходить книга оповідань А. Кралицького «Кому мила есть отчина». В. Падяк до неї написав вступну статтю, упорядкував тексти та примітки (Падяк, 1998). Від автора ми дізнаємося про те, що у 1858 р. в Пряшеві Кралицького було висвячено у чин священника, після чого він проживав при Марія-Повчанському монастирі, працюючи викладачем церковної історії та канонічного права. У 1999 р. науковець на семінарі, присвяченому 150-річчю Слов'янського з'їзду у Празі, виголошує доповідь «З історії діяльності Слов'янських комітетів поміж русинів», у якій аналізує невідоме листування А. Кралицького з М. Раєвським у 1865 і 1866 рр. Згодом доповідь було опубліковано у збірнику «Ідеї словянської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX-XX ст.» (Падяк, 1999). У 2003 р. до 110-річчя від дня смерті Анатолія Кралицького у календарі краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 р. в Ужгороді виходить ювілейна стаття В. Падяка про Кралицького, в якій зазначається, що «будитель» з 1863 р. до самої смерті проживав у Мукачівському монастирі, а помер 30 січня 1894 р. (Падяк, 2019). 2006 року науковцю вдалося віднайти в «Книзі архівних копій конфесійних записів Земплинського комітату» (Угорщина) метричні записи Чабинської парафії, які свідчать про те, що 13 лютого 1835 р. чабинський парох Михаїл Якович похрестив немовля русинського дяка Федора Кралицького на ім'я Олександр (Падяк, 2006). У цьому ж році побачила світ анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис дослідника, присвячені ужгородському тижневику «Новый Свет», де описуються статті А. Кралицького, що виходили на його сторінках у 1871-1872 рр. (Падяк, 2006).

У 2003 р. вийшла друком монографія професорки Мерілендського університету Елайн Русінко, присвячена становленню карпаторусинської літератури у «довгому» XIX ст. На думку дослідниці, саме А. Кралицький і соратники розробили унікальний міжнаціональний наратив, зсинтезувавши Схід і Захід, православ'я і католицизм, латинство і слов'янство, угорські та русинські діалекти (Rusinko, 2003, р. 28).

Досліджуючи русинські часописи Ужгорода, окремі публікації А. Кралицького у них проаналізував літературознавець Василь Габор (Габор, 2010, с. 64). Високо оцінив Анатолія Федоровича у своїх дослідженнях присвячених розвитку національного руху і діяльності «будителів» на Закарпатті відомий історик, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Степан Віднянський (Віднянський, 2003; 2005). Розлога інформація про час, події, однодумців та самого А. Кралицького міститься в «Енциклопедії історії та культури кар-

патських русинів», упорядкованої П.-Р. Магочієм та І. Папом, що побачила світ у 2010 р. (Магочій, Пап, 2010).

Постать Анатолія Кралицького, як предтечу наукового націоналізму на Закарпатті проаналізував автор цієї статті. Зокрема, він вважає «будителя» першим «українцем» Закарпаття (Заводовський, 2018, с. 67–68). Ще один український дослідник присвятив свою розлогу статтю постаті Анатолія Кралицького у 2018 р. – В. Мороз. Науковець, використовуючи модерну методологію і багатий фактичний матеріал, намагається встановити національну та релігійну ідентичність Кралицького (Мороз, 2018, с. 41–53). У 2019 р. у Пряшеві вийшла друком книга з творами Анатолія Федоровича, упорядники якої вважають його «унікальною особистістю русинської культури, літератури та історії доби будительства» (Падяк, 2019, с. 10).

Очевидець суспільно-політичних змін у Закарпатті відомий історик Володимир Гнатюк відзначав, що дякуючи таким «будителям» як А. Кралицький іскра національного почуття «розжеврїла у великий вогонь, який уже не згасне. Як Фенікс із попелу почали повставати всякі товариства від гуманітарних до політичних, потворилися школи... Малий відлмок українського народу відроджувався на наших очах» (Гнатюк, 1922, с. 87).

Висновки. Життєвий шлях та творчий доробок Анатолія Кралицького, значний як за обсягом, так і за жанрами, цікавив істориків, етнографів, літературознавців, лінгвістів та націоналістів упродовж десятиліть. Переважна більшість дослідників досить високо оцінює його вклад у процеси націєтворення і відносить його до найвидатніших діячів закарпатського регіону у «довгому» ХІХ ст.

Праці дослідників його творчості засвідчують, що одна з найвидатніших заслуг «будителя» полягає у тому, що він чи не вперше в художній літературі Закарпаття, сформував імаготип русинів-українців, людей хоробрих, добрих та мужніх. Уся літературна і наукова творчість Кралицького сповнена патріотизму, спрямована на підняття сили духу закарпатців, однак і насичена гіркотою розчарувань за минуле краю.

До сьогоднішнього життя та творчість А. Кралицького є недостатньо дослідженими, а деякі твори письменника про існування яких відомо, ще досі не знайдені. Значна частина його робіт опублікована під псевдонімами, криптонімами або й без підпису через побоювання автора переслідувань з боку угорської адміністрації і єпископської влади. Ускладнює процес дослідження творчого доробку А. Кралицького те, що він не написав своєї автобіографії, а відомості про його дитячі та юнацькі роки досить заплутані.

Сьогодні залишається нез'ясованими цілий ряд питань, серед яких: чи підтримував Кралицький процеси зросійщення русинів Закарпаття, чому вороже ставився до запровадження «кулішівки», а сам певний період писав «язичієм», що спонукало його поступово перейти до галицького фонетично-правопису тощо.

Список використаних джерел і літератури:

- Аристов, Ф.** (1930). Хронологический перечень печатных сочинений А.Ф. Кралицкого 1850-1893. *Карпаторусский сборник*. Ужгород, 138–141.
- Бабота, Л.** (1994). *Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX століття*. Братислава: Словац. пед. вид-во; Пряшів: Від. укр. л-ри, 258 с.
- Бача, Ю.** (1961). *Літературний рух на Закарпатті у середині XIX ст.* Пряшів: Словац. пед. вид-во. Від. укр. л-ри, 273 с.
- Ваврик, М.** (1958). *По василіянських монастирях*. Торонто, 291 с.
- Віднянський, С.** (2003). Будителі. *Енциклопедія історії України* (Т.1: А–В). Київ: Наукова думка, 688 с.
- Віднянський, С.** (2005). Закарпатська Україна, Закарпаття. *Енциклопедія історії України* (Т. 3: Е – Й). Київ: Наукова думка, 672 с.
- Габор, В.** (2003). *Українські часописи Ужгорода, 1867-1944*. Львів, 564 с.
- Гнатюк, В.** (1922). Володимир Бирчак. Літературні стремління Підкарпатської Руси. *Наукові записки наукового товариства ім. Т. Шевченка* (Т.76). Львів, 81–102.
- Голєнда, Й.** (1984). *Анатолій Кралицький (життя і творчість)*. Словацьке пед. вид-во в Братиславі, 248 с.
- Заводовський, А.** (2018). Анатолій Кралицький – предтеча націоналізму на Закарпатті. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів (в 3 т., Вип. 17, Т. 1). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 66–68.
- Заславський, Д. & Романченко, І. С.** (1964). *Михайло Драгоманов: життя і літературно-дослідницька діяльність*. Київ: Дніпро, 200 с.
- Козелек, Р.** (2005). *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. Київ: Дух і літера, 380 с.
- Магочій, П. & Пап, І.** (Упорядн.). (2010). *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 856 с.
- Микитась, В.** (1977). *Через гори і кордони (Культурні й літературні зв'язки Закарпаття з Україною та Росією у XIX-XX ст.)*. Київ: Товариство «Знання» УРСР, 46 с.
- Мороз, В.** (2018). Чернець та його доба: національна та релігійна ідентичність у спадщині о. Анатолія Кралицького, ЧСВВ (1835-1894). *Етнічна історія народів Європи*, (56), 41–53.
- Мустигнович, С.** (1857). *Церковная газета*, 14, 1.
- Падяк, В.** (1992). Невідомий фотограф Анатолія Кралицький. *Науковий збірник музею української культури у Свиднику*, (18). Братислава, Пряшів: Словац. пед. вид-во в Братиславі, 199–202.
- Падяк, В.** (1998). Вступна стаття. *Анатолій Кралицький: Кому мила єсть отчина: оповідання*. Ужгород, 268 с.
- Падяк, В.** (1998). З історії діяльності Слов'янських комітетів поміж русинів: невідоме листування А. Кралицького з М. Раєвським у 1865 і 1866 рр. *Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XI-XX ст.*: доп. наук. семінару, присвяч. 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі. Ужгород, 62–78.
- Падяк, В.** (2003). Анатолій Федорович Кралицький: 110-річчя від дня смерті прозаїка, етнографа, фольклориста, журналіста (1834-1894). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік*: рекомендаційний біобібліографічн. посіб. Ужгород: вид-во В. Падяка, 60–63.

- Падяк, В.** (2010). *Нарис історії карпаторусинської літератури XVI-XIX століть*. Ужгород: Дослідний центр карпагознавства. Вид. В. Падяка, 204 с.
- Падяк, В.** (2006). Нижній Земплін – русинська terra incognita – II. Міжнародна наукова конференція пам'яті письменника та історика, ігумена Мукачівського монастиря А. Кралицького завершилась... сенсацією. *Старий Замок Паланок*, 12 (6-12 квітня).
- Падяк, В.** (2006). *Ужгородський тижневик «Новый Свет» (1871-1872):* анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис. Ужгород: Вид. В. Падяка, 172 с.
- Падяк, В.** (2019). Анатолій Кралицький: життя – література – народ. *Кралицький А. Твори* / вшорителі В. Падяк, М. Павліч. Пряшів, 16–22.
- Падяк, В. & Іліченко, Л.** (1997). *Анатолій Кралицький: бібліографічний покажчик*. Ужгород: Патент, 112 с.
- Падяк, В. & Штернберг, Я.** (1993). Невідома рукописна спадщина А. Кралицького в архівах України, Росії та Угорщини. *Carpatica-Carpatika*, (3). Ужгород, 160–169.
- Пап, С.** (2003). *Історія Закарпаття* (Т. 3). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
- Смит, Э.** (2004). *Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма*. Москва: Праксис, 464 с.
- Фенцик, Е.** (1893). Очерк угро-русской письменности. *Листок*. Унгар. (№ 5. Ч. 5), 54–58.
- Штефан, А.** (1981). *За правду і волю: Спомини і децо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927 р.* (Кн. 2). Торонто: Пробоем, 384 с.
- Яворский, Ю.** (1930). К изучению А.Ф. Кралицкого: библиогр. Справки. *Карпатский свет*, (9–10). Ужгород, 1094–1096.
- Hobsbawm, E.** (2000). *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*. Hobsbawm E., Ranger T. (Eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magosci, P-R.** (2003). *An Historiographical Guide to Subcarpathian Rus'. Of the Making of Nationalities There is No End*. East European Monographs. New York: Columbia University Press. 2, 323–408.
- Rusinko, Elaine** (2009). *Straddling Borders: Subcarpathian Rusyn Literature in Post-Colonial Perspective*. New York: Columbia University Press, 560 p.
- Taylor, Ch.** (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Harvard University Press, 624 p.
- Tichý, Fr.** (1936). Anatolij Kralickij (Příspěvky k studiu jeho života i díla). *Carpatika: Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze* / řídí K. Chotek. Praha, 459.

References:

- Aristov, F.** (1930). Khronologicheskii perechen' pechatnykh sochineniy A.F. Kralitskogo 1850-1893 [Chronological list of printed works of A.F. Kralitsky 1850-1893]. *Carpathian collection*. Uzhgorod, 138–141. [in Ukrainian].
- Babota, L.** (1994). *Zakarpatoukrayyns'ka proza druhojy polovyny XIX stolittya* [Transcarpathian Ukrainian prose of the second half of the XIX century]. Bratislava: Slovats. ped. vyd-vo; Pryashiv: Vid. ukr. l-ry, 258 s. [in Ukrainian].
- Bacha, Y.** (1961). *Literaturnyy rukh na Zakarpatti u seredyi XIX st.* [Literary movement in Transcarpathia in the middle of the XIX century]. Pryashiv: Slovats. ped. vyd-vo. Vid. ukr. l-ry, 273 s. [in Ukrainian].
- Vavryk, M.** (1958). *Po vasyliyans'kykh manastyryakh* [In the Basilian monasteries]. Toronto, 291 s. [in Ukrainian].

Vidnyans'kyi, S. (2003). Budyteli [Awakeners]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* (Vol.1: A–V). Kyiv: Naukova dumka, 688 s. [in Ukrainian].

Vidnyans'kyi, S. (2005). Zakarpats'ka Ukrayina, Zakarpattia [Transcarpathian Ukraine, Transcarpathia]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* (Vol.3: E–Y). Kyiv: Naukova dumka, 672 s. [in Ukrainian].

Habor, V. (2003). Ukrayins'ki chasopysy Uzhhoroda, 1867–1944 [Ukrainian magazines of Uzhhorod]. L'viv, 564 s. [in Ukrainian].

Hnatyuk, V. (1922). Volodymyr Byrchak. Literaturni stremlinnya Pidkarpats'koyi Rusy [Literary aspirations of Subcarpathian Rus]. *Naukovi zapysky naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka* (Vol. 76). L'viv, 81–102. [in Ukrainian].

Holenda, Y. (1984). *Anatoliy Kralyts'kyi (zhyttya i tvorchist')* [Anatoliy Kralytskyi (life and work)]. Slovats'ke ped. vyd-vo v Bratislavi, 248 s. [in Ukrainian].

Zavodovs'kyi, A. (2018). Anatoliy Kralyts'kyi – predtecha natsionalizmu na Zakarpatti [Anatoliy Kralytskyi – the forerunner of nationalism in Transcarpathia]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohienka: zb. za pidsumkamyy zvit. nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv* (Vyp. 17. Vol. 1). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsional'nyy universytet imeni Ivana Ohienka, 66–68. [in Ukrainian].

Zaslavs'kyi, D. & Romanchenko, I. S. (1964). *Mykhaylo Drahomanov: zhyttya i literaturno-doslidnyts'ka diyal'nist'* [Mykhailo Drahomanov: life and literary research activities]. Kyiv: Dnipro, 200 s. [in Ukrainian].

Kozelek, R. (2005). *Mynule maybutnye. Pro semantyku istorychnoho chasu* [Past future. On the semantics of historical time]. Kyiv: Dukh i litera, 380 s. [in Ukrainian].

Mahochiy, P. & Pap, I. (Comps.). (2010). *Entsyklopediya istoriyi ta kul'tury karpats'kykh rusyniv* [Encyclopedia of the history and culture of the Carpathian Ruthenians]. Uzhhorod: Vyd-vo V.Padyaka, 856 s. [in Ukrainian].

Mykytas', V. (1977). *Cherez hory i kordony (Kul'turni y literaturni zv'yazky Zakarpattia z Ukrayinyoyu ta Rosiyeyu u XIX-XX st.)* [Across the mountains and borders (Cultural and literary ties of Transcarpathia with Ukraine and Russia in the XIX-XX centuries)]. Kyiv: Tovarystvo «Znannya» URSR, 46 s. [in Ukrainian].

Moroz, V. (2018). *Chernets' ta yoho doba: natsional'na ta relihiyna identychnist' u spadshchyni o. Anatoliya Kralyts'koho, CHSVV (1835-1894)* [The monk and his time: national and religious identity in the legacy of Fr. Anatoliy Kralytskyi, OSBM (1835-1894)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*, (56), 41–53. [in Ukrainian].

Mustyanovich, C. (1857). *Tserkovnaya gazeta* [The Church Newspaper], 14, 1. [in Russian].

Padyak, V. (1992). *Nevidomyy fofohraf Anatoliy Kralyts'kyi. Naukovyy zbirnyk muzeyu ukrayins'koyi kul'tury u Svydnyku* [Unknown photographer Anatoliy Kralytskyi. Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svidnik], (18). Bratislava, Pryashiv: Slovats. ped. vyd-vo v Bratislavi, 199–202. [in Ukrainian].

Padyak, V. (1998). Vstupna stattya [Introductory article]. *Anatoliy Kralyts'kyi: Komu myla yest' otchyna: opovidannya*. Uzhhorod, 268 s. [in Ukrainian].

Padyak, V. (1998). Z istoriyi diyal'nosti Slov'yans'kykh komitetiv pomizh rusyniv: nevidome lystuvannya A. Kralyts'koho z M. Rayevs'kym u 1865 i 1866 rr. [From the history of the Slavic committees among the Ruthenians: unknown correspondence of A. Kralytskyi with M. Raevskyi in 1865 and 1866]. *Ideyi slov'yans'koyi yednosti ta suspil'na dumka na Zakarpatti v XIX-XX st.: dop. nauk. seminaru, prysvyachen. 150-richchyu Slov'yans'koho z'yizdu v Prazi*. Uzhhorod, 62–78. [in Ukrainian].

Padyak, V. (2003). Anatoliy Fedorovych Kralyts'kyi: 110-richchya vid dnya smerti prozayika, etnohrafa, fol'klorysta, zhurnalista (1834-1894) [Anatoliy Fedorovych Kralytskyi: 110-th anniversary of the death of a prose writer, ethnographer, folklorist, journalist (1834-1894)]. *Kalendar kraveznavchyykh pam'yatnykh dat na 2004 rik: rekomendatsiynnyy bio-bibliografichn. posib.* Uzhhorod: vyd-vo V. Padyaka. 60–63. [in Ukrainian].

Padyak, V. (2010). *Narys istoriyi karpatorusyns'koyi literatury XIX-XX stolit'* [Essay on the history of Carpatho-Rusyn literature of the 16th-19th centuries]. Uzhhorod: Doslidnyi tsentr karpatoznavstva. Vyd. V. Padyaka, 204 s. [in Ukrainian].

Padyak, V. (2006). Nyzhniy Zemplin – rusyns'ka terra inkohnita – II. Mizhnarodna naukova konferentsiya pamyati pys'mennyka ta istoryka, ihumena Mukachivs'koho monastyrya A. Kralyts'koho zavershylas'... sensatsiyyeu [Lower Zemplin – Ruthenian terra incognita – II. The International Scientific Conference in memory of the writer and historian, abbot of the Mukachevo monastery A. Kralytskyi ended with... a sensation]. *Staryy Zamok Palanok*, 12 (6–12 kvitnya). [in Ukrainian].

Padyak, V. (2006). *Uzhhorods'kyy tyzhnevyyk «Novyy Svet» (1871-1872): anotovana bibliohrafiya materialiv ta istorychnyi narys* [Uzhhorod weekly “New World” (1871-1872): annotated bibliography of materials and historical essay]. Uzhhorod: Vyd. V. Padyaka, 172 s. [in Ukrainian].

Padyak, V. (2019). *Anatoliy Kralyts'kyi: zhytya – literatura – narod* [Anatoliy Kralytskyi: life – literature – people]. *Kralyts'kyi A. Tvory / vshoryteli V. Padyak, M. Pavlich. Pryshyv*, 16–22. [in Ukrainian].

Padyak, V. & Ilichenko, L. (1997). *Anatoliy Kralyts'kyi: bibliohrafichnyi pokazhchyk* [Anatoliy Kralytskyi. Bibliographic index]. Uzhhorod: Patent, 112 s. [in Ukrainian].

Padyak, V. & Shternberh, YA. (1993). Nevidoma rukopysna spadshchyna A. Kralyts'koho v arkhivakh Ukrayiny, Rosiyi ta Uhorshchyny [Unknown manuscript heritage of A. Kralytskyi in the archives of Ukraine, Russia and Hungary]. *Carpatica-Karpatyka*, (3). Uzhhorod, 160–169. [in Ukrainian].

Pap, S. (2003). *Istoriya Zakarpattya [History of Transcarpathia]*. (Vol.3). Ivano-Frankivs'k: Nova Zorya, 648 s. [in Ukrainian].

Smit, E. (2004). *Natsionalizm i modernizm. Kriticheskyi obzor sroemennykh teoriy natsiy i natsionalizma* [Nationalism and modernism. A critical review of modern theories of nations and nationalism]. Moskva: Praksis, 464 s. [in Ukrainian].

Fentsik, È. (1893). Ocherk ugro-russkoy pis'mennosti [Essay on the Ugrian-Russian writing]. *Listok. Ungvar*, (№5. CH.5), 54–58. [in Ukrainian].

Shtefan, A. (1981). *Za pravdu i volyu: Spomyny i deshcho z istoriyi Karpat-s'koyi Ukrayiny vid davnikh daven do 1927 r.* [For Truth and Freedom: Memoirs and something from the history of Carpathian Ukraine from ancient times to 1927]. (Vol. 2). Toronto: Probeyem, 384 s. [in Ukrainian].

Yavorskiy, YU. (1930). *K izucheniyu A.F. Kralitskogo: bibliogr. Spravki* [To the study of A.F. Kralytskyi: bibliography. Help]. (9–10). *Karpatskyi svet*. Uzhgorod, 1094–1096. [in Ukrainian].

Hobsbawm, E. (Eds.). (2000). *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914*. Hobsbawm E., Ranger T. (Eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Magocsi, P-R. (2003). *An Historiographical Guide to Subcarpathian Rus'. Of the Making of Nationalities There is No End*. East European Monographs. New York: Columbia University Press. 2, 323–408. [in English].

Rusinko, Elaine (2009). *Straddling Borders: Subcarpathian Rusyn Literature in Post-Colonial Perspective*. New York: Columbia University Press, 560 p. [in English].

Taylor, Ch. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Harvard University Press, 624 p. [in English].

Tichý, Fr. (1936). *Anatolij Kralickij (Přispěvky k studiu jeho života i díla). Carpatika: Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském Ústavu v Praze / řídí K. Chotek*. Praha, 459. [in Slovak].

Отримано: 22.02.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.48–62

УДК 930:329(477)

КОЛЕСНИК Віктор – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (kolesnykvf@ukr.net)

ORCID 0000-0003-4696-0747

KOLESNYK Viktor – Doctor of Historical Science, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (kolesnykvf@ukr.net)

ЧЕБЕРЯКО Оксана – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор, професор кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (cheberyako@ukr.net)

ORCID 0000-0002-1563-9611

Researcher ID S-2078-2019

Scopus-Author ID 56074920300

CHEBERYAKO Oksana – Doctor of Historical Science, Candidate of Economics Sciences, Professor, Professor of the Department of Finance and Credit of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (cheberyako@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Колесник, В., Чеберяко, О. (2022). В ідеологічно-політичних лещатах: радянська історіографія другої половини 1940-х – 1980-х рр. українських партій у Російській імперії на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 48–62.

**В ІДЕОЛОГІЧНО-ПОЛІТИЧНИХ ЛЕЩАТАХ:
РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х —
1980-х рр. УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Анотація. Мета дослідження – розглянути процеси і явища, які відбувалися у другій половині 1940 – 1980-х рр. в радянській історіографії українського партійного руху Російської імперії початку ХХ ст. *Методологія дослідження* включає аналіз і порівняння історіографічних фактів, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. *Наукова новизна* полягає у спробі розкрити вплив марксистсько-ленінської методології, ідеологічно-політичних догм комуністичної влади на зміст і оцінки радянської історіографії другої половини 1940 – 1980-х рр. українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. *Висновки.* Після сталінського погрому історичної науки в УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. радянські історики до початку 90-х рр. ХХ ст. не проявляли помітного наукового інтересу до історії українських політичних партій та організацій у Російській імперії. В умовах сталінізму вони майже зовсім обминали цю небезпечну тематику. Лише з другої половини 1940-х рр. в рамках офіційних для радянської історичної науки ідеологічних та політичних канонів окремі невеликі сюжети з історії українських партій у Російській імперії почали вкраплюватися в праці, присвячені першій російській революції, робітничому і селянському рухові, суспільно-політичним процесам на українських землях на початку ХХ ст. При цьому українські партії без аналізу їхніх програм і тактики декларативно характеризувалися як «буржуазні», «дрібнобуржуазні», «націоналістичні», «шовіністичні», їхня «націоналістична» і «контрреволюційна» практика на діяльність піддавалася необґрунтованій критиці. Відповідно до марксистської тези про пролетарський інтернаціоналізм радянські науковці, звертаючись до історії українських партій у Російській імперії, по суті, виконували важливе політичне завдання комуністичної влади – вели непримиренну і жорстоку боротьбу з ідеологією та історичною практикою так званого українського буржуазного націоналізму. Такі підходи були характерні для всіх праць радянських істориків, які з'явилися у другій половині 1940-х – у 1980-х рр. Аж до кінця 1970-х – середини 1980-х рр., коли побачили світ дві монографії з історії українських політичних партій у Російській імперії радянського українського історика І. Кураса, означена тема не була предметом спеціального дослідження в радянській історіографії. Але на працях дослідника повною мірою позначилася марксистсько-ленінська методологія, яка залишала українські партії в уже звичних офіційних для радянської історичної науки рамках. Тому оцінки і висновки автора потребують критичного сприйняття. Горбачовська «перебудова» на основі демократизації і гласності внесла незначні зміни в сприйняття радянськими дослідниками історії непролетарських партій в Російській імперії. Однак вони, попри певним позитивним змінам, в своїх методологічних підходах орієнтувалися на концепцію гуманного і демократичного соціалізму, запропоновану комуністичною верхівкою СРСР.

Ключові слова: історіографія, радянська історіографія, українські партії, Українська СРР, Російська імперія, історичні дослідження.

IN IDEOLOGICAL AND POLITICAL VICES: SOVIET HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF OF THE 1940–1980'S UKRAINIAN PARTIES IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY XX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to consider the processes and phenomena that took place in the second half of the 1940s-1980s in the Soviet historiography of the Ukrainian party movement in the Russian Empire in the early twentieth century. The research methodology includes analysis and comparison of historiographical facts based on the principles of objectivity and historicism. Scientific novelty is an attempt to reveal the influence of Marxist-Leninist methodology, ideological and political dogmas of communist power, content, and assessment of Soviet historiography of the second half of 1940-1980. Ukrainian parties in the Russian Empire in the early twentieth century. Conclusions.* After Stalin's pogrom of historical science in the USSR in the late 1920s and early 1930s, Soviet historians until the early 1990s. did not show significant scientific interest in the history of Ukrainian political parties and organizations in the Russian Empire. Under Stalinism, they almost completely bypassed this dangerous subject. Only in the second half of the 1940s, within the framework of official ideological and political canons for Soviet historical science, some small stories on the history of Ukrainian parties in the Russian Empire began to be interspersed with works on the first Russian revolution, the workers 'and peasants' movement, and sociopolitical processes. Ukrainian lands in the early twentieth century. At the same time, without analyzing their programs and tactics, Ukrainian parties were declaratively characterized as "bourgeois," "petty-bourgeois," "nationalist," "chauvinistic," and their "nationalist" and "counterrevolutionary" practical activities were unjustifiably criticized. According to the Marxist thesis of proletarian internationalism, Soviet scholars, referring to the history of Ukrainian parties in the Russian Empire, essentially performed an important political task of the communist government – waged an uncompromising and brutal struggle against the ideology and historical practice of so-called Ukrainian bourgeois nationalism. Such approaches were characteristic of all the works of Soviet historians that appeared in the second half of the 1940s and 1980s. Until the late 1970s and mid-1980s, when two monographs on the history of Ukrainian political parties in the Russian Empire by the Soviet-Ukrainian historian I. Kuras, this topic was not the subject of special research in Soviet historiography. But the researcher's works were fully influenced by the Marxist-Leninist methodology, which left Ukrainian parties within the framework of the official framework for Soviet historical science. Therefore, the author's assessments and conclusions require critical perception. Gorbachev's perestroika on the basis of democratization and publicity made minor changes in the perception of Soviet researchers of the history of non-proletarian parties in the Russian Empire. But despite some positive changes, their methodological approaches focused on the concept of humane and democratic socialism proposed by the communist leadership of the USSR.

Key words: historiography, Soviet historiography, Ukrainian parties, Ukrainian SSR, Russian Empire, historical research.

Постановка проблеми. Історія створення та діяльності українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. постійно привертала і привертає увагу дослідників. Історіографія цієї теми на сьогодні нараховує велику кількість різнопланових за характером і змістом праць. Науковці виділяють чотири історіографічні періоди в дослідженні української партійно-політичної історії в Російській імперії (Колесник, Могильний, 2019, Українські полі-

тичні партії, с. 8–10). Третій історіографічний період, що хронологічно охоплює початок 1920-х – початок 1990-х рр., характеризується протистоянням радянської історіографії, яка сформувалася і утвердилася на марксистсько-ленінській методології у другій половині 1920-х рр., з дослідженнями науковців української діаспори та зарубіжних вчених. Ідейно-політичні догмати про буржуазний націоналізм, дрібнобуржуазність, шовінізм та опортунізм українських партій в Російській імперії, які були насаджени в радянській історіографії у другій половині 1920-х рр., радянські дослідники з невеликими змінами і доповненнями повторювали аж до розпаду СРСР. Під цим кутом зору певний науково-пізнавальний інтерес викликають ті процеси і явища, які відбувалися у другій половині 1940-х – 1980-х рр. у радянській історіографії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. Їх неупереджений аналіз слугуватиме переосмисленню історії радянської історичної науки, повноцінному і всебічному відтворенню пройденого нею шляху, розумінню впливу на дослідження радянських істориків комуністичних догм, стереотипів і шаблонів.

Аналіз джерел та останні дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники В. Головченко, В. Меша, Л. Могильний, А. Павко, О. Тимошенко, О. Рафальський, О. Федьков, В. Яремчук тощо в монографіях, кваліфікаційних працях, спеціальних розвідках уже розглядали відповідно до предмету, об'єкту та наукових завдань дослідження ті чи інші аспекти історіографії українських партійно-політичних структур в Російській імперії початку ХХ ст. Спроба подати узагальнену історіографічну картину українських партій в Австро-Угорській і Російській імперіях здійснена в монографічному дослідженні В. Колесника і Л. Могильного (Колесник, Могильний, 2019).

Мета статті – дослідити особливості та головні тенденції радянської історіографії другої половини 1940–1980-х рр. у висвітленні української партійно-політичної історії в Російській імперії на початку ХХ ст., показати негативний вплив комуністичних ідеологічних та політичних догм на зміст праць радянських вчених, їхній упереджений на основі марксистсько-ленінської методології підхід до висвітлення означеної теми.

Виклад основного матеріалу. Виокремлення другої половини 1940-х пов'язано з тим, що після сталінського погрому історичної науки в УСРР на рубежі 1920-х – 1930-х рр., у ході якого були звинувачені і репресовані науковці, котрі досліджували історію українського партійного руху а Росії, радянські історики у 1930-х – першій половині 1940-х рр. практично зовсім не зверталася до означеної тематики, яка могла бути загрозою для їхнього життя або причиною заслання (Крупницький, 1957).

Лише у другій половині 1940 – 1950-х рр. з'явилися праці, в яких у контексті першої російської революції або іншої тематики в рамках офіційних для радянської історичної науки ідеологічних та політичних канонів почала подаватися інформація з історії українських партій у Російській імперії.

Однією із таких праць, яка з'явилася у 1946 р., була стаття старшого наукового співробітника Інституту історії АН СРСР і одночасно заступника директора Інституту історії АН Української РСР Л. Іванова. Хоча вона стосувалася історії української преси 1905-1907 рр., але у ній певне місце відводилося діяльності українських партій, їхній стратегії і тактиці, міжпартійним відносинам. Щоправда, на змісті статті Л. Іванова позначилися діючі в радянській історичній науці ідеологічні обмеження, марксистсько-ленінські методологічні підходи, політичні нашарування того часу. Тому історіографічне значення розвідки вченого визначається не аналізом і наявними висновками, а конкретно-історичною інформацією про діяльність українських партій в Російській імперії у 1905-1907 рр. (Іванов, 1946).

У 1949 р. вийшов збірник документів і матеріалів «Революція 1905-1907 рр. на Україні» (Лось, 1949). Передмову до збірника, у якій йшлося і про українські партії в Російській імперії, підготував український радянський історик, заступник директора Інституту історії АН УРСР Ф. Лось. Він з класових більшовицьких позицій декларував усталені ще у другій половині 1920-х рр. ідейно-політичні підходи в радянській історичній науці до висвітлення історії українських партій у Російській імперії. Зокрема, українські партії соціал-демократичного спрямування (РУП, «Спілку», УСДРП) він назвав «дрібнобуржуазними» і «націоналістичними», а самостійницьку партію М. Міхновського (УНП) – «шовіністичною». Своєрідним доповненням до радянської марксистської історіографії 1920-х рр. стала характеристика українських ліберально-демократичних партій (УДП, УРП, УДРП), які автор назвав «буржуазними». Без належного аналізу, декларативно критиці були піддані основні програмні вимоги українських партій (у тому числі з національного питання) та їх практична діяльність.

Оскільки сферою наукових інтересів Ф. Лося була історія робітничого класу України напередодні та в період революції 1905-1907 рр., то в передмові з позицій пролетарського інтернаціоналізму наголошувалося на необхідності «викриття» «зрадницької ролі українських націоналістів», які нібито спрямовували свої зусилля на роздроблення визвольного руху Росії, «відрив» українських робітників від «усього російського пролетаріату», підпорядкування українських робітників «інтересам української буржуазії» тощо (Лось, 1949, с. III, XVIII-XIX, XXXVI). Отже, автор передмови залишився в полоні утверджених ще у 1920-ті роки в радянській історичній науці оцінок українських партій у Російській імперії.

У монографії, що вийшла в середині 50-х рр. XX ст. і присвячувалася революційним подіям 1905-1907 рр. в Україні (Лось, 1955, Революція 1905-1907 років), Ф. Лось продовжував «викривати» теорію і практику українського «буржуазно-націоналістичного» руху, до якого включалися всі українські партії в Російській імперії. Останні визнавалися не лише далекими від революційності, а й заклятими ворогами робітників і селян України, посібниками буржуазії у соціальному і національному гнобленні українського наро-

ду. Керуючись марксівським принципом пролетарського інтернаціоналізму як методологічним орієнтиром, історик безпідставно і огульно звинувачував українські партії у «розпалюванні національної ворожнечі», у зраді «національних інтересів свого народу». Автор негативно оцінював участь українців у I та II Державних Думах, а діяльність Української думської громади, яка базувалася на програмній платформі УДРП, сприймалася ним всупереч історичним реаліям, як ворожа і націоналістична. Ф. Лось прямо заявляв, що створення у Думі націонал-лібералами Української думської громади мало на меті відвернути селян від боротьби з царизмом (Лось, 1955, Революція 1905-1907 років, с. 5, 6, 44-46, 87, 399).

Власне такі ж самі оцінки і підходи щодо українських партій у Російській імперії на початку ХХ ст. використовувалися і в інших виданнях радянських істориків, присвячених 50-річчю революції 1905-1907 рр. в Росії (Нурзхії, 1955; Иванов, 1955). Яскравим підтвердженням цьому стала стаття Л. Іванова, в якій висвітлювалися революційні події 1905-1907 рр. в Україні (Іванов, 1955). Під кутом зору історіографічної оцінки означеної праці варто виокремити декілька моментів. По-перше, стаття, як і вся радянська історіографія, базувалася на марксистсько-ленінських методологічних засадах, зразком застосування яких на той час була «Історія ВКП(б). Короткий курс». По-друге, автор ввів до наукового обігу низку невідомих фактів з історії українського партійного руху в Російській імперії, що стало своєрідним надбанням тогочасної історіографії. По-третє, використовуючи конкретно-історичний матеріал, вчений цілком і повністю підпорядкував його офіційним ідеологічним і політичним догмам, які передбачали негативне і упереджене ставлення до українських партій та їх керівників. Останні, як заявляв автор, намагалися «отруїти націоналістичним дурманом свідомість українського народу, відколоти його від загальноросійського революційного руху», використовуючи гасла «незалежності» чи «автономії» України. По-четверте, український національно-визвольний рух, складовою якого були українські політичні партії, у статті Л. Іванова трактувався як контрреволюційні дії «української буржуазії», яка, начебто, прагнула до підтримки «самодержавства та російської буржуазії». Нарешті, автор затушовував і знецінював участь українських партій у революційних подіях регіону, надаючи особливого значення місцевим організаціям РСДРП, які забезпечували інтернаціональну єдність російського і українського пролетаріату в революційній боротьбі (Іванов, 1955). Підходи і оцінки, використані Л. Івановим при розгляді суспільно-політичних процесів у підросійській Україні на початку ХХ ст., продовжували більшовицьку концептуалізацію історії українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. і слугували своєрідним орієнтиром для інших радянських істориків.

Хрущовська «відлига», період «брежневщини», 80-ті рр. ХХ ст. не принесли змістовних змін у радянську історіографію українських партій в Російській імперії. Більше того, ця тема, за виключенням праць І. Кураса, про

які йтиметься далі, не була, як і раніше, виокремлена в предмет спеціальних досліджень, історики лише подекуди зверталися до неї, коли необхідно було показати провідну роль РСДРП(б) в боротьбі проти націоналістичних політичних партій з метою забезпечення інтернаціональної єдності російського і українського пролетаріату, російського і українського народу. І в часи «хрущовської відлиги», а потім «брежневщини» власна безпека змушувала радянських істориків, як зазначав Ю. Гамрецький, обходити цю проблематику стороною, обмежуватися загальними міркуваннями або спиратися на безпрограшну схему «про керівну і спрямовуючу роль». Будь-які інші підходи та висновки несли загрозу звинувачення в націоналізмі з відповідними службово-партійними висновками (Гамрецький, 1990, с. 60). Через повне і абсолютне підпорядкування радянської історичної науки марксистсько-ленінській ідеологічній доктрині, яка лежала в основі політики правлячої комуністичної партії, радянські історики не могли здійснювати спеціальні комплексні неупереджені дослідження з історії небільшовицьких політичних партій. Обходячи діяльність українських політичних партій у Російській імперії на початку ХХ ст., вони лише вкраплювали окремі невеликі сюжети про них, постійно зазначаючи при цьому, що більшовики завжди послідовно і рішуче викривали угодовську роль ліберально-буржуазних, націоналістичних партій, опортуністичну діяльність меншовиків, псевдосоціалізм есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп. Такі підходи були характерні для всіх праць істориків Української РСР, які з'явилися у другій половині 1950-х – 1980-х рр. і присвячувалися історії робітничого і селянського руху в Україні на початку ХХ ст. (Лось, 1955, Формирование рабочего класса; Лось, Михайлюк, 1976; Лещенко, 1955; Лещенко, 1956; Лещенко, 1968; Лещенко, 1977). Ігнорувалася історія українських партій в Російській імперії і в радянських академічних виданнях з історії України, що побачили світ у 50-х – 80-х рр. ХХ ст. (Касименко, 1953; Кондуфор, 1978, Т. 3; Кондуфор, 1978, Т. 4; Кондуфор, 1981; Кондуфор, 1983, Т. 5), у багаточисельних виданнях, присвячених історії РСДРП(б), КП(б)У (Бородін, 1970; Козицкий, 1979; Варгатюк, Гарчев, Курас, 1983; Осадчий, 1991).

Зазвичай, як і раніше, історики обмежувалися короткою характеристикою українських партій, називаючи їх «антинародними», «контрреволюційними», «націоналістичним», та оцінюючи тактику цих партій як «угодовську» та «опортуністичну». Так, досліджуючи участь українських селян у революційних подіях 1905-1907 рр., М. Лещенко подавав як опортуністичну діяльність РУП, засуджував партію за те, що вона закликала селян утримуватися від підпалів і погромів поміщицьких маєтків, шляхом страйків добиватися зниження орендних цін на землю, підвищення заробітної плати й поліпшення умов праці, тобто боротися за задоволення виключно економічних потреб. Він критикував рупівців за пропаганду національних гасел (Лещенко, 1977, с. 128–129, 131). А у багатотомній історії Української РСР виклад матеріалу про «Спілку» обмежувався коротким повідомленням про вихід спілчан із РУП і перетворен-

ня «Спілки» в територіальну організацію меншовиків (Кондуфор, 1983, с. 172). Такий же підхід спостерігався і до висвітлення історії інших українських партій в Російській імперії. Обмежена інформація радянських дослідників про українські політичні партії на початку ХХ ст., зазвичай, мала негативний характер. Нагомість, основна увага при висвітленні політичної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. приділяла РСДРП та її місцевим організаціям.

Загалом, висвітлюючи партійно-політичні процеси в підросійській Україні на початку ХХ ст. і засуджуючи «націоналістичну», «контрреволюційну» діяльність усіх українських партій у Російській імперії, радянські історики виконували важливе політичне завдання комуністичної влади – вели непримиренну і жорстоку боротьбу з ідеологією та історичною практикою т. зв. українського буржуазного націоналізму. Яскравим підтвердженням цього стала колективна монографія «Революційна боротьба трудящих України в 1905-1907 рр.» (Замковий, Лось, Сарбей, 1980). Спеціальний параграф «Антинародна діяльність українських націоналістичних партій і організацій та їх банкрутство» означеної монографії своєю назвою визначав змістовну спрямованість поданого в ньому матеріалу. Загалом, у дослідженні можна виокремити декілька характерних моментів щодо висвітлення історії українських партій в Росії. Насамперед, автори, здійснили вибіркове використання партійної періодики та інших джерел, керуючись при цьому властивою для радянської історичної науки ідеологічною кон'юнктурою, під кутом якої відбувалося відповідне трактування партійно-політичних процесів, а також положень із праць українських «націоналістів». Діяльність УСДРП у монографії визнавалася якнайбільш «шкідлива для революційної боротьби мас», «Просвіта» була включена до кола «націоналістичних» організацій, а націоналізм відповідно до більшовицької ідеології сприймався лише як історично-реакційне явище, з яким необхідно рішуче боротися (Замковий, Лось, Сарбей, 1980, с. 173–179). При цьому, критикуючи ідейно-теоретичні і програмні погляди лідерів українських партій, які ніби то обґрунтовували буржуазно-націоналістичні концепції, радянські історики зверталися до праць В. Леніна як критерію істини (Сарбей, 1966).

Наприкінці 1970 – в середині 80-х рр. радянський український історик І. Курас присвятив дві монографії дослідженню історії українських політичних партій в Російській імперії (Курас, 1978; Курас, 1986). До певної міри це було своєрідним новим явищем в радянській історіографії. Тоді, як зазначають дослідники, серед «найактуальніших висунулася проблема вивчення історії непролетарських партій», яка «захопила у свою орбіту й І.Ф. Кураса». Він «виявився спроможним підхопити новаторську тенденцію, могутньо, плідно розвинути її щодо українських партій» (Смолій, Солдатенко, 2009, с. 21). Варто зазначити, що рукопис першої підготовленої І. Курасом книги розглядався на предмет рекомендації до друку на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (з 1997 р. Інститут політичних і етнонаціо-

нальних досліджень НАН України). Це засвідчує наскільки ретельно науково-дослідницька установа ЦК Комуністичної партії України контролювала підготовку наукових праць, присвячених партійній історії. При обговоренні рукопису, на засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії уже тоді виявилися дві полярні точки зору. Одна полягала у тому, щоб залишити в назві лише першу її частину («торжество пролетарського інтернаціоналізму»), затушувавши надалі сутнісний предмет дослідження («крах дрібнобуржуазних партій»). Інша зводилася до того, що такий атрибутивний довісок як пролетарський інтернаціоналізм варто взагалі відкинути («пройдений етап в науці»), збільшивши акцент на аналізі діяльності українських політичних партій (Смолій, Солдатенко, 2009, с. 21). Підготувавши дві книги, І. Курас практично вперше з 1930-х років виокремив історію українських партій у Російській імперії в предмет спеціального дослідження.

Колеги І. Кураса, оцінюючи його роботу, зазначали, що до цього «в радянській історіографії ніким не було відтворено такої панорамної картини процесів формування українських національних партій, обґрунтування їхніх ідейних програмних засад напрямів діяльності в різних історичних ситуаціях» (Смолій, Солдатенко, 2009, с. 22). З такою оцінкою загалом варто погодитися. Водночас, сьогодні не можна, очевидно, сприймати як незаперечну тезу авторів: якщо «не зраджувати правді, запропонована І.Ф. Курасом ... формула, за великим рахунком, витримала випробування часом і є значно адекватнішою реальному досвіду, ніж поверхові, однобічні позиції тих, хто намагається критикувати неординарні історіографічні явища, прикриваючись вищими державницькими та ідеологічними інтересами, апеляцією до не позбавлених упередженості, ангажованості зарубіжних видань» (Смолій, Солдатенко, 2009, с. 22). Цілком очевидно, що І. Курас, як і всі радянські історики, не міг вийти за рамки ленінської теоретичної спадщини. Її він сприймав як єдиний правильний методологічний ключ до наукової оцінки політичних партій. Тому уже на перших сторінках своєї праці, що вийшла друком у 1986 р., автор визначив завдання монографічного дослідження: «простежити історію політичного краху Української соціал-демократичної робітничої партії» (Курас, 1986, с. 6). У зв'язку з цим відомий український історик Я. Калакура цілком слушно зауважував, що І. Курас «був обмежений на власні оцінки фактів, подій, процесів і осіб відомим каноном, встановленим режимом, він не мав змоги вийти за рамки пануючих у радянській історіографії методологічних принципів, партійно-класового підходу до історії українського національно-визвольного руху» (Калакура, 2009, с. 34). Більше того, в той час відсутність свободи творчості, система жорсткого контролю, цензура та ідеологічний прес негативно відбивалися і на доступі науковців до архівів, спецфондів бібліотек, і на відборі джерел та їх інтерпретації (Калакура, 2009, с. 34). Але І. Курас, який працював в Інституті історії партії при ЦК Компартії України, мав більші від інших дослідників можливості стосовно доступу до архівів, чим він успішно і скористався.

Загалом І. Курас залучив до наукового обігу широке коло партійних документів, архівних матеріалів, партійну пресу, що значно збагачувало інформацію про українські партії в Російській імперії, показав соціальні та ідейні джерела українських партій, історичний шлях, результати діяльності, політичну долю. Його монографії мали широку фактологічну базу, яка прислуговувалася і наступному поколінню дослідників української багатопартійності в Російській імперії.

Однак на змісті праць І. Кураса, як і на всій радянській історіографії, позначилася марксистсько-ленінська методологія, яка залишала українські партії в уже звичних рамках «буржуазного націоналізму» та «опортунізму», а М. Грушевського, С. Пеллюру та інших лідерів українського національного руху зараховувала до «українських буржуазних націоналістів». Так, історик, характеризуючи УСДРП, зазначав, що ця партія поєднала у собі ідеологію і політику реформізму, дрібнобуржуазного націоналізму, значною мірою «визначала обличчя націоналістичної контрреволюції» й цілком закономірно зазнала фіаско. І. Курас надмірно абсолютизував, на нашу думку, національно-революційний напрям у РУП і недооцінював соціал-демократичну течію в партії. Для цього він звертався до доповіді УСДРП (спадкоємиці РУП) на Штутгартському конгресі II Інтернаціоналу (1907 р.), в якій зазначалося, що в 1904 р. РУП «була, власне, невеликою групою пропагандистів і літераторів. Її соціал-демократична спрямованість була в ті часи ще досить слабо виражена в усіх її місцевих організаціях». Продовжуючи, автор підкреслював: «І тільки один напрям був у її діяльності завжди чітким – націоналізм» (Курас, 1986, с. 25). Отже, оцінки і висновки автора сьогодні потребують критичного сприйняття.

Наприкінці 1970-х – у 1980-ті рр. російські історики також активно вивчали історію непролетарських партій у Росії (Минц, 1984). Щодо українських партій, то вони по суті, не привносили нічого нового в дослідження теми, зазвичай, обмежувалися їх переліком і традиційним звинуваченням у «буржуазному націоналізмі», «націонал-реформізмі» і «сепаратизмі». При цьому прагнули переконати в неминучості банкрутства буржуазного лібералізму і дрібнобуржуазного соціалізму, ідеологічного і організаційного краху непролетарських партій.

Загалом радянські історики вважали, що викриття опортуністичної суті діяльності УСДРП, «Спілки» інших українських партій у процесі революційної боротьби є досить актуальною науковою темою, необхідність розробки якої посилювалася завданнями спростування необґрунтованої ідеалізації означених партій буржуазною історіографією. На цьому, зокрема, наголошувалося в «Історіографії Украинской ССР», яка вийшла у 1986 р. (Хмель, 1986, с. 216).

В умовах горбачовської демократизації та гласності намітилися певні зміни в оцінці українських національних, зокрема, соціал-демократичних партій, їх теоретичної і практичної діяльності (Шморгун, 1990; Шморгун, 1991, с. 24). Російські історики почали застосовувати для класифікації по-

літичних партій, крім класового принципу, інші критерії (Павлов, Таранев, 1991, с. 157), за якими найпоширенішим типом партій в Росії на початку ХХ ст., були автономістські або етнорегіональні. Поєднуючи у своїх програмах національні, політичні і соціальні вимоги, ці партії вимагали того чи іншого ступеня автономії у межах Російської держави, перетвореної в демократичну, федеративну республіку. Тому, російський історик О. Волобуєв, пропонував, крім наявної в російській історіографії класифікації національних партій (соціалістичні, ліберальні, консервативні), використовувати й іншу, в основу якої покладено ставлення до вирішення національного питання (Волобуєв, 1996, с. 289).

Незначні зміни, які стосувалися історії національних партій у Російській імперії, в умовах горбачовської демократизації відбувалися з врахуванням запропонованої суспільству комуністичною верхівкою СРСР концепції гуманного і демократичного соціалізму. Вона залишала радянських істориків в «полоні» соціалістичної доктрини. Лише після розпаду СРСР і здобуття Україною державного суверенітету вітчизняні історики отримали справжні можливості для неупередженого і об'єктивного дослідження історичного минулого, у тому числі історії українських партій у Російській імперії на початку ХХ ст.

Висновки. З другої половини 1940-х рр. і до кінця 1970-х рр. радянська історіографія зверталася до історії українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. лише в контексті дослідження інших проблем – робітничого і селянського руху, першої російської революції тощо. Для характеристики і оцінки українських партій радянські дослідники використовували марксистсько-ленінські ідеологічні й політичні догмати, марксистсько-ленінську методологію, керувалися принципом пролетарського інтернаціоналізму. Тому українські партії визнавалися радянською історіографією без належних на те підстав як «дрібнобуржуазні», «буржуазні», «націоналістичні», «шовіністичні», «контрреволюційні». Такі ярлики щодо українських партій зумовлювалися тим, що радянська історична наука виконувала важливе політичне завдання боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Поява наприкінці 1970-х – в середині 1980-х рр. спеціальних розвідок І. Кураса з історії українського партійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. зумовлювалася розпочатим російськими радянськими істориками дослідженням непролетарських партій у Росії. Але, хоча українські партії стали об'єктом спеціального дослідження в радянській історіографії, офіційні оцінки їх історії та діяльності залишились незмінними, водночас означена тематика була значно доповнена новим конкретно-історичним матеріалом.

У роки горбачовської демократизації і гласності у висвітленні історії українських партій в Російській імперії на початку ХХ ст. також не відбулося якісних зрушень і принципових змін, оскільки радянська історична наука продовжувала залишатися в «полоні» оновленої соціалістичної доктрини.

Список використаних джерел і літератури:

- Бородін, О. А.** (Ред.). (1970). *Курс лекцій з історії КППС (Ч.І: 1883-1920)*. Київ: Вища школа, 410 с.
- Варгатюк, П. Л., Гарчев, П. И. & Курас, И. Ф.** (1983). *Великої партії отряд: из истории большевистских организаций Украины*. Киев, 309 с.
- Волобуев, О. В.** (1996). К вопросу о классификации национальных партий. *История национальных политических партий России: материалы Международной конференции*. Москва, 285–289.
- Гамрецький, Ю.** (1990). До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. *Укр. іст. журнал*, 12, 60–73.
- Гуржій, І. О.** (Ред.). (1955). Революція 1905-1907 рр. на Україні: до 50-річчя першої російської революції. *Наукові записки* (Т. 6). Київ, 320 с.
- Замковий, П., Лось, Ф. & Сарбей, В.** (1980). *Революційна боротьба трудящих України в 1905-1907 рр.* Київ: Наук. думка, 285 с.
- Іванов, Л. М.** (1946). Из истории украинской прессы 1905-1907 гг. *Известия АН СССР. Серия истории и философии*, 2, 159–174.
- Іванов, Л.** (1955). Революція 1905-1907 гг. на Украине. *Революция 1905-1907 годов в национальных районах России*. Москва, 14–106.
- Касименко, О. К.** (Ред.). (1953). *Історія Української РСР* (Т. 1). Київ: Вид-во АН УРСР, 784 с.
- Кондуфор, Ю. Ю.** (Ред.). (1978). *Історія Української РСР* (у 8 т., 10 кн., Т. 3). Київ: Наукова думка, 608 с.
- Кондуфор, Ю. Ю.** (Ред.). (1978). *Історія Української РСР* (у 8 т., 10 кн., Т. 4). Київ: Наукова думка, 532 с.
- Кондуфор, Ю. Ю.** (Ред.). (1981). *Історія Української РСР: короткий нарис*. Київ: Наукова думка, 527 с.
- Кондуфор, Ю. Ю.** (Ред.). (1983). *История Украинской ССР*. В 10 т. (Т. 5). Київ: Наукова думка, 752 с.
- Калакура, Я. С.** (2009). Джерелознавчі та історіографічні студії І. Ф. Кураса. *Історична і політична наука та суспільна практика в Україні*. Київ: Парламентське вид-во, 32–40.
- Козицький, Н. Е.** (1979). *В. И. Ленин о единстве действий левых сил: разработка левооблоксистской тактики и борьба большевиков за ее осуществление накануне и в годы первой российской революции*. Киев: Вища школа, 183 с.
- Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2019). *Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія*. Київ – Ніжин: Видавель Лисенко М. М., 248 с.
- Крупницький, Б.** (1957). *Українська історична наука під Советами (1920 – 1950 роки)*. Мюнхен: Вид. Ін-у для вивчення ССРСР, 120 с.
- Курас, И. Ф.** (1978). *Наукова Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине*. Київ: Наукова думка, 313 с.
- Курас, І. Ф.** (1986). Повчальний урок історії: ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. Київ: Політвидав України, 185 с.
- Лещенко, М. Н.** (1968). *Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття*. Київ: Політвидав України, 204 с.
- Лещенко, М. Н.** (1955). *Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр.* Київ: Вид-во АН УРСР, 232 с.

Лещенко, М. Н. (1956). *Селянський рух на Україні в роки першої російської революції*. Київ: Держполітвидав УРСР, 188 с.

Лещенко, М. Н. (1977). *Українське село в революції 1905-1907 рр.* Київ: Наукова думка, 360 с.

Лось, Ф. Є. & Михайлик, О. Г. (1976). *Класова боротьба в українському селі, 1907-1914*. Київ: Наук. Думка, 284 с.

Лось, Ф. (Ред.). (1949). *Революція 1905-1907 років на Україні: зб. док. і матер.* Київ: Укрполітвидав, 517 с.

Лось, Ф. Є. (1955). *Революція 1905-1907 років на Україні*. Київ: Вид-во АН УРСР, 404 с.

Лось, Ф. (1955). *Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 гг.)*. Киев: Госполитиздат УССР, 332 с.

Минц, И. И. (Ред.). (1984). *Непролетарские партии России. Урок истории*. Москва: Мысль, 566 с.

Осадчий, Ю. Г. (1991). *Партії і профспілковий рух на Україні (1905-1918 рр.)*. Київ: Либідь, 180 с.

Павлов, Д. Б. & Таранев, Н. В. (1991). К истории политических партий России. *Вопросы истории КПСС*, 5, 155–159.

Сарбей, В. (1966). Критика В. І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення. *Укр. іст. журнал*, 3, 53–59.

Смолій, В. А. & Солдатенко, В. Ф. (2009). Внесок І. Ф. Кураса у розвиток історичної науки. *Історична і політична наука та суспільна практика в Україні*. Київ: Парламентське вид.-во, 19–32.

Хмель, И. С. (Ред.). (1986). *Историография истории Украинской ССР*. Киев, 556 с.

Шморгун, П. (1990). З історії соціал-демократичних організацій України напередодні і в період першої російської революції (1903-1907 рр.): новий підхід. *Укр. іст. журнал*, 2, 3–14.

Шморгун, П. (1991). Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. *Наукові праці з питань політичної історії*, 172, 14–25.

References:

Borodin, O. A. (Ed.). (1970). *Kurs lektsii z istorii KPRS* [The course of lectures on the history of the CPSU] (Ch. I: 1883-1920) Kyiv: Vyshcha shkola. 410 s. [in Ukrainian].

Varhatiuk, P. L., Harchev, P. Y. & Kuras, Y. F. (1983). *Velikoy partii otryad: iz istorii bol'shevistskikh organizatsiy Ukrainy* [The Great Party's Detachment: from the history of Bolshevik organizations in Ukraine]. Kyiv, 309 s. [in Russian].

Volobuev, O. V. (1996). K voprosu o klasifikatsii natsional'nykh partiy [On the question of the classification of national parties]. *Istoriya natsional'nykh politicheskikh partiy Rossii: materialy Mezhdunarodnoy konferentsii*. Moskva, 285–289. [in Russian].

Hamretskyi, Yu. (1990). Do vyvchennia natsionalno-vyzvolnoho rukhu na Ukraini v 1917 r. [Studying the national liberation movement in Ukraine in 1917]. *Ukr. ist. zhurnal*, 12, 60–73. [in Ukrainian].

Hurzhi, I. O. (Ed.). (1955). *Revoliutsiia 1905-1907 rr. na Ukraini: do 50-richchia per-shoi rosiiskoi revolutsii* [The Revolution of 1905-1907 in Ukraine: to the 50th anniversary of the first Russian revolution]. *Naukovi zapysky* (Vol. 6). Kyiv. 320 s. [in Ukrainian].

- Zamkovyi, P., Los, F. & Sarbei, V.** (1980). *Revoliutsiina borotba trudiashchyykh Ukrainy v 1905-1907 rr.* [The revolutionary struggle of the workers of Ukraine in 1905-1907.]. Kyiv: Naukova dumka, 285 s. [in Ukrainian].
- Ivanov, L. M.** (1946). Iz istorii ukrainskoy pressy 1905-1907 gg. [From the history of the Ukrainian press in 1905-1907]. *Izvestiya AN SSSR. Seriya istorii i filosofii*, 2, 159–174. [in Russian].
- Ivanov, L.** (1955). Revolyutsiya 1905-1907 gg. na Ukraine [The Revolution of 1905-1907 in Ukraine]. *Revolutsiya 1905-1907 godov v natsional'nykh rayonakh Rossii*. Moskva, 14–106. [in Russian].
- Kasymenko, O. K.** (Ed.). (1953). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [The History of the Ukrainian SSR] (Vol. 1). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 784 s. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. Yu.** (Ed.). (1978). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [The History of the Ukrainian SSR] (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka, 608 s. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. Yu.** (Ed.). (1978). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [The History of the Ukrainian SSR] (Vol. 4). Kyiv: Naukova dumka, 532 s. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. Yu.** (Ed.). (1981). *Istoriia Ukrainskoi RSR: korotkyi narys* [The History of the Ukrainian SSR: a short essay]. Kyiv: Naukova dumka, 527 s. [in Ukrainian].
- Kondufor, Yu. Yu.** (Ed.). (1983). *Istoriya Ukrainskoy SSR* [The History of the Ukrainian SSR] (Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka, 752 s. [in Russian].
- Kalakura, Ya. S.** (2009). Dzhereleznavchi ta istoriohrafichni studii I.F.Kurasa [The source and historiographical studies of I.F. Kuras]. *Istoriychna i politychna nauka ta suspilna praktyka v Ukraini*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 32–40. [in Ukrainian].
- Kozitskiy, N. Ye.** (1979). *V. I. Lenin o yedinstve deystviy levyykh sil: razrabotka levoblokskoy taktiki i bor'ba bol'shevikov za yeye osushchestvleniye nakanune i v gody pervoy rossiysskoy revolyutsii* [V.I. Lenin on the unity of action of the left forces: the development of left-wing tactics and the struggle of the Bolsheviks for its implementation on the eve and during the First Russian revolution]. Kiev: Vyshcha shkola, 183 s. [in Russian].
- Kolesnyk, V.F. & Mohylnyi, L.P.** (2019). *Ukrainski politychni partii v Avstro-Uhorskii ta Rosiiskii imperiiakh: istoriohrafia* [Ukrainian political parties in the Austro-Hungarian and Russian empires: historiography]. Kyiv – Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M., 248 s. [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B.** (1957). *Ukrainska istoriychna nauka pid Sovietamy (1920–1950 roky)* [Ukrainian historical science under the Soviets (1920-1950)]. Miunkhen: Vyd. In-u dlia vyvchennia SSSR, 120 s. [in Ukrainian].
- Kuras, I. F.** (1978). *Torzhestvo proletarskogo internatsionalizma i krakh melkoburzhuanzykh partii na Ukraine* [The triumph of proletarian internationalism and the collapse of petty-bourgeois parties in Ukraine]. Kiev: Naukova dumka, 313 s. [in Russian].
- Kuras, I. F.** (1986). *Povchalnyi urok istorii: ideino-politychne bankrutstvo Ukrainskoi sotsial-demokratychnoi robitnychoi partii* [An instructive lesson in history: ideological and political bankruptcy of the Ukrainian Social Democratic Workers' Party]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 185 s. [in Ukrainian].
- Leshchenko, M. N.** (1968). *Klasova borotba v ukrainskomu seli na pochatku XX stolittia* [The class struggle in the Ukrainian countryside at the beginning of the XX century]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 204 s. [in Ukrainian].
- Leshchenko, M. N.** (1955). *Selianskyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini v period revoliutsii 1905-1907 rr.* [The peasant movement in the Right Bank Ukraine during the revolution of 1905-1907]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 232 s. [in Ukrainian].

Leshchenko, M. N. (1956). *Selianskyi rukh na Ukraini v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii* [The peasant movement in Ukraine during the First Russian revolution]. Kyiv: Derzhpolityvydav URSR, 188 s. [in Ukrainian].

Leshchenko, M. N. (1977). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905-1907 rr.* [The Ukrainian countryside in the revolution of 1905-1907]. Kyiv: Naukova dumka, 360 s. [in Ukrainian].

Los, F. Ye. & Mykhailyk, O. H. (1976). *Klasova borotba v ukrainskomu seli, 1907-1914* [The Class struggle in the Ukrainian countryside, 1907-1914]. Kyiv: Nauk. Dumka, 284 s. [in Ukrainian].

Los, F. (Ed.). (1949). *Revoliutsiia 1905-1907 roki na Ukraini* [The Revolution of 1905-1907 in Ukraine]: zb. dok. i mater. Kyiv: Ukrpolityvydav, 517 s. [in Ukrainian].

Los, F. Ye. (1955). *Revoliutsiia 1905-1907 roki na Ukraini* [The Revolution of 1905-1907 in Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 404 s. [in Ukrainian].

Los, F. (1955). *Formirovaniye rabocheho klassa na Ukraine i yego revolyutsionnaya bor'ba v kontse XIX – v nachale XX st. (konets XIX st. – 1904 gg.)* [The formation of the working class in Ukraine and its revolutionary struggle in the late XIX – early XX centuries (the end of the XIX century – 1904)]. Kiev: Hospolytyzdat USSR, 332 s. [in Russian].

Mynts, I. I. (Ed.). (1984). *Neproletarskiye partii Rossii. Urok istorii* [Non-proletarian parties in Russia. A lesson on History]. Moskva: Mysl, 566 s. [in Russian].

Osadchyi, Yu. H. (1991). *Partii i profspilkovyi rukh na Ukraini (1905-1918 rr.)* [Parties and the trade union movement in Ukraine (1905-1918)]. Kyiv: Lybid, 180 s. [in Ukrainian].

Pavlov, D. B. & Taranev, N. V. (1991). K istorii politicheskikh partiy Rossii [On the history of Russian political parties]. *Voprosy istorii KPSS*, 5. 155–159. [in Russian].

Sarbei, V. (1966). Krytyka V. I. Leninym burzhuazno-natsionalistychnoi kontseptsii lideriv USDRP ta yii istoriografichne znachennia [Lenin's critique of the bourgeois-nationalist conception of the USDLP leaders and its historiographical significance]. *Ukr. ist. zhurnal*, 3, 53–59. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. & Soldatenko, V. F. (2009). Vnesok I. F. Kurasa u rozvytok istorychnoi nauky [I.F. Kuras' contribution to the development of historical science]. *Istorychna i politychna nauka ta suspilna praktyka v Ukraini*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 19–32. [in Ukrainian].

Khmel', I. S. (Ed.). (1986). *Istoriografiya istorii Ukrainiskoy SSR* [Historiography of the history of the Ukrainian SSR]. Kiev, 556 s. [in Russian].

Shmorhun, P. (1990). Z istorii sotsial-demokratychnykh orhanizatsii Ukrainy naperedodni i v period pershoi rosiiskoi revoliutsii (1903-1907 rr.): novyi pidkhid [From the history of social democratic organizations of Ukraine on the eve and during the First Russian revolution (1903-1907): a new approach]. *Ukr. ist. zhurnal*, 2, 3–14. [in Ukrainian].

Shmorhun, P. (1991). Politychni partii Ukrainy na pochatku XX st.: sotsialnyi sklad, chyselnist, typolohiia [Political parties of Ukraine in the early XX century: social composition, number, typology]. *Naukovi pratsi z pytan politychnoi istorii*, 172, 14–25. [in Ukrainian].

Отримано: 10.02.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.63–71

УДК 911(477)Геринович+338.48-32(477.43-22)«192»

БАЖЕНОВ Лев – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (centrpodil@ukr.net)

ORCID 0000-0002-8536-6698

BAZHENOV Lev – Academician of Ukrainian Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (centrpodil@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Баженов, Л. (2022). Професор Володимир Геринович і становлення екскурсійної справи на Кам'яниччині в 20-ті роки ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 63–71.

ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ҐЕРИНОВИЧ І СТАНОВЛЕННЯ ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ НА КАМ'ЯНИЧЧИНІ В 20-ті РОКИ ХХ ст.

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати роль ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1923-1928 рр., доктора географічних наук, професора Володимира Гериновича (1883-1949) у відродженні, становленні та розбудові екскурсійної справи в місті Кам'яниці-Подільському та на Кам'яниччині в другій половині 1920-х років, у виданні ним перших екскурсійних путівників та розробці екскурсійних маршрутів для потреб населення України та Кам'янецького округу. У статті розглядаються основні віхи життя В. Гериновича, його наукової творчості на ґрунті досліджень регіональної історії, географії, економіки на Поділлі та в її складі Кам'яниччини, акцентується увага на такий ще маловивчений аспект його діяльності, як участь у відродженні екскурсійної справи та її популяризації. **Методологія дослідження.** При написанні статті використано такі принципи проведення історичного дослідження: історизму, конкретності та системності, об'єктивності. Застосовано різні методи дослідження, а саме: історико-порівняльний, історико-хронологічний та аналітико-синтетичний. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що на основі комплексного і об'єктивного вивчення, здійснено спробу розширити та проаналізувати такий ще малодосліджений аспект творчості В. Гериновича, як його внесок у відродження та розвиток екскурсійної справи на Кам'яниччині у 1920-ті роки. **Висновки.** Володимир Геринович та його послідовникам належить непересічна роль у відродженні, становленні та розбудові екскурсійної справи, зокрема на Кам'яниччині, в підготовці та виданні перших екскурсійних путівників, порадників, у розробці перших науково обґрунтованих й наповнених історичним фактажем екскурсійних маршрутів по унікальним пам'яткам природи, історії та культури краю, традиції організації і проведення яких збереглася на Хмельниччині до сьогодні і використовується для потреб українського та міжнародного туризму.

Ключові слова: Володимир Геринович, Кам'янець-Подільський, культурна спадщина, пам'ятки, музеї, екскурсійна справа, путівники.

PROFESSOR VOLODYMYR GERINOVICH AND THE ESTABLISHMENT OF EXCURSION AFFAIRS IN KAMENECHN REGION IN THE 20s OF THE XX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to clarify the role of the rector of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education in 1923–1928, Doctor of Geographical Sciences, Professor Volodymyr Gerinovich (1883–1949) in the revival, formation and development of excursions in the city of Kamianets-Podilskyi and in the Kamianets-Podilskyi region in the second half of the 1920s, in publishing his first excursion guides and developing excursion routes for the needs of the population of Ukraine and the Kamianets district. The article considers the main milestones of life, scientific creativity on the basis of research of regional history, geography, economy in Podillya and in its composition Kamianets-Podilskyi V. Gerinovich. **Methodology.** The following principles of historical research were used in writing the article: historicism, specificity and systematics, objectivity. Different research methods were used, namely: historical-comparative, historical-chronological and analytical-synthetic. **The scientific novelty** of the publication is that on the basis of a comprehensive and objective study, an attempt was made to expand and analyze such a still unexplored aspect of V. Gerinovich's work as his contribution to the revival and development of sightseeing in Kamianets-Podilskyi in the 1920s. **Conclusion.** Volodymyr Gerinovich and his followers have an extraordinary role in the revival, formation and development of sightseeing, in particular in Kamianets-Podilskyi, in the preparation and publication of the first sightseeing guides, in the development of the first scientifically sound and historical facts. places of nature, history and culture of the region, the tradition of organization and conduct of which has been preserved in Khmelnytsky region to this day and is used for the needs of Ukrainian and international tourism.*

Key words: Volodymyr Gerinovich, Kamianets-Podilskyi, cultural heritage, monuments, museum, excursion business, guides.

Постановка проблеми. На грудневій сесії Хмельницької обласної ради 2021 року була запроваджена щорічна Премія імені професора Володимира Гериновича для вручення переможцям конкурсу за краще науково-краєзнавче видання (монографію, книгу, зібрання творів, реалізований проєкт тощо) про Поділля, Хмельниччину, інші регіони України, яка вручатиметься авторам або авторським колективам наприкінці травня з 2022 р., на всеукраїнський День краєзнавця. Вона стала ще одним важливим визнанням заслуг у розвитку національного краєзнавства ще у 1920-ті роки ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (нині Національний університет імені Івана Огієнка), доктора географічних наук, професора Володимира Олександровича Гериновича (1883-1949) (Баженов, 1993; Баженов, 2005, 91-93).

Аналіз джерел та останні дослідження. Освітню, наукову і краєзнавчу, громадську діяльність В. Гериновича досліджували і публікували праці О. Завальнюк, М. Петров (Завальнюк, Петров, 1991), С. Кот (Кот, 2004), В. Прокопчук (Прокопчук, 2014), В. Островий (Островий, 2013; 2021), О. Шаблія

(Шабля, 2008), а також автор цієї статті (Баженов, 2006) та чимало ін., які фактично здійснили повернення його імені в науку, як жертви сталінських репресій, і визначили йому належне місце в українському суспільстві, визнання в науці та національному краєзнавстві. Основу джерельної бази дослідження складають матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, Державного архіву Хмельницької області, Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, періодичної преси, археографічний збірник «Володимир Геринович з неопублікованого: До 125-річчя з дня народж. / упоряд., авт. вступ. ст. та приміток В.М. Островий» (2009) (Островий, 2009).

Мета статті – з'ясувати роль ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1923-1928 рр., доктора географічних наук, професора Володимира Гериновича (1883-1949) у відродженні, становленні та розбудові екскурсійної справи в місті Кам'янці-Подільському та на Кам'яничині в другій половині 1920-х років, у виданні ним перших екскурсійних путівників та розробці екскурсійних маршрутів для потреб населення України та Кам'янецького округу.

Виклад основного матеріалу. У 1920-ті роки утворена в Україні радянська держава в складі СРСР була відокремлена від усіх країн Європи і світу «залізним» кордоном. Любий перетин громадянами цього кордону з боку України по той бік розцінювався як злочин, зрада, шпигунство тощо й відповідно до таких осіб вчинялися репресії. Водночас, були введені всілякі обмеження масового в'їзду громадян інших держав в Україну. В таких умовах не доводиться говорити про розвиток міжнародного туризму. Його стосовно України просто не існувало. Проте певна лібералізація радянським режимом суспільно-економічного і культурного життя в регіонах України, впровадження політики непу, українізації, підтримка розвитку академічних установ, музейного будівництва, пам'яткоохоронної справи, розвитку краєзнавчого руху в 1920-х роках призвели до зародження і становлення внутрішнього туризму та екскурсійної справи.

Візьмемо за приклад історичне місто Кам'янець-Подільський. Саме у 1920-ті роки воно стало важливим освітнім, науковим, культурним, музейним, краєзнавчим центром України та її Подільського регіону. Тут діяли Інститут народної освіти, сільськогосподарській інститут, при яких функціонувала науково-дослідна кафедра економіки та історії Поділля, а також з 1925 року утворилися Кам'янець-Подільське наукове товариство при УАН, окружне та міське краєзнавчі товариства, працювали ботанічний сад, до 1925 р. діяли чотири музеї (археологічний на чолі з Юхимом Сіцінським, природничо-історичний на чолі з Яковом Регулом, художньо-промисловий на чолі з Володимиром Гагенмейстером та мистецтвознавства), а з 1925 р. – об'єднаний історичний музей (директор Опанас Неселовський), який у 1928 р. отримав статус музею-заповідника, функціонував як екскурсійний

об'єкт – замок-фортеця міста, у школах міста і Кам'яниччини оформляються музейні кімнати, кутки, стендові експозиції з історії, природи, мистецтва (Баженов, 1993, с. 45–60; Баженов, 2005, с. 91–93; Завальнюк, Петров, 1991, с. 180–183). Водночас, діячі краєзнавчого руху Юхим Сіцінський, ректор ІНО Володимир Ґерінович здійснюють важливі археологічні та етнографічні відкриття і дослідження Кам'яниччини. Ю. Сіцінський видав книгу «Нариси історії Поділля» (1927 р.), унікальну працю «Замки Західного Поділля» (1928 р.), що збагачувало знання про цей край (Травінський, 2015). Все перелічене здійснювалося за рахунок ентузіазму науковців, краєзнавців, музеєзнавців, які фактично задарма, не маючи фінансування своєї праці, самовіддано служили національно-культурному відродженню свого міста і краю.

З другої половини 1920-х років державне і громадське музейне будівництво, поява наукової і краєзнавчої літератури, піднесення рівня грамотності й освіченості населення призвели до зростання пізнавального інтересу до минувшини України і регіонів, міст та сіл. Це позначилося на зростанні кількості відвідувачів музеїв особливо у 1927-1929 рр., коли у весняно-літній період до Кам'янця-Подільського стали масово прибувати на екскурсії групи учнівської молоді з сіл Кам'яниччини, Дунаєвеччини, Вінниччини. Зокрема, якщо у 1926 р. в музеї Кам'янця було проведено 97 екскурсій, оглянули його експозиції 9809 відвідувачів, то в 1929 р. ця кількість зросла вчетверо (Баженов, 2005, с. 84). Серед відвідувачів музею міста в ці роки фіксувалися групи робітників, селян, службовців, учителів, працівників культури тощо. Стало звичаєм усі делегації, які прибували до міста з різною метою, залучати до оглядів об'єктів культурної спадщини, брати участь в екскурсіях.

Розвиток екскурсійної справи спонукав до підготовки музейних працівників до ведення екскурсій як по експозиціям своєї установи, так і по об'єктам культурної спадщини за її межами, викликав нагальну потребу в розробці екскурсійних маршрутів по місту і його околицям. Велика подвижницька діяльність із забезпечення методичними матеріалами для проведення екскурсій та розробки екскурсійних маршрутів належить ректорові ІНО, професору Володимиру Ґеріновичу (Баженов, 1993, с. 166–167; Завальнюк, 2008, с. 5–7). Уродженець м. Сокаля, закінчив Львівський університет, учений-географ, учасник Першої світової війни, Української революції 1917-1921 рр., якого доля у складі Української Галицької Армії привела в червні 1919 р. до Кам'янця-Подільського і залишила його викладати в місцевому Державному українському університеті у 1919-1921 рр., а потім в інституті народної освіти (ІНО). Він став лідером краєзнавства на Поділлі у 1920-ті рр., був обраний до складу Президії Українського краєзнавчого комітету (УКК), який очолив краєзнавчий рух в Україні, багато приділяв увагу науковому, економічному, географічному, археологічному та історичному дослідженню і популяризації Поділля та його міста над Смотричем. Володимир Олександрович дбав про музейне будівництво в Кам'янці та розвиток екскурсійної справи. Першими путівниками по Кам'яниччині стали

його книги та нариси «Вірмени у Кам'янці. З історії заселення міста» (1928 р.) (Геринович, 1928), «Євреї у Кам'янці» (1929 р.) (Геринович, 1929), «Кам'янець на Поділлі» (1930 р.) (Геринович, 1930), «Товтри Західного Поділля» (1930 р.) (Геринович, 1930), «Кам'яниччина. Ч. 1. Природа» (1926 р.) (Геринович, 1926), «Кам'яниччина. Ч. 2. Населення та його економічна діяльність» (1927 р.) (Геринович, 1927) та ін. Ці видання були своєрідною розгорнутою енциклопедією Кам'яниччини, яка зберігає свою наукову актуальність і в наші дні, слугувала для розробки екскурсійних маршрутів і наповнення необхідним фаховим матеріалом для їх проведення.

Справжнім проривом у розвитку екскурсійної справи на Кам'яниччині стали підготовлені за авторством Володимира Гериновича і видані масовим тиражем путівники «Екскурсант Кам'яниччини» (1928 р.) (Геринович, 1928, с. 104) та «Порадник екскурсанта Кам'яниччини. З планом Кам'янець-Подільського замку» (1928 р.) (Геринович, 1928, с. 102). В них автор створив разом з місцевими музейними працівниками та описав головні екскурсійні маршрути по Кам'янцю-Подільському та його окрузі, визначив наукову цінність об'єктів культурної спадщини регіону, подав їх природничу, археологічну, історичну, топографічну, архітектурну, мистецьку, геологічну та іншу характеристику згідно із профілем пам'ятки. З-поміж запропонованих екскурсійних маршрутів були: маршрут по унікальних пам'ятках природи вздовж подільських Товтр, ріки Смотрич, берегів Середнього Придністров'я, маршрут по замках і фортецях, маршрут по важливим і пам'ятним історичних місцях краю, маршрут по Кам'янцю-Подільському тощо. Матеріали путівників написані доступною мовою, популярно для сприйняття тогочасними екскурсантами та екскурсоводами. Вони зберегли актуальність до сьогодні і потребують перевидання. Чимало пам'яток, описаних у названих путівниках, не дійшли до нашого часу. Завдяки цим виданням відродилася та активізувалася екскурсійна справа в Кам'янці-Подільському та околицях Середнього Придністров'я, підвищився рівень професійної діяльності екскурсоводів.

Зрозуміло, що при викладі екскурсійного матеріалу В. Геринович не міг вийти за межі ідеологічних вимог радянського режиму й тому чимало пам'яток культурної спадщини, які були заборонені політичною цензурою, не знайшли навіть згадок в екскурсійних путівниках автора.

Приклад В. Гериновича став наслідуватися в інших регіонах України. Зокрема, у 1929 р. директор Шепетівського окружного музею В. Кочубей оприлюднив два путівника: «Довідник Шепетівщини» та «Екскурсант Шепетівщини», а також покажчик «До реєстрації археологічних джерел на Шепетівщині» (Баженов, 2015, с. 8–9), які й досі є важливими виданнями для зрозуміння розвитку тогочасного краєзнавчого руху та екскурсійної справи у Південно-Східній Волині, яка є сьогодні в складі Хмельницької області. До речі, у той час в Україні справа підготовки і видання путівників по історичних місцях набрала розмаху. Так, подолянин, учений К. Широцький ще у 1917 р. видав путівник по пам'ятках Києва, обсягом понад 300 с. (пере-

виданий у 1994 р.). У 1918-1919 рр. він працював професором у Кам'янець-Подільському державному українському університеті. 1930 року побачив світ фундаментальний путівник «Київ: провідник» (за ред. Ф. Ернста), загальним обсягом 800 сторінок з ілюстраціями. Путівники, провідники, порадики по історичним місцям з'явилися в Чернігові, Черкасах, Житомирі, Полтаві, Вінниці та інших українських містах.

Повернемося до Кам'янця-Подільського у 1920-ті роки. У розвиток екскурсійної справи у місті та його околицях важливу роль відгравала у той час художньо-промислова школа імені Григорія Сковороди, керована директором Володимиром Іагенмейстером, з якою тісно співпрацював В. Геринович. Вона готувала для потреб культури художників різних напрямів й видала у своїй літографії 127 найменувань мистецької продукції. Ці видання поділяються на альбоми (автолітографій, малюнків, портретів, поштових листівок, пам'яток історії та культури), буклети, невеликі за обсягом брошури, плакати, гравюри тощо. Ця школа допомагала в художньому оформленні експозиції міського музею, пересувних експозиційних виставок, у 1926-1929 рр. видала для використання під час екскурсій альбоми, збірки естампів «Кам'янець-Подільський. Види міста», «Пам'ятки Кам'янця-Подільського», «Поштові листівки», «Пам'ятки єврейського мистецтва на Кам'яничині», «Стара фортеця», етнографічні зібрання «Хата села Ходорівці», «Гончарство на Поділлі», «Вишивка низзю на Поділлі», «Графіка на Поділлі», «Селянський одяг на Поділлі» тощо (Баженов, 2005, с. 83). Фактично художньо-промислова школа наповнювала важливим ілюстративним матеріалом екскурсійні маршрути, робила фаховою роботу екскурсоводів, а екскурсанти мали змогу зберегти собі на пам'ять та поширити мистецькі видання по Україні.

На жаль, цей процес становлення внутрішнього туризму був перерваний політичними репресіями кінця 1920-х – у 30-ті роки, під жорна яких потрапили В. Геринович, Ю. Сіцинський, В. Кочубей та чимало інших подвижників краєзнавчого руху, музейного будівництва та екскурсійної справи. Проте закладений ними фундамент розвитку екскурсійної справи та туризму знайшов продовження вже у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Висновки. Викладений у публікації матеріал переконливо засвідчує, що професору Володимирі Гериновичу, його подвижникам і послідовникам належить непересічна роль у відродженні, становленні та розбудові екскурсійної справи, зокрема на Кам'яничині, в підготовці та виданні перших екскурсійних путівників, порадики, у розробці перших науково-обґрунтованих й наповнених історичним фактажем екскурсійних маршрутів по подільським Товтрам та берегам Придністров'я й притоки ріки Смотрич, по історичним місцям, замкам і фортецям, до інших пам'яток культурної спадщини краю, традиція організації і проведення яких зберіглася на Хмельниччині до сьогодні і використовується для потреб українського та міжнародного туризму.

Список використаних джерел і літератури:

- Баженів, Л. В.** (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.* Кам'янець-Подільський, 480 с.
- Баженів, Л. В.** (2005). *Alma mater подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 416 с.
- Баженів, Л. В.** (2015). Південно-Східна Волинь у наукових і краєзнавчих дослідженнях XIX – початку XXI ст. *Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення: матер. міжн. наук.-краєзн. конф. Шепетівка*, 8–9.
- Геринович, В. О.** (1928). Вірмени в Кам'янці. *Краєзнавство*, (1). Харків: Український комітет краєзнавства, 20–25.
- Геринович, В. О.** (1929). Євреї в Кам'янці. *Краєзнавство*, (3-10). Харків: Український комітет краєзнавства, 44–48.
- Геринович, В. О.** (1930). Кам'янець на Поділлі. *Краєзнавство*, (1-5). Харків: Український комітет краєзнавства, 8–16.
- Геринович, В. О.** (1930). Наші Товтри. *Краєзнавство*, (1-5). Харків: Український комітет краєзнавства, 16–27.
- Геринович, В. О.** (1926). *Кам'яничина* (ч.1. Природа). Кам'янець на Поділлі: Б.в., 68 с.
- Геринович, В. О.** (1927). *Кам'яничина* (ч.2. Населення та його економічна діяльність). Кам'янець на Поділлі: Б.в., 168 с.
- Геринович, В. О.** (1928). *Екскурсант Кам'яничини: путівник*. Кам'янець-Подільський, 104 с.
- Геринович, В. О.** (1928). *Порадник екскурсанта Кам'яничини. З планом Кам'янець-Подільського замку*. Кам'янець-Подільський: Друк ім. Леніна, 102 с.
- Завальнюк, О. М.** (2008). *Геринович В. О. – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*. Кам'янець-Подільський, 28 с.
- Завальнюк, О. М. & Петров, М. Б.** (1991). Винним себе визнав... (В. О. Геринович). *Репресоване краєзнавство (20-30 роки)*, 176–183.
- Кот, С. І.** (2004). Геринович Володимир Олександрович. *Енциклопедія історії України*: (у 10 т., т.2: Г-Д), 91.
- Островий, В. М.** (2021). *Науково-педагогічна та громадська діяльність В. О. Гериновича (1900-ті – 1940-і рр.)*: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 255 с.
- Островий, В. М.** (2013). *Професор В.О. Геринович у науково-педагогічному та громадському русі України (перша пол. XX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Кам'янець-Подільський, 18 с.
- Островий, В. М.** (упоряд.). (2009). *Володимир Геринович з неопублікованого: До 125-річчя з дня народж.* Хмельницький: ЦНТЕІ, 134 с.
- Прокопчук, В. С.** (2014). *Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність*. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 312 с.
- Травінський, В. С.** (ред.). (2015). *Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 88 с.
- Шаблія, О. І.** (ред.). (2008). *Професор Володимир Геринович*. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 366 с.

References:

Bazhenov, L. V. (1993). *Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavtsiv XIX – XX st.* [Podillia in the works of researchers and local historians of the XIX – XX centuries]. Kamianets-Podilskyi, 480 s. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. (2005). *Alma mater podilskoho kraieznavstva. Misto Kamianets-Podilskyi – osередok istorychnoi rehionalistyky XIX – pochatku XXI st.* [Alma mater of Podolsk local lore. The city of Kamianets-Podilskyi is a center of historical regionalism of the XIX – early XXI centuries]. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 416 s. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. (2015). Pivdenno-Skhidna Volyn u naukovykh i kraieznavchykh doslidzhenniakh XIX – pochatku XXI st. [South-Eastern Volhynia in scientific and local lore studies of the XIX – early XXI centuries]. *Pivdenno-Skhidna Volyn: vid davnyiny do sohodennia: mater. mizhn. nauk.-kraiezn. konf.* (ss. 8–9). Shepetivka. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1928). Virmeny v Kamiantsi [Armenians in Kamianka]. *Kraieznavstvo*, (1). Kharkiv: Ukrainyskyi komitet kraieznavstva, 20–25. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1929). Yevrei v Kamiantsi [Jews in Kamianka]. *Kraieznavstvo*, (3-10). Kharkiv: Ukrainyskyi komitet kraieznavstva, 44–48. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1930). Kamianets na Podilli [Kamenets in Podillia]. *Kraieznavstvo*, (1-5). Kharkiv: Ukrainyskyi komitet kraieznavstva, 8–16. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1930). Nashi Tovtry [Our Tovtry]. *Kraieznavstvo*, (1-5). Kharkiv: Ukrainyskyi komitet kraieznavstva, 16–27. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1926). *Kamianechnyna* (Ch.1. Pryroda) [Kamenets. Vol. I. Nature]. Kamianets na Podillii: B.v., 68 s. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1927). *Kamianechnyna* (Ch.2. Naseleattia ta yoho ekonomichna diialnist) [Kamenets. Vol.2. Population and its economic activity]. Kamianets na Podillii: B.v., 168 s. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1928). *Ekskursant Kamianechnyny: putivnyk* [Kamenechnyna Tourist: A Guide]. Kamianets-Podilskyi, 104 s. [in Ukrainian].

Herynovych, V. O. (1928). *Poradnyk ekskursanta Kamianechnyny. Z planom Kamianets-Podilskoho zamku* [A guide for tourists from Kamianets-Podilskyi. With the plan of Kamianets-Podilskyi Castle]. Kamianets-Podilskyi: Druk im. Lenina, 102 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2008). *Herynovych V. O. – rektor Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity* [Gerinovich V.A. – Rector of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 28 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Petrov, M. B. (1991). Vynnym sebe vyznav... (V. O. Herynovych) [He pleaded guilty... (V.A. Gerinovich)]. *Represovane kraieznavstvo (20-30 roky)*, 176–183. [in Ukrainian].

Kot, S. I. (2004). Herynovych Volodymyr Oleksandrovych [Gerinovich Volodymyr Alexandrovich]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 2: H-D), 91. [in Ukrainian].

Ostrovyy, V. M. (2021). *Naukovo-pedahohichna ta hromads'ka diyal'nist' V. O. Gerynovycha (1900-ti – 1940-i rr.)* [Scientific-pedagogical and public activity of V. O. Gerinovich (1900s – 1940s)]; monohrafiya. Khmel'nyts'kyy: FOP Mel'nyk A. A., 255 s.

Ostrovyy, V. M. (2013). *Profesor V.O. Herynovych u naukovo-pedahohichnomu ta hromadskomu rusi Ukrainy (persha pol. XX st.)* [Professor V. O. Gerinovich in the scientific-pedagogical and social movement of Ukraine (first half of the XX century)] (Candidate's thesis). Kamianets-Podilskyi, 18 s. [in Ukrainian].

Ostrovyy, V. M. (Comps.). (2009). *Volodymyr Gerynovych z neopublikovanoho: Do 125-richchia z dnia narodzh* [Volodymyr Gerinovich from the unpublished: To the 125th anniversary of his birth]. Khmelnytskyi: TsNTEI, 134 s. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S. (2014). *Kraieznavstvo na Podilli: istoriia i suchasnist* [Local lore in Podolia: history and modernity]. Kamianets-Podilskyi: Zvoleiko D. H., 312 s. [in Ukrainian].

Travinskyi, V. S. (Ed.). (2015). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi istorychnyi muzei-zapovidnyk: pershi 125 rokiv* [Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve: the first 125 years]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 88 s. [in Ukrainian].

Shabliia, O. I. (Ed.). (2008). *Profesor Volodymyr Herynovych* [Professor Volodymyr Gerinovich]. Lviv: Vydavn. tsentr LNU imeni Ivana Franka, 366 s. [in Ukrainian].

Отримано: 09.03.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.71–103

УДК 930.25(477.73-25):929Соколовська

ЛЕВЧЕНКО Лариса – доктор історичних наук, професор, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, професор кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили, вул. Солом'янська, 24, м. Київ, індекс 03110, Україна (loralewch@gmail.com)

ORCID 0000-0001-9097-7373

LEVCHENKO Larysa – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Professor of the Department of History of the Petro Mohyla Black Sea National University, 24 Solomyanska Street, Kyiv, index 03110, Ukraine (loralewch@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Левченко, Л. (2022). Особиста трагедія Олександри Соколовської: унікальні документи з провінційного архіву України. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 71–103.

ОСОБИСТА ТРАГЕДІЯ ОЛЕКСАНДРИ СОКОЛОВСЬКОЇ: УНІКАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ З ПРОВІНЦІЙНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

Анотація. *Мета дослідження* – на основі документів із Державного архіву Миколаївської області (ф. 229, оп. 4, спр. 87) висвітлити невідомі факти із життя Олександри Соколовської (Бронштейн) та Лева Троцького (Лейби Бронштейна) під час сибірського заслання. **Методологія дослідження** базується на розумінні цілісності людської особистості. Прихований бік життя часто визначає загальну поведінку, дії та рішення людини. Професійні історики та біографи досліджують переважно зовнішнє життя людей, нехтуючи стосунками людини в родинному колі, станом здоров'я, почуттями тощо. Проте, у реальному житті людини вищезазначене відіграє визначальну роль. Представлене в даній статті дослідження здійснене, виходячи з принципів історизму, об'єктивності, всебічності та цілісності. Методи, які використовувалися автором (аналізу та синтезу, історико-порівняльний, історико-типо-

логічний, проблемно-хронологічний) дали змогу виконати поставлені завдання та реалізувати мету дослідження. **Наукова новизна.** Після закінчення терміну заслання Олександра Соколовська хотіла повернутися до рідного міста Миколаїв, тому її справу поліція Іркутська направила до поліції Миколаєва. Архівна справа, що зберігається в провінційному архіві, досі невідома дослідникам. Введення до наукового обігу її оригінальних документів, більшість з яких написана власноруч Левом Троцьким і Олександрою Соколовською, а авторство інших належить чинам поліції, дозволяє переоцінити ставлення не лише до Лева Троцького, а й до багатьох більшовицьких лідерів. **Висновки.** Приватне життя Лева Троцького не можна відокремити від його громадської діяльності. Його ставлення до Олександри та дітей яскраво демонструє, чому він міг чинити жорстоко. Попри стан здоров'я дружини Троцький спочатку симулював хронічну хворобу (*tabes dorsalis*), щоб переїхати в Іркутськ, і нарешті втекти з сибірського заслання до Лондона, а потім до Парижа, де він не тільки брав участь у революційній боротьбі, а й через кілька місяців завів роман з іншою жінкою. Архівні документи підтверджують аморальність поведінки Лева Троцького та особисту трагедію Олександри Соколовської. Відтак, можна говорити про популярність Троцького, однак не про велич його особистості. На жаль, можна виявити чимало аналогічних прикладів з історії людства, включаючи революційні події 1917 року, які стверджують причинно-наслідкові зв'язки у вчинках людей, і зробити висновок, що люди не можуть відрізнитися в особистому та соціальному житті. Вчинки в особистому житті визначають поведінку в суспільстві і навпаки.

Ключові слова: Олександра Соколовська, Олександра Бронштейн, Лев Троцький, Лейба Бронштейн, Державний архів Миколаївської області.

ALEXANDRA SOKOLOVSKAYA PERSONAL TRAGEDY: UNIQUE DOCUMENTS FROM THE PROVINCIAL ARCHIVES OF UKRAINE

Abstract. *The article aim is to shed light on the unknown moments in the life of Alexandra Sokolovskaya (Bronstein) and Leon Trotsky (Leiba Bronstein) during Siberian exile and illustrate them by the archival documents from the State archives of Mykolaiv region (Fond 229. Inventory 4. File 87). Research methodology.* The study is based on the understanding of human personality integrity. The secret side of life often determines a person's general behavior, actions and decisions. Professional historians, even biographers, investigate principally the external life of people neglecting relationships of a person in the family circle, health conditions, feelings and so on. But, in real life, a human can't exist without all these. The study presented in this article is based on principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity. The methods applied by the author (analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) allowed her to fulfil the claimed tasks and reach the purpose of the study. **Scientific novelty.** After the exile period of Sokolovskaya had expired, she preferred to come back to her native city Mykolaiv, so her file was sent by the Irkutsk police to the Mykolaiv police. This archival file that is preserved in the provincial archives has been still unknown to researchers. Entering its original documents, more of which were written by Trotsky and Sokolovskaya with one's own hand and authorship of others belong to police officers, into the scientific turnover lets reevaluate the attitude not only to Leon Trotsky but the whole to leaders of the Revolution. **Conclusions.** Leon Trotsky personal life cannot be divided from his social activity. His attitude to Alexandra and the children brightly demonstrates why he could be able to commit cruel acts. Despite the health status of his wife suffering from chronic inflammation

of the uterine mucosa and uterine bleeding after giving birth to two babies, Trotsky simulated chronic disease (tabes dorsalis), at the beginning, to move in Irkutsk, and finally to flee from Siberian exile for London and Paris where he not only took part in the revolutionary struggle but also started a romance with another woman in several months. The archival documents approve the immorality of Leon Trotsky behaviour and the personal tragedy of Alexandra Sokolovskaya. It might be talked about the popularity of Trotsky but not about the grandeur of his personality. Unfortunately, a lot of analogical examples from human history including the period of the Revolution of 1917 which approve cause-and-effect relations in acts of people can be discovered and concluded that humans can't differ in personal and social life. Deeds in personal life determine behaviour in society and vice versa.

Key words: *Alexandra Sokolovskaya, Alexandra Bronstein, Leon Trotsky, Leiba Bronstein, the State archives of Mykolaiv region.*

The relevance of the study. Leiba Bronstein (Leon Trotsky), one of the leaders of the Russian Revolution of 1917, also is known as the founder of Trotskyism and the Fourth International. He headed the Red Army as People's Commissar for Military and Naval Affairs and played a crucial role in the fight of the Bolsheviks for power and the Soviet State creation. Being the Head of the Russian delegation at the Brest-Litovsk negotiations of 1917-1918, he affected significantly the fate of Ukraine (Український Троцький, 2013). The scholars have been talking principally about Leon Trotsky as a political leader, but such a charismatic and controversial personality as Trotsky merits more detailed consideration. Trotsky had love affairs with different women during his life: Alexandra Sokolovskaya, Natalia Sedova, Sophie Udin, Clair Sheridan, Larysa Reysner, Frida Kahlo and others. These facts characterize him, first of all, as a human, not only as a revolutionary leader. Studying the attitudes of a man towards his wife, children, and family helps to look deeper into the nature of his personality and understand its essence, and therefore explain the actions and decisions made. This research demonstrates with the example of Leon Trotsky what kind of people committed the Revolution of 1917 in Russia and built the Soviet State. Alexandra Sokolovskaya is different from above-mentioned women because she was the only legitimate wife of Leon Trotsky. Her fate was tragical, and the reason of it became her love for Leon Trotsky and his treachery.

Analysis of the publications and sources. Thousands of scientific articles and books were devoted to Leon Trotsky. It can be recalled the works of such authors as Isaac Deutscher (Deutscher, 1954, 1959, 1963), Joseph Hansen (Hansen, 1969), David North (North, 1987, 2007), Paul Joseph Le Blanc (Blanc, 2015), Robert John Service (Service, 2009), Bertrand M. Patenaude (Patenaude, 2009), Dmitriy Volkogonov (Волкогонов, 1998, 2011), Jury Felschtinskiy and Georgij Cherniavskiy (Фельштинский & Чернявский, 2012) and others. A. Ivanov devoted a special study to the Irkutsk period published in the electronic scientific journal 'Siberian Zaimka' (Иванов, 2014). But, it did nothing with actual events that happened to Trotsky and Sokolovskaya in Siberian exile because a researcher did not have the necessary documents. The memoirs of Leon Trotsky's 'My Life' (the first edition in 1930 in New York) (Trotsky, 1930) and Victor Serge and Natalia

Sedova (Serge & Sedova, 2015), the second wife of Trotsky, 'Life and Death of Leon Trotsky' (the last edition in 2015 in Chicago) are the most important as historical sources about the private life of Trotsky and his family.

Nobody of these authors including Leon Trotsky and Natalia Sedova wrote truthfully about Mykolaiv and Siberia periods. Leon and Natalia could have personal reasons. In particular, Natalia started her book from the point of meeting with Leon at the Parisian cafe. Probably, authors know nothing about Sokolovskaya's file existence in the Mykolaiv archives. At the same time, the majority of them prefer using primary sources which are stored in the archives of Moscow and St. Petersburg, the library of Harvard University (Boston, Massachusetts, the USA), the Hoover Institution archives at Stanford University (Stanford, California, the USA) and the International Institute of Social History (Amsterdam, Netherlands).

The article aim is to shed light on the unknown moments in the life of Alexandra Sokolovskaya (Bronstein) and Leon Trotsky (Leiba Bronstein) during Siberian exile and illustrate them by the archival documents from the State archives of the Mykolaiv region (Fonds 229. Inventory 4. File 87).

After the exile period of Sokolovskaya had expired, she preferred to come back to her native city Mykolaiv, so her personal file was sent by the Irkutsk police to the Mykolaiv police. This archival file keeping in the provincial archives has been still unknown to researchers. Entering its documents into the scientific turnover lets reevaluate the attitude not only to Leon Trotsky but the whole to leaders of the Revolution.

The research methodology of the study is based on the understanding of human personality integrity. Every person lives by two lives. Those who surround him observe only external one. A person lives the other inner life *sub rosa*. The secret side of life often determines a person's general behaviour, actions and decisions. Professional historians, even biographers, investigate principally external life of people neglecting relationships of a person in the family circle, health conditions, sexual preferences, feelings such as love, suffering, envy, anger, joy and so on. All these go to the margins of historical science. But, in real life a human can't exist without all these. Without taking into account all these a historian creates emasculated image of his hero. In light of this, the research methodology looks quite innovative.

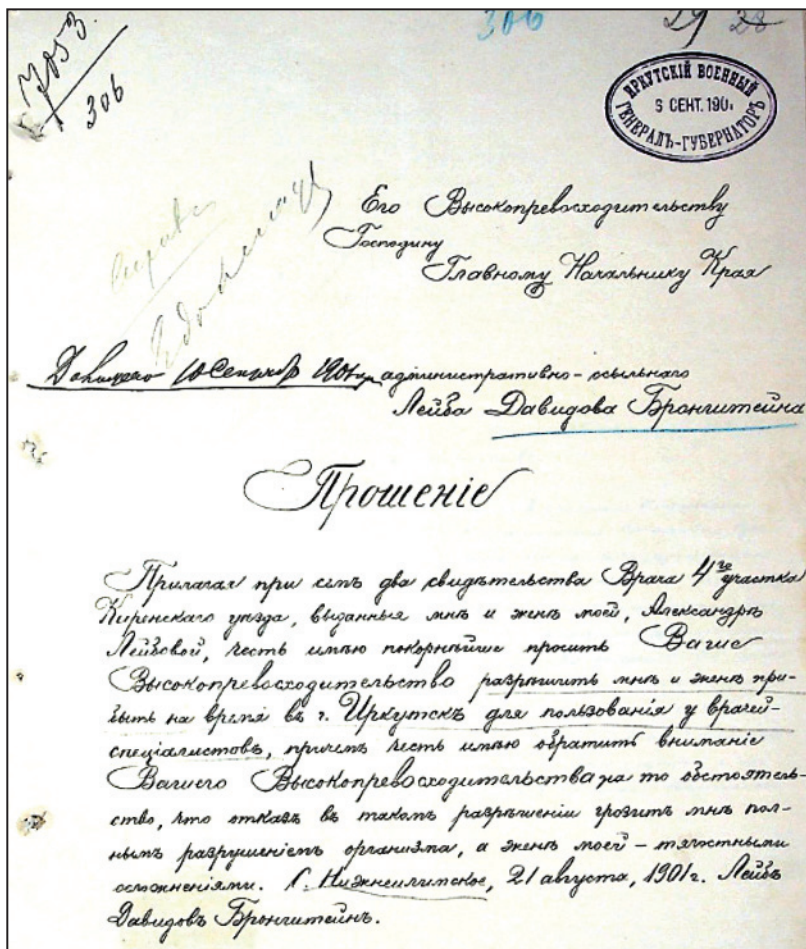
The main material presentation. Leon Bronstein was born in 1879 in the village Yanovka of Yelizavetgrad district of the Kherson province in the family of Jewish landowners: David Leontyevich Bronstein (1847–1922) and his wife Anna Lvovna (née Zhivotovskaya) (1850–1910). The information can be found about the Bronsteins family wasn't religious and they spoke a mixture of Russian and Ukrainian languages at home. When Trotsky was nine, his father sent Leon to Odesa to educate him in the Real school. Trotsky was involved in revolutionary activities in 1896 after moving to Mykolaiv where he continued his education. It is said that he became interested in Marxism due to Alexandra Sokolovskaya. Instead of pursuing a mathematics degree, Trotsky was keen on the organization of

the South Russian Workers' Union in Mykolaiv in early 1897. He printed and distributed revolutionary proclamations, popularized socialist ideas among industrial workers and students. In January 1898, more than 200 members of the Union were arrested, Leon was among them. Before trial he was held for the next two years in prisons, at the beginning in Mykolaiv, then in Kherson, Odesa, and finally in Moscow where he first heard about Lenin's ideas.

Aleksandra Lvovna Sokolovskaya was born in 1872. She met with Leon Trotsky in Mykolaiv, when he was studying at the Real school. As well as Leon Trotsky, she became a member of the South Russian Workers' Union in 1897. A couple had decided to marry in prison but Trotsky's parents prevented this marriage.

David Leontyevich and Anna Lvovna Bronsteins wrote a letter to Irkutsk governor in which they accused Alexandra of involving their son in criminal activity. According to their opinion, Leon was a very good child and he would never have become a revolutionary if Alexandra had not forced him. Parents asked to settle Leon and Alexandra in different places for exile (**No. 1**). Despite the resistance of Leon's parents, young people got married. Together they went to exile in the village of Ust-Kut (now – Ust-Kut – a town and an administrative center of Ust-Kutsky Municipal District, distance from Irkutsk 510 km) of the Kirensky eyed of Irkutsk guberniya (**No. 2**). In a short time, Alexandra became pregnant.

There was no doctor in Ust-Kut, so Trotsky addressed to the authorities asking them to allow the couple to go to Lower Ilimsky (now – Zheleznogorsk-Ilimsky, a town and an administrative center of the Nizhneilimsky Municipal District, distance from Irkutsk 478 km) (**No. 3**). Having considered the petition, the Irkutsk governor did not encounter any obstacles to its satisfaction (**No. 4**). On March 27, 1901, Alexandra gave birth to a daughter named Zinaida. Alexandra was very ill. Imagine a woman who spent several months in prison, travelled thousands of kilometres into exile, and then gave birth to a child. The doctor, who examined Alexandra, concluded that she suffered from chronic inflammation of the uterine mucosa – “*endometritis corporis uteri chronica*”. Alexandra needed in an operation – a curettage of the mucous uterus (**No. 5**). Even today such a medical operation is difficult for patients. In those days, there were no anaesthesia and antibiotics. On August 21, 1901, Trotsky petitioned “the Main Chief of the Region” to obtain a permission for staying in Irkutsk with the aim of medical consultations. He insisted that a rejection could threaten to completely ruin his constitution and to reason grave complications for his wife. As can be seen, in this letter, he first made mention of his own health condition (**No. 6**). Keeping in mind a lot of exiled criminals in Irkutsk, the governor considered dispatching the Bronsteins to Kirensk (one of the oldest towns in Siberia, now – the administrative center of Kirensky district, distance from Irkutsk 922 km) or Verkholsk (now – the village Verkholsk in the Kachugsky Municipal District of Irkutsk province, distance from Irkutsk 288 km) (**No. 7**). They preferred consulting with doctors of Verkholsk (**No. 8**). There is a record in the archival file about returning the family from Verkholsk to the village Ust-Kut.

Picture 1. Leon Trotsky's letter to the Irkutsk Governor. August 23, 1901. Original. The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 29.

On the way back to Ust-Kut, the weather was incredibly cold. The frost reached forty degrees. Alexandra and Zina were exhausted, sick and weak. The family stopped in the village of Znamenka of Verkholsky eyed (now – the village in the Zhigalovsky Municipal District). Trotsky asked the authorities for allowing his family to live in this village until the weather became warmer (No. 9). On December 3, 1901, a Doctor of Znamenka testified in certificate No. 63 that Zinaida Bronstein was ill with influenza complicated with pneumonia. At the same time, the Doctor approved Alexandra Bronstein was pregnant again (No. 10).

In the letter dated January 10, 1902, Trotsky wrote that he was very ill and asked for permission to be examined by a local doctor to receive a certificate for temporary moving to Irkutsk. The medical report of the district doctor was attached to this letter. The Doctor argued: 'Leon Trotsky's skeletal and muscular systems had been developed satisfactorily; there were no diseases in the organs of the chest and abdominal cavities. Skin sensitivity thigmesthesia and feeling of pressure were reduced, especially in the lower extremities. Reflexes of the tendon were barely noticeable, and skin reflexes of the abdomen, lower extremities and reflexes from the side of the pupils were also reduced. When standing with eyes closed and legs shifted, there was insignificant jerky swaying. The patient complained of frequent, without definite localization, shooting, boring pains in the lower extremities. Based on the foregoing, the conclusion could be reached that the patient was ill with tabes dorsalis in the neuralgic stage of its development. This disease required special treatment' (*No. 11*).

Trotsky's illness was 'nervous.' According to his opinion, the doctors in Verkholensk and Kirensk were not specialists in nerve diseases. Trotsky established his diagnosis – a cerebrospinal tabes. He insisted it threatened him with 'ruin of the whole organism' even though this disease was in the initial stage. His letter makes it clear that his goal was to get to Irkutsk. On January 21, 1902, Trotsky asked permission to go to Irkutsk, allegedly for medical consultations (*No. 12*). He repeated his appeal in the letter dated January 23, 1902. He stated when his illness (a cerebrospinal tabes), any delay threatened with disastrous consequences for the organism (*No. 13*). On March 5, 1902, Leon Trotsky obtained a certificate issued by the Main Doctor of the Trans-Baikal Railway and branch to the Chinese border that approved he suffered from chronic spinal cord disease demanding prolonged treatment by hospital specialists. Except for it, he was admitted a short-sighted, at that he needed in approximately two weeks to select glasses (*No. 14*).

By that time, Alexandra, suffering from the previously serious medical surgery, had given birth to a second daughter – Nina. It is not known, whether Trotsky was sick tabes in reality, or he feigned illness, or he bribed the doctor who issued him a certificate. But the authorities suspected him of intending to flee (*No. 15*). On August 5, 1902, Leon Trotsky addressed the Irkutsk governor with a request for permission to stay in Verkholensk till the exile expired. His wife was still recovering from childbirth, and she needed to be treated in a local hospital. She and two children, the first of them was a year and a half and the second was three months, could not have overcome a long way in cold fall. The family didn't have enough money to pay off debts to local shopkeepers. Also, Trotsky argued removing deep into Siberia only one year before exile finished would have made it worse (*No. 17*). On August 8, 1902, Alexandra consulted with a local doctor Malinovsky. The 28-year-old woman suffered from metrorrhagia. She could stop floods with hot syringing. The examination was in the presence of Verkholensk uyezd police representatives, and a doctor concluded that metrorrhagia did not

influence her health. In such conditions, she refused to do further gynaecological exploration (**No. 18**).

On August 21, 1902, Leon Trotsky got out to Irkutsk without permission. In October of the same year, he appeared in London, where he met with Lenin. The following month, Trotsky already fell in love with another woman. It was Natalia Sedova who soon became his second wife. It was civil marriage because he didn't get married to Natalia officially. Alexandra and their little daughters were left by him in exile in Siberia (**No. 19, 20**).

The Irkutsk governor permitted Alexandra to live in Verkholsk temporary on the condition that she would approvingly behave herself (**No. 21**). Soon, she appeared to be under special police supervision because her husband was an exile breaker, and she was deviating from the personal checking of a divisional inspector (**No. 22**). Strictly speaking, the pursuit of Trotsky didn't have results because of no energetic activity of the policemen (**No. 23**).

The term of the Siberian exile of Alexandra was due to end on October 10, 1903. At that time the cold was starting in Siberia. Realizing that she and her children would not be able to overcome a long way to Mykolaiv due to the cold weather, Alexandra requested to the Irkutsk governor asking him to allow her to remove in the town of Nizhneudinsk (distance from Irkutsk 506 km) or the village of Kimiltey (distance from Irkutsk 283 km) while the warm months (the letter was written on May 2, 1903; **No. 24**).

Instead of the permission to settle in Kimiltey, on June 30, 1903, Alexandra was deported to the village of Timoshino of the Ilyinsky volost of the Verkholsky uyezd. She turned up in the remote village where there was neither doctor nor feldsher. One of her daughters was ill but nobody from the local peasants didn't agree to help her even for payment. Deprived of freedom of movement, she was in a helpless state. She received twelve rubles of allowance but it was not sufficient because she had two little children. That is why, on July 10, 1903, she requested to the Irkutsk governor again asking him to permit her to remove in Kimiltey where her brother Eliy Leibov Sokolovsky and his wife Basia were in exile. That couple had a little daughter who was born in the Siberian exile as well. The material position of that family was more comfortable due to Eliy receiving the higher allowance. Alexandra insisted that staying with her brother's family would have given her an opportunity for material survival (**No. 25**).

In the report dated September 13, 1903, a bailiff of the Verkholsky uyezd announced Alexandra had to be sent to the place of her exile in Ust-Kut. The reason for it was her unauthorized absence in the village of Znamenka (**No. 26**). When the term of exile was to end, Alexandra desired to come back to Mykolaiv (**No. 27**). However, on June 17, 1903, she had become one of the organizers of a demonstration in Verkholsk, so on October 23, the same year, she appeared to be under special supervision of the police. At the same time, the Chief of the Irkutsk Provincial Gendarme Administration didn't find obstacles to Alexandra departure

to Mykolaiv (*No. 28*). The Irkutsk police administration sent the personality form (*No. 29*) and the file of Alexandra from the Irkutsk to Mykolaiv. Leiba Bronstein (Leon Trotsky) was still considered as an undetected person but his personal file was directed to Mykolaiv as well (*No. 30*).

Alexandra Sokolovskaya gave birth to two children and buried these children during her lifetime. According official thought, Nina (Nevelson) died from tuberculosis in 1928. Depression, tuberculosis, absence an opportunity to return to the motherland reasoned suicide of Zinaida (Volkova) in January 1933.

In 2017, the author of this publication read a lecture about Alexandra Sokolovskaya for a group of Germany students. During feedback they considered a problem what had been initial for Leon Trotsky: his family or revolution? It seemed that he sacrificed himself and his family for revolution. It would have been true, if he didn't find another woman in Paris in several months. In addition, he evaded his responsibility for the life and health of his babies. Despite two little children, Leon Trotsky left Alexandra in Siberian exile. This is the personal tragic of a woman. Also, another question appeared if he had loved Alexandra? It can be seen Trotsky wrote to Alexandra about revolutionary ideas and struggles. Being involved into the revolutionary movement, she supported Leon. But, somewhere, the borderline between social life and personal feelings existed! Unfortunately, historians are not able to penetrate into the world of people fillings. In 1937, Stalin ordered to shoot Alexandra as Trotsky's wife.

Conclusions. By this publication, thirty archival documents, more of which were written by Trotsky and Sokolovskaya with one's own hand and the authorship of others belonged to police officers, were entered into a scientific turnover. Since this research is based on the understanding of human personality integrity, Leon Trotsky personal life cannot be divided from his social activity. His attitude to Alexandra and the children brightly demonstrates why he could be able to commit cruel acts. Despite the health status of his wife suffering from chronic inflammation of the uterine mucosa and uterine bleeding after giving birth to two babies, Trotsky simulated chronic disease (*tabes dorsalis*), in the beginning, to move in Irkutsk, and finally to flee from Siberian exile for London and Paris where he not only took part in the revolutionary struggle but also started a romance with another woman in several months. The archival documents approve the immorality of Leon Trotsky behaviour and the personal tragedy of Alexandra Sokolovskaya. It might be talked about the popularity of Trotsky but not about the grandeur of his personality. Unfortunately, a lot of analogical examples from human history including the period of the Revolution of 1917 which approve cause-and-effect relations in acts of people can be discovered and concluded that humans can't different in personal and social life. Deeds in personal life determine behaviour in society and vice versa.

Archival documents

№ 1

[Impress]

№ 15201

1/2

30 нояб[ря] 18[99]

Его Превосходительству
Господину Иркутскому Губернатору¹
землевладельцев
Давида и Анны Бронштейн

Прошение

Несовершеннолетний сын наш Левь Бронштейн высылается административным порядкомъ въ Восточную Сибирь за участие вместе съ другими лицами, въ томъ числе и съ девицей Александрой Соколовской, за участие в политическомъ преступленіи. Это тяжелое для насъ, родителей, несчастье не постигло бы насъ, если бы сынъ нашъ не былъ вовлеченъ въ преступленіе означенною Александрой Соколовской.

Старше сына нашего почти на цѣлый десятокъ летъ, она воспользовалась свойственнымъ юношѣ легкомыслиемъ и сбила его съ прямого пути. Для скрепленія съ сыномъ моимъ фатальной для него связи и продолженія прежней дѣятельности своей, Соколовская стремилась и продолжаетъ и въ настоящее время стремиться ко вступленію съ нимъ въ бракъ. Попытка эта была сдѣлана во время содержанія обоихъ в Одесской тюрьмѣ. Но мы, родители, пользуясь правомъ, предоставленнымъ намъ 6 ст[атьей] 1 ч[астью] X т[ома] Св[ода] Зак[оновъ] Гражд[анскихъ], воспрепятствовали этому, и предположенный планъ о бракѣ не осуществился. Но такъ какъ сынъ мой и Соколовская не отказались и донинѣ от прежней мысли сочетаться бракомъ и одновременно препровождаются въ Иркутскъ, гдѣ ссыльные распредѣляются на мѣста поселенія их в Восточной Сибири, то мы, родители, опасаемся, что они могутъ быть поселены въ одномъ мѣстѣ, гдѣ смогутъ привести в исполненіе свое намереніе вступить в бракъ, угрожающій сыну нашему полной нравственной гибелью; а между темъ мы, родители, уверены, что сынъ нашъ, при отсутствіи на него вліянія со стороны Соколовской, исправится и, по отбытіи наказанія за прежнія свои действия, возвратится въ семью и сделается полезнымъ гражданиномъ. Имѣя въ виду, что по приведенной 6 ст[атье] Зак[оновъ] Гражд[анскихъ] запрещается вступать въ бракъ безъ дозволенія родителей, мы, для предупрежденія могущаго послѣдовать брака нашего сына Льва съ Александрой Соколовской,

¹ When the Bronsteins were staying in the Siberia exile, three powerful figures replaced each other on the post of the Irkutsk governor: a member of the State Council Alexander Dmitrievich Goremykin (June 11, 1899 – April 9, 1900), General of Infantry Alexander Ilyich Panteleev (April 20, 1900 – May 24, 1903), Senator and General of Infantry Pavel Ippolitovich Kutaisov (May 24, 1903 – 1905).

почтительнейше просимъ Ваше Превосходительство не оставить сделать надлежащее распоряженіе о высылкѣ и поселеніи ихъ въ разныхъ мѣстностяхъ, съ цѣлью разведенія ихъ и устраненія, такимъ образомъ, означеннаго брака, который окажется пагубнымъ для будущности нашего сына и усилить наши страданія.

Давидъ Бронштейнъ
Анна Бронштейнъ

Нашъ адресъ:

Городъ Бобринець (Херсонской губерніи), пивоваренный заводъ А. Бронштейна, для Д. Бронштейн

Справка:

Г[осподами] Главными Начальниками Края Лейба Бронштейнъ и Александра Соколовская назначены на жительство Преображенскую волость

Вѣрно: [signature]

**The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87.
Page 4. Original, in Russian language, typescript.**

№ 2

[Headed note-paper]

№ 5585

Секретно

КАНЦЕЛЯРІЯ
ИРКУТСКАГО ВОЕННАГО
ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА

18 апрѣля 1900 г.

№ 2739

г. Иркутскъ

Господину Иркутскому Губернатору

[Mark]

ПОЛУЧЕНО

въ Иркутскомъ губ[ернском] управленіи

18 апрѣля 1900

Высылаемые въ Восточную Сибирь административнымъ порядкомъ, на основаніи ВЫСОЧАЙШАГО повелѣнія, послѣдовавшаго 10 октября 1899 г., подъ гласный надзоръ полиціи на четыре года – сынъ колониста Громокленской колоніи, Елисаветградскаго уѣзда, Херсонской губерніи, Лейба Давидовъ Бронштейнъ и мѣщанка гор. Верхнеднѣпровска, Екатеринославской губерніи, Александра Лейбова Бронштейнъ (урожденная Соколовская) поданными Г[осподину] Главному Начальнику края изъ Московской Центральной пересыльной тюрьмы прошеніями, отъ 20 и 21 м[есяца] марта, ходатайствова-ли о назначеніи ихъ на жительство въ мѣстѣ ссылки въ одинъ пунктъ.

По докладѣ 17 с[его] апрѣля Г[осподину] Генераль-Губернатору означенныхъ прошений поднадзорныхъ Бронштейновъ Его Высокопревосходительство изволилъ признать возможнымъ удовлетворить ходатайство ихъ о водвореніи въ одномъ мѣсте при условіи представленія просителями установленнаго брачнаго свидѣтельства, назначивъ при томъ мѣстомъ жительства для названныхъ административно-ссылныхъ супруговъ селеніе Усть-Кутское, Киренскаго уѣзда.

Объ изложенномъ Канцелярія, по приказанію Г[осподина] Генераль-Губернатора, имѣетъ честь увѣдомить Ваше Превосходительство для записавшихъ распоряженій въ дополненіе къ предложеніямъ Его Высокопревосходительства, отъ 30 ноября м. г. за № 6992 и 20 декабря за № 7699.

Временно-Управляющей Канцеляріей
И. д. Дѣлопроизводителя

[signature]
[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 16. Original, in Russian language, typescript.

№ 3

19¹⁵/I.[19]01
Его Высокородію
Господину Исправнику Киренск[аго] уѣзда
административно-ссылнаго
Льва Давидова Бронштейна

Прошеніе

Симъ честь имею просить Ваше Высокородіе разрѣшить мне и жене моей, Александрѣ Львовой, отпускъ въ с. Нижне-Илимское на время родовъ моей жены въ виду того, что въ с. Усть-Куть не имѣется ни врача, ни акушерки. Отпускъ необходимъ отъ среднихъ чиселъ февраля до времени, которое можетъ быть указано лишь естественными обстоятельствами. Въ силу нетерпящей отлагательства причины, честь имею просить прислать испрашиваемое разрѣшеніе въ возможно непродолжительномъ времени. Въ действительномъ же существованіи указанной причины могу сослаться на местного пристава, съ его на то разрѣшенія.

Левъ Давидовъ Бронштейнъ
С. Усть-Куть, 10 января 1901 г.

The State Archives of Mykolain region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 25.

Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky).

№ 4

[Impress]

№ 822

Секретно

КАНЦЕЛЯРІЯ

ИРКУТСКАГО ВОЕННАГО

Господину Иркутскому Губернатору

ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА

І Дѣлопроизводство

16 января 1901 г.

№ 388

Г. Иркутскъ

По докладѣ отношенія, отъ 13 с[его] января за № 564, съ прошеніемъ административно-ссылнаго Льва Бронштейна о разрѣшеніи ему и женѣ его Александрѣ Бронштейнѣ выезда изъ мѣста водворенія с. Усть-Кутскаго, Киренскаго уѣзда, въ с. Нижне-Илимское въ виду предстоящихъ ея родовъ, Г[осподин] Главный Начальникъ края къ удовлетворенію приведеннаго ходатайства Бронштейна препятствій не встретилъ, разрешивъ названному супругамъ пребываніе въ Усть-Куте на время болѣзни Александры Бронштейнѣ.

Объ изложенномъ Канцелярія, по порученію Г[осподина] Генераль-Губернатора, имѣетъ честь увѣдомить Ваше Превосходительство, для зависящихъ распоряженій, съ возвращеніемъ прошенія Льва Бронштейна.

Правитель Канцеляріи

[signature]

И. д. Дѣлопроизводителя

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 20. Original, in Russian language, typescript.

№ 5

[Impress]

М. В. Д.

Врачъ 4 участка

Киренскаго уѣзда

Августа, 21 дня

1901 года

№ 148

Свидѣтельство

Я, нижеподписавшійся врачъ 4 участка Киренскаго уѣзда Каллиниковъ, вследствие отношенія Становаго пристава 2 стана Киренскаго уѣзда Михновичъ, производилъ освидетельствованіе административно-ссылной Александры Лейбовой Бронштейнѣ. При освидетельствованіи оказалось, что она, Александра

Бронштейнъ, страдаетъ хроническимъ воспаленіемъ слизистой оболочки матки (endometritis corporis uteri chronica), не поддающимся лѣченію терапевтическими средствами. Посему, по моему мнѣнію, она нуждается въ оперативномъ пособіи (операция выскабливанія) опытныхъ специалистовъ. Что и свидетельствую своею подписью и приложеніемъ казенной печати.

Врачъ 4 участка Киренскаго уѣзда Каллиниковъ
[seal]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 30. Original, in Russian language, hand-written.

№ 6

Его Высокопревосходительству
Господину Главному Начальнику Края
административно-ссылнаго
Лейба Давидова Бронштейна

[Mark]

Доложено 10 сентября 1901 года

Прошение

Прилагая при семь два свидѣтельства Врача 4-го участка Киренскаго уѣзда, выданныя мнѣ и женѣ моей, Александрѣ Лейбовой, честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Высокопревосходительство разрѣшить мнѣ и женѣ прибыть на время въ г. Иркутскъ для пользованія у врачей-специалистовъ, причемъ честь имѣю обратить вниманіе Вашего Высокопревосходства на то обстоятельство, что отказъ въ такомъ разрѣшеніи грозитъ мне полнымъ разрушеніемъ организма, а женѣ моей – тягостными осложненіями.

С. Нижнеилимское, 21 августа, 1901 г. Лейбъ Давидовъ Бронштейнъ

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 29. Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky).

№ 7

[Impress]

№ 13598

Секретно

ИРКУТСКИЙ ВОЕННЫЙ
ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРЪ
КАНЦЕЛЯРІЯ

Дѣлопроизводство

Сентября 11 дня 1901 г.

№ 6882

г. Иркутскъ

Господину Иркутскому Губернатору

Состоящій подъ гласнымъ надзоромъ полиціи въ с. Нижнеилимскомъ (Киренскаго уѣзда) административно-ссылный Лейба Бронштейнъ, поданнымъ 21 м[есяца] августа прошеніемъ, возбудилъ ходатайство о разрѣшеніи ему и женѣ его, ссылкой одной съ нимъ категоріи, Александрѣ Бронштейнѣ временнаго пріѣзда въ Иркутскъ для пользованія у врачей специалистовъ.

Начальникъ края не признавъ возможнымъ (въ виду значительнаго скопленія поднадзорныхъ лицъ въ Иркутскѣ)¹ удовлетворить приведенное ходатайство названнаго поднадзорнаго, (я)¹ но во вниманіе къ болѣзненному состоянію супруговъ Бронштейнъ, не встреча~~ют~~^{ил}¹ препятствій, въ случаѣ ихъ на то согласія, къ переводу поднадзорныхъ Лейбы и Александра Бронштейнъ на временное жительство, въ видахъ пользованія совѣтами врача, въ г. Киренскъ или въ Верхоленскъ.

Объ изложенномъ имѣю честь сообщить Вашему Превосходительству, для зависящихъ распоряженій, препровождая при этомъ прошеніе административно-ссылнаго Бронштейна и два медицинскихъ свидетельства за № 147 и 148.

Генераль-Губернаторъ

Генераль-Лейтенантъ

Правитель Канцелярии

И. д. Дѣлопроизводителя

[signature]

[signature]

[signature]

**The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87.
Page 28. Original, in Russian language, typescript.**

№ 8

[Impress]

№ 19015

М. В. Д.

Киренскій уѣздный исправникъ

Декабря 7 дня 1901 г.

№ 234

Г. Киренскъ Ирк[утская] губ[ернія]

Господину Иркутскому Губернатору

[Mark]

Получено

Въ Иркутскомъ Губ[ернскомъ] Управленіи

16 декабря 1901 года

Отдѣленіе I

ДОНЕСЕНІЕ

№ 13220

¹ Corrections were made in the original text by the author of the document.

Административно-ссылные супруги Лейба и Александра Бранштейнъ изъявили желаніе пользоваться совѣтами врача въ г. Верхоленскѣ, почему имъ, 17-го минувшаго Ноября за № № 234 и 234, посланы проходныя свидѣтельства и 29 того же Ноября они изъ с. Устькутскаго выѣхали въ г. Верхоленскѣ.

О чемъ, докладываю Вашему Превосходительству для свѣдѣнія.

И. д. Исправника

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 33. Original, in Russian language, typescript.

№ 9

Его Превосходительству
Господину Губернатору
Иркутск[ой] губ[ернии]
административно-ссылнаго
Льва Давыдова Бронштейна

Прошеніе

Во время слѣдованія моего съ женой и ребенкомъ въ с. Усть-Куть, Киренск[аго] уѣзда, въ г. Верхоленскѣ (согласно разрѣшенія Вашего Превосходительства) жена моя и ребенокъ пришли, вследствие продолжительной ѣзды при 40-градусномъ морозѣ, въ столь болѣзненное состояніе, что мы оказались вынужденными свернуть съ пути и остановиться въ с. Знаменкѣ, Верхол[енскаго] уѣзда, какъ ближайшемъ врачебномъ пунктѣ. Прилагая при семъ свидѣтельство Знаменскаго врача о болѣзненномъ состояніи жены моей и ребенка, честь имѣю покорнѣйше просить Ваше Превосходительство разрешить мнѣ и женѣ моей остаться въ с. Знаменкѣ до установленія болѣе теплой погоды, въ виду того, что дальнѣйшее слѣдованіе можетъ оказаться гибельнымъ для жены моей и ребенка.

С. Знаменка, Верхоленск[аго] уѣзда. 6 ноября 1901 г.

Левъ Давыдовъ Бронштейнъ

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 35. Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky).

№ 10

Свидѣтельство № 63

Дано это государственно-ссылной Александрѣ Львовнѣ Бронштейнъ личной ея просьбѣ в том, что она, какъ оказалось по освидѣтельствваніи, находится в последнем періодѣ беременности, и в том, что дочь ея, Зинаида,

хвораєт інфлюэнцей, осло́женно́й воспале́нієм легкіх. Дека́бря 3-го дня 1901 года. Сел. Знаменское.

Врачъ
[seal]

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87.
Page 36.

Original, in Russian language, typescript.

№ 11

[Mark]

Становой Приставъ 2 етапа
Пол[учено] 10 янв[аря] 1902 года
Верхоленскаго уѣзда

Его Высокоблагородію
Господину Становому Приставу
въ с. Знаменка, Верхол[енскаго] уѣзда
административно-ссылнаго
Льва Давыдова Бронштейна

Прошение

Симъ честь имѣю просить Ваше Высокоблагородіе предложить мѣстному Участковому Врачу освидѣтельствовать меня в медицинском отношеніи на предмет выдачи мне соотвѣтственнаго свидѣтельства, которое послужит мнѣ для ходатайства о временном переводе в г. Иркутскъ.

Лев Давыдов Бронштейнъ

С. Знаменка, Верхол[енскаго] уѣз[да], 10 января 1902 г.

[resolution of policemen]

12 января 1902 г.

№ 4. Имѣю честь покорнѣйше просить Господина Участкового Врача освидѣтельствовать Бронштейна и актъ свидѣтельства сообщить мне 20 янв[аря] № 40

Приставъ [not understandable word]

[medical report of district doctor]

По освидѣтельствованію мною административно-ссылнаго, Льва Бронштейна, оказалось: костная и мышечная системы его развиты удовлетворительно, въ органахъ грудной и брюшной полостей заболѣваній не намѣчается. Кожная чувствительность осязанія и чувство давленія понижены, въ особенности въ нижнихъ конечностяхъ. Рефлексы колѣннаго сухожилія едва замѣтны, также понижены кожные рефлексы живота, нижнихъ конечностей и рефлексы со стороны зрачковъ. При стояніи съ закрыты-

ми глазами и сдвинутыми ногами у него замѣчаются незначительные толчкообразные покачивания. Свидѣтельствуемый жалуется на частые, безъ определенной локализации, стрѣляющія, сверлящія боли въ нижнихъ конечностяхъ. На основаніи вышеизложеннаго можно сказать, что свидѣтельствующий боленъ спинной сухоткой (tabes darsalis) въ невральгической стадіи ея развитія. Эта болезнь требуетъ спеціального¹ леченія.

Января 12 дня 1902 года, село Знаменское

№ 14

Врачъ III участка

Верхоленскаго уѣзда

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 40. Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky), resolution of policeman (hand-written) and medical report of district doctor (hand-written).

№ 12

[Mark]

№ 1526

ПОЛУЧЕНО
В ИРКУТСКОМ ГУБ[ЕРНСКОМ] УПРАВЛЕНИИ
25 ЯНВАРЯ 1902 ГОДА
Отдѣленіе I

Его Превосходительству
Господину Иркутскому Губернатору
административно-ссылнаго
Льва Давыдова Бронштейна

Прошеніе

На ходатайство мое о разрешеніи временно пріехать въ Иркутскъ, къ каковому ходатайству мною было приложено свидѣтельство Нижнеилимскаго участкаваго (Кир[енскаго] уѣзда) врача о томъ, что я нуждаюсь въ советахъ врачей-спеціалистовъ, – мнѣ было разрешено пріехать въ г. Киренскъ или Верхоленскъ. По пути въ г. Верхоленскъ, въ с. Знаменкѣ, гдѣ я остановился временно по болѣзни моей жены и ребенка, я обратился съ прошеніемъ къ мѣстному приставу о томъ, чтобы онъ предложилъ врачу подвергнуть меня освидѣтельствуванію и свидѣтельство препроводить къ Вашему Превосходительству на предметъ разрешенія мнѣ пріехать временно въ г. Иркутскъ. Къ сему честь имѣю присовокупить: 1) что ни киренскій, ни верхоленскій врачъ не могутъ считаться спеціалистами по нервнымъ болѣзнямъ и не имеютъ въ этомъ отношеніи никакихъ существенныхъ преимуществъ предъ нижеилимскимъ врачомъ, выдавшимъ мне свидѣтельство и 2) что характеръ моей болѣзни (спинномозговая сухотка, tabes darsalis), на-

¹ highlighted in the original text.

ходящейся пока въ первоначальной стадіи, требуетъ немедленной помощи врачей-спеціалистовъ, иначе мнѣ грозитъ разрушеніе всего организма.

На основаніи вышеизложеннаго честь имѣю просить Ваше Превосходительство разрѣшить мнѣ временно приѣхать въ г. Иркутскъ.

Левъ Давыдовъ Бронштейнъ. Г. Верхоленскъ, 21 января 1902 года

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 37-b. Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky).

№ 13

Его Превосходительству
Господину Губернатору
Иркутской Губерніи
административно-ссылнаго
Льва Давыдова Бронштейна

Прошеніе

На основаніи приложеннаго при семъ прошеніи свидѣтельства, выданнаго врачомъ с. Знаменки, Верхол[енского] уѣзда, честь имею просить Ваше Превосходительство разрѣшить мнѣ временно приѣхать въ г. Иркутскъ для совещанія съ врачами-спеціалистами. Къ сему считаю необходимымъ при-сокупить, что мною уже возбуждалось соотвѣтственное ходатайство на основаніи свидѣтельства, выданнаго мнѣ нижеилимскимъ (Киренск[аго] уѣз[да]) участковымъ врачомъ, причемъ въ отвѣтъ на означенное ходатайство временно исполнявшій обязанности Вашего Превосходительства князь Волконской разрешилъ мнѣ переѣхать по выбору въ Киренскъ или Верхоленскъ.

Смею однако думать, что ни киренскій, ни верхоленскій врачъ не имѣютъ никакихъ преимуществъ предъ нижеилимскимъ или устькутскимъ врачами, у которыхъ я пользовался. Посему, прилагая свидѣтельство аналогичнаго съ первымъ содержанія, честь имею возобновить свое ходатайство, причемъ прошу Ваше Превосходительство обратить вниманіе на то обстоятельство, что при моей болѣзни (спинномозговая сухотка) всякое промедленіе грозитъ гибельными для организма послѣдствіями.

Г. Верхоленскъ, 23 января, 1902 г.

Левъ Давыдовъ Бронштейнъ

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 60.

Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky).

№ 14

[Impress]

М. П. С.

Старший врачъ по постройкѣ

ЗАБАЙКАЛЬСКОЙ

желѣзной дороги и вѣтви

къ китайской границѣ

Марта 5 дня 1902 г.

№ 109 г. Иркутскъ

Свидѣтельство

Дано сіе свидѣтельство по личной просьбѣ Льву Давыдовичу Бронштейну въ томъ, что онъ страдаетъ хронической болѣзнью спинного мозга (Tabes), требующей продолжительного леченія у специалистовъ при больнице. Кроме того, Г[осподин] Бронштейнъ близорукъ, причеиъ для подбора очковъ больному потребуется посещать врача приблизительно около 2-х недель. Вышеизложенное удостовѣряю собственноручной подписью и приложениемъ именной печати.

[seal and signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87.
Page 42. Original, in Russian language, hand-written.

№ 15

[Impress]

№ 12647

Секретно

М. В. Д.

ВЕРХОЛЕНСКІЙ

УѣЗДНЫЙ

Его Превосходительству,

ИСПРАВНИКЪ

Господину Иркутскому Губернатору

Августа 1 дня 1902 г.

№ 264 г. Верхоленскъ

Ирк[утская] губ[ернія]

Надзиратель за политическими ссыльными въ гор[одѣ] Верхоленскѣ Волковъ, рапортомъ отъ 30 Іюля, доложилъ симъ слѣдующее: Временно проживающій въ городѣ Верхоленскѣ, съ разрешенія Вашего Превосходительства, гласно-поднадзорный Левъ Давыдовъ Бронштейнъ, при посѣщеніи въ тотъ день его квартиры, заявилъ ему Волкову, что онъ болѣе впускать его въ свою квартиру не будетъ, такъ какъ онъ обязанъ впускать только чиновъ полиціи и при томъ въ формѣ, на слова же Волкова, что Надзирателямъ

за политическими ссыльными форменной одежды не присвоено и что ему достаточно известно, что онъ, Волковъ, надзиратель, Бронштейнъ отвѣтил, что онъ разговаривать не хочетъ и предложилъ выйти. Имѣя въ виду, что квартира Бронштейна на совершенно отдѣльна, хозяевъ, у которыхъ можно бы было справляться при провѣркѣ дома-ли Бронштейнъ съ женой, принадлежащей къ той же категоріи какъ и онъ, при этомъ домъ не проживаетъ и что по одну сторону квартиры у Бронштейна сосѣдей нетъ, а по другую хотя и проживаетъ крестьянка Иванова, но она постоянно изъ дома отсутствуетъ на заработки, еслѣ давательно имѣтъ надзоръ за Бронштейнами хотя бы путемъ распросовъ сосѣдей возможности не представляется, а между тѣмъ Бронштейнъ какъ заподозрѣнный въ намѣреніи бѣжать, поручень особому вниманію Надзирателя Волкова.

Донося объ этомъ на усмотреніе Вашего Превосходительства, имѣю честь присовокупить, что ежедневная провѣрка Бронштейна мною возложена пока на И. д. Полицейскаго Надзирателя.

Исправникъ

[signature]

[resolution, red pencil]¹

Обсудить, действительно ли посещение поднадзорныхъ надзирателемъ и не лучше ли было бы наблюдение менѣе гласное, хотя они имѣютъ ту невыгодную сторону, что тогда труднѣе контролировать исполненіе надзирателями своей обязанности. Кажется, Генераль Губернаторомъ утверждена для надзирателей инструкция.

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Pages 47-48. Original, in Russian language, hand-written.

№ 16

[Impress]

№ 12922

Секретно

М. В. Д.

ВЕРХОЛЕНСКІЙ УѢЗДНЫЙ ИСПРАВНИКЪ

Августа 8 дня 1902 г.

№ 200

г. Верхоленскъ

Ирк[утская] губ[ернія]

Его Превосходительству,
Господину Иркутскому Губернатору

Представляя при семъ на распоряженіе Вашего Превосходительства прошеніе государственнаго административно-ссыльнаго Льва Давидова Бранштейна, ходатайствующаго о разрѣшеніи ему съ женой остаться

¹ The resolution written in black ink is not understandable.

ся въ г. Верхоленскѣ до окончанія срока надзора – 10 Октября 1903 года и свидѣтельство врача Малиновскаго, имѣю честь донести, что Бранштейну, предписаніемъ Вашего Превосходительства отъ 30 Мая сего года за № 1865, разрѣшено остаться въ Верхоленскѣ до 1-го Сентября сего года.

Исправникъ

[signature]

Секретарь Георг. Алексѣевскій

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 50. Original, in Russian language, hand-written.

№ 17

6 августа

Его Превосходительству,
Господину Иркутскому Губернатору
государственного административно-ссылнаго
Льва Давидова Бронштейна

[resolution]

Предоставить оба свидетельства врача

Прошеніе

Въ виду приближенія 1-го сентября – срока, до коего мнѣ съ семьей разрѣшено пребываніе въ г. Верхоленскѣ, честь имѣю просить Ваше Превосходительство разрѣшить мнѣ и женѣ моей оставаться въ г. Верхоленскѣ до конца срока ссылки, т. е. до 10 октября будущаго года. Основанія къ такому ходатайству нижеследующіе. Жена моя еще не оправилась отъ родовъ и пользуется въ мѣстной больнице, такъ что переѣздъ на протяженіи нѣсколькихъ сотъ верстъ можетъ вредно отозваться на ея здоровьи. Въ виду уже наступившей холодной осени переѣздъ съ двумя дѣтьми (одному – 1,5 года, другому – 3 месяца) является крайне рискованнымъ для ихъ здоровьи. Денежные расходы на переѣздъ для меня совершенно непосильны, не говоря ужъ о томъ, что я совершенно не въ состояніи уплатить до 1 сентября слѣдующее съ меня мѣстнымъ лавочникамъ. Наконецъ, смѣю думать, что переѣздъ въ глубь Сибири всего за годъ до конца срока ссылки – въ то время, какъ ссылки, оканчивающіе свои сроки, обыкновенно переводятся въ болѣе близкія мѣста – явится усугубленіемъ тягостей ссылки, ничѣмъ не вызваннымъ.

Левъ Давидовъ Бронштейнъ. Г. Верхоленскъ, 5 августа 1902

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 52. Original, in Russian language, autograph of Lev Davidovich Bronstein (Leon Trotsky).

№ 18

1902 года Августа 8 дня въ присутствіи Верхоленскаго уѣзднаго полицейскаго управленія сего числа была освидѣтельствована чрезъ мѣстнаго врача Малиновскаго жена политическаго ссыльнаго Александра Лейбова Бранштейнъ въ состояніи ея здоровья при чемъ оказалось: 28 лѣтъ, худшаго сложенія и питанія. Здоровая жалуется, что по временамъ бывають маточные кровотечения, которые проходятъ отъ горячихъ спринцеваній. Кровотеченія эти видимо не производять никакихъ дурныхъ послѣдствій для здоровья свидѣтельствуемой, такъ какъ она производитъ впечатленіе человека пользующагося цветущимъ здоровьемъ¹. Отъ гинекологическаго исследованія свидѣтельствуемая отказалась, по-сему дать заключеніе о состояніи ея здоровья дать не могу.

Врачъ Малиновскій

Исправникъ

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 53. Original, in Russian language, hand-written.

№ 19

Телеграфъ

№ 13467

Четыре адреса

ТЕЛЕГРАММА

Ирк[утскому Губернатору]

Копіи Жандармское управленіе

Полицмейстеру

Исправнику

Из Верхоленска № 63

Принята 22/VIII 1902 г.

Вчера самовольно отлучился Лейба Бронштейнъ, 23 лѣтъ, 2 аршина с половиной, волосы каштановые, подбородокъ двойной раздѣленъ, носить очки. [По] заявленію жены Бронштейнъ выѣхалъ [въ] Иркутскъ.

Исправникъ

Людвичъ

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 55. Original, in Russian language, hand-written.

¹ highlighted in the original text.

№ 20

Секретно

[Impress]

№ 15869

М. В. Д.

ИРКУТСКИЙ ПОЛИЦИЙМЕЙСТЕРЪ

Октября 3 дня 1902 г.

№ 456

Г. ИРКУТСКЪ

Въ Иркутское Губернское Управление

На предписание отъ 23 августа с[его] г[ода] за № 12409-м имбю честь донести Губернскому Управлению, что состоящій подъ гласнымъ надзоромъ полиціи Лейба Бронштейнъ по розыскамъ на жительство въ г. Иркутскъ не обнаружень.

И. д. Полиціймейстера капитан

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 56. Original, in Russian language, hand-written.

№ 21

[Impress]

№ 15992

КАНЦЕЛЯРІЯ

ИРКУТСКАГО ВОЕННАГО

ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА

Октября 5 дня 1902 г.

№ 6537

Г. Иркутскъ

Господину Иркутскому Губернатору

По докладъ Г. Главному Начальнику Края ходатайства административно-ссылной Александры Соколовской о разрѣшеніи ей пребыванія въ Верхоленскъ, Его Превосходительство изволилъ выразить свое согласіе на временное оставленіе Соколовской въ Верхоленскъ при условіи вполнѣ одобрительнаго поведенія.

О вышеизложенномъ Канцелярія Иркутскаго Военнаго Генераль-Губернатора имѣтъ честь сообщить Вашему Превосходительству для зависящихъ распоряженій, вслѣдствіе отношенія отъ 13 мин[утва] сентября за № 13587.

Правитель Канцеляріи

[signature]

Дѣлопроизводитель

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 76. Original, in Russian language, typescript.

[Impress]

№ 17366

М. В. Д.

ВЕРХОЛЪНСКІЙ УЪЗДНЫЙ ИСПРАВНИКЪ

Октября 24 дня 1902 г.

№ 376

г. Верхоленскъ

Ирк[утская] губ[ернія]

Въ Иркутское Губернское Управление

Губернское управление 11 октября за №. 15289 дало знать мнѣ, что административно-ссылной Александре Соколовской разрѣшено пребываніе въ г. Верхоленскѣ.

Имѣя въ виду, что въ числѣ поднадзорныхъ, проживающихъ въ Верхоленскомъ уѣзде нѣтъ Александр¹ Соколовской, а числится временно-проживающая въ Верхоленске Александра Лейбова Бронштейнъ, урожденная Александра Лейбова Соколовская, которая при подачѣ прошеній и отзывать имѣновала себя женой поднадзорнаго Лейбы Давыдова Бронштейнъ (бѣжавшаго) и таковою-же наимѣнована во всѣхъ документахъ, полученныхъ отъ Киренскаго Исправника и въ предписаніи Губернскаго управленія отъ 22 декабря 1901 года за № 18013, – я докладываю о вышеизложенномъ Губернскому управленію и прошу дать мнѣ знать о послѣдующемъ.

При этомъ имѣю честь присовопить, что поднадзорная Бронштейнъ уклоняется отъ личной провѣрки надзирателемъ ежедневнаго пребыванія яе на мѣсте поселенія, почему установленъ за ней особый надзоръ.

Исправникъ

[signature]

Секретарь

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 78. Original, in Russian language, hand-written.

[Impress]

№ 20253

Секретно

М. В. Д.

ВЕРХОЛЕНСКІЙ УЪЗДНЫЙ ИСПРАВНИКЪ

Декабря 5 дня 1902 г.

№ 325

г. Верхоленскъ

Ирк[утская] губ[ернія]

¹ highlighted in the original text.

На № 12898

Въ Иркутское Губернское Управление

Представляя протоколь дознанія о самовольной отлучкѣ поднадзорнаго Бранштейна, имею честь донести, что кромѣ сообщеній о розыскѣ Бранштейна, посланныхъ 22 августа Иркутскимъ полиціймейстеру и Исправнику, Исправникамъ прочихъ уѣздовъ губерніи и приставамъ ввѣреннаго мнѣ уѣзда, мною были командированы для розысковъ сотскіе и десятскіе Верхоленской слободы, что неуспѣшность розысковъ объясняется тѣмъ, что становые пристава, несмотря на постоянные личныя и письменныя настоянія, не принимали личного активнаго участія въ розыскахъ скрывавшихся поднадзорныхъ. Медленность процесса оттого, что протокол ... у Мир[ового] судіи.

Исправникъ

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 57. Original, in Russian language, hand-written.

№ 24

№ 10017

Его Превосходительству
Господину Иркутскому Губернатору
Административно-ссылной
Александры Лейбовой Бронштейнъ

Прошеніе

Симъ честь имѣю обратиться к Вашему Превосходительству со слѣдующемъ: срокъ моей ссылки кончается 10-го октября сего года. Въ виду того, что въ это время года уже начинаются холода, а мне прійдется ѣхать съ двумя дѣтьми, из которых младшей къ тому времени будетъ всего 1 ½ года, то прошу Ваше Превосходительство разрѣшить переѣхать мне заранѣе – въ теплые мѣсяцы – въ Нижнеудинскъ или Кимильтей.

Александра Лейбова Бронштейнъ
Верхоленскъ, 2-го мая 1903 года

[resolution]

Отказать

Муж просительницы Лейба Бронштейнъ – гласноподнадзорный – бѣжал 21 августа 1902 г.

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 80. Original, in Russian language, autograph of Alexandra Leibova Bronstein (Alexandra Sokolovskaya).

№ 25

Его Превосходительству
Господину Иркутскому Губернатору
Отъ административно-ссылной
Александры Лейбовой Бронштейнъ

Прошение

Симъ честь имѣю обратиться къ Вашему Превосходительству со слѣдующимъ: около мѣсяца тому назадъ я обратилась къ Вашему Превосходительству съ просьбой о переводѣ меня въ с. Кимильтей, мотивируя эту просьбу тѣмъ, что срокъ моей ссылки истекаетъ 10-го октября, что въ это время начинается уже холодная и ненастная погода, а мне придется ѣхать одной съ двумя дѣтьми, из которыхъ старшему немногимъ больше двухъ лѣтъ, а поэтому просила разрешить мнѣ сдѣлать путь на лошадахъ въ теплое время года.

30-го іюня я была выслана въ село Тимошино Ильинской волости. Въ селѣ этомъ нѣтъ ни врача, ни фельдшера, и я очутилась совершенно въ безпомощномъ состояніи, когда черезъ день после моего приезда заболелъ у меня ребенокъ. При этомъ местное населеніе благодаря начавшейся страдѣ даже за плату не соглашается оказать мне какую-нибудь помощь, безъ которой я никакъ не могу обойтись, имѣя на рукахъ двухъ детей, и лишенная свободы передвиженія.

Принимая во вниманіе все вышесказанное, еще разъ прошу Ваше Превосходительство разрѣшить мнѣ переѣхать въ село Кимильтей, где живетъ мой братъ, который мнѣ поможетъ ухаживать за дѣтьми, и совмѣстная жизнь съ которымъ дастъ мне возможность матеріального существованія, между тѣмъ какъ жизнь въ с. Тимошине на 12 р[ублей] пособія съ двумя дѣтьми является совершенно невозможной.

Административно-ссылная Александра Бронштейнъ
Село Тимошино 10-го іюля 1903 г.

**The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87.
Page 62. Original, in Russian language, autograph of Alexandra Leibova
Bronstein (Alexandra Sokolovskaya).**

№ 26

Секретно

[Impress]

М. В. Д.

ВЕРХОЛЕНСКІЙ УѢЗДНЫЙ ИСПРАВНИКЪ

Сентября 13 дня 1903 г.

№ 327

г. Верхоленскъ

Ирк[утская] губ[ернія]

Въ Иркутское Губернское управление

Приставъ 2 стана Верхоленскаго уѣзда, при рапортѣ отъ 8 сентября за № 1002, представить мнѣ прошение административно ссыльной проживающей въ с. Тимошинскомъ Александры Бранштейнъ, ходатайствующей о разрѣшеніи ей проживать въ с. Знаменскомъ на время болѣзни ея дѣтей, требующей медицинской помощи и притоколь освидѣтельствованіи дѣтей Бранштейнъ.

На прошение это мною чрезъ пристава объявлено, что я разрѣшить Бранштейнъ проживаніе въ с. Знаменскомъ не могу, и, вмѣстѣ съ тѣмъ, предписано приставу о немедленной ее высылке Бранштейнъ изъ Знаменки въ мѣсто водворенія, съ составленіемъ протокола о самовольной отлучкѣ ея.

Объ изложенномъ, съ представленіемъ протокола свидѣтельства, имѣю честь донести Губернскому управленію.

Исправникъ
Секретарь

[signature]
[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 87. Original, in Russian language, hand-written.

№ 27

Секретно

М. В. Д.
КИРЕНСКИЙ УѢЗДНЫЙ
ИСПРАВНИКЪ
Сентября 19 дня 1903 г.
№ 191
г. Киренскъ
Ирк[утская] губ[ернія]

Въ Иркутское Губернское Управление

Представляя при семъ списокъ на оканчивающую срокъ надзора административно-ссыльную Александру Бранштейнъ, бывшую на жительствѣ въ с. Устькутъ, Киренскаго уѣзда и переведенню на временное жительство въ Верхоленскій уѣздъ, имѣю честь доложить Губернскому Управленію, что по окончаніи срока надзора Бранштейнъ желаетъ выѣхать въ г. Николаевъ, Херсонской губерніи.

И. д. Исправника

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 96. Original, in Russian language, typescript.

Секретно
Срочное
25 октября 1903 г.

НАЧАЛЬНИКЪ
ИРКУТСКАГО
Губернскаго
ЖАНДАРМСКАГО
УПРАВЛЕНИЯ
23 октября 1903 г.
№ 5494
Г. ИРКУТСКЪ

На отношеніе отъ 23-го Октября за № 1509 имѣю честь увѣдомить Губернское управленіе, что Александра Соколовская, по мужу Бронштейнъ привлечена къ дознанію при ввѣренномъ мнѣ управленіи по поводу устройства демонстрацій въ г. Верхоленскѣ 17 Іюня сего года и отдана подъ особой надзоръ полиціи.

На выѣздъ названной Бронштейнъ въ Европейскую Россію съ моей стороны препятствій не встрѣчается, но съ тѣмъ, чтобы Бронштейнъ указала точно ту мѣстность въ которую желаетъ выѣхать на жительство.

О послѣднемъ, для объявленія Бронштейнъ, мною уже сообщено Г[убернскому] Верхоленскому уѣздному Исправнику.

Полковникъ

[signature]

**The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87.
Page 95. Original, in Russian language, typescript.**

СПИСОКЪ

о состоявшей подъ гласнымъ полицейскимъ надзоромъ въ селѣ Устькутъ
и переведенной на жительство въ Верховенскій уѣздъ
Александрѣ Лейбовой Бронштейнъ

Составленъ Сентября 1903 г.

Вопросы	Ответы
1. Имя, отчество, фамилія и званіе	Александра Лейбова Бронштейнъ, мѣщанка
2. Мѣсто родины	Верхнѣпровскѣ
3. Вѣроисповѣданіе	Іудейскаго
4. Лѣта	32 г.
5. Грамотность или мѣсто воспитанія	Грамотна, воспитывалась дома
6. Быль-ли подъ судомъ или слѣдствіемъ	Не была за исключеніемъ того дѣла, по ко- тому сослана
7. Женатъ или холостъ. Если женатъ, то на комъ.	Замужняя – за Львомъ Бронштейномъ
8. Имѣеть-ли детей и если имеетъ(,) то ихъ имена и лета.	Имеетъ одну девочку Зинеиду – 10 меся- цевъ.
9. Имѣеть-ли родителейъ и кого именно, лѣта ихъ и мѣсто жительства	Имѣеть отца Лейбу Соколовскаго, и мать Браину, лѣта не помнитъ, мѣста житель- ства Николаевъ
10. Имеетъ-ли родныхъ братьевъ и сестеръ, ихъ имѣна, лѣта и мѣста жительства	Братья: Илья 26 лѣтъ, Герша 24 лѣтъ, Эмануила 6 лѣтъ. Сестеръ: Марію – 28 лѣтъ и Иту 12 лѣтъ.
11. Слѣдуетъ ли за нимъ въ мѣсто высыл- ки кто-либо изъ его семьи и кто именно	Въ ссылкѣ находится съ мужемъ
12. Если семейство его за нимъ не слѣ- дуетъ, то гдѣ будетъ проживать послѣ его высылки	– “ –
13. Имѣеть-ли собственные средства су- ществованія и въ чемъ они заключаются	Не имѣеть
14. Знаеть-ли какое ремесло	Акушерка
15. Чемъ до сего времени добывалъ себѣ средства существованія, какъ самъ онъ, такъ и его жена	Акушерствомъ
16. Имѣють-ли родители какое-либо состояніе	Не имѣють
17. По какому распоряженію и за что именно учрежденъ гласный полицейскій надзоръ	По Высочайшему повеленію за участіе въ рабочемъ движеніи
18. Срокъ надзора и съ какого времени его надлежитъ считать	4 года, съ 10 октября 1899 г.
19. Куда высланъ или же надзоръ учреж- денъ въ мѣсте его жительства	Выслана въ Усть-Куть

Продовження списку

20. Если былъ во время отбыванія надзора переселенъ изъ одной мѣстности въ другую, то когда, откуда и по какимъ причинамъ	Изъ г. Верхоленска въ село Тимошинское, Верхоленскаго уѣзда за участіе въ личной демонстраціи въ городе. Верхоленскъ 17 іюня 1903 г.
21. Свѣденія объ образѣ жизни, занятіяхъ, поведеніи и отношеніяхъ поднадзорнаго за время отбыванія надзора	Неодобрительныхъ свѣдений отъ Верхоленскаго исправника не получено

И. д. Исправника

[signature]

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 97-98. Original, in Russian language, typescript.

№ 30

Секретно

М. В. Д.
ИРКУТСКІЙ ГУБЕРНАТОРЪ
Отдѣленіе I.
Дѣлопроизводство 2.
11 декабря 1903 г.
№ 2256
Г. Иркутскъ

Господину Николаевскому Градоначальнику

За выѣздомъ окончившей административную ссылку и состоящей подъ особымъ надзоромъ полиціи Александры Соколовской, по мужу Бронштейнъ въ Николаевъ, имѣю честь препроводить Вашему Превосходительству дѣло о названномъ лицѣ и извѣщеніе за № 14373, при чемъ послѣднее, по предьявленіи Соколовской, благоволите отослать въ Департаментъ Полиціи.

При этомъ прилагается также и дѣло о мужѣ названной Соколовской, Лейбъ Бронштейнъ, который скрылся изъ мѣста ссылки 21-го Августа мин[увшаго] года и до настоящаго времени считается необнаруженнымъ.

За Губернатора,

И. д. Вице-Губернатора

[signature]

Совѣтникъ

[signature]

Дѣлопроизводитель

[signature]

[resolution]

Извещеніе препровождено в Д[епартаме]нт полиціи 13 января 1904 г.
№ 20.

The State Archives of Mykolaiv region. Fond 229. Inventory 4. File 87. Page 90. Original, in Russian language, typescript.

Список використаних джерел і літератури:

Аксельрод, Ю. С. (2013). *Мой дед Лев Троцкий и его семья: Личный взгляд, воспоминания, материалы, документы*. Москва: Центрполиграф, 445 с.

Волкогонов, Д. (2011). *Демон революции* (в 2-х кн.). Москва: Эксмо, 704 с.

Волкогонов, Д. (1998). *Троцкий: политический портрет* (в 2 кн.). Москва: АСТ, 416 с.

Державний архів Миколаївської області.

Иванов, А. А. (2014). Иркутская ссылка Льва Троцкого. *Сибирская заимка*: электронный журнал. URL: <http://zaimka.ru/ivanov-trotsky/> (дата звернення: 27.01.2022).

Пілаш, Д. М. (наук ред.). (2013). *Український Троцький. Тексти Лева Троцького про Україну*: зб. перекладів, статей, виступів, промов та відозв з коментарями: переклад з рос. А. А. Іщенко. Одеса: ВМВ, 167 с.

Фельштинский, Ю. (ред.); **Авторханов А.** (предисл.). (1994). *Троцкий Л. Дневники и письма*. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 256 с.

Фельштинский, Ю. & Чернявский, Г. (2012). *Лев Троцкий* (Кн. 1: Революционер. 1879-1917). Москва: Центрполиграф, 448 с.

Фельштинский, Ю. & Чернявский, Г. (2012). *Лев Троцкий* (Кн. 2: Большевик. 1917-1923). Москва: Центрполиграф, 512 с.

Blanc, Paul Joseph Le. (2015). *Leon Trotsky*. Reaction Books, 224 p.

Deutscher, Isaak. (1954). *The Prophet Armed. Trotsky: 1879-1921*. New York and London: Oxford University Press, 540 p.

Deutscher, Isaak. (1959). *The Prophet Unarmed: Trotsky: 1921-1929*. London: Oxford University Press, 490 p.

Deutscher, Isaak. (1963). *The Prophet Outcast. Trotsky: 1929-1940*. London: Oxford University Press, 543 p.

Hansen, Joseph. (1969). *Leon Trotsky: the Man and His Work. Reminiscences and Appraisals*. New York: Merit Publisher, 128 p.

North, David. (1987). *Trotskyism versus Stalinism*. Mehring Books, 33 p.

North, David. (2007). *Leon Trotsky and the Post-Soviet School of Historical Falsification*. Mehring Books, 96 p.

Patenaude, M. Bertrand. (2009). *Trotsky: Downfall of a Revolutionary*. Harper, 384 p.

Renton, Dave. (2004). *Trotsky*. Haus Publishing, 180 p.

Serge, Victor & Sedova, Natalia. (2015). *Life and Death of Leon Trotsky*. Chicago: Haymarket Books, 296 p.

Service, Robert John. (2009). *Trotsky: A Biography*. Cambridge: Belknap Press – Harvard University Press, 648 p.

Trotsky, Leon. (1930). *My Life*. New York: Charles Schribner's Sons, 459 p.

References:

Akselrod, Yu. S. (2013). *Moy ded Lev Trotskiy i ego semya: Lichnyiy vzglyad, vospominaniya, materialy, dokumenty* [My grandfather Leon Trotsky and his family: Personal sight, memories, materials and documents]. Moskva: Tsentrpoligraf, 445 s. [in Russian].

Volkogonov, D. (2011). *Demon revolyutsii* [Revolution Demon]. Moskva: Eksmo, 704 s. [in Russian].

Volkogonov, D. (1998). *Trotskiy: politicheskiy portret* [Leon Trotsky: political portrait]. Moskva: AST, 416 s. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv region]. [in Russian].
Ivanov, A. A. (2014). Irkutskaya ssylka Lva Trotskogo [Leon Trotsky's Irkutsk exile]. *Sibirskaya zaimka: elektronnyy zhurnal*. Retrieved from <http://zaimka.ru/ivanov-trotsky/> [in Russian].

Pilash, D. M. (Ed.). (2013). *Ukrayins'kyy Trots'kyy. Teksty Leva Trots'koho pro Ukrayinu: zb. perekdaliiv, statey, vystupiv, promov ta vidozv z komentaryamy* [Ukrainian Trotsky. Leo Trotsky's texts about Ukraine]: pereklad z ros. A. A. Ishchenko. Odesa: VMV, 167 s. [in Ukrainian].

Fel'shtinskiy, YU. (Ed.); **Avtorkhanov A.** (foreword). (1994). *Trotskiy L. Dnevnik i pis'ma* [Diaries and letters]. Moskva: Izd-vo gumanitarnoy literatury, 256 s.

Fel'shtinskiy, Yu. & Chernyavskiy G. (2012). *Lev Trotskiy* [Leon Trotsky] (Kn. 1: Revolyutsioner. 1879-1917). Moskva: Tsentrpoligraf, 448 s. [in Russian].

Fel'shtinskiy, Yu. & Chernyavskiy G. (2012). *Lev Trotskiy* [Leon Trotsky] (Kn. 2: Bolshevik. 1917-1923). Moskva: Tsentrpoligraf, 512 s. [in Russian].

Blanc, Paul Joseph Le. (2015). *Leon Trotsky*. Reaction Books, 224 s. [in English].

Deutscher, Isaak. (1954). *The Prophet Armed. Trotsky: 1879-1921*. New York and London: Oxford University Press, 540 s. [in English].

Deutscher, Isaak. (1959). *The Prophet Unarmed: Trotsky: 1921-1929*. London: Oxford University Press, 490 s. [in English].

Deutscher, Isaak. (1963). *The Prophet Outcast. Trotsky: 1929-1940*. London: Oxford University Press, 543 s. [in English].

Hansen, Joseph. (1969). *Leon Trotsky: the Man and His Work. Reminiscences and Appraisals*. New York: Merit Publisher, 128 s. [in English].

North, David. (1987). *Trotskyism versus Stalinism*. Mehring Books, 33 s. [in English].

North, David. (2007). *Leon Trotsky and the Post-Soviet School of Historical Falsification*. Mehring Books, 96 s. [in English].

Patenaude, M. Bertrand. (2009). *Trotsky: Downfall of a Revolutionary*. Harper, 384 s. [in English].

Renton, Dave. (2004). *Trotsky*. Haus Publishing, 180 s. [in English].

Serge, Victor & Sedova, Natalia. (2015). *Life and Death of Leon Trotsky*. Chicago: Haymarket Books, 296 s. [in English].

Service, Robert John. (2009). *Trotsky: A Biography*. Cambridge: Belknap Press – Harvard University Press, 648 s. [in English].

Trotsky, Leon. (1930). *My Life*. New York: Charles Schribner's Sons, 459 s. [in English].

Отримано: 10.03.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.104–112

УДК 94 (477):908 (093.3:341.3)«1922-1991»

ГРИЦЕНКО Андрій – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, індекс 41430, Україна (grikand@ukr.net)

ORCID ID 0000-0002-9107-1394

Researcher ID AAQ-8227-2020

HRYTSENKO Andrii – Doctor of Pedagogical Sciences, Head of the Department of History, Law and Teaching Methods Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24, Kyiv-Moscow Street, Hlukhiv, index 41430, Ukraine (grikand@ukr.net)

НАЗАРОВА Віра – кандидат історичних наук, співзасновник генеалогічного порталу «Єврейське коріння», засновник проєктів «Онлайн-школа прикладної некрополістики «P. S. до долі» та «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», керівник проєкту «Ніч історії Глухова», вул. Савіон 18/6, м. Рамат-Ган, Ізраїль (info@veranazarova.com)

ORCID ID 0000-0002-2477-8621

NAZAROVA Vira – Candidate of Historical Sciences, co-founder of the genealogical portal «Jewish Roots»; founder of the projects «Online School of Applied Necropolis «P. S. to Fate»» and «Dedicated to Pupils of Glukhov Gymnasiums...»; Head of the project «Night of the History of Glukhov», 18/6, Savion Street, Ramat Gan, index 5257531, Israel (info@veranazarova.com)

Бібліографічний опис статті: Гриценко, А., Назарова, В. (2022). Поховання 1922-1991 рр. Глухівського єврейського цвинтаря в контексті історії єврейської громади міста. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 104–112.

ПОХОВАННЯ 1922-1991 рр. ГЛУХІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ЦВИНТАРЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА

Анотація. Мета дослідження – вивчення складових історії єврейської громади міста Глухова через виявлення відомих персоналій із числа євреїв міста, похованих на єврейському кладовищі в радянський період. Це дасть можливість популяризувати дослідження іудейських і православних кладовищ північного сходу України та у подальшому внести найбільш цінні старовинні надгробки єврейського кладовища м. Глухова до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Методологія дослідження* базується на загальнонаукових принципах аналізу, синтезу, узагальнення, а також на принципах історизму, науковості, верифікації та використанні спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна:** вперше

було здійснено дослідження у контексті діяльності відомих діячів – членів єврейської громади Глухова, які зробили значний внесок у культуру, економіку та інші сфери життя міста та регіону. **Висновки.** Аналіз наукової розробки досліджуваної теми дозволяє дійти висновку, що життєпис похованих на єврейському цвинтарі м. Глухова представників єврейської громади Сіверщини має велике значення для вивчення регіональної історії. З проаналізованих нами 268 намогильних плит захоронень радянського періоду глухівського єврейського кладовища жоден життєпис ґрунтовно істориками не вивчався. Більше того, залишається актуальним питання збереження пам'яток цього кладовища з метою їх подальшого використання як об'єктів музейного показу надгробків і поховань. Тому, представлена у статті проблема не висчерпується і має перспективи подальшого розвитку у контексті комплексного підходу в ході дослідження міських некрополів, а також поховань на прикладі єврейського кладовища м. Глухова.

Ключові слова: Глухів, єврейське кладовище, поховання, надгробки, пам'ятки культури, епітафії, охорона пам'яток.

BURIAL OF THE HLUKHIV JEWISH CEMETERY IN 1922-1991 IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF THE CITY'S JEWISH COMMUNITY

Abstract. *The purpose of the research* is to study the components of the history of the Jewish community in Hlukhiv by identifying some of the most famous personalities among the city's Jews buried in the Jewish cemetery during the Soviet era. Ancient tombstones of the Jewish cemetery in Hlukhiv to the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. **The research methodology** is based on general scientific principles of analysis, synthesis, generalization, as well as on the principles of historicism, scientificity, verification, and use of special historical (historical-typological, historical-systemic) methods. **Scientific novelty:** for the first time a study was conducted in the context of the activities of famous figures – members of the Jewish community of Hlukhiv, who made significant contributions to culture, economy, and other spheres of life in the city and region. **Conclusions.** The analysis of the scientific development of the researched topic allows us to conclude that the biography of the representatives of the Jewish community of Sivershchyna buried in the Jewish cemetery in Hlukhiv is of great importance for the study of regional history. After all, of the 268 burial slabs of the Soviet period of the Hlukhiv Jewish cemetery that we analyzed, none of the biographies have been thoroughly studied by historians. Moreover, the preservation of the monuments of the Hlukhiv Jewish cemetery remains relevant for further use as objects of a museum display of tombstones and burials, in particular. Therefore, the problem presented in the article is not exhaustive and has prospects for further development in the context of an integrated approach in the study of urban necropolises, as well as burials on the example of the Jewish cemetery in Hlukhiv.

Key words: Hlukhiv, Jewish cemetery, burial grounds, tombstones, cultural monuments epitaphs, monuments protection.

Постановка проблеми. В історичній ретроспективі розвитку таких прикордонних регіонів, як Сіверщина, актуальним аспектом дослідження є покращення міжнаціонального діалогу та співпраці українців та євреїв, адже установлення міжнаціональних миру і спокою є одним із дороговказів розвитку та удосконалення сучасного багатонаціонального суспільства України.

Актуальності темі надає також необхідність негайного зупинення руйнування надгробків глухівського кладовища, які не підпадають під державну охорону через відсутність статусу пам'яток культури. Комплексний історичний, генеалогічний та некрополістичний аналіз досліджуваних надгробків, більшість з яких має незадовільний стан, допоможе їх збереженню та охорони в подальшому. Актуальність нашого дослідження зумовлена ще й відсутністю фундаментальних та прикладних досліджень надгробків єврейських кладовищ радянського періоду на Сіверщині та, зокрема, у Глухові. Не менш важливою залишається потреба з вивчення та уведення до наукового обігу історичних даних, одержаних з надгробків глухівського кладовища, які поступово руйнуються.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельна база статті складається з писемних, речових та зображальних матеріалів. Крім опрацювання архівних матеріалів (Держархів Сумської області, ф. р. 2196, оп. 13, спр. 15; Держархів Чернігівської області, ф. р. 4533, оп. 1, спр. 1) нами були використані речові джерела, які являють собою надгробки 1922-1991 рр., розташованих на глухівському єврейському кладовищі. У ході дослідження проводилися натурні обстеження і фотофіксація всіх знайдених надгробків.

За радянських часів дослідженню історії Глухова особливої уваги не приділялося. Лише у пострадянський період життя та діяльність єврейської громади Глухова частково досліджували українські дослідники А. Морозова (Морозова, 2005, с. 55–59; Морозова, 2009, с. 5–277; Морозова, 2003, с. 128–137) і С. Бельман (Бельман, 2014, с. 39–40). Першим почав вивчати історію євреїв Глухова краєзнавець М. Часницький (Часницький, 2009; Часницький, 2011). Темі історії громади у XIX – на початку XX *ст.* торкалась В. Назарова (Назарова, 2014; Назарова, 2019, с. 203–211; Назарова, 2019, с. 178–184). Ряд учених (Ю. Коваленко (Коваленко, 2009, с. 1), Н. Зайцева (Зайцева, 2013, с. 53–55 тощо), досліджуючи історичні поховання на кладовищах Глухова, практично не торкались означеної теми. Таким чином, незважаючи на наявність низки публікацій та дисертації В. Назарової про життя і діяльність єврейської громади м. Глухова у XIX – на початку XX *ст.* й опису ряду поховальних пам'яток, названа тематика жодним дослідником ніколи не вивчалася.

Метою статті є вивчення складових історії єврейської громади міста Глухова через виявлення відомих персоналій із числа євреїв міста, похованих на єврейському кладовищі в радянський період. Це дасть можливість популяризувати дослідження іудейських і православних кладовищ північного сходу України та у подальшому внести найбільш цінні старовинні надгробки єврейського кладовища м. Глухова до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Виклад основного матеріалу. На території сучасної Сумської області євреї з'явилися після 1794 року і принесли на ці землі свою культуру, мову та традиції. На відміну від інших регіонів України (Поділля, Галичина,

Буковина, Одещина тощо) на півночі нинішньої Сумщини не існувало великих хасидських осередків. Події ХХ ст. (революції, Друга світова війна, міграція у великі міста, боротьба з релігією) справили значний вплив на євреїв, доля яких виявилася куди більш складнішою і трагічнішою, ніж навіть українців. Закриття синагог, Голокост з масовим винищенням єврейського населення, призвели до поступового зникнення у радянському суспільстві традиційного єврейського способу життя, його соціальної структури і культурної складової, спричинили масову асиміляцію та втрату знання єврейської мови. Відповідно, були втрачені практично всі матеріальні пам'ятки єврейської культури та мистецтва – синагоги, сувої та книги. Чи не єдиними матеріальними свідченнями існування цієї нації залишилися поодинокі єврейські кладовища. Саме кам'яні надгробки та намогильні плити з традиційним різьбленим декором та епітафіями на івриті, представляють значну цінність з точки зору джерел історії, генеалогії, літератури і мистецтва.

Серед інших єврейських кладовищ цвинтар у Глухові вирізняється масовістю збережених понад 1 тис. намогильних плит. Утім, є можливість прочитати імена лише 352 похованих осіб, з них 268, які померли у радянський період. Нами було проведено часткова фіксація надгробків кладовища та проведено аналіз списків похованих. Зібрані історичні дані мають історичну, наукову, екологічну та хронологічну цінність і дають можливість визначити особливості розвитку глухівської єврейської громади, її найбільш відомих представників, носіїв єврейських традицій та культури за радянської доби.

У результаті проведення польових робіт на єврейському кладовищі ми прийшли до висновку, що на цвинтарі існували окремі ділянки для поховань жінок і чоловіків. Із 1040 наявних надгробків, більшість (758 або 72,9%) мають задовільний стан. З їх числа нами проаналізовано 259 намогильних плит захоронень радянського періоду. У них поховано 268 представників єврейської громади міста (більшість, 146 або 54,5% – це чоловіки). При цьому, найбільше, по 11 людей поховано в 1970, 1981 та 1982 рр. (з них, чоловіків, відповідно, 8, 4 та 4), 9 – у 1922 р., та по 8 – у 1959 і 1987 рр. (з них, чоловіків, 8, 4 та 2, відповідно). В розрізі десятиліть, найбільше чоловіків померло в 1960-ті рр. (39), у 1920-ті (29) та 1950-ті рр. (25), а жінок – у 1980-ті (37), 1960-ті (28) та 1970-ті рр. (22). Загалом, саме 1960-ті рр. стали періодом, коли було найбільше поховань – 67. Також цей період став останнім, коли у єврейській громаді помирало більше чоловіків, ніж жінок. У 1970-1980-ті рр. переважала смертність саме жінок (відповідно, 22 проти 18 та 37 проти 14). З 1971 по 1991 р. померло 32 чоловіка та 59 жінок. Найбільше різницю гендерне співвідношення у 1920-ті рр. (6 жінок та 28 чоловіків) і у 1930-ті рр. (2 жінок та 12 чоловіків).

Для вироблення ефективної класифікації збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища нами було опрацьовано положення вітчизняного законодавства та ряд сучасних пам'яткознавчих наукових розробок. Це дало можливість визначити видову та типологічну приналежність поховальних об'єктів, а також їх розташувати за типологічним (хронологіч-

ним) принципом. Ми згодні з думкою науковців Е. Піскової та Л. Федорової (Денисенко, 2015, с. 198), що ці пам'ятки, доцільно класифікувати за двома типами: 1) змістом зосередженої в об'єктах інформації та 2) формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації. Крім того, нерухомі історичні пам'ятки доцільно пов'язувати з певними історичними подіями (фактами, особами) загальнолюдського й етносоціального значення (Піскова, 2007, с. 196).

У відповідності з формально-типологічними ознаками нерухомих пам'яток історії наявні об'єкти культурної спадщини єврейського кладовища Глухова мають стосунок до поховань (Денисенко, 2015, с. 199). У нашому випадку це поховання цілих родів відомих діячів – членів єврейської громади Глухова, які зробили значний внесок у культуру, економіку та інші сфери життя регіону. Загалом, серед 268 похованих на єврейському цвинтарі у радянський період представлено 158 варіантів прізвищ. Найрозповсюдженіші Непомнящі – 10 (з них 5 чоловіків) та Каплунови – 9 (з них 5 чоловіків). Також подібні до останнього Каплан (1 жінка) та Калтунов (1 чоловік). Ще шість – з роду Дворкіних. По 5 разів зустрічається прізвища Вайнерів (з них 4 жінки), Красовицьких (з них 4 чоловіки) та Фішкінів (з них 4 чоловіки). По чотири рази зустрічаються прізвища: Воловики, Гендліни, Гінзбурги, Двоскіни та Руцкіни. Ще тричі зустрічаються 12 прізвищ та двічі – 27. Решта (128) по одному разу.

На основі проведеного історично-біографічного дослідження, щонайменше 15 поховальних об'єктів мають значне історико-культурне значення. Однак, нами не було знайдено могил знаних представників єврейської громади міста, що померли в 1920-1930-ті рр. В той же час, у 1944-1991 рр. на єврейському цвинтарі міста Глухова було поховано чимало відомих людей, які зробили свій внесок у розвиток міста та залишили про себе добру пам'ять. Серед інших – лікар З. Браверман (надгробок №0857), фотограф М. Гендлін (надг. №0171), завуч Слоутської школи Б. Красовицький (надг. №0195), тренер глухівської футбольної команди «Спартак» Б. Кармен (надг. №0159), голова єврейської громади міста А. Ізраїтель (надг. №0757), начальник Глухівського міськуправління Г. Берман (надг. №0975), кондитер М. Юдкевич (надг. №0230), директор магазину «Военторг» на «стометрівці» І. Каплунов (надг. №0343), перукарі О. Негінський (надг. №0314), Я. Негінський (надг. №0350) та Є. Добрушин (надг. №0223; голова Глухівської промкооперативної артілі «Третій вирішальний рік п'ятирічки») та багато інших. Детально зупинимося на особистостях лише деяких із них.

Зиновій Аркадійович Браверман (він же Зиновій Львович та Залман Аронович) народився 26 грудня 1899 р. у Глухові. У 1920-і рр. Браверман навчався у Києві, де здобув медичну освіту. У 1930-і рр. працював у Глухові терапевтом та викладав у медичному технікумі (згодом фельдшерсько-акушерська школа), який готував фельдшерів, акушерок та медичних сестер. 1941 року Браверман разом з частиною педагогічного складу і випускників школи склав кістяк евакогоспітала, що сформувався в Глухові. Усю війну Зиновій Аркадійович пройшов, працюючи у шпиталях військовим лікарем 3-го рангу. Після закінчення війни

Браверман працював завідувачем терапевтичного відділення у глухівській лікарні. М. Часницький у своїй книзі «Глухів. Євреї. Пам'ять жива...» згадує, що лікар Браверман був терапевтом «від бога». Коли йому відмовили ноги, його возили на колясці, а він робив неймовірне – піднімав на ноги майже безнадійно хворих. Був дуже вимогливий до себе і ніколи не підвищував голосу на підлеглих (Часницький, 2009, с. 65, 121). Помер 1961 р.

Борис Павлович Кармен народився 4 квітня 1921 р. Після школи працював на «Харчкомбінаті». У 1941 р. після курсів у Саратові офіцером потрапив на фронт, брав участь в обороні Москви, у Сталінградській битві. На Курській дузі отримав важке поранення, ставши інвалідом. Мав нагороди: орден Червоної Зірки, Вітчизняної війни, медаль «За звитягу». Після закінчення німецько-радянської війни Б. Кармен у 1946 р. очолив футбольну команду «Спартак», а потім керував ДЗГ «Спартак» до 1954 р. на посаді голови ДЗГ «Авангард» (Романенко, 2016, с. 14; Єроха, 2016, с. 30). З 1954 і до 1963 р. був директором міського стадіону «Спартак», а з 1964 по 1967 р. тренував глухівську футбольну команду «Спартак». Під час керівництва стадіоном, спорт у місті розвивався досить активно. Стадіон не пустував будь-якої пори року. Влітку – футбол, волейбол, баскетбол, спортивні змагання, узимку – ковзанка, хокей. Звучала музика, було організовано прокат інвентарю (Часницький, 2009, с. 79). Наприкінці 1960-х рр. брав активну участь у будівництві стадіону «Дружба». На думку фахівців того часу, Б. Кармен все свою життя присвятив спорту, стадіону, футболу, рідному Глухову, був гарним спортивним організатором (Романенко, 2016, с. 16-19). Помер 30 жовтня 1989 р.

Беніамін Ісаакович Красовицький народився 13 вересня 1921 р. у м. Середина-Буда. У 1928 р. разом з батьками переїхав до м. Глухова, де навчався у Глухівській середній школі № 2. У званні старшого лейтенанта брав участь у німецько-радянській війні. Був двічі поранений у червні 1944 та січні 1945 р. Після повернення до Глухова навчався на мовно-літературному факультеті Глухівського державного педінституту. З серпня 1948 р. майже чотири десятиліття свого життя віддав освітній діяльності. Понад 22 роки працював завідувачем навчальної частини (завучем) Слоутської середньої школи (Часницький, 2011, с. 290; Гриценко, 2019, с. 354). У 1957-1972 рр. був редактором колгоспної багатотиражної газети «Чапаєвець» (Бистров, 1954, с. 2). Також Беніаман Ісаакович гарно грав у футбол, був півзахисником футбольної команди «Чапаєвець» (Єроха, 1985, с. 4). У 1949 р. він заснував в сільському клубі драматичний гурток. Передчасно помер 28 червня 1982 р. у Слоуті (Часницький, 2011, с. 290).

Розповідаючи про поховання 1922-1991 рр., слід окремо звернути увагу на могили родичів радянського актора театру та кіно Анатолія Равиковича. Його пращури оселилися у Глухові незадовго до 1917 р. Дядько актора за батьківською лінією, Григорій Мойсейович Равикович, приїхав до Глухова з Чорнобиля і влаштувався працювати майстром на шкіряний завод. Трохи згодом на цьому ж заводі працював і батько актора (Равикович, 2008, с. 7-13). Після Другої світової війни разом із дружиною, Фанею Абрамівною, знову

повернувся до Глухова, де й помер у 1955 р. Г. Равикович похований на єврейському цвинтарі міста. У 1981 р. там же була похована його дочка – Іда Григорівна Давидова, а у 2014 р. – онука, Зінаїда Йосипівна (Держархів Сумської області, ф. р. 2196, оп. 13, спр. 15, арк. 14, 17).

Батьки Анатолія Равиковича по материнській лінії теж влаштувалися у Глухові до 1917 р. Його дід, Нісон Лейбович Єдідін, був власником пекарні, де сам випікав хліб для сім'ї та на продаж. Після евакуації у роки Другої світової війни знову повернувся до Глухова. Був членом ініціативної групи глухівської єврейської громади, активно піклувався про надання євреям міста приміщення під синагогу. Помер у липні 1950 р., похований на глухівському єврейському цвинтарі. Його дружина, Бася Єдідіна, пережила чоловіка лише на 4 роки. Бабуся Анатолія Равиковича похована там же, поряд із дочкою Сонею. Софія Нісонівна Рустасова, тітка актора по материнській лінії, померла у 1969 р. (Равикович, 2008, с. 7–13).

Висновки. Аналіз наукової розробки досліджуваної теми дозволяє дійти висновку, що життєпис похованих на єврейському цвинтарі м. Глухова представників єврейської громади Сіверщини має велике значення для вивчення регіональної історії. З проаналізованих нами 268 намогильних плит захоронень радянського періоду глухівського єврейського кладовища жоден життєпис ґрунтовно істориками не вивчався. Більше того, залишається актуальним питання збереження пам'яток цього кладовища з метою їх подальшого використання як об'єктів музейного показу надгробків і поховань. Тому, представлена у статті проблема не вичерпується і має перспективи подальшого розвитку у контексті комплексного підходу в ході дослідження міських некрополів, а також поховань на прикладі єврейського кладовища м. Глухова, зокрема й пошуку відомих представників, похованих у 1920-1930-х рр.

Список використаних джерел і літератури:

Бельман, С. (2014). Еврейские погромы Гражданской войны: хроника трагедии и помощи пострадавшим. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура*: матер. ІХ Міжн. наук. семінару (сс. 35-51). Чернівці: Видавництво «Десна Поліграф», 2014.

Бистров, Б. (1954). Колгоспна «Колючка». *За перемогу*, 73 (8 вересня), 2.

Гриценко, А. П. (2019). Петро Петрович Костюченко – перший Герой Соціалістичної Праці на Глухівщині: переваги та недоліки ідеології державних заохочень у СРСР. *Сіверщина в історії України*, (12), 353-357.

Денисенко, Г. Г., Івакін, Г. Ю., Катаргіна, Т. І., Ковпаненко, Н. Г., Кот, С. І., Скрипник, П. І., Тимофійко, В. І., Титова, О. М. & Федорова, Л. Д. (2015). *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ: Інститут історії України, 486 с.

Державний архів Сумської області.

Державний архів Чернігівської області.

Єроха, М. С. (2016). *Від «Спартака» до «Велетня»*. Київ: ВД «Фолігрант», 152 с.

Єроха, М. (1985). Четвертий вимір. *Народна трибуна*, 199 (14 грудня), 4.

Зайцева, Н. О. (2013). Глухівські надгробки. *Сіверщина в історії України*, (6), 53–55.

- Коваленко, Ю. О.** (2009) Історія, закарбована в надгробках. *Соборний майдан*, (3), 1.
- Морозова, А. В.** (2005). Демографія та міграційні процеси серед єврейського населення Північного Лівобережжя України (друга половина XIX –початок XX ст.). *Сіверянський літопис*, (2-3), 55–59.
- Морозова, А. В.** (2009). *Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.* Київ: Євразійський єврейський конгрес, 300 с.
- Морозова, А. В.** (2003). Єврей-землероби Чернігівській губернії та їхні колонії. *Архіви України*, (1-3), 128–137.
- Назарова, В. В.** (2014). *История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей*. Можайск: ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 400 с.
- Назарова, В. В.** (2019). История возникновения и развития еврейской общины города Глухова. *Сіверщина в історії України*, (12), 203–211.
- Назарова, В. В.** (2019). Єврейські погроми в Глухові у 1918-1919 роках. *Сіверянський літопис*, (1), 178–184.
- Піскова, Е. & Федорова, Л.** (2007). *Нерухомі пам'ятки історії*. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ: Інститут історії України НАН України, 177–247.
- Равикович, А. С.** (2008). *Негероический герой*. Москва: Лимбус Пресс, 368 с.
- Романенко, В. И., Мамай, В. В., Шумицкий, В. А. & Сакун, С. Г.** (2016). *«Спартак» рожденный «Штурмом»*. Київ: Новий друк, 256 с.
- Часницкий, М. М.** (2009). *Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины*. Киев: Атопол, 317 с.
- Часницкий, М. М.** (2011). *Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины*. Киев: Золоті ворота, 380 с.

References:

- Bel'man, S.** (2014). *Evreyskiye pohromy Hrazhdanskoj vojny: khronyka trahedyj u pomoshchu postradavshym* [Jewish pogroms of the Civil War: a chronicle of the tragedy and assistance to the victims]. *Yevreyi Livoberezhnoji Ukrayiny. Istoriya ta kul'tura: mater. IX Mizhn. nauk. seminaru* (ss. 35-51). Chernihiv: Vydavnytstvo «Desna Polihraf», 2014. [in Russian].
- Bystrov, V.** (1954). Kolhosna «Kolyuchka» [Kolyuchka collective farm]. *Za peremohu*, 73 (8 veresnya), 2. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P.** (2019). Petro Petrovych Kostyuchenko – pershyy Heroj Sotsialistychnoji Pratsi na Hlukhivshchyni: perevahy ta nedoliky ideolohiyi derzhavnykh zaokhochen' u SRSR [Petro Petrovich Kostyuchenko – the first Hero of Socialist Labor in the Hlukhiv region: advantages and disadvantages of the ideology of state incentives in the USSR]. *Siversshchyna v istoriyi Ukrayiny*, (12), 353-357. [in Ukrainian].
- Denysenko, H. H., Ivakin, H. Yu., Katarhina, T. I., Kovpanenko, N. H., Kot, S. I., Skrypnyk, P. I., Tymofiyenko, V. I., Tytova, O. M., & Fedorova, L. D.** (2015). *Kul'turna spadshchyna v konteksti «Zvodu pam'yatok istoriyi ta kul'tury Ukrayiny»* [Cultural heritage in the context of the “Collection of monuments of history and culture of Ukraine”]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny, 486 s. [in Ukrainian].
- Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti [State Archives of Sumy region]. [in Russian].
- Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti [State Archives of Chernihiv region]. [in Russian].
- Yerokha, M. S.** (2016). *Vid «Spartaka» do «Veletnya»* [From “Spartacus” to “Giant”]. Kyiv: VD «Folihrant», 152 s. [in Ukrainian].

Yerokha, M. (1985). Chetvertyy vymir [The fourth dimension]. *Narodna trybuna*, 199 (14 hrudnya), 4. [in Ukrainian].

Zaytseva, N. O. (2013). Hlukhivs'ki nadhrobky [Hlukhiv tombstones]. *Siversshchyna v istoriyi Ukrainy*, (6), 53–55. [in Ukrainian].

Kovalenko, Yu. O. (2009). Istoriya, zakarbovana v nadhrobkakh [History engraved in tombstones]. *Sobornyy maydan*, (3), 1. [in Ukrainian].

Morozova, A. V. (2005). Demohrafiya ta mihratsiyni protsesy sered yevreys'koho naseleennya Pivnichnoho Livoberezhzhya Ukrainy (druha polovyni XIX – pochatok XXh st.) [Demography and migration processes among the Jewish population of the Northern Left Bank of Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. *Siveryans'kyy litopys*, (2-3), 55–59. [in Ukrainian].

Morozova, A. V. (2009). *Yevreys'ke naseleennya Livoberezhnoyi Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The Jewish population of the Left Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. Kyiv: Yevraziys'kyy yevreys'kyy konhres, 300 s. [in Ukrainian].

Morozova, A. V. (2003). Yevreyi-zemleroby Chernihivs'kiy huberniyi ta yikhni koloniyi [Jewish farmers of Chernihiv province and their colonies]. *Arkhivy Ukrainy*, (1-3), 128–137. [in Ukrainian].

Nazarova, V. V. (2014). *Istoriya i genealogiya glukhovskikh yevreyev v zametkakh Chernigovskikh gubernskikh vedomostey* [The history and genealogy of the Glukhov Jews in the notes of the Chernihiv Gubernskie Vedomosti]. Mozhaysk: OAO «Mozhayskiy poligraficheskyy kombinat» 400 s. [in Russian].

Nazarova, V. V. (2019). Istoriya vznikonoveniya i razvitiya yevreyskoy obshchiny goroda Hlukhova [The history of the emergence and development of the Jewish community of the city of Hlukhiv]. *Siversshchyna v istorii Ukraini*, (12), 203–211.

Nazarova, V. V. (2019). Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918-1919 rokakh [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918-1919]. *Siveryanskyi litopys*, (1), 178–184. [in Ukrainian].

Piskova, E., & Fedorova, L. (2007). Nerukhomi pam'yatky istoriyi [Immovable monuments of history]. *Pam'yatkoznavchi studiyi v Ukraini: teoriya i praktyka*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 177–247. [in Ukrainian].

Ravikovich, A. S. (2008). *Negeroicheskiy geroy* [Non-heroic hero]. Moskva: Limbus Press, 368 s. [in Russian].

Romanenko, V. I., Mamay, V. V., Shumitskiy, V. A., & Sakun, S. G. (2016). «SpartaK» rozhdennyi «Shturmom» [“Spartak” born “Sturm’s”]. Kiev: Noviy druk, 256 s. [in Russian].

Chasnitskiy, M. M. (2009). *Glukhov. Yevrei. Pamyat zhiva... Stranitsy istorii yevreyskoy obshchiny Glukhovshchiny* [Hlukhiv. Jews. Memory is alive... Pages of the history of the Jewish community of Hlukhiv region]. Kiev: Atopol, 317 s. [in Russian].

Chasnitskiy, M. M. (2011). *Yevrei. Glukhov i Sumshchyna. Stranitsy istorii yevreyev Glukhovshchiny i Sumshchiny* [Jews. Hlukhiv and Sumy region. Pages of the history of the Jews of Glukhov and Sumy regions]. Kiev: Zoloti vorota, 380 s. [in Russian].

Отримано: 07.03.2022

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.113–125

УДК 329.14(470+571)«1907»

ТИМОФІЙКО Сергій – аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (serhijtemofijko@gmail.com)

ORCID 0000-0003-3833-0235

Researcher ID AAY-5777-2021

ТУМОФИЈКО Serhij – PhD-student of the Department of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (serhijtemofijko@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Тимофійко, С. (2022). Національне питання на конференції національних соціалістичних партій Російської імперії біля міста Гельсінгфорс (16-20 квітня 1907 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 113–125.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА КОНФЕРЕНЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ БІЛЯ МІСТА ГЕЛЬСИНГФОРС (16-20 КВІТНЯ 1907 р.)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити розгляд проєктів вирішення національного питання у Російській імперії на конференції національних соціалістичних партій та проаналізувати зміст підсумкових резолюцій. У контексті характеристики відносин Партії соціалістів-революціонерів (ПСР) з соціалістичними партіями інших народів важливо дати оцінку запропонованим делегатами проєктам територіальної та екстериторіальної національної автономії. **Методологія дослідження** базується на принципах конкретно-історичного підходу, методах об'єктивності, всебічності та системності, історико-порівняльному, історико-типологічному та проблемно-хронологічному, а також на використанні методу аналізу та синтезу. **Наукова новизна:** вперше детально розглянуто проєкти вирішення національного питання у Російській імперії на конференції національних соціалістичних партій у Гельсінгфорсі та проаналізовано основні протиріччя у поглядах на форми післяреволюційного устрою Росії між національними соціалістичними партіями та соціалістами-революціонерами. **Висновки.** У процесі обговорення не вдалося виробити спільного ставлення до вирішення національного питання у Російській імперії, через протистояння між прихильниками

територіалізму та екстериторіальних форм автономії. Залишивши це питання не вирішеним, делегати від есерів тільки посилили розбіжності у стані союзних партій і не змогли заручитися підтримкою для реалізації власних проєктів перебудови Російської імперії. Однак, незважаючи на загальні суперечності, на конференції було обговорено ряд важливих питань, які стосувалися захисту прав національних меншин у загальнодержавних представницьких органах, пропорційного представництва та особливостей соціалізації землі у зв'язку з національним питанням.

Ключові слова: національне питання, національно-персональна автономія, федерація, територіалізм, екстериторіальні союзи.

NATIONAL ISSUE AT THE CONFERENCE OF THE NATIONAL SOCIALIST PARTIES OF THE RUSSIAN EMPIRE NEAR THE CITY OF HELSINGFORS (APRIL 16-20, 1907)

Abstract. *The purpose of the study is to cover discussions on projects to resolve the national question in the Russian Empire at a conference of national socialist parties and to analyze the final resolutions. In the context of considering the relations of the Party of Socialists-Revolutionaries (PSR) with the socialist parties of the peoples enslaved by tsarism, it is important to evaluate the projects of territorial and extraterritorial national autonomy proposed by the delegates. The research methodology is based on the principles of concrete-historical approach, methods of objectivity, comprehensiveness and systematization, historical-comparative, historical-typological and problem-chronological, as well as the use of analysis and synthesis. Scientific novelty for the first time covers in detail the consideration of projects to resolve the national question in the Russian Empire at the National Socialist Party Conference in Helsingfors and analyzes the main contradictions in views on the forms of Russia's post-revolutionary system between National Socialist Parties and Socialist-Revolutionaries. Conclusions.* During the discussion, it was not possible to develop a common attitude to the solution of the national question in the Russian Empire, due to the confrontation between the supporters of territorialism and extraterritorial forms of autonomy. Leaving this issue unresolved, the SR delegates only intensified the controversy over the state of the allied parties and failed to gain support for their own projects to rebuild the Russian Empire. However, despite the general contradictions, the conference discussed a number of important issues related to the protection of the rights of national minorities in national representative bodies, proportional representation and the peculiarities of land socialization in connection with the national question.

Key words: national question, national-personal autonomy, federation, territorialism, extraterritorial unions.

Постановка проблеми. Гельсінгфорська конференція 1907 р. стала першою спробою ПСР організувати під своїм патронатом з'їзд національних соціалістичних партій для вироблення проєктів вирішення національного питання у Російській імперії. Есери вирішили таким чином не лише популяризувати свої партійні постулати, а й заручитися підтримкою з боку представників уярмлених царизмом народів. Уперше соціалістичні партії обговорили не лише питання федералізму, надання автономії, а й звернули увагу на такі проблемні позиції, як гарантія прав національних меншин, пропорцій-

не представництво, післяреволюційна виборча система та зв'язок аграрного питання з перебудовою державного устрою. Незважаючи на низку важливих дискусій, конференція не знайшла детального висвітлення в історіографії діяльності ПСР та національних соціалістичних партій. Окремі дослідники обмежилися тільки поодинокими згадками про те, що дана подія мала місце у період революції 1905-1907 рр. та у загальних рисах зазначали про характер головного обговорення між прихильниками різних проектів впровадження національних автономій. Огляд перебігу конференції дозволяє нам проаналізувати основні проекти вирішення національного питання, за які боролися національні соціалістичні партії, що діяли на території Російської імперії. Об'єктивні висновки сприятимуть поглибленню наукового пізнання діяльності не тільки Партії соціалістів-революціонерів у сфері налагодження між-національних відносин, а й союзних до есерів політичних організацій.

Аналіз джерел та останні дослідження. Конференція національних соціалістичних партій, яку організувала Партія соціалістів-революціонерів неподалік від міста Гельсінгфорс 16–20 квітня 1907 р. частково вивчена в історіографії. Це пов'язано передусім з відсутністю досліджень проектів вирішення національного питання, які розробила ПСР. Кількома рядками заходять згадують у своїх спогадах теоретик есерів В. Чернов (Чернов, 2007; Чернов, 1953), а також член ЦК Грузинської партії соціалістів-федералістів (ГПСФ) Г. Ласхішвілі, який очолив грузинську делегацію (Ласхишвили, 1934). Сучасні дослідники це питання розглядають у контексті вивчення проектів вирішення національного питання у Російській імперії. Для прикладу можна виокремити публікацію Я. Леонт'єва «Народническое видение решения национального вопроса» (Леонт'єв, 2012) та Г. Мамуліа «Социалист-федералистская революционная партия Грузии в 1906-1914 гг.» (Мамулиа, 2013). З поглядами авторів проектів, які обговорювалися на конференції, можна ознайомитися завдяки статті «Национально-персональная автономия: идея и воплощение» (Львова, Нам, Наумова, 1993). Інші дослідники цього періоду зазвичай ігнорують події, переважно, звертаючи увагу на діяльність депутатів-есерів у II Думі, або викриття генералом А. Герасимовим замаху на Миколу II. Для розуміння обставин скликання та політичної атмосфери, у якій відбувався з'їзд, важливим є опрацювання роботи М. Леонова (Леонов, 1997). Зважаючи на наявність опублікованих джерел, які дозволяють прослідкувати перебіг дискусій на конференції, дослідження є актуальним для вивчення процесу розроблення проектів вирішення національного питання у Російській імперії, над якими працювали лідери ПСР та національних соціалістичних партій (Протоколы конференции Российских национально-социалистических партий 16–20 апреля 1907 г., 1908, с. 3)

Мета статті – висвітлити розгляд проектів вирішення національного питання у Російській імперії на конференції національних соціалістичних партій та проаналізувати зміст підсумкових резолюцій. У контексті характе-

ристики відносин ПСР з соціалістичними партіями інших народів важливо дати оцінку пропонованим делегатами проектам територіальної та екстериторіальної національної автономії.

Виклад основного матеріалу. II з'їзд Партії соціалістів-революціонерів у Таммерфорсі (12-15 лютого 1907 р.) (Леонов, 1997, с. 348–349) не обійшовся без обговорення відносин з національними соціалістичними партіями, які були сформовані ще у 1904-1905 рр. навколо спільних поглядів на проекти перебудови Російської імперії. На другому засіданні (почалося о 16:00) 15 лютого з доповіддю виступив В. Чернов, підтвердивши запити партії щодо організації конференції з представниками національних соціалістичних партій, на якій мало бути обговорено проекти вирішення національного питання. Для підкріплення партійних намірів В. Чернов запропонував проголосувати за відповідну резолюцію (Протоколи второго (екстренного) съезда социалистов-революционеров, 1996, с. 620).

Зважаючи на кризові явища у взаєминах есерів з ГПСФ та Вірменською революційною федерацією «Дашнакцютун», на конференцію покладалися великі надії. Аналогічні сподівання були на покращення співпраці з польськими соціалістами. Після розколу 19-25 листопада 1906 р. на IX з'їзді Польської соціалістичної партії (ППС), утворилося дві окремі партії Польська партія соціалістична Революційна фракція (ППС-РФ) та Польська партія соціалістична-Лівиця (ППС-Лівиця). Першу очолили «старі лідери» (В. Йодко-Наркевич, Ю. Пілсудський та В. Славек), які продовжили співпрацю з есерами (Кривенький, Постніков, Смирнова, 2000, с. 281).

Розвинув доповідь В. Чернова делегат від ЦК Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП) та водночас експерт з національного питання у ПСР Х. Житловський. Він заявив, що партія прагне федеративного об'єднання з іншими організаціями соціалістичного спрямування у Російській імперії, тому конференція та вироблення спільних проектів вирішення національного питання стане першим кроком до цього. Пропозицію Х. Житловського з'їзд не тільки схвалив, а й підтримав спеціальною резолюцією (Протоколи второго (екстренного) съезда социалистов-революционеров, 1996, с. 620).

Оскільки Х. Житловський займався створенням партійних філіалів, побудованих за національними ознаками, йому на з'їзді довірили скликання Всеросійського з'їзду соціалістичних організацій. Для участі в обговоренні проектів вирішення національного питання запросили представників 15 різних політичних організацій, з якими есери мали налагоджені зв'язки, або планували їх набуті (Чернов, 2007, с. 93–94). Запрошення надіслали «Дашнакцютун», Грузинській партії соціалістів-федералістів, Польській партії соціалістичній, Революційній фракції Польської партії соціалістичної (ППС-РФ), Латвійському соціал-демократичному союзу, Білоруській соціалістичній «Громаді», Чуваському союзу ПСР, Естонській партії соціалістів-революціонерів, Якутському союзу соціалістів-революціонерів, Бурятському

союзу соціалістів-революціонерів, Осетинській організації ПСР, Грецькій групі соціалістів-революціонерів, Магометанській Поволзькій організації ПСР (Протоколи конференції Российских национально-социалистических партий, 1908, с. 3).

Зважаючи на поліцейські переслідування, на з'їзд змогли прибути тільки представники шести політичних сил, тому їм довелося конституюватися у конференцію (Чернов, 2007, с. 93–94). Спогади про організацію залишив відомий грузинський революціонер Г. Ласхішвілі, який очолював делегацію ГПСФ. Запрошення прибуло на початку квітня, разом із пропозицією скласти звіт про діяльність партії, описати погляди на аграрне та національне питання, а також підготувати доповіді на запропоновані теми. Обидва члени грузинської делегації вирушили у Петербург, оскільки ніхто не повідомляв з міркувань конспірації, де відбудеться з'їзд. Там вони спробували зв'язатися з есерами через редакцію «Русского богатства», однак отримали тільки вказівку їхати у Фінляндію – «Там зустрінуть і проведуть!». Але проходити всі етапи «квеста» не довелося, оскільки у вагоні потяга Г. Ласхішвілі впізнала К. Брешко-Брешковська, яка також прямувала на з'їзд, представляти ЦК ПСР під псевдонімом «Івановська» (Ласхишвили, 1934, с. 151–152).

Делегати зібралися у селі недалеко від міста Гельсінгфорс 16–20 квітня 1907 р. (Мамуліа, 2013, с. 29). Серед учасників відзначені три делегати від ППС-РФ (очолив Ю. Пілсудський), Білоруської соціалістичної «Громади» (делегат з псевдонімом «Счастнй»), двоє від ГПСФ (очолив Г. Ласхішвілі), «Дашнакцютун» (делегат «Тюнь»), двоє від СЕРП (очолив М. Ратнер), делегація ПСР (лідери М. Натансон та К. Брешко-Брешковська). Модерував конференцію Х. Житловський («Гайдаров») (Протоколи конференції Российских национально-социалистических партий, 1908, с. 5).

Перше засідання відкрив Х. Житловський, який звернув увагу на пагубність міжнаціональної ворожнечі та закликав шукати консенсус представників національних соціалістичних партій. Після урочистого відкриття делегати обрали голову засідання. Одноголосно підтримали К. Брешко-Брешковську (Протоколи конференції Российских национально-социалистических партий, 1908, с. 7–8). Вже з її подання запропонували регламент конференції, який передбачав розгляд таких питань: 1) федералізм і соціалістична політика; 2) національне питання та соціалізм; 3) способи гарантії прав меншості (національне представництво за національностями та за національними партіями); 4) аграрне питання у зв'язку з питанням національної обласної автономії (соціалізація землі в областях); 5) доповіді представників національних соціалістичних партій (аграрні, політичні та культурні умови існування національності, ставлення національності до інших, стан соціалістичного руху, стан буржуазних суспільних рухів (ліберали, демократи, націоналісти). Також у партійних доповідях усім делегатам пропонувалося розкрити питання: 1) обласне самоуправління (федерація, автономія, централізм), способи регуляції відносин між областями, з центром і нижчими інституціями, сфери

та межі компетенції автономій; 2) національне самовизначення і національна автономія (регуляція міжнаціональних стосунків, сфери та межі національної автономії, способи вирішення конфліктів між національностями у вищих політичних інституціях); 3) способи гарантій прав меншості (пропорційне представництво за партією, або національністю, бюджет, кантонний устрій держави, права мов); 4) зв'язок національних і церковних питань (відділення церкви від держави, зв'язок з бюджетом); 5) аграрне питання з національної точки зору (соціалізація землі з обласним і національним самоуправлінням) (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 8–9).

Оскільки делегати ГПСФ не встигли підготувати доповідь на тему «Федералізм і соціалізм», Х. Житловський запропонував перейти до другого питання за регламентом. Він виступив із промовою, в якій охарактеризував ставлення до національного питання у консервативних та ліберальних колах імперії. Для перших характерним був шовінізм і заперечення національних ознак, однак другі також не далеко від них відійшли, апелюючи до того ж самого з точки зору космополітизму. Соціалізм, на думку Х. Житловського, оптимальний варіант побудови суспільства без міжнаціональних конфліктів – інтернаціоналізм. Лише він не відкидав права націй на вільний культурний розвиток та самовизначення. Справжні соціалісти, на думку доповідача, мали тяжіти до об'єднання націй з різними культурами у єдине інтернаціональне суспільство (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 10–12).

Після доповіді почалася дискусія, оскільки не всі делегати-есери погоджувалися з тезами Х. Житловського, щодо побудови пропаганди з урахуванням національних особливостей. Делегат «Сидоров» стверджував, що це може призвести до відступу соціалістичних цілей на задній план поруч з національними потребами. На його думку, пропаганду варто будувати передусім на виокремленні класових протиріч (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 14–15). Однак думка «Сидорова» залишилася поодинокую. Х. Житловського підтримали делегати СЕРП та білоруської «Громади», доводячи з практичної точки зору малоефективність соціалістичної пропаганди, що ведеться без врахування національних особливостей. Врешті, аналогічне твердження підтримав і очільник делегації ПСР М. Натансон, який відстоював ідею федералізму та врахування культурних потреб народів імперії. Думка «Сидорова» залишилася без підтримки, тому в підсумковій доповіді Х. Житловський не відступив від пропозицій (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 15–20). Щоправда, не тільки позиція есера «Сидорова» викликала занепокоєння у автора доповіді. Доводячи свою точку зору, М. Натансон зробив акцент на різниці між націями територіальними та екстериторіальними. Х. Житловський це теж врахував, вказавши очільнику делегації ПСР, що подібні аргументи суперечать догмам інтернаціоналізму

(Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 20). Для кращого ознайомлення з теоретичною частиною у цьому питанні, Х. Житловський порадив делегатам звернутися до своєї роботи «Соціалізм і національний впрнос» (Житловський, 1906).

Друге засідання 16 квітня відкрив делегат СЕРП з доповіддю на тему «Про захист прав національних меншин». Він звернув увагу на той факт, що навіть у післяреволюційний період при створенні парламенту національні меншини будуть у несправедливому становищі, оскільки становитимуть чисельну меншість. Чисельніша нація легко зможе усунути меншу від вирішення важливих державних питань, у тому числі й тих, що стосуються її власного життя. Для запобігання цьому варто поставити вимогу виключення з парламентського обговорення усіх питань, які стосуються національних інтересів тієї чи іншої національності. На Установчих Зборах мусить бути сформований такий склад делегатів, який не стане диктувати меншості волю більшості. Запорукою цьому може стати повна зміна виборчої системи, створення пропорційного представництва з диференційованим підходом до кількості представників по губерніях (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 25–31). Порушена дискусія не засвідчила єдності. Спочатку делегат ПСР «Вагнер» заявив, що пропорційне представництво не зможе стати гарантією від порушення прав нацменшин. Слідом за ним один із делегатів від ППС-РФ намагався довести, що створення виборчої системи з пропорційним національним представництвом тільки зашкодить класовій боротьбі, оскільки виборці будуть голосувати за національною ознакою, а тому варто зупинитися виключно на ідеї партійного представництва (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 31–32). Після польського делегата взяв слово лідер СЕРП М. Ратнер, апелюючи до того, що у програмі есерів міститься пункт про пропорційне представництво (Проект программы партии социалистов-революционеров, выработанный редакцией «Революционной России», 1906, с. 123), який, напевне, потрапив туди випадково. Однак, незважаючи на зауваження, М. Ратнер також не схвалював дану пропозицію однопартійця (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 32).

17 квітня конференція одногосно вирішила продовжити дискусію щодо гарантії прав національних меншин. Дебати та уточнення займали багато часу, через що М. Натансон запропонував коротко висловитися стосовно питання пропорційного представництва на національній основі з партійної позиції. Білоруська «Громада», ГПСФ, «Дашнакцютун» та СЕРП підтримали право кожної національності мати гарантоване представництво у парламенті. ППС-РФ заявила, що на польському рівні підтримують, однак на загальноросійському це питання не розглядатимуть. ПСР зайняла ще більш цікаву позицію – есери підтвердили, що у їхній програмі справді є позиція про пропорційне представництво, і вони її цілком підтримують, але на рівні виборів у місцеві органи, а до загальнодержавного парламенту вважають

його безумовно неприйнятним. ПСР вважала, що партійні представники будуть здатні відстояти інтереси національних меншин у державному парламенті. К. Брешко-Брешковська намагалася відстояти програму, апелюючи до австрійського досвіду, однак М. Ратнер заявив, що й Австрія не менш сповнена протиріччями у цьому плані (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 35–36). Після заключного слова доповідача конференція одноголосно проголосувала за резолюцію делегата «Вагнера» від ПСР: «Конференція вважає необхідним у виборчому законі для загальнодержавного парламенту, побудованому на основі пропорційних виборів, забезпечити права політичних меншин, у тому числі й національних, оскільки ті та інші заходи, спрямовані на захист національних меншин не суперечать інтересам класової боротьби» (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 40).

Наступну доповідь зачитав М. Ратнер, який працював над теоретичними проблемами вирішення національного питання (до конференції він опублікував роботи «О национальной и территориальной автономии», «Государство и нация» тощо). Відомому теоретику довірили тему «О территориальной и национальной автономии». М. Ратнер познайомив конференцію з основними положеннями свого проекту, який враховував невід'ємні прагнення національних рухів до децентралізації, автономії та самоуправління. Першим кроком у майбутній демократичній Росії він бачив надання уярмленим народам повної автономії та федералізацію, що стане важливим етапом до вирішення національного питання. Автономії можуть утворюватися у вигляді губерній, поділених на волості, а ті у свою чергу на міські та сільські округи. Органами управління можуть бути виборні сейми з відповідними управами (губернські, міські та сільські). Вони матимуть повноту законодавчих прав у всіх сферах, включаючи поліцію та фінанси, а також впливатимуть на процес формування та розподіл бюджету. Для порівняння М. Ратнер охарактеризував проекти територіальної автономії Новожилова та Фортунатова, які з'явилися в есерівській літературі та вказав на їхні недоліки, виокремлюючи свій (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 43–45).

Розвиваючи думку далі, М. Ратнер заявив, що створення територіальних автономій повністю не припинить міжнаціональні конфлікти, оскільки вони не враховують проблеми екстериторіальних націй. Зважаючи на це, доповідач пропонував ввести у юридичну практику термін національні союзи, які будуть утворюватися на основі наступних положень: 1) кожний народ, що живе у межах Росії, незалежно від займаної ним території, утворює автономну групу, яка самостійно задовольняє свої потреби, відповідно до демократичного устрою; 2) територіальний поділ здійснюється на основі областей і не впливає на міжнаціональні відносини та суму прав національностей; 3) кожна національність з усіма своїми групами, розселеними в інших областях, утворює національний союз, який відає всіма своїми правами ав-

тономно; 4) форми та устрої національного життя для кожної національності встановлюються національними Установчими Зборами, зібраними на основі прямого, рівного та таємного голосування. Рішення Зборів затверджуються у порядку загальнодержавного законодавства; 5) членом національного союзу є особа з національною приналежністю до нього, що вступає добровільно, або особа без етнічної приналежності, яка подає прохання про вступ. Вступ і вихід тільки на добровільній основі; 6) національним союзам надається право встановлення та розподілу власного бюджету; 7) суперечки між національними союзами вирішуються Верховним судом (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 47).

У своєму проєкті М. Ратнер також запропонував устрій національних автономій: 1) основна одиниця самоуправління – національна община, що включає всіх жителів регіону та належать до складу національного союзу; 2) органом управління справами національної общини стане національна рада, вибрана шляхом загального голосування всіх членів общини; 3) для об'єднання діяльності окремих общин допускається створення обласних національних союзів общин з вибраними радами; 4) верховним органом самоуправління стане національний сейм, обраний населенням країни, яке належить до складу національного союзу (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 48). Проєкт передбачав функції органів національного самоуправління: 1) народна освіта (облаштування початкових і середніх шкіл); 2) створення культурних установ (бібліотеки, галереї, виставки, театри); 3) організація професійної освіти; 4) організація лікарень, інвалідних будинків, санаторіїв, дешевих харчових установ; 5) організація взаємної трудової допомоги (кооперації, кредитні спілки, зберігання каси); 6) організація статистики у всіх сферах життя; 7) керівництво емігрантською та переселенською справою (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 48).

Завершуючи доповідь, М. Ратнер заявив, що така тричленна формула зможе забезпечити нормальні умови існування не тільки територіальних націй, а й екстериторіальних, задовільнивши їхні культурні, економічні та політичні вимоги. Державний устрій при цьому складуть загальнодержавні, обласні та національні утворення. Національності, які через малочисельність не зможуть утворити національний союз, отримують право приєднатися до іншого союзу та право звертатися по допомогу до загальнодержавного органу (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 49).

Доповідь М. Ратнера порушила гостру дискусію між прихильниками територіальної автономії та створення національно-персональних автономій. Критики проєкту почали з визначення окремих функцій національних сеймів, примусового характеру виконання рішень національного союзу, бюджетних питань у співвідношенні до загальнодержавної скарбниці, меж союзів у одній державі та можливості утворення національних союзів без

зв'язання на міждержавні кордони. Авторами зауважень стали делегати від ГПСФ, ППС-РФ і ПСР, які не скрізь погоджувалися із запропонованим проектом, доводячи, що він недопрацьований та потребує детального обговорення у партійній літературі. Делегати ППС-РФ заявляли, що ідея М. Ратнера актуальна тільки для екстериторіальних націй (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 51–58).

На засіданні 18 квітня продовжили обговорювати доповідь М. Ратнера, яка започаткувала важливу дискусію. Представник «Дашнакцютун» першим виступив на захист проекту створення національних союзів (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 59–61). Аналогічну позицію зайняв представник Білоруської «Громади», заявивши, що їхня партія виступає за територіальну автономію, а також створення екстериторіальних національних союзів, однак має сумніви стосовно примусово характеру виконання рішень для учасників цих об'єднань (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 62). Позиції делегатів ПСР, ППС-РФ та ГПСФ залишилися незмінними, а тому вирішили надати заключне слово автору доповіді.

М. Ратнер проаналізував підсумки обговорення, вказавши на кожен позицію: «Дашнакцютун» та Білоруська «Громада» – підтримали, ГПСФ – помірковано-дружелюбна позиція, ППС-РФ – відверто ворожа, а ПСР виявилася далекою від пропонованих ідей. Незважаючи на це, автор продовжував відстоювати свій проект (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 67–75).

Для підведення підсумків, Х. Житловський запропонував резолюцію конференції: «Конференція заявляє, що вирішення питання про права національних менших, які не мають своєї території, не може бути досягнуто виключно шляхом створення обласних автономій і місцевого самоврядування, тому створення екстериторіальних органів з публічним правовим характером у межах російської держави є необхідною передумовою для вирішення національного питання та звільнення робітничого класу від необхідності вступу у союз з буржуазією для захисту своїх національних прав. Основи організації, компетенції та відносини з державними установами залишаються для дискусій на сторінках соціалістичної преси». Голосування за резолюцію стало яскравим підтвердженням партійних позицій – СЕРП, «Дашнакцютун», «Громада» та ГПСФ підтримали, однак лідери ППС-РФ та ПСР утрималися (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 75–76). У зв'язку з цим делегат ПСР запропонував на розгляд свою резолюцію: «Порушене питання про екстериторіальні союзи націй рекомендується всім соціалістичним партіям обговорити на партійних зборах та у літературних дискусіях». До кінця з'їзду за другий варіант проголосували одноголосно (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 77). Цю резолюцію В. Чернов у своїх спогадах назвав головним провалом. Один з лідерів ПСР на кон-

ференції, М. Натансон, повівся на аргументи Ю. Пілсудського, а тому переніс важливе питання в площину літературних дискусій, чим тільки зіпсував стосунки з Х. Житловським та загальне враження національних соціалістичних партій (Чернов, 2007, с. 94).

Протистояння між прихильниками територіалізму та персональних національних автономій стало кульмінацією конференції, однак на ньому робота не завершилася – почалося з'ясування стосунків при обговоренні доповідей представників національних соціалістичних партій. ГПСФ представили повідомлення на тему «Аграрне питання у Грузії у зв'язку з питанням про національну та обласну автономію» (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 78–87), а також партійну доповідь. Також виступили представники Білоруської «Громади», «Дашнакцютун», СЄРП та ППС-РФ. У порушених дискусіях вони намагалися розібратися у кризових явищах, які спіткали зазначені політичні сили у 1905-1906 рр. та знайти спільні точки зору на проекти вирішення аграрного питання. Більшість була готова взяти собі на озброєння есерівську модель соціалізації землі, однак тільки з урахуванням особливостей власного національного господарства.

На заключному засіданні 20 квітня продовжували обговорювати доповідь делегата ППС-РФ, а після неї перейшли до підведення підсумків дискусій. Окрім зазначених резолюцій «Про захист прав національних меншин» та двох варіантів резолюції «Про територіальну та національну автономію» проголосували за ще кілька важливих: «Інформаційне Бюро національних соціалістических партій», «Про з'їзд національних соціалістических партій», «Про створення думської групи при депутатах соціалістах-революціонерах для підготовки проектів вирішення національного питання», «Про створення комісії для координації зусиль національних соціалістических партій» та «Про засудження асиміляційної політики російського уряду та буржуазії» (Протоколи конференції Російських національно-соціалістических партій, 1908, с. 143–145). Ці документи підтверджували прагнення есерів та національних соціалістических партій до боротьби зі шкідливими явищами шовінізму та асиміляції у Російській імперії. Вони стали черговим кроком до налагодження співпраці між різними революційними силами, що тяжіли до повалення самодержавства та усунення міжнаціональної ворожнечі.

Висновки. Таким чином, у процесі обговорення учасникам конференції не вдалося виробити спільного ставлення до вирішення національного питання у Російській імперії, через протистояння між прихильниками територіалізму та екстериторіальних форм автономії. Залишивши це питання невирішеним, делегати від есерів тільки посилили розбіжності у стані союзних партій і не змогли заручитися підтримкою для реалізації власних проектів перебудови Російської імперії. Однак, незважаючи на загальні суперечності, на конференції було обговорено ряд важливих питань, які стосувалися за-

хисту прав національних меншин у загальнодержавних представницьких органах, пропорційного представництва та особливостей соціалізації землі у зв'язку з національним питанням.

Список використаних джерел і літератури:

Житловський, Х. И. (1906). *Социализм и национальный вопрос*. Киев; Петербург: СЕРП, 87 с.

Кривенький, В. В., Постников Н. Д. & Смирнова М. И. (2000). Национальные партии России. *Политические партии России: история и современность*. URL: <http://grachev62.narod.ru/mnpt/chapt13.htm> (дата звернення: 04.02.2022).

Ласхишвили, Г. М. (1934). *Мемуары* (1885-1915). Тбилиси, 183 с.

Леонов, М. И. (1997). *Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг.* Москва: РОССПЭН, 512 с.

Леонтьев, Я. (2012). Народническое видение решения национального вопроса. URL: <https://www.gumilev-center.ru/narodnicheskoe-videnie-i-reshenie-nacionalnogo-voprosa/> (дата звернення: 18.02.2022).

Львова, Э. Л., Нам И. В. & Наумова Н. И. (1993). Национально-персональная автономия: идея и воплощение. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/336872061.pdf> (дата звернення: 04.02.2022).

Мамулиа, Г. (2013). Социалист-федералистская революционная партия Грузии в 1906-19014 годах. *XX век и Россия: общество, реформы, революции*. Самара, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialist-federalistskaya-revoljutsionnaya-partiya-gruzii-v-1906-1914-godah/viewer> (дата звернення: 04.02.2022).

Проект программы партии социалистов-революционеров, выработанный редакцией «Революционной России». *Партия социалистов-революционеров*: док. и матер. (1996). (Т.1). Москва: РОССПЭН, 686 с.

Протоколы второго (экстренного) съезда социалистов-революционеров. *Партия социалистов-революционеров*: док. и матер. (1996). (Т.1). Москва: РОССПЭН, 686 с.

Съезд Российских национально-социалистических партий. *Протоколы конференции Российских национально-социалистических партий 16-20 апреля 1907 г.* (1908). Санкт-Петербург, 151 с.

Чернов, В. М. (2007). *В партии социалистов-революционеров. Воспоминания о восьми лидерах*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 520 с.

Чернов, В. М. (1953). Перед бурей. Воспоминания. URL: http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0020.shtml (дата звернення: 04.02.2022).

References:

Zhitlovskiy, Kh. I. (1906). *Sotsializm i natsionalnyy vopros* [Socialism and the national question]. Kiev; Peterburg: SERP, 87 s. [in Russian].

Krivenkiy, V. V., Postnikov N. D. & Smirnova M. I. (2000). Natsionalnie partii Rossii [National parties of Russia]. *Politicheskie partii Rossii: istoriya i sovremennost*. URL: <http://grachev62.narod.ru/mnpt/chapt13.htm> (data zvernennya: 04.02. 2022). [in Russian].

Laskhishvili, G. M. (1934). *Memuary* (1885-1915) [The Memoirs (1885-1915)]. Tbilisi, 183 s. [in Russian].

Leonov, M. I. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905-1907 gg.* [Party of Socialist Revolutionaries in 1905-1907]. Moskva: ROSSPEN, 512 s. [in Russian].

Leontev, Ya. (2012). Narodnicheskoe videnie resheniya natsionalnogo voprosa [Populist vision of solving the national question]. Retrieved from <https://www.gumilev-center.ru/narodnicheskoe-videnie-i-reshenie-natsionalnogo-voprosa/> [in Russian].

Lvova, E. L., Nam I. V. & Naumova N. I. (1993). Natsionalno-personalnaya avtonomiya: ideya i voploshchenie [National-personal autonomy: idea and embodiment]. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/336872061.pdf> [in Russian].

Mamulia, G. (2013). Sotsialist-federalistskaya revolyutsionnaya partiya Gruzii v 1906-19014 godakh [Socialist-Federalist Revolutionary Party of Georgia in 1906-19014]. *XX vek i Rossiya: obshchestvo, reformy, revolyutsii*. Samara, Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialist-federalistskaya-revolutsionnaya-partiya-gruzii-v-1906-1914-godah/viewer> [in Russian].

Proekt programmy partii sotsialistov-revolutsionerov, vyrabotannyi redaktsiei «Revolutsionnoy Rossii» [The draft program of the Party of Socialists-Revolutionaries developed by the editorial board of “Revolutionary Russia”]. *Partiya sotsialistov-revolutsionerov: dok. i mater.* (1996). (T.1). Moskva: ROSSPEN, 686 s. [in Russian].

Protokoly vtorogo (ekstrennogo) sezda sotsialistov-revolutsionerov [The Minutes of the Second (Emergency) Congress of Socialist-Revolutionaries]. *Partiya sotsialistov-revolutsionerov: dok. i mater.* (1996). (T.1). Moskva: ROSSPEN, 686 s. [in Russian].

Sezd Rossiyskikh natsionalno-sotsialisticheskikh partiy [The Congress of Russian National Socialist Parties]. *Protokoly konferentsii Rossiyskikh natsionalno-sotsialisticheskikh partiy 16-20 aprelya 1907 g.* (1908). Sankt-Peterburg, 151 s. [in Russian].

Chernov, V. M. (2007). *V partii sotsialistov-revolutsionerov. Vospominaniya o vosmi liderakh* [In the Socialist-Revolutionary Party. The Memoirs of the Eight Leaders]. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 520 s. [in Russian].

Chernov, V. M. (1953). Pered burey. Vospominaniya [Before the storm. Memoirs]. Retrieved from http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0020.shtml [in Russian].

Отримано: 19.02.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.126–140

УДК 327(410):341.222(438:[47+57])«1938/1945»

КІЦАК Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, м. Тернопіль, індекс 246027, Україна (kitsak-v@ukr.net)

ORCID 0000-0002-7180-0588

Researcher ID I-8275-2018

KITSAK Volodymyr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 Maxyma Kryvonosa Street, Ternopil, index 46027, Ukraine (kitsak-v@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Кіцак, В. (2022). Британська позиція щодо узгодження радянсько-польського кордону під час Другої світової війни: на матеріалах радянських опублікованих документів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 126–140.

БРИТАНСЬКА ПОЗИЦІЯ ЩОДО УЗГОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: НА МАТЕРІАЛАХ РАДЯНСЬКИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ДОКУМЕНТІВ

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити позицію Великої Британії щодо повоєнних кордонів Польщі, вивчити її спроби змінити радянську точку зору щодо непорушності кордонів станом на вересень 1939 р. та добитись фактичної незалежності Польщі, яку мали окупувати радянські війська. Заплановано також проаналізувати британську позицію щодо «необхідності» депортації корінного населення Закарпаття. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових та емпіричних методах науки, як історизм, об'єктивність, системність. Використано також методи аналізу та синтезу, порівняння, типології, проблемний та проблемно-хронологічний, метод узагальнення. **Наукова новизна** полягає у можливості залучення цілого ряду джерел, які були недоступні дослідникам у радянські часи, а також у незаангажованій інтерпретації цих джерел. Усе це дозволяє на основі об'єктивного і комплексного аналізу заперечити загальноприйнятю думку щодо того, що єдиними винуватцями депортації були комуністичні уряди СРСР та Польщі. Доводиться також, що певне відношення до цього мав й уряд Великої Британії, який погоджувався з точкою зору СРСР на встановлення кордону по лінії Керзона і підтримував ідею широкомасштабних депортацій населення. Такі аспекти все ще не знайшли свого висвітлення в науковій літературі. **Висновки.** Вважаючи демаркацію кордону по лінії Керзона суттєвою поступкою на користь Радянського Союзу, В. Черчилль натомість розраховував, що Й. Сталін зробить аналогічну поступку й Польщі, окуповану радянськими військами, повернеться на рідну землю законний еміграційний уряд Польщі. Проте ні впродовж відрізу часу, який

охоплює дане дослідження, ні в наступні роки британському очільнику не вдалось досягнути поставленої мети. Й. Сталін, користуючись тим, що союзники головною метою ставили боротьбу з нацистською Німеччиною, поступово окупував Польщу й цілковито ігнорував домовленості із західними союзниками щодо повернення законно-го уряду із Великої Британії в Польщу.

Ключові слова: радянсько-польський кордон, Велика Британія, Польща, лінія Керзона.

BRITISH POSITION ON THE HARMONIZATION OF THE SOVIET-POLISH BORDER DURING WORLD WAR II: ON THE MATERIALS OF SOVIET PUBLISHED DOCUMENTS

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the position of Great Britain on Poland's postwar borders, to examine its attempts to change the Soviet view of the inviolability of borders as of September 1939, and to achieve de facto independence for Poland, which was to be occupied by Soviet troops. It is also planned to analyze the British position on the "necessity" of the deportation of the indigenous population of Trans-Curzon. The research methodology is based on general scientific and empirical methods of science, such as historicism, objectivity, systematics. Methods of analysis and synthesis, comparison, typology, problem and problem-chronological, generalization method have also been used. The scientific novelty lies in the possibility of involving a number of sources that were inaccessible to researchers in Soviet times, as well as in an unbiased interpretation of these sources. All this allows, on the basis of an objective and comprehensive analysis, to refute the generally accepted view that the only perpetrators of the deportation were the communist governments of the USSR and Poland. It is also argued that the British government, which agreed with the Soviet Union's view of establishing a Curzon border and supported the idea of large-scale deportations, also had some bearing on this. Such aspects have not yet been covered in the scientific literature. Conclusions.* Considering the demarcation of the border along the Curzon line a significant concession in favor of the Soviet Union, W. Churchill instead hoped that Stalin would make a similar concession to Poland, occupied by Soviet troops, and return the legitimate Polish government-in-exile to his native land. However, neither during the period covered by this study, nor in subsequent years, the British leader failed to achieve this goal. J. Stalin, taking advantage of the fact that the Allies' main goal was the struggle against Nazi Germany, gradually occupied Poland and completely ignored the agreements with the Western Allies to return the legitimate government from Great Britain to Poland.

Key words: Soviet – Polish border, Great Britain, Poland, Curzon line.

Постановка проблеми. З часу захоплення земель Польщі військами Радянського Союзу та Німеччини між дипломатами США, Великої Британії, польського еміграційного уряду й СРСР відбувались тривалі переговори, що мали на меті встановити новий східний кордон майбутньої Польщі. Кожна із згаданих країн мала своє бачення вирішення цього питання, а також мала свій шлях врегулювання українсько-польських відносин на цих територіях. Точне місце проходження цього кордону вирішувало, яка кількість українського населення Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя підпадатиме під наступну депортацію.

Відповідно вивчення позиції урядових кіл Великої Британії є особливо цікавим, оскільки польський уряд із 1943 р. не мав контактів з урядом СРСР, і саме Велика Британія була основною країною, що захищала польські інтереси та й саму незалежність Польщі на міжнародній арені.

Аналіз джерел та останні дослідження. Досліджувана проблема не була предметом наукового аналізу. В радянські часи об'єктивне дослідження було неможливе через неминучу політичну заангажованість. Важливими є збірники документів, в яких, попри радянську цензуру, наявні ряд документів, які дозволяють зрозуміти позицію сторін під час переговорного процесу (Громыко, Т. 1, 1976; Громыко, Т. 2, 1976; Громыко, 1978; Хренов, 1974; Громыко, 1958). Набагато детальніше розробляє проблему Є. Пастернак (Пастернак, 1989), спираючись на ряд документів, виданих у Великій Британії. Значно більше уваги проблемі міжнародного узгодження східного польського кордону приділено у фундаментальній колективній праці під керівництвом проф. Ю. Макара (Макар, 2011). Частково проблеми кордонів торкнулися відомі польські науковці А. Л. Сова (Sowa, 1998) і Я. Пісуліньський (Pisuliński, 2009).

Мета статті – висвітлити позицію Великої Британії щодо повоєнних кордонів Польщі, вивчити її спроби змінити радянську точку зору щодо не порушності кордонів станом на вересень 1939 р., а також добитись фактичної незалежності Польщі, яку мали окупувати радянські війська. Заплановано також проаналізувати британську позицію щодо «необхідності» депортації корінного населення Закарпаття.

Виклад основного матеріалу. Основним партнером для еміграційного польського уряду була Велика Британія, куди після окупації Франції перебрався законний уряд захопленої нацистами Польщі (Зашкільняк, 2002, с. 515). Саме із британським урядом були проведені перші переговори, під час яких поляки наполягали на незмінності кордонів 1921 р.

Після невдалого для поляків початку Другої світової війни британський уряд не тільки прихистив польський еміграційний уряд у червні 1940 р., але й максимально підтримував поляків у їх прагненні відновити Річ Посполиту у довоєнних кордонах. Особливо наголошувалось на незмінності східних кордонів. Відповідно українські землі, на думку британців, мали залишатись у складі відновленої Польщі. Для здійснення цього пропонувалося декілька варіантів. Зокрема, на початку війни розглядалася можливість висадки десанту англо-американських військ на півдні Балканського півострова. Наступні операції союзницьких військ мали на меті, наскільки це буде можливо, швидко зайняти територію Балкан і концентрованими ударами звільнити Польщу, не допустивши її окупації радянськими військами. У такому разі не тільки Закарпаття, але й Східна Галичина та Волинь знову опинилися би у складі Польської держави.

Проте польська мрія і постійні домагання польських дипломатів про відновлення довоєнних кордонів були відкинуті. З огляду на постійне наполягання Й. Сталіна союзники поступово почали сприймати кордон 1939 р. як

щось незмінне. Загалом теза щодо проходження західних кордонів СРСР в основному по межі, визначеній як «лінія Керзона», була цілковито погоджена ще в другій половині березня 1943 р. на зустрічі міністра закордонних справ Е. Ідена та Президента США Ф. Рузвельта у Вашингтоні. Водночас англійці й американці розуміли, що пролягання кордону по цій межі викличе величезні дипломатичні складнощі у перемовинах з поляками. Вже тоді, у березні 1943 р., очільники Великої Британії та США вирішили, що до «сфери впливу» СРСР потрапляє не тільки Польща, але й уся Центрально-Східна Європа (Зашкільняк, 2002, с. 520).

Все це було підтверджено на зустрічі В. Черчилля та Т. Рузвельта у Квебеку у серпні 1943 р. Стало зрозуміло, що американці не погодяться висадити свої війська на Балканах і, тим більше, на балтійському узбережжі Польщі. Вочевидь неабияку роль у такій поступливості відіграла активна дипломатична діяльність радянських представників, а також те, що радянсько-німецький фронт скочував 70% німецьких дивізій (Зашкільняк, 2002, с. 520). Точне місце пролягання кордону вирішувало, яка кількість українського населення Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя підпадатиме під наступну депортацію. Сама неминучість депортацій українського та польського населення, які в урядових колах країн-учасниць антигітлерівської коаліції дипломатично називались «добровільними», практично всіма сторонами визнавався неминучим за будь-яких умов.

Ще одним із способів підтримки польського союзника, який використовувався урядом Великої Британії, була постійна підтримка польського підпілля зброєю, боєприпасами, медикаментами, засобами зв'язку тощо (Дильонгова, 2007, с. 149). Загони Армії Крайової діяли по всій довоєнній території Польщі. Командування польського підпілля, як і польський уряд в еміграції, відкрито декларувало, що метою боротьби є відновлення Польщі в довоєнних межах із її претензіями до Східної Пруссії, Сілезії та Помор'я. Польський суверенітет мав поширюватись і на українські етнічні території (Зашкільняк, 2002, с. 516–517). Для оволодіння цими теренами й недопущення на них Червоної Армії була розроблена спеціальна операція під назвою «Буря», під час виконання якої, окрім іншого, передбачалось перекидання бойових підрозділів із центральних польських воєводств у Львів та околиці. За допомогою їх планувалось підняти повстання, очистити територію від німецьких військ та проголосити відновлення польської влади до моменту входження туди радянських військ. У разі необхідності планувалось також придумувати будь-які антипольські акції українських підпілльних формувань (Sowa, 1998, с. 250–256; Косик, 1993, с. 395). Забезпечення Армії Крайової, як основного виконавця цього плану, у значній мірі здійснювалось завдяки англійській авіації, що могла перекидати навіть невеликі десантні підрозділи. Проте з середини осені 1943 р. ця допомога почала поступово, однак постійно зменшуватись. У листопаді взагалі жоден літак із зброєю та спорядженням не був надісланий. Британські чиновники пояснювали це активною протидією

німецької винищувальної авіації і, відповідно, великими втратами англійських транспортних літаків. Проте реальна причина, вочевидь, була іншою. Перемовини в Тегерані та у Ялті засвідчили жорстку позицію СРСР щодо необхідності встановлення нового східного кордону Польщі співмірно із лінією Керзона. Активна підтримка англійцями Армії Крайової як представника еміграційного уряду, що ніяк не погоджувався на відторгнення від Польщі хоча б частини українських територій, неминуче б призвела до ускладнення дипломатичних відносин із СРСР. А цього офіційний Лондон аж ніяк не прагнув (Косик, 1993, с. 394–395). Позбавлена британської підтримки АК все ще залишалась грізною силою, проте можливість загальнопольського повстання потроху зникала. Врешті реальна потужність підрозділів АК була наочню перевірена кривавим фіналом Варшавського повстання. Основною причиною поразки АК було те, що польська підпільна армія була залишена напризволяще радянською стороною, що хотіла вступити у польську столицю в ролі переможців-визволителів, а не гостей. Визволителів, які на свій розсуд встановлюють кордони та формують уряд (Ротшильд, 2004, с. 44).

Цілком логічно, що другою стороною, категорично зацікавленою у відгодному для неї становленні східного кордону Польщі, був Радянський Союз. Саме з ним і відбувалась значна частина переговорів, у яких Велика Британія представлена, насамперед, як союзник Польщі. В. Черчилль і особисто, і через міністра зовнішніх справ, і листовно мав ряд контактів із очільниками СРСР, зокрема з Й. Сталіним, в яких відстоював польські інтереси.

Катастрофи Червоної армії, які розпочались у другій половині 1941 р., зробили Москву більш лабільною, поступливою і договороздатною. Почерговий і швидкий розгром армій усіх п'яти фронтів у радянсько-німецькій війні зумовив, у тому числі, відновлення з липня 1941 р. польсько-радянських дипломатичних відносин та підписання у Лондоні нового радянсько-польського договору. Проте питання кордонів і, відповідно, українських етнічних територій у ньому було обіграно доволі невиразно. Угода від 30 липня 1941 р., яка передбачала поновлення дипломатичних зносин, взаємодопомогу у боротьбі з нацистською Німеччиною, відкривалась тезою про те, «що уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі як такі, що втратили силу» (Соглашение, 1941, с. 1). Такий договір був укладений у значній мірі завдяки зусиллям англійських дипломатів.

Проте, не зважаючи на всі зусилля прем'єр-міністра Великої Британії, це налагодження відносин між урядами СРСР та Польщі тривало недовго. Перемоги Червоної армії впродовж першої половини 1943 р. суттєво змінили риторику радянських дипломатів, зробили її більш жорсткою. Еміграційний уряд в Лондоні вже не розглядався як ймовірний засіб для налагодження відносин із Лондоном та Вашингтоном і, тим більше, його не вважали рівним СРСР союзником у боротьбі з Берліном. Відповідно про встановлення радянсько-польського кордону за договором 1921 р. уже не йшлося. Як привід для розриву взаємин було використано розслідування місії Червоного Хреста місць

поховань польських солдат та офіцерів, що були розстріляні органами НКВС після вересня 1939 р. біля с. Катинь у Смоленській області. Саме поховання, виявлене на початку 1943 р., було вивчене представниками Червоного Хреста й саме СРСР, закономірно, був звинувачений у вчиненому злочині. Все це потрапило на шпальти світової преси і, зокрема, польських еміграційних газет. Тому радянська сторона звинуватила польську сторону у сприянні антирадянській пропаганді та поширенні «домислів», у невизнанні прав українського та білоруського народів жити у власних державах (Сообщение, 1943, с. 4). До речі, саме в заяві ТАРС, опублікованій 3 березня 1943 р. у газеті «Известия», вперше серед аргументів з'явився покликання на авторитет Дж. Н. Керзона, який ще в 1920 р. стверджував, що «... Польща не може претендувати на українські і білоруські землі, а польські правлячі кола до цього часу не бажають виявити розуміння у цьому питанні» (Сообщение, 1943, с. 4).

У листі до В. Черчилля Й. Сталін прямо звинувачував уряд В. Сікорського у контактах з А. Гітлером та узгодженні часу публікації та змісту пропагандистських антирадянських наративів спільно з німцями й поляками. На думку Й. Сталіна «... у той час, поки народи Радянського Союзу, обливаючись кров'ю у важкій боротьбі з гітлерівською Німеччиною, напружують усі сили для розгрому спільного ворога вільнолюбних демократичних країн, уряд п. Сікорського в угоду тиранії Гітлера завдає віроломного удару Радянському Союзові». У цьому ж листі від 21 квітня, Й. Сталін пообіцяв розірвати зносини із урядом В. Сікорського (Громыко, Т. 1, 1976, с. 145–146). Врешті, 26 квітня 1943 р. ця погроза була радянським урядом втілена в життя і відносини із польським урядом в еміграції було розірвано. Як виявилось пізніше – остаточно (Ротшильд, 2004, с. 43; Громыко, Т. 2, 1976, с. 186). Польські дипломати були змушені залишити територію СРСР. Як з'ясувалось пізніше, у Й. Сталіна вже реалізовувався план по утворенню нового польського уряду, який би став цілковито слухняним. Серйозна робота у цьому питанні була розпочата ще у 1941 р., коли наприкінці грудня поблизу Варшави були скинуті на парашутах дві групи польських комуністів, які у численних листівках засвідчили про створення Польської робітничої партії (ППР), на основі якої взимку 1943–1944 р. була створена Крайова національна рада. Очолена співробітником НКВС Болеславом Берутом, вона невдовзі започаткувала новий, цілковито прорадянський польський уряд (Зашкільняк, 2002, с. 525).

Усі спроби В. Черчилля відновити відносини між польським та радянським урядами зазнали невдачі. Впродовж усього квітня 1943 р. британський очільник неодноразово заперечував абсурдну сталінську тезу щодо співпраці уряду генерала В. Сікорського із нацистською Німеччиною. Проте його спроба поновити дипломатичні зносини між урядами В. Сікорського та Й. Сталіна зазнала невдачі (Громыко, Т. 1, 1976, с. 145–149). Вочевидь британський прем'єр здогадувався, що цей розрив був запланований Й. Сталіним ще задовго до розслідування Катинських розстрілів місією Міжнародного Червоного Хреста. Тому 30 квітня 1943 р. у листі він попереджав, що не ві-

рить в домисли пропаганди Й. Геббельса про те, що СРСР буде організувати новий польський уряд на своїй землі. А заодно В. Черчилль попередив, що британський уряд ніколи не визнає штучно створений росіянами уряд (Громыко, Т. 1, 1976, с. 150).

Урешті 4 травня цього ж року Й. Сталін запевнив, що СРСР не творить жодного нового польського уряду. Проте він би не заперечував, щоб уряди Великої Британії, СРСР та США здійснили заходи, спрямовані на покращення складу тогочасного польського уряду «... з точки зору укріплення єдиного фронту союзників проти Гітлера» (Громыко, Т. 1, 1976, с. 154).

З іншого боку, В. Черчилль розумів, що без визнання поляками нових східних рубежів домовитись із росіянами не вдасться. Тому восени міністр закордонних справ Британії Ентоні Іден заявив Станіславу Миколайчику, який після смерті Владислава Сікорського очолив польський уряд, що умовою відновлення польсько-радянських дипломатичних відносин є поступки в питанні східних кордонів (Косик, 1993, с. 393). У листах до Й. Сталіна британський прем'єр-міністр інформував, що ним була проведена особиста зустріч з представниками польського уряду, під час якої від спробував умовити польську сторону погодитись на східний кордон по лінії Керзона та врахувати те, що «визволення Польщі від німецької окупації здійснюється майже виключно завдяки величезним жертвам із боку російських армій». Свою прихильність до відродження у повоєнний час сильної Польщі В. Черчилль пояснював тим, що саме існування Польщі є необхідністю, оскільки ця країна є природним союзником демократичних країн у разі можливого післявоєнного німецького реваншу (Хренов, с. 36–39).

Уперше на міжнародному рівні питання «добровільного» переселення людей, що опиняться у інонаціональній державі, було обговорене на мирній конференції у Тегерані під час дискусій щодо пролягання майбутніх кордонів у Східній Європі. Зокрема, на післяобідній нараді 1 грудня 1943 р. Й. Сталін заявив, що «українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії», тобто між СРСР та Польщею кордон повинен пролягати у межах, встановлених у 1939 р. Польща ж натомість повинна отримати землі на заході як такі, що завжди були польськими. Тоді ж В. Черчилль навів свій відомий приклад із трьома сірниками, де один символізував кордон Німеччини, другий – Польщі, третій – СРСР. Усіх їх, на думку британського прем'єр-міністра, варто відсунути в західному напрямку для «... вирішення одного з головних завдань, що стоять перед союзниками, – гарантування безпеки західних кордонів Радянського Союзу» (Громыко, 1978, с. 164–165).

Водночас, розуміючи, що відстояти довоєнні кордони Польщі не вдасться, британський прем'єр-міністр В. Черчилль відзначив, що «... основа польської держави й народу має бути розташована між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, з включення в склад Польщі Східної Пруссії та Опельської провінції» (Громыко, 1978, с. 35). На думку В. Черчилля, «... поляки на схід від лінії Керзона матимуть право репатріюватися із земель, оку-

пованих росіянами, а українці і білоруси з властивої Польщі матимуть подібне право повернути на схід від лінії Керзона» (Пастернак, 1989, 296). Що цікаво, в радянському виданні документів, присвяченому Тегеранській конференції, слова В. Черчилля наводяться аналогічно, однак фраза про майбутнє переселення українців та білорусів – відсутня (Громыко, 1978, 165). Вочевидь редактори радянського збірника документів воліли не згадувати про переселення, яке з самого початку носило ознаки депортації. Лише в одному місці наведена фраза британського прем'єра про те, що «... кінцеве проведення кордону потребує детального вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах» (Громыко, 1978, с. 167). Врешті, під час наради 1 грудня В. Черчилль вчергове пообіцяв перекопати польський еміграційний уряд прийняти нові перенесені на захід кордони Польщі (Косик, 1993, с. 406). Ці поступки В. Черчилля відносно східного польського кордону на користь СРСР вочевидь були зумовлені простою логікою: британський лідер волів поступитись і пересунути кордони на захід, лише щоб добитись хоч якихось гарантій того, що окупована радянськими військами Польща буде повернута законному еміграційному уряду й не стане черговим радянським сателітом, якими перед війною вже стали анексовані прибалтійські республіки. Тому і в Тегерані, і на подальших конференціях, і в особистому листуванні із Й. Сталіном він усіляко намагався примирити радянський та польський уряди й добитись відновлення між ними дипломатичних відносин. У подальшому британський керівник очікував визнання з боку СРСР еміграційного уряду як легітимного керівника відтвореної Польщі.

Також є думка, що В. Черчилль свідомо пішов на територіальні поступки, оскільки із початку війни у союзників часто виникала думка про те, що СРСР не проти укласти сепаратний мир із нацистською Німеччиною. Й. Сталін постійно звинувачував союзників у відкладанні термінів висадки у Франції і вимагав гарантій її якнайскорішого початку. Врешті у 1943 р. на деякий час посол М. Литвинов навіть був відкликаний із Вашингтона, а І. Майський – із Лондона. Під час війни такі кроки прийнято вважати не цілком дружніми та небезпечними для країн, з яких відкликаються послі. Врешті, це був би не перший союз Й. Сталіна й А. Гітлера. Тому постійними поставками озброєнь та сировини, а також серйозними територіальними поступками на східному кордоні Польщі союзники намагались забезпечити собі лояльність радянського керівництва.

З іншого боку, В. Черчилль здійснював постійний тиск на еміграційний уряд, бажаючи зробити його більш поступливим щодо східного кордону. Більше того, вже в січні 1944 р. В. Черчилль заявив С. Миколайчику про неминуче «добровільне» переселення українського, білоруського та польського народів, що стане наслідком повоєнної зміни кордонів. На думку В. Черчилля, поляки отримають можливість переселитися з підрадянських територій до Польщі, а українці – із території Закерзоння переїхати на схід. Спроби польського очільника апелювати до англо-польського пакту

1939 р., згідно якого Британія повинна була боронити Польщу від німецької агресії, позитивних наслідків не дали. В. Черчилль цілковито прямо заявив, що «... Велика Британія та Америка не будуть воювати за східні кордони Польщі» (Пастернак, 1989, с. 297–298). Цей монолог британського очільника, зафіксований самим С. Миколайчиком, був першою згадкою у дипломатичних розмовах про «репатріацію» саме українців Закарпаття. Вочевидь саме під тиском В. Черчилля та Е. Ідена 5 січня 1944 р. польський еміграційний уряд опублікував відозву в зв'язку з переходом Червоною армією радянсько-польського кордону, який існував до вересня 1939 р. У цьому документі заявлено про «непорушні права Польщі на незалежність», проте жодним словом не відстоюється східний кордон держави до вересня 1939 р. Всього лише сказано, що «...радянські війська перейшли – як повідомляють зведення – державний кордон Польщі» (Хренов, 1974, с. 14–15; Stanisławska, 1965, s. 452–454). Після того, як радянський уряд у своїй відповіді вчергове підкреслив незмінність кордонів вересня 1939 р., 15 січня 1945 р. еміграційний уряд опублікував Декларацію, в якій заявив, що в умовах триваючої війни «... польський уряд вважає більш доцільним утриматися від подальших публічних дискусій» (Заявление, 1944, с. 1).

Перемовини В. Черчилля та С. Миколайчика відбулись і в лютому. Попри наполягання британського прем'єр-міністра на схваленні еміграційним урядом кордону по лінії Керзона, С. Миколайчик відкидав британські домагання, вперто сподіваючись зберегти Львів та Вільнюс у межах відродженої Польщі. Вочевидь за такими прагненнями польський очільник так і не вловив, що перемовини йдуть не про польські кордони, а про реальну загрозу цілковитої втрати незалежності (Зашкільняк, 2002, с. 531).

Тим часом Й. Сталін 4 лютого 1944 р. у листі до В. Черчилля дав зрозуміти, що не вважає згоду британців на проведення східного кордону Польщі по лінії Керзона надмірною поступкою, оскільки вона не є крайньою західною межею розселення українців і проходить східніше від кордону СРСР 1939 р. У цьому випадку етнічні межі розселення українців були лише способом отримати поступку союзників у регіоні, який був для СРСР набагато важливіший в геополітичному плані. В даному випадку мова йде про Східну Пруссію, частину якої, разом із узбережжям Балтійського моря бажав отримати Радянський Союз. Землі українського Закарпаття були фактично обміняні на можливість збудувати військово-морську базу в зоні, розміщеній у незамерзаючій частині Балтики. «Ми, – писав Й. Сталін, – претендуємо на те, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, враховуючи порт Кенігсберг, як незамерзаючий порт, відійшла до Радянського Союзу... Без задоволення цієї мінімальної претензії Радянського Союзу, поступка Радянського Союзу, що отримала вираження в лінії Керзона, втрачає будь-який зміст, як про це я вже Вам говорив у Тегерані» (Громыко, 1958, с. 197). 6 лютого 1944 р. В. Черчилль вперше повідомив своїх польських колег про те, що Східна Пруссія, попри всі сподівання, не відійде до Польщі. Вона, разом із Кенігсбергом, перейде

у власність Радянського Союзу, оскільки ці землі «щедро політі кров'ю» радянських солдат (Громько, Т. 1, 1976, с. 242).

Після перемовин у Тегерані В. Черчилль 22 лютого 1944 р. під час засідання Палати громад англійського парламенту вперше публічно і максимально чітко озвучив свою позицію відносно східного кордону Польщі: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантій будь-якої лінії кордону. Ми не схвалювали захоплення Вільнюса Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла своє вираження в так званій лінії Керзона...». Відповідаючи на протест поляків з цього приводу, Е. Іден, повідомив, що такий виступ зроблений у тому числі й з метою, щоб справити позитивний вплив на Москву та сприяти якнайшвидшому врегулюванню польсько-радянського конфлікту (Хренов, 1974, с. 57).

Також під час цього виступу в Палаті Громад, В. Черчилль заявив, що «репатріація» українців та поляків є неминучою. «Не буде переміщення населення, що створює безконечну боротьбу, як в Ельзас-Льоторінгії. Буде перепроваджено вичищення. Я не є стурбований перспективами важкого положення населення, що має бути переселене, ані не журюся його розмірами, що не має прецедентів у попередніх часах, з уваги на сучасні можливості». Прем'єр-міністр не бачив жодних причин, які б завадили великим державам провести таке переселення відразу, як тільки про це буде досягнута відповідна домовленість (Пастернак, 1989, 298).

У подальшому листуванні із очільником СРСР В. Черчилль постійно інформував, що ним та міністром закордонних справ Великої Британії Е. Іденом упродовж січня-лютого 1944 р. проводиться постійна робота з польським урядом, який повинен визнати східний кордон по лінії Керзона. Проте Й. Сталін вимагав не просто визнання поляками територіальних поступок на східному кордоні, але й публічного оголошення цих поступок. Врешті у листі від 27 лютого 1944 р. В. Черчилль повідомив, що поляки готові заявити, що «... Ризька лінія вже не відповідає дійсному стану речей...» та обговорити нове розмежування територій з СРСР, за участі Великої Британії, як частину загального врегулювання «... питання про новий кордон між Польщею та Радянським Союзом разом із питанням про майбутні кордони Польщі на півночі та на заході». Публічно проголосити про це, за словами В. Черчилля, поляки відмовлялись, оскільки територіальні поступки на сході без оголошення нових надбань на заході моментально б дезавуювали еміграційний уряд у Лондоні в очах польського підпільного руху та й взагалі всього польського суспільства. Тож робити такий публічний крок, який би швидко знищив репутацію еміграційного уряду, С. Миколайчик не хотів (Хренов, 1974, с. 44–45).

Варто зазначити, що в лютому 1944 р. радянські війська лише проводили Корсунь-Шевченківську операцію та зайняли невелику частину Правобережної України (Егоров, 1977, с. 70–76). До окупації Пруссії, яка б мала бути надана Польщі у вигляді компенсації за втрату територій на сході, було ще дуже далеко.

Водночас, у цьому ж листі від 27 лютого 1944 р. В. Черчилль пропонує Й. Сталіну, щоб радянський уряд сприяв поверненню польського уряду на визволені території. Бажано б було, на думку В. Черчилля, якби радянське керівництво продовжило консультації з британськими та американськими союзниками і, хоча б інколи, з польським еміграційним урядом у справі створення цивільної адміністрації на зайнятих Червоною армією територіях. І також польський еміграційний уряд, за словами британського очільника, хотів би мати території довкола Львова та Вільнюса, де зосереджено багато поляків, придатних до військової служби у війні проти нацистської Німеччини. Зі свого боку британський прем'єр запевнив, що польський уряд розуміє, що ні за яких обставин ці міста Польщі не віддадуть. Також В. Черчилль просив Й. Сталіна фактично дозволу запевнити поляків, «що район, який має бути переданий в управління польської цивільної адміністрації, буде включати хоча б всю Польщу на захід від лінії Керзона» (Громько, 1958, с. 203).

Проблему кордону, на думку В. Черчилля, варто вирішувати лише під час польсько-радянських переговорів, які будуть складовою частиною загального територіального врегулювання в Європі. Такий договір може бути ратифікований лише тоді, коли держави-переможці зберуться за спільним столом під час укладення загального миру (Хренов, 1974, с. 202). Вочевидь це були не просто думки одного з основних світових політиків того часу. Це цілком реальне декларування позиції уряду Британії, який небезпідставно побоювався, що в 40-х роках повториться ситуація 20-х рр.: всі території, які зайняла Червона армія, так і залишились радянськими. Тому всі територіальні питання відкладались до відкритих переговорів, які виключатимуть використання Радянським Союзом типової тактики «звершених фактів».

У контексті встановлення нових східних і, відповідно, західних кордонів Польщі, постало питання переселення українців із територій на захід від лінії Керзона в СРСР. Проте причин, з яких таке переселення обов'язково повинно проводитись, ніде у листуванні не наведено. Вочевидь існували якісь аналітичні довідки, відповідно до яких, на думку В. Черчилля, таке переселення було необхідним. І, судячи з наявних документів, ініціаторами майбутньої депортації був саме польський уряд в еміграції. Саме до його думки постійно апелює британський очільник. У листі Й. Сталіну від 27 лютого 1944 р. В. Черчилль запевняє, що «Польський уряд, враховуючи змішаний характер населення Східної Польщі, схвалив би кордон, проведений так, щоб він забезпечив максимальну однорідність населення з обох боків, в той ж час наскільки можливо зменшуючи обмін населенням та пов'язані з ним труднощі» (Громько, Т. 1, 1976, с. 241). На його думку, майбутній договір між урядами СРСР та Великої Британії має включати пункти не тільки про визнання суверенітету, незалежності, територіальної цілісності відновленої Польщі, але й узгодження процедури обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом (Хренов, 1974, с. 46). Відповіддю була чергова відмова Й. Сталіна (Громько, Т. 2, 1976, с. 134).

Сама лінія Керзона ні на початку ХХ ст., ні в його середині не була точною межею розселення українського і польського народів. На захід від неї були доволі значні території Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя, де українці були найчисленнішим народом. Складно сказати, чи орієнтувався В. Черчилль у тому, наскільки точно відповідають майбутні державні кордони реальним етнічним межах, та чи усвідомлював він, скільки сотень тисяч людей буде примусово переселено. Проте саме він пропонував підписати новий договір між урядами Великої Британії, СРСР та Польщі, який мав би бути укладений аж після визволення Варшави. В ньому британський прем'єр-міністр хотів включити пункт, що дозволяє «узгодити процедуру обміну населення між Польщею та Радянським Союзом і процедуру повернення на батьківщину громадян цих держав». Саме під цим мирним формулюванням заховані примусові депортації понад півмільйона лише українців (Громыко, 1958, с. 205).

Висновки. Загалом можна стверджувати, що основною метою дотичної до Польщі дипломатичної діяльності уряду Великої Британії, було намагання будь-що домогтись повернення легітимного польського уряду в екзилі на території, які мали бути захоплені Червоною Армією в 1944-1945 рр. Британський уряд погоджувався на встановлення кордону по лінії Керзона не з огляду на інтереси українців чи поляків, а вважаючи це допустимою поступкою СРСР. В обмін на це СРСР мав би, на думку британців, погодитись із передачею екзильному уряду звільнених від нацистів територій Польщі. Хоча уряд Великої Британії не брав жодної участі в переселенні українців та поляків, проте він був цілковито освідомлений як про територіальні зміни в українсько-польському прикордонні, так і про майбутню депортацію. Упродовж 1944-1947 рр. радянсько-польський кордон швидко перетворився із адміністративного на етнічний. Швидка й кривава депортація закріпила й легітимізувала його не лише як міжнародну юридичну реальність, а й як чіткий українсько-польський міжнаціональний рубіж.

Список використаних джерел і літератури:

Громыко, А. А. (предс. комиссии). (1958). *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* (в 2 т., Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли). Москва: Государственное издательство политической литературы, 408 с.

Громыко, А. А. (предс. комиссии). (1976). *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* (в 2 т., Т. 1: Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли). Москва: Издательство политической литературы, 472 с.

Громыко, А. А. (предс. комиссии). (1976). *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* (в 2 т., Т. 2: Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном). Москва: Издательство политической литературы, 327 с.

Громыко, А. А. (гл. ред.). (1978). *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг.*: сб. док. (Т. 2: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании). Москва: Политиздат, 201 с.

Дильонгова, Г. (2007). *Історія Польщі 1795-1990*: пер. з пол. М. Кірсенка. Київ: вид. дім «Києво-Могилянська академія», 239 с.

Егоров, Е. П. (гл. ред.). (1977). *История Второй мировой войны. 1939 – 1945.* (в 12 т., Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока). Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР, 536 с.

Зашкільняк, Л. & Крикун, М. (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 752 с.

Заявление польского правительства. 1944. *Правда*, 15 (17 января), 1. URL: <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/04/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0-%E2%84%9615-%D0%BE%D1%82-17.01.1944.pdf> (дата звернення: 26.01.2021)

Косик, В. (1993). *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*. Париж-Нью-Йорк-Львів: Б.М.В., 660 с.

Макар, Ю., Горний, М., Макар, В. & Салюк, А. (2011). *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947)* (Т. 1: Дослідження. Спогади. Документи). Чернівці: «Букрек», 880 с.

Пастернак, Є. (1989). *Нарис історії Холмичини і Підляшшия (Новіші часи)*. Вінніпег-Торонто: Б.М.В., 466 с.

Ротшильд, Д. & Уїнгфілд, Н. М. (2004). *Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни*. Київ: Мегатайт, 384 с.

Соглашение между Правительством СССР и Польским Правительством. 1941. *Правда*, 210 (31 июля), 1. URL: <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/05/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0-%E2%84%96-210-%D0%BE%D1%82-31.07.1941.pdf> (дата звернення: 25.01.2021).

Сообщение ТАСС по поводу декларации Польского Правительства от 25 февраля с.г. (1943). *Правда*, 61 (3 марта), 4. URL: <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/04/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0-%E2%84%9661-%D0%BE%D1%82-3.03.1943.pdf> (дата звернення: 23.01.2021).

Хренов, И. А. & Ковальский, В. Т. (отв. ред.). (1974). *Документы и материалы по истории советско-польских отношений* (Т. VIII: Январь 1944 г. – декабрь 1945 г.). Москва: Наука, 684 с. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99905> (дата звернення: 27.01.2021).

Pisuliński, J. (2009). *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944-1947*. Rzeszów, 588 s.

Sowa, A. L. (1998). *Stosunki polsko-ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki*. Kraków, 342 s.

Stanisławska, S. (Red. nauk.). (1965). *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej: zbiór dokumentów*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. 626 s.

References:

Gromyko, A. A. (Ed.). (1958). *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premier-Ministrami Velikobritanii vo vremya Velikoy Otechestvennoy vojny 1941-1945 gg.* [The correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the Presidents of the United States and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945 (Vol. 1: Perepiska s U. Cherchillem i K. Ettli). Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 408 s. [in Russian].

Gromyko, A. A. (Ed.). (1976). *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premer-Ministrami Velikobritanii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945 gg.* [The correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the Presidents of the United States and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945 (Vol. 1: Perepiska s U. Cherrillem i K. Ettli). Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 472 s. [in Russian].

Gromyko, A. A. (Ed.). (1976). *Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s Prezidentami SShA i Premer-Ministrami Velikobritanii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny 1941-1945 gg.* [The correspondence of the Chairman of the Council of Ministers of the USSR with the Presidents of the United States and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945 (Vol. 1: Perepiska s F. Ruzveltom i G. Trumenom). Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 327 s. [in Russian].

Gromyko, A. A. (Ed.). (1978). *Sovetskiy Soyuz na mezhdunarodnykh konferentsiyakh perioda Velikoy Otechestvennoy voyny, 1941-1945 gg.* [The Soviet Union at international conferences during the Great Patriotic War, 1941-1945.]: sb. dok. (Vol. 2: Tegeranskaya konferentsiya rukovoditeley trekh soyuznykh derzhav – SSSR, SShA i Velikobritanii). Moskva: Politizdat, 201 s. [in Russian].

Dylonhova, H. (2007). *Istoriia Polshchi 1795-1990* [The History of Poland 1795-1990]: per. z pol. M. Kirsenska. Kyiv: vyd.dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 239 s. [in Ukrainian].

Yegorov, Ye. P. (gl. red.) (1977). *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny. 1939 – 1945* [The History of the Second World War. 1939 – 1945]. (Vol. 8: Krushenie oboronitelnoy strategii fashist-skogo bloka). Moskva: Voennoe izdatelstvo Ministerstva oborony SSSR, 536 s. [in Russian].

Zashkilniak, L. & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [The History of Poland: from ancient times to the present day]. Lviv: «Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka», 752 s. [in Ukrainian].

Zayavlenie polskogo pravitelstva [The statement of the Polish government]. 1944. *Pravda*, 15 (17 yanvarya), 1. Retrieved from <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/04/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0-%E2%84%9615-%D0%BE%D1%82-17.01.1944.pdf> [in Russian].

Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* [Ukraine and Germany in World War II]. Paryzh-Niu-York-Lviv: B.M.V., 660 s. [in Ukrainian].

Makar, Yu., Hornyi, M., Makar, V. & Saliuk, A. (2011). *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukrainsiv (1915-1947)* [From deportation to deportation. The socio-political life of Kholm-Pidlasie Ukrainians (1915-1947)] (Vol. 1: Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty). Chernivtsi: Bukrek, 880 s. [in Ukrainian].

Pasternak, Ye. (1989). *Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia (Novishi chasy)* [The essay on the history of Kholm and Pidlasie (Recent times)]. Vinnipeh-Toronto: B. M. V., 466 s. [in Ukrainian].

Rotshyld, D. & Uinhfild, N. M. (2004). *Povernennia do riznomanitnosti: Politychna istoriia Shkidno-Tsentralnoi Yevropy pislia Druhoi svitovoi viiny* [The return to Diversity: The Political History of East Central Europe after Second World War]. Kyiv: Mehataip, 384 s. [in Ukrainian].

Soglashenie mezhdou Pravitelstvom SSSR i Polskim Pravitelstvom [The agreement between the Government of the USSR and the Polish Government]. 1941. *Pravda*, 210 (31 iyulya), 1. Retrieved from URL:<http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/05/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0-%E2%84%96-210-%D0%BE%D1%82-31.07.1941.pdf> [in Russian].

Soobshchenie TASS po povodu deklaratsii Polskogo Pravitelstva ot 25 fevralya s.g. [The TASS report on the declaration of the Polish Government of February 25 this year] (1943). *Pravda*, 61 (3 marta), 4. Retrieved from <http://mpgu.su/wp-content/uploads/2020/04/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0-%E2%84%9661-%D0%BE%D1%82-3.03.1943.pdf> [in Russian].

Khrenov, I. A. & Kovalskiy, V. T. (Ed.). (1974). *Dokumenty i materialy po istorii sovet-sko-polskikh otnosheniy* [Documents and materials on the history of Soviet-Polish relations]. (Vol. VIII: Yanvar 1944 g. – dekabr 1945 g.). Moskva: Nauka, 684 s. Retrieved from <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99905> [in Russian].

Pisuliński, J. (2009). *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*. Rzeszów, 588 s. [in Polish].

Sowa, A. L. (1998). *Stosunki polsko-ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki*. Kraków, 342 s. [in Polish].

Stanisławska, S. (Red. nauk.). (1965). *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej: zbiór dokumentów*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. 626 s. [in Polish].

Отримано: 20.02.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.140–149

УДК [94:314.1(=411.16)]:791(437)

СЛЕСАРЕНКО Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, вул. С. Бандери, 12, м. Рівне, індекс 33000, Україна (avslesarenko@ukr.net)

ORCID 000-0001-7648-4003

SLESARENKO Andrij – Candidate of Historical Science, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History of Rivne State University of Humanities, 12 Bandery Street, Rivne, index 33000, Ukraine (avslesarenko@ukr.net)

МИХАЛЬЧУК Роман – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, вул. С. Бандери, 12, м. Рівне, індекс 33000, Україна (r.mychalchuk@ukr.net)

ORCID 000-0001-9313-4830

MYCHALCHUK Roman – Candidate of Historical Science, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History of Rivne State University of Humanities, 12 Bandery Street, Rivne, index 33000, Ukraine (r.mychalchuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Слесаренко, А., Михальчук, Р. (2022). Голокост у чехословацькому кінематографі 1960-х років: мистецький та суспільний аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 140–149.

ГОЛОКОСТ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ 1960-х РОКІВ: МИСТЕЦЬКИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати висвітлення теми Голокосту у творчості чехословацьких кінорежисерів «нової хвилі» 1960-х років, показати мистецький та суспільний виміри кінофільмів. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності та використання загальнонаукових методів дослідження. Методом збору та аналізу інформації є візуальний аналіз. Використовується інтерпретація змісту кінокартин та їх ідей, застосовується метод дискурс-аналізу. **Наукова новизна** полягає у тому, що здійснено спробу дослідження висвітлення теми Голокосту у кінофільмах чехословацьких режисерів 1960-х років у мистецькому та суспільному аспектах. Проаналізовано публічні демонстрації та показано кількість глядачів досліджуваних стрічок у кінотеатрах, телетрансляції картин Чеським телебаченням, присутність і перегляди на відеоресурсі YouTube. **Висновки.** Висвітлюючи ті чи інші аспекти Голокосту у контексті Другої світової війни, чехословацькі режисери «нової хвилі» поставили перед глядачем непрості питання: чи можлива непокора абсолютній владі, чи виправдана фашизація світу заради спокою мас та що є власне справедливість? Режисери фокусуються на індивідуальному людському досвіді війни. Єврейська тема у кінофільмах дозволила максимально загострити поставлену в них моральну проблематику. Творчість режисерів 1960-х років безумовно вплинула сьогодні та впливає на формування пам'яті про Голокост у чеському і словацькому суспільстві, сприяла визнанню Катастрофи, як особливої трагедії євреїв, на державному рівні. Досліджувані кінострічки отримали фахове та суспільне визнання, стали «золотою класикою» чехословацького кінематографу. Американську премію «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою 1966 р. та приз на міжнародному кінофестивалі у Каннах (Франція) отримав фільм «Магазин на площі».

Ключові слова: Чехословаччина, Голокост, кінематограф, чехословацька «нова хвиля».

THE HOLOCAUST IN CZECHOSLOVAKIA FILMS OF THE 1960s: ARTISTIC AND SOCIAL ASPECTS

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the coverage of the Holocaust in the works of Czechoslovak filmmakers of the “new wave” of the 1960s, to show the artistic and social dimensions of films. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity and the use of general scientific research methods. The method of collecting and analyzing information is visual analysis. Interpretation of the content of films and their ideas is used, the method of discourse analysis is applied. **The scientific novelty** lies within an attempt made to study the coverage of the Holocaust in the films of Czechoslovak directors of the 1960s in artistic and social aspects. The number of public demonstrations and the number of spectators of the studied films in cinemas, their TV broadcasts on Czech television, the presence and views on the YouTube video resource have been analyzed. **Conclusions.** Highlighting certain aspects of the Holocaust in the context of World War II, Czech and Slovak directors of the “new wave” asked the audience some difficult questions: is it possible to disobey absolute power, is fascism justified to the world for the peace of the masses and what is justice itself? The directors focus on the individual human experience of war. The Jewish theme in the films helped to exacerbate the moral issues posed by them. The studied films received professional and public recognition, be-

came the "golden classics" of Czech and Slovak cinema. The American Academy Award for Best Foreign Language Film in 1966 and the prize at the Cannes International Film Festival (France) went to "The Shop on Main Street".

Key words: *Czechoslovakia, Holocaust, cinema, Czechoslovakian "new wave".*

Постановка проблеми. Лібералізація 1960-х років характеризувалася поверненням єврейської тематики у суспільний дискурс Чехословаччини, особливо стосовно Другої світової війни. Комуністична влада активно використовувала думку євреїв щодо фашизму і німецького реваншизму, тоді як політичні висловлювання на інші теми замовчувались або їй заборонялись (насамперед, готвальдівські репресії 1950-х років). Доба «Празької весни» 1968 р. наочно продемонструвала визнання Голокосту, як особливої трагедії євреїв, що було доведено на державному рівні спорудженням меморіалу в Терезині з переліком євреїв, що загинули (Bednařik, 2016, s. 78–79).

Тема Голокосту представлена у чехословацькому кінематографі достатньо широко. Особливої уваги заслуговують кінофільми 1960-х років про Другу світову війну, в яких прослідковується тема Катастрофи. Це період розквіту чехословацького кінематографу, час «нової хвилі». Для творчості режисерів «нової хвилі» характерним є розмаїття жанрів: лірика, комедія, трагікомедія, гротеск, історичне кіно. Часто використовувалися експресіоністські і сюрреалістичні мотиви кафкіанського типу, чорний гумор, імпровізація та ретельно продумані діалоги головних героїв.

Аналіз джерел та останні дослідження. Чехословацьке кіно 1960-х років вивчала український кінокритик Лариса Брюховецька (Брюховецька, 2011). До теми висвітлення Голокосту у чеському кінематографі звертали ся у своїх публікаціях журналіст Мартін Мікуле (Mikule, 2005), кінокритик Барбара Слезаківа (Slezakova, 2011), дослідник Петр Беднаржік (Bednařik, 2012, 2016) (Карлів університет, м. Прага). Особливо відзначимо статтю американської дослідниці Тетяни Ліхтенштейн (Lichtenstein, 2016) (Університет штату Техас, м. Остін) «Це не моя вина, що я – єврей. Євреї, чехи та пам'ять про Голокост в кіно 1949–2009 рр.» та монографію Шарки Сладовнікової (Sladovnikova, 2018) «Голокост в чехословацькому і чеському ігровому кіно». Окрім вивчення мистецьких складових необхідне також вивчення суспільного і фахового резонансу досліджуваних кінофільмів. Загалом, зазначена проблема ще не знайшла комплексного висвітлення. Отже, є необхідність проведення дослідження названої теми. Джерельну основу дослідження складають кінофільми режисерів 1960-х років. При підготовці статті використано праці кінокритиків, інтернет-матеріали та відеоресурс YouTube.

Мета статті – з'ясувати особливості висвітлення теми Голокосту у творчості режисерів 1960-х років: Збінека Бриниха (1927-1995), Яна Немеца (1936-2016), Яна Кадара (1918-1979), Ельмара Клоса (1910-1993) та Юрая Герца (1934-2018). Кінострічки про Другу світову війну стали для режисерів віховими, принесли їм професійний та суспільний успіх.

Виклад основного матеріалу. Основою для сюжету фільму З. Бриниха «Ешелон з раю» («Transport z ráje») (1962 р.) слугував реальний історичний факт. У серпні-вересні 1944 р. німецький режисер Курт Геррон для комісії Червоного Хреста відзняв у Терезині (тут у роки Другої світової війни німці розмістили показове «гетто») пропагандистський фільм-казку «Фюрер дарує євреям місто» (Gerron 1945). Для цього в гетто навіть відкрили відділення справжнього банку! А жителів гетто використовували для масовки. Згодом з'ясувалося, що їх надто багато, і комісія може висловити незадоволення перенаселенням. Було ухвалено рішення: всі «зайві» елементи відправити в Освенцім. Проте виникла проблема: керівник юденрату відмовився підписувати список тих, кого мали відправити. Цей момент вирішили власне німецьким прагматизмом – старого керівника в камеру, а новим став його заступник. А щоб на майбутнє таких неподобств не було, йому пояснили, що потяг може вивезти і його. Вражає те, що жителі гетто не хотіли вірити в чутки про Освенцім. Вони надіялися на майбутнє, виношували плани. І лише один знайшов у собі мужність помінятися номерами з юнаком і поїхати в Освенцім замість нього. Завантаживши вагони, що відбувалося строго й організовано, есесовці стали дуже ввічливими, а дізнавшись, що один із пасажирів у минулому генерал рейхсвера, шляхетно залишили його в гетто. Щоправда, розраховувався за цю шляхетність нещасний старий, якого взяли для рівного рахунку. І транспорт відійшов. Як відійшов реальний ешелон у жовтні 1944 р., в якому був етапований Курт Геррон та інші учасники зйомок фільму-казки. Етапований з поміткою «повернення є небажаним». І цей ешелон був одним із останніх з пунктом призначення Освенцім.

Жодних крематоріїв, трупів, знущань й інших жакіть війни у «Ешелоні з раю» ми не побачимо. За увесь фільм есесівці лише здійснять два постріли. Навіть замість жакливих бараків – цегляні казарми. Але атмосфера фільму наскрізь переповнена жахом і страхом (Врунпуч, 1962).

«Ешелон з раю» став одним з небагатьох фільмів «нової хвилі», який могли побачити глядачі радянської України. Фільм демонструвався в українському прокаті у 1963 р. Рекламний плакат фільму намалювали художники В. Калуцький (1936-2001) та Ю. Чеканюк (1938-2001). Плакат було надруковано на Київській фабриці офсетного друку у двох форматах кольорового друку: 83×63 (10 тис. прим.) та 40,6×53,3 (8 тис. прим.) (Гутник, 2018, с. 49–50).

Друга кінострічка Бриниха «... А п'ятий вершник – Страх» («... a ráty jezdec je Strach») (1964 р.) розпочинається з оголошення: «Швидко і точно передавайте інформацію за телефоном 44-8-11 – це гарантує вашу безпеку». Це звернення до населення звучить на екрані у перші хвилини. Ефект постійно працюючого радіо, що зомбує слухачів, буде присутнім упродовж усього фільму. Співпраця, порядок, наслідування великого вождя-фюрера; інакомислячі мають бути виявлені та знищені. В'язке, липке відчуття страху, що притаманне тоталітарному суспільству, чітко відчувається з перших кадрів.

Головний герой стрічки – доктор-єврей середнього віку, якому нацисти заборонили практикувати, і тепер він працює на складі, де зберігається конфіс-

коване у євреїв майно (Врунш, 1964). Саме до нього, доктора Брауна, звертаються з проханням врятувати пораненого учасника опору. Після болісних коливань і суперечок із совістю доктор виймає кулю, вимагаючи, щоб його більше не турбували. Але хворому потрібен морфій, і знову після суперечки з самим собою Браун вирушає на його пошуки. Під час цієї неймовірної, абсурдної мандрівки він потрапляє чи то у бордель, чи то у клуб, якийсь бар, де веселі люди намагаються абстрагуватися від того, що відбувається, за допомогою алкоголю та музики. Діставши морфій, Браун повертається до себе додому. У фільмі є сюжет про жителів під'їзду. На їхньому прикладі ми бачимо своєрідний зріз суспільства окупації, що складається з колоритних персонажів. Нацистський шпигун, заможна сім'я адвоката, яка розпадається, та напівбожевільна вчителька музики... А вночі, за анонімним дзвінком, починається обшук, під час якого і розкриваються образи сусідів. Трагічний фінал неминучий. По суті фільм є виразом єврейському суспільству, яке заплатило страшну ціну за збереження свого благополуччя. Соціум приніс у жертву тих, кого вимагав молах нацизму. Тим чи іншим чином винними були всі його члени.

Експериментальні «Діаманти ночі» («Démanty noci») (1966 р.) Я. Немеца розповідають про втечу двох підлітків-євреїв з концтабору, які продираються крізь поля та ліси, знаючи одне – зупинка означає смерть (Немес, 1966). У стрічці постійно використовуються рефрени. У сюжет, порушуючи його лінійність, вкраплені спогади про минуле до втечі. Закінчується втеча героїв ув'язненням: їх полонила група старих, що вийшла юрбою на полювання. Старі упиваються своїм старечим всевладдям, немов би «віддають» молодості за свою ущербність. Місцевий нацистський офіцер наказує старим – якщо вже взяли зброю до рук – стріляйте в них. Знову, як на початку фільму, лунають постріли, хлопці неушкоджені біжать у лісі. Це можна інтерпретувати двоюко: або старі, які по суті не є вбивцями, просто вирішили полоскотати хлопцям нерви і стріляли у повітря. Або герої дійсно вмерли – від смерті не втечеш.

У стрічці є вражаюча сцена: герої доходять до якогось хутора. Один хлопець заходить у дім. На кухні жінка варить суп. Він мовчки дивиться на неї. Йде монтажна нарізка того, «що було насправді» і того, що уявляється хлопцю та жінці, чи їм обом: а уявляється їм вбивство. Їм зрозуміло, що стане з жінкою, якщо вона не поділиться їжею. Слова не промовляються, все зрозуміло без них. Сцена нездійсненого вбивства повторюється знову і знову. Значення цієї сцени змінюється кілька разів впродовж хвилини (використовується монтажний ефект Кулешова): коли кадри вбивства слідує за кадрами, що зображають хлопця, у сцені читається відчайдушна рішучість. Коли кадри смерті йдуть після кадрів з жінкою, що стоїть біля плити, сцена пронизана відчайдушним страхом. Коли ця сцена слідує за двома наступними планами (перший план зображає, як жінка добровільно нарізає хліб, другий план показує хлопця, що мовчки дивиться на цей процес) – сцена вбивства фарбується у кольори сорому і в той же час полегшення (Немес, 1966).

Веризм та психологізм вплинули на фільм «Магазин на площі» («Obchod na korze») (1966 р.), режисери якого Я. Кадар і Е. Клос поставили глядача перед принциповою дилемою моральної відповідальності людини, що зазнає тиску влади. Фільм – рефлексія на тему історії «звичайної людини», непоганого хлопця, який нікому не зробив зла. Він абсолютно несподівано отримує «подарунок долі», за який доведеться платити чужою та своєю кров'ю.

Події фільму відбуваються в роки війни у Словаччині. Нова провінційна нацистська влада в межах програми аризації пропонує місцевому теслі Антоніну (Тоно) Бртко забрати невеликий галантерейний магазин у старої та довірливої єврейки Розалії Лаутман (зіграла польська акторка, уродженка Одеси, Іда Камінська (1899-1980). Бідному Тоно нібито посміхається доля. Його жадібний шурина, місцевий функціонер Глінківської словацької народної партії, має право призначати арійських «опікунів» над єврейською власністю. Дружина Тоно сподівається, що скоро магазин принесе їм прибуток та вони стануть багатими. Проте згодом Тоно розуміє, що магазин – надзвичайно бідний, але не може сказати дружині правду через її жорсткий характер.

Фільм «Спалювач мерців» («Spalovač mrtvol») (1968 р.) режисера Ю. Герца – це психологічний трилер про те, як політичне безумство (нацизм) перетворюється у безумство клінічне, що робить з «маленької» добродушної людини монстра, серійного вбивцю, який вбиває свою дружину та дітей. Тема фільму є глибшою, ніж злочинні події, пов'язані з подіями у Чехословаччині кінця 1960-х – це теми зради, угодовства зі злочинною владою й виправдання смерті. Чорно-біла картина, зроблена у стилі артхаус з прекрасною авангардною для 1960-х років операторською роботою, створювала у глядача похмурий містичний настрій. Тлом такого настрою слугують тибетські вірування, зокрема знаменита «Книга мертвих» (Бардо тьодол), що були у пошани в естетиці нацистської Німеччини.

Головний персонаж стрічки «Спалювач мерців» – співробітник празького крематорію, від імені якого велася розповідь. Образ цієї начебто людини створив один із кращих чеських акторів того часу Рудольф Грушинський Старший (1920-1994). Хто ж такий цей Карел з дивним прізвиськом Копфркінгль й про що говорить нам історія його життя? Перед нами доволі гладкий, зовні шляхетний чех, зразковий сім'янин, одружений на єврейці Марії-Лакме та має від неї двох дітей. Він надзвичайно турботливий та уважний. Боготворить дружину, сина та дочку, дарує їм подарунки за будь-якої нагоди.

Карел естетизує обряд прощання з померлими (затишна обстановка і прекрасна музика в залі очікування), посилаючись при цьому на мудрість тибетських монахів. Усе чітко і педантично як на вокзалі, від прибуття до графіку сеансів спалення покійних. У печах для кремації, чистота, акуратність і продумана кожна деталь.

Повз Копфркінгля проходять драматичні доленосні події для його країни, такі як Мюнхен та окупація Судетів. До окупації, що насувається, головний герой ставиться байдуже: «Зрештою, якщо добре пошукати, у кожного з

нас знайдеться крапля німецької крові». Пізніше він заявляє: «Німецький народ, як і наш, чекає успішне майбутнє, і воно чекає передусім тих, у кого у жилах тече німецька кров» (Herz, 1968).

Наступає момент, і Копфркінглу пропонують вступити до лав чеських фашистів. Його переконують, що це важливо та надасть переваги, а саме – місце директора крематорію і привілейовані дівчата в борделі. Карел погоджується, після чого починається стрімкий процес моральної деградації та розкладу особистості. Вперше він механічно піднімає руку у фашистському привітанні, однак потім починає це робити все більш захоплено, переконано, так само він виконує побажання нових господарів життя. Йому натякають, що його дружина єврейка і тому він не зможе зробити за окупації кар'єри. Він вбиває дружину, чуттєво говорить про її передчасну смерть, але раптом у його голосі проявляються інтонації Гітлера, і він говорить про швидку перемогу в Європі нового порядку. В подальшому вже прямо в крематорії він вбиває сина, заманює і дочку, якій, щоправда, вдалося втекти.

Стан Карела з часом усе більше погіршується, відповідно похмуришою стає атмосфера сюжету, що нагадує паноптикум. І виникає думка про другий план змісту. Адже хвороба головного героя, схоже, стає результатом відмирання совісті за гітлерівської окупації. Поповнивши лави гітлерівців, він став ненормальним, відповідно, нацизм – це безумство, фізична, психічна і моральна аномалія. У цьому вирок не лише нацизму, але й будь-якій тоталітарній системі. Однак весь фокус у тому, що Копфркінгл не гине. Він їде кудись у невідомість, відповідно, подібні «герої» зберігаються як родючий ґрунт для нелюдських соціальних експериментів.

Вищевказані кінострічки отримали фахове та суспільне визнання, стали «золотою класикою» чехословацького кінематографу. У 1963 р. фільм «Ешелон з раю» був нагороджений премією «Золотий Леопард» на міжнародному кінофестивалі в Локарно. Премію «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою 1966 р. та приз на міжнародному кінофестивалі у Каннах отримав «Магазин на площі». Гран-прі міжнародного кінофестивалю у Мангеймі здобули «Діаманти ночі». У 1973 р. на каталонському фестивалі приз за головну роль у фільмі «Спалювач мерців» отримав Р. Грушинський та оператор С. Мілота.

Дані щодо кількості демонстрацій та кількості глядачів у кінотеатрах Чехії та Словаччині від дати прем'єри до 1995 р. окремих досліджуваних стрічок є такими. «Діаманти ночі»: кількість показів – 734, кількість глядачів – 76001; «Спалювач мерців» – відповідно 4692 та 590242; «Магазин на площі» – 7250 та 693638 (Březina, 1996, s. 425).

«Магазин на площі» визнано кращим словацьким фільмом ХХ ст. (Анкета-2000: анкета словацьких кінокритиків та журналістів, 2000 р.) (Mikušova, 2018). Цей фільм посів друге місце зі ста кращих чеських і словацьких фільмів за 100 років історії чехословацького кінематографу (Чесько-словацький Проєкт 100, 1999 р.). «Діаманти ночі» зайняли 7 місце, «Спалювач

мерців» разом із стрічкою Їржі Менцеля «Потяги під особливим наглядом» – 8-е, «... А п'ятий вершник – Страх» – 43-е (Lukešova, Lukeš, 1999).

Варто зазначити, що окупація Чехословаччини військами п'яти держав-учасниць ОВД у 1968 р. та прихід до влади Г. Гусака у 1969 р. детермінували вилучення з кінопрокату цілої низки фільмів – як документальних, так і художніх, як чехословацьких, так і зарубіжних. Чорно-біла естетика, неоднозначність сюжетних ліній, напівтони «нової хвилі» опонували мажорній картині світу «нормалізаторів». Так, наприклад, «Спалювач мерців» Герца буде вилучено з прокату у 1973 р., «Магазин на площі» заборонили після еміграції Кадара до США.

Перемога режиму «нормалізації» знаменує кінець «нової хвилі» кінематографії 1960-х років. Цей розділ був завершений. Однак історія «нової хвилі» буде цікавими людей, а твори, які вона залишила, будуть знову і знову знаходити відгук у серцях глядачів. Після 1989 р. фільми повернулися до кінотеатрів і телебачення.

Досліджувані стрічки достатньо популярні і в сучасних глядачів. Чеське телебачення досить часто їх транслює, зокрема канали «Чеське телебачення 2» і «Чеське телебачення Арт», останні покази: «Спалювач мерців» (24 листопада 2019 р., «Чеське телебачення 2»), «Магазин на площі» (2 січня 2020 р., «Чеське телебачення 2»), «... А п'ятий вершник – Страх» (19 січня 2020 р., «Чеське телебачення Арт»), «Ешелон з раю» (2 лютого 2020 р., «Чеське телебачення Арт»), «Діаманти ночі» (22 березня 2020 р., «Чеське телебачення Арт»).

Здійснений нами аналіз свідчить, що на відеоресурсі YouTube представлені повні версії фільмів (чеськомовний контент): «Ешелон з раю», «... А п'ятий вершник – Страх» та «Діаманти ночі». За кількістю переглядів лідирує фільм «...А п'ятий вершник – Страх» (38 тис.) (опубліковано 9 травня 2020 р.), далі йдуть – «Діаманти ночі» (17 тис.) (опубліковано 31 травня 2018 р.) та «Ешелон з раю» (1 тис.) (опубліковано 13 жовтня 2020 р.). Інші стрічки представлені фрагментарно. Так, уривок з фільму «Спалювач мерців» під промовистою назвою «Вбивство Лакме» набрав 66 тис. переглядів (оприлюднено 10 березня 2016 р.), уривок з фільму «Магазин на площі» під назвою «Гардист у корчмі» – 24 тис. (оприлюднено 24 лютого 2015 р.) (Spalovač mrtvol, 1968; Obchod na korze, 1966).

Висновки. Висвітлюючи ті чи інші аспекти Голокосту у контексті Другої світової війни, чехословацькі режисери «нової хвилі» поставили перед глядачем непрості питання: чи можлива непокора абсолютній владі, чи виправдана фашизація світу заради спокою населення та що є власне справедливість? Режисери фокусуються на індивідуальному людському досвіді війни. Єврейська тема у кінофільмах дозволила максимально загострити поставлену в них моральну проблематику. Творчість режисерів 1960-х років безумовно вплинула та впливає сьогодні на формування пам'яті про Голокост у чеському і словацькому суспільстві, сприяла визнанню Катастрофи, як особливої трагедії євреїв, на державному рівні. Досліджувані кінострічки отримали фа-

хове та суспільне визнання, стали «золотою класикою» чехословацького кінематографу. Американську премію «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою 1966 р. та приз на міжнародному кінофестивалі у Каннах (Франція) отримав фільм «Магазин на площі».

Список використаних джерел і літератури:

Брюховецька Л. (2011). *Кіномистецтво*: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Логос, 391 с.

Гутник, Л. (2018). *Український кіноплакат 1947-1994 років з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*: наук. каталог. Київ: Академкнига, 576 с.

Bednařik, P. (2012). Jews in Czech film and television production during normalization. *The representation of the Shoah in literature and film in Central Europe 1970s and 1980s.* / Ed. J. Holy. Praha: Akropolis, 207–216.

Bednařik, P. (2016). Tematika holocaustu v československé filmové a televizní tvorbě v letech 1963-1967. *Předjari. Československo 1963-1967: sborník* / Eds. J. Petraš, L. Svoboda. České Budějovice, Praha: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, Ústav pro studium totalitních režimů ČR, 78–79.

Březina, V. (1996). *Lexikon českého filmu*. Praha: Cinema, 530 s.

Brynych, Z. (1962). *Transport z raju*. Československo. Studio Barrandov. Režie Z. Brynych. 93 min.

Brynych, Z. (1964). *...a páty jezdec je Strach*. Československo. Studio Barrandov. Režie Z. Brynych. 100 min.

Gerron, K. (1945). *Der Fühler schenkt den Juden eine Stadt*. Deutschland. Der Regisseur K. Gerron. 17 min.

Herz, J. (1968). *Spalovač mrtvol*. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Herz. 96 min.

Kadar, J. & Klos, E. (1966). *Obchod na korze*. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Kadar, E. Klos. 128 min.

Lichtenstein, T. (2016). It is not my fault that you are Jewish!» Jews, Czech, and memory of the Holocaust in film, 1949-2009. *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 30 (2), 117–141.

Lukešova, I. & Lukeš, J. (1999). Top 100 československého filmu. *Uh.cz*.p100. URL: <http://www.uh.cz.p100/p100/anketa.htm> (дата звернення: 16.02.2021).

Mikule, M. (2005). Collaborators, heroes and victims: The Holocaust as portrayed in Czech film. *Radio.cz*. Leden 28. URL: <http://www.radio.cz> (дата звернення: 12.02.2021).

Mikušova, M. (2018). *Obchod na korze*. Filmové svedomie maleho človeka. *Films.sk*. URL: <http://www.films.sk> (дата звернення: 15.02.2021).

Němec, J. (1964). *Démanty noci*. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Němec. 63 min.

Obchod na korze. (1966). Gardista v krčme. URL: www.youtube.com/watch?v=gY2ro_wsnAg (дата звернення: 15.02.2021).

Sladovnikova, Š. (2018). *The Holocaust in Czechoslovak and Czech Feature Films*. Stuttgart: Book on Demand, 166 s.

Slezakova, B. (2011). Terezínske ghetto jako mozaika příběhů a osudů. *Koncentračnícky film – Transport z raje* (r. Z. Brynych, 1962). 25fps.cz. Prosinec 25. URL: <http://www.25fps.cz> (дата звернення: 14.02.2021).

Spalovač mrtvol. (1968). Co abych tě, draha, oběsil» (vražda Lakme). URL: http://www.youtube.com/watch?v=gY2ro_wsnAg (дата звернення: 16.02.2021).

References:

- Brjuhovec`ka L.** (2011). *Kinomystectvo* [Cinematography]: navch. posib. dlja stud. vjtych. navch. zakl. Kyiv: Logos, 391 s. [in Ukrainian].
- Gutnyk, L.** (2018). *Ukrajins`kyj kinoplakat 1947-1994 rokov z fondiv Nacional`noji biblioteki Ukrajiny im. V. I. Vernads`koho* [The Ukrainian film poster of 1947-1994 from the funds of the Vernadsky National Library of Ukraine]: *nauk. katalog*. Kyiv: Akademknyga, 2018. 576 s. [in Ukrainian].
- Bednařik, P.** (2012). Jews in Czech film and television production during normalization. *The representation of the Shoa in literature and film in Central Europe 1970s and 1980s.* / Ed. J. Holy. Praha: Akropolis, 207–216. [in English].
- Bednařik, P.** (2016). Tematika holocaustu v československe filmove a televizni tvorbě v letech 1963-1967. *Predjari. Československo 1963-1967: sbornik* / Eds. J. Petraš, L. Svoboda. České Budějovice, Praha: Jihočeske muzeum v Českých Budějovicích, Ústav pro studium totalitních režimů ČR, 78–79. [in Czech].
- Březina, V.** (1996). *Lexikon českého filmu*. Praha: Cinema, 530 s. [in Czech].
- Brynych, Z.** (1962). *Transport z raju*. Československo. Studio Barrandov. Režie Z. Brynych. 93 min. [in Czech].
- Brynych, Z.** (1964). *...a pátý jezdec je Strach*. Československo. Studio Barrandov. Režie Z. Brynych. 100 min. [in Czech].
- Gerron, K.** (1945). *Der Fühler schenkt den Juden eine Stadt*. Deutschland. Der Regisseur K. Gerron. 17 min. [in German].
- Herz, J.** (1968). *Spalovač mrtvol*. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Herz. 96 min. [in Czech].
- Kadar, J. & Klos, E.** (1966). *Obchod na korze*. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Kadar, E. Klos. 128 min. [in Czech].
- Lichtenstein, T.** (2016). It is not my fault that you are Jewish!» Jews, Czech, and memory of the Holocaust in film, 1949-2009. *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 30 (2), 117–141. [in English].
- Lukešova, I. & Lukeš, J.** (1999). Top 100 československeho filmu. Uh.cz.p100. Retrieved from <http://www.uh.cz.p100/p100/anketa.htm> [in Czech].
- Mikule, M.** (2005). Collaborators, heroes and victims: The Holocaust as portrayed in Czech film. *Radio.cz*. Leden 28. Retrieved from <http://www.radio.cz> [in Czech].
- Mikušova, M.** (2018). *Obchod na korze*. Filmove svedomie maleho cloveka. *Films.sk*. Retrieved from <http://www.films.sk> [in Slovak].
- Němec, J.** (1964). *Démanty noci*. Československo. Studio Barrandov. Režie J. Němec. 63 min. [in Czech].
- Obchod na korze*. (1966). *Gardista v krčme*. Retrieved from http://www.youtube.com/watch?v=gY2ro_wsnAg [in Slovak].
- Sladovníkova, Š.** (2018). *The Holocaust in Czechoslovak and Czech Feature Films*. Stuttgart: Book on Demand, 166 s. [in English].
- Slezakova, B.** (2011). Terezinske ghetto jako mozaika příběhů a osudů. *Koncentračnícky film – Transport z raje* (r. Z. Brynych, 1962). 25fps.cz. Prosinec 25. Retrieved from <http://www.25fps.cz> [in Czech].
- Spalovač mrtvol*. (1968). *Co abych tě, draha, oběsil* (vrazda Lakme). Retrieved from http://www.youtube.com/watch?v=gY2ro_wsnAg [in Czech].

Отримано: 27.02.2022

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.150–161

УДК 929.52:94(477.43)«1400/169»

ХОПТЯР Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (khoptyar_uriy@ukr.net)

ORCID 0000-0001-5164-6395

Researcher ID I-4765-2020

КНОПТИАР Uriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archive and special historical and judicial disciplines department, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (khoptyar_uriy@ukr.net).

ХОПТЯР Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 161, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (divine.nokturnal@gmail.com)

ORCID 0000-0002-7870-5778

Researcher ID AAQ-4998-2021

КНОПТИАР Andrii – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of tourism and hotel management department, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, Kamianets-Podilskyi, 61 Ohiienko str., Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine.

Бібліографічний опис статті: Хоптяр, Ю., Хоптяр, А. (2022). Родина Ярмолинських та її вплив на розвиток Ярмолинеччини Кам'янецького староства (1400–1690-ті рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 150–161.

РОДИНА ЯРМОЛИНСЬКИХ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ЯРМОЛИНЕЧЧИНИ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО СТАРОСТВА (1400–1690-ті рр.)

Анотація. У статті висвітлюється вплив родини Ярмолинських на розвиток Ярмолинеччини у XV–XVII ст. Одним із яскравих представників перших власників Ярмолинець був Ходко Кроата, що став родоначальником місцевої родини

Ярмолинських, які сприяли розвитку подільського краю. Вони укріплювали поселення, будували фортифікаційні споруди, що перешкоджали татарським набігам. На початку XV ст., Ярмолинеччина стає адміністративною одиницею під назвою Ярмолинський ключ, який належав до Смотрицької волості Кам'янецького староства. Поступово, з невеличкого поселення, Ярмолинці трансформувалися у містечко, про що свідчить побудова фортеці, надання у 1455 р. магдебурзького права. Ярмолинські стали великими землевласниками і накопичували свої землеволодіння на території Поділля упродовж кількох століть. Служба у війську на початку XVI ст. стала чи не головною справою подільської шляхти, яка не оминула і Ярмолинських. З 1672 по 1699 рр. Поділля, у т.ч. Ярмолинці, потрапили під протекторат Османської імперії. **Мета роботи** полягає в тому, щоб на основі опублікованих джерел та праць вітчизняних істориків висвітлити окремі аспекти діяльності перших власників Ярмолинців родини Ярмолинських упродовж трьох сторіч. **Методологія дослідження.** У статті на основі принципів багатofакторності, всебічності, історизму, конкретності, системності та науковості автори вибудовували основні положення дослідження. До загальноісторичних методів використаних у роботі належать: історико-порівняльний, мікроісторичного аналізу, проблемний, ретроспективний. **Наукова новизна.** Автори статті використовують у дослідженні низку раніше неопублікованих джерел та значну кількість наукових праць, що дозволяє претендувати на виявлення нових аспектів з історії родини Ярмолинських на Ярмолинеччині. **Висновки.** У статті досліджено період життєдіяльності родини Ярмолинських, зокрема на Ярмолинеччині від першої згадки містечка Ярмолинці, впродовж трьох сторіч, кожне із яких має своє історичне забарвлення. Визначено вплив родини Ярмолинських на суспільний розвиток краю.

Ключові слова: артефакти, магдебурзьке право, нащадки, Османська імперія, перша згадка, подільський край, родина Ярмолинських, фортеця, Ярмолинеччина.

THE YARMOLYNSKI FAMILY AND ITS INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE YARMOLYNECHCHYNA OF THE KAMIANETS ELDERSHIP (1400—1690)

Abstract. The article highlights the influence of the Yarmolynski family on socio-economic processes in Yarmolynchchyna (the Yarmolyntsi region) from the beginning of the 15th to the end of the 18th century. One of the brightest representatives of the first owners of Yarmolyntsi was Khodko Kroata, who became the ancestor of the local Yarmolynski family, who contributed to the development of the Podillia region. Yarmolynski fortified settlements, built fortifications that prevented Tatar raids. At the beginning of the 15th century, the Yarmolyntsi region became an administrative unit called the Yarmolyntsi Key, which belonged to the Smotrytska Volost of the Kamianets Eldership. Gradually, from a small settlement, Yarmolyntsi was transformed into a small town, as evidenced by the construction of a fortress and granting the Magdeburg Right in 1455. The Yarmolynskis were large landowners and accumulated their land holdings in Podillia for several centuries. Military service became almost the main business of the Podillia nobility and for the Yarmolynskis in the early sixteenth century. From 1672 to 1699 Podillia, including Yarmolyntsi, fell under the protectorate of the Ottoman Empire. **The aim of the work** is to highlight some aspects of the activities of the first owners of the Yarmolyntsi family during the three centuries on the basis of archival and published sources and works of Ukrainian historians. **Methodology.** The authors adhered to the principles of historicism, systematicity, mul-

tifactoriality, concreteness, scientificity and comprehensiveness. The following general historical methods are used: historical-comparative, retrospective, problem-based, micro-historical analysis. Scientific novelty. The authors of the article use in the study a number of previously unpublished sources and a significant number of scientific papers, which allows to claim the discovery of new aspects of the history of the Yarmolynski family in Yarmolynechchyna. Conclusions. The article examines the period of the Yarmolynskis, in particular from the first mention in records about the small town of Yarmolyntsi, for three centuries, each of which has its own historical colour and therefore the basis of an objective approach to problems is used.

Key words: *artefacts, Magdeburg Rights, descendants, Ottoman Empire, first record, Podillia, the Yarmolynski family, fortress, Yarmolyntsi region.*

Постановка проблеми. Незалежна Україна, рухаючись своїм політичним курсом, упевнено крокує шляхом євроінтеграції, розбудови правової держави, у якій історична наука базується на основі об'єктивного та всебічного дослідження процесів минулого та сьогодення пов'язаних з історією держави взагалі і окремих регіонів зокрема. Введення нового джерельного матеріалу до наукового обігу стає запорукою неупередженого дослідження історичного перебігу подій, у т.ч. на Поділлі. Перша згадка про поселення Ярмолинці припадає на початок XV ст. Незабаром, за адміністративним поділом (1434-1569) Королівства Польського Ярмолинеччина (Ярмолинецький район, нині у складі Хмельницького району, однойменної області – Авт.) стає адміністративною одиницею під назвою Ярмолинецький ключ, який належав до Смотрицької волості Кам'янецького староства. Першим власником Ярмолинець став Ходко Кроата, що знаходився біля витоків роду Ярмолинських. Саме їх представники доклали чимало зусиль для розбудови поселення, отримання магдебурзького права, будівництва фортець, що дозволило Ярмолинцям стати містечком. Із запровадженням магдебурзького права покращився економічний обмін товарами між різними землями, зокрема покращилася торгівля, що відбувалася на монетарній основі. До середини XVI ст. Ярмолинські родичалися переважно з представниками родин свого кола. Служба у війську на початку XVI ст. стала чи не головною справою Ярмолинських. І все ж з огляду на значні статки та власність роду Ярмолинських їм не вдалося здобути високих посад, титулів при королівському дворі чи службі. З 1672 по 1699 рр. Ярмолинеччина потрапила під протекторат Османської імперії, однак боротьба проти поневолення не припинилась. У травні-вересні 1699 р., відповідно до Карловицького російсько-турецького договору, Поділля було звільнено від турків на користь Польщі.

Аналіз джерел та останні дослідження. Тема, обрана авторами, не вичалася на мікрорівні, тому її актуальність, в умовах сьогодення, не викликає сумніву. Над цією проблемою частково працювали дослідники: Л. Баженов (Баженов, 1990), Д. Бовуа (Бовуа, 1996), І. Винокур (Винокур, 1990; 1994), М. Грушевський (Грушевський, 1894), В. Гульдман (Гульдман, 1901), А. Козак (Козак, 2007), В. Михайловський (Михайловський, 2011, 2012), М. Орловсь-

кий (Орловський, 2007), А. Przewdecki (Przewdecki, 1841), І. Рибак (Рибак, 2010), Ю. Сіцінський (Сіцінський, 1994; 2008), П. Слободянюк (Слободянюк, 2004), О. Снігур (Снігур, 2000), Ю. Хоптяр (Хоптяр, 2004; 2007). Із джерел автором використовувалися матеріали видання «Архив Юго-Западной России» (1893 р.) та ін. З даної проблеми, попри певну кількість публікацій, нині відсутні роботи, які б комплексно розкривали її зміст.

Мета статті. Опіраючись на наявну джерельну базу та праці як вітчизняних, так і закордонних істориків, висвітлити окремі аспекти діяльності перших власників Ярмолинців, родини Ярмолинських упродовж трьох сторіч, визначити їх вплив на соціально-економічний розвиток краю.

Виклад основного матеріалу. Історія Ярмолинеччини має давні коріння, які сягають на глибину більш як 600-літнього свого існування. Однак, археологічні дослідження свідчать, що люди проживали тут ще в період черняхівської культури (III – поч. V ст. н.е.). Подільські археологи І. Винокур, А. Гуцал, С. Петляк, Б. Тимошук, В. Якубовський зафіксували поселення культури на південно-західній околиці Ярмолинців, на березі струмка, близько дороги, що веде на м. Городок (Довідник з археології України, 1984, с. 102). Назва населеного пункту походить від імені перших засновників чи мешканців і за переказами це був сотник Ярема чи Ярмола (Словник власних географічних назв Ярмолинеччини, 2015, с. 45). Існує ще інша версія назви селища. На той час існували ґрунтові дороги, а подекуди трапляються і нині, які ставали просто не прохідними в осінньо-весняну дощову погоду. Люди між собою говорили: «Ну й дорога, все ярмо в глинці». Писарі, записуючи назву села, керувалися переказами місцевих мешканців, які об'єднали вислів «ярмо в глинці» в одне слово «Ярмолинці» (Словник власних географічних назв Ярмолинеччини, 2015, с. 46).

Перша писемна згадка про Ярмолинці припадає на 1400 р. (Гульдман, 1901, с. 158; Орловський, 2007, с. 110–112). Саме тут, на шляху з Кам'янця до Меджибожа, на той час зупинялися на перепочинок польські мандрівники, що у своїх подорожніх нотатках згадали Ярмолинці як село (Орловський, 2007, с. 110).

У 1407 р. відбулася знаменна подія в історії містечка, а саме 1 березня поселення Ярмолинці Смотрицької волості подарував у м. Кракові польський король Владислав II Ягайло (1362-1434 рр.) слуги короля Ходку Кроаті (у текстах трапляється Хадку чи Ходьку – Авт.) (Приходи і церкви, 2008, с. 711) «...за його вірну службу на віки вічні йому і його дітям і його намісникам» (Архив Юго-Западной России, 1893, с. 3–4).

Геральдично-генеалогічна традиція, зафіксована у гербовнику Шимона Околиського, приписує Ходкові походження з Хорватії (Кроатії), яка впродовж 1102-1526 рр. перебувала у складі Угорського королівства: «Ходко хорват з роду Деспотів перший Ярмолинський за правління Владислава II Ягайла прийшов до Польського королівства...» (Архив Юго-Западной России, 1893, с. 3–4).

Нащадки Ходка стали називатися Ярмолинськими, тобто походили від названого населеного пункту – Ярмолинці. Вони мали свій герб, який був зображений на одному із артефактів, гарматі, випадково знайденій у 1823 р. поблизу старого ярмолинецького замку. Герб Ярмолинських належав до гербового братства «Корчак», що може більше свідчити про їхнє руське походження, адже їхні іноземні коріння у джерелах не фіксуються. Гербовий знак являв собою зображення на червоному полі щита три срібні горизонтальні балки, що не доходять до краю щита, причому кожна наступна (нижча) балка коротша за попередню, а над щитом, клейнод – шляхетська корона і в золотій чаші зображення собаки. Корчак – родовий герб, яким користувалися понад 270 родів України, Білорусі, Литви та Польщі. Цей герб відомий у Польщі з 1142 р. (Михайловський, 2012, с. 196).

Яскравим свідченням руського походження Ярмолинських можуть слугувати імена перших поколінь родини: Ходко, Олехно (Олександр), Федко (Михайловський, 2012, с. 196). Тому, на думку М. Грушевського, це ймовірніше «...був рід тутешнього, українського походження, і хорватське походження з'явилося тоді, коли нащадки Ходка стали соромитися свого українського...» (Грушевський, 1894, с. 210). За свідченнями Ю. Сіцінського: «Це була шляхта середньої заможності, досить діяльна в місцевому житті, в боротьбі з татарами тощо. Ріднилися вони з місцевими також православно-українськими родинами Поділля та Волині, часом мали родичів із заможних родин і навіть з княжих» (Сіцінський, 1994, с. 78).

А тим часом, Ходко поступово розширював свої маєтки на території Поділля, зокрема за володарювання великого князя литовського Вітовта (1350-1430 рр.). Знову таки, за заслуги 29 липня 1428 р. Ходко отримав від Вітовта у Смотрицькому повіті с. Волків. Таке право було надано з ініціативи віленського воєводи Гедигольда, який до 1422 р. був намісником Вітовта на Поділлі. Ярмолинські у наступному поколінні отримали маєтності й поза межами Поділля. Так, Олехно (Олександр), син Ходка, отримав у 1433 р. с. Ушню та дворище, під назвою Селище, в Олеському повіті (Польща). Олехно брав активну участь у громадському житті, про що свідчить його присутність на сеймику шляхти Подільського воєводства у 1439 р., що збирався у м. Кам'янці (Михайловський, 2012, с. 197).

Важливою обставиною, що зумовила розвиток Ярмолинець, стала поява тут укріплень, які дозволили посилити охорону населення від ворогів. Такі укріплені подільські міста і містечка відігравали важливу роль у боротьбі з спустошливими набігами татарських чамбулів на Поділля, які почастили з 70-х рр. XV ст. Татарські набіги завдавали розорення краю, що відбувалися 1474, 1476, 1515, 1518, 1521, 1524 та інші роки. Ненависні татари проривалися на Поділля трьома основними шляхами: Волошським (південним), Кумчанським (центральною) і Чорним (північним) (Рибак, 2010, с. 26–28).

Для захисту від нападів татар син Ходка Олехно (Олександр) у 1445 р. збудував у Ярмолинцях укріплений замок (Гульдман, 1901, с. 159). Ця обо-

ронна споруда була невеликою, загальною площею 0,25 га і розташовувалася у південно-східній частині поселення між селянськими садибами та мала форму трикутника (ширина – 50 м, довжина – 85 м) (Сіцінський, 1994, с. 79). Біля цього замку знаходилася Михайлівська церква (проіснувала до XVIII ст.). На прилеглий території до церкви, як уже зазначалося, у 1823 р. було знайдено гармату з гербом Яромолинських, а 1901 року відкопано ще дві надгробні плити – на одній із них було висічено, слов'янською мовою, «шляхетного пана Матея (Матвія – Авт.) Яромолинскаго» та його дружини Марії Дзюс (Хоптяр, 2007, с.79).

Пізніше збудували нове замчище, що розташовувалося ближче до центру поселення (у 1901 р. – садиба селянина Павла Слимки). За планом замчище мало квадратну форму площею 0,5 га і довжиною однієї сторони 68 м. Кути замчища були укріплені чотирма круглими баштами, з яких добре було видно в'їзд по середині одного боку і проти нього другий на протилежній стороні (Сіцінський, 1994, с. 80).

З часом змінювався адміністративно-територіальний поділ. За новою адміністративною реформою, запровадженою Королівством Польським (1434-1569), Яромолинщина стає адміністративною одиницею під назвою Яромолинецький ключ, що належав до Смотрицької волості Кам'янецького староства (Архив Юго-Западной России, 1893, с. 3). До складу Яромолинецького ключа входили села навколо Яромолинців: Вербка, Глушківці, Нове Село, Слобідка Глушковецька, Соколівка, Томашівка тощо. Пізніше (наприкінці XVIII ст. – Авт.) термін «Яромолинецький ключ» ще буде використовуватись у побуті, як пам'ять про минулі часи, однак юридичне значення втратить у ході адміністративно-територіального реформування.

За новими нововведеннями адміністративний устрій українських земель став подвійним і поруч із старими волостями, центрами замкових повітів (Бакотського, Зіньківського, Кам'янецького, Летичівського, Меджибзького, Ровського, Сатанівського, Скальського, Смотрицького, Хмільницького, Червоноградського) існував єдиний судово-адміністративний Кам'янецький повіт (Михайловський, 2011, с. 304). На той час Яромолинці стають містечком у складі Летичівського повіту Подільського воєводства (до середини XVI ст.), а у 1569-1793 рр. – Подільської землі (Михайловський, 2011, с. 304).

Важливе значення для розвитку міст у добу середньовіччя відігравали привілеї, пов'язані, зокрема, з магдебурзьким правом. Цей привілей запроваджувався у містах Поділля в дещо урізаному вигляді, а саме міське управління не обиралося населенням міста, а призначалося його власником. До того ж воєводи, старости, власники міст часто втручалися у міські справи, зводили нанівець самоврядування, самовільно стягували з міщан різні податки. Все ж магдебурзьке право сприяло посиленню економічних зв'язків, розвитку краю в цілому. Першими містами на території сучасної Хмельниччини, які отримали магдебурзьке право у XIV-XV ст. стали Кам'янець – 1374 р., Смотрич – 1448 р., Яромолинці – 1455 р., Зіньків – 1458 р. (Рибак, 2010, с. 26). Яромолинці

отримали магдебурзьке право з рук короля Казимира IV Ягелончика (1427-1492 pp.) (Przezdecki, 1841, с. 33).

Із запровадженням магдебурзького права пожвавився економічний обмін товарами між різними землями, зокрема покращилася торгівля, що відбувалася на монетарній основі. У Ярмолинцях, дещо пізніше (кінець XIX ст.), були знайдені монети періоду: античної доби (3 шт.), правління Івана Грозного (1 шт.), польського часу (3 шт.) та ін. На той час колекція монет місцевого пошановувача нумізматики Е. Маріанського складала близько 500 шт. (Гульдман, 1901, с. 30).

Процес територіального та майнового поділу перших власників містечка тривав. Внуки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок. Старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинців і став називатись, як уже зазначалося, Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і здобув назву Сутковський (Сутковецький) (Гульдман, 1901, с.159).

Загалом Ярмолинські були великими землевласниками і накопичували свої землеволодіння на території Поділля упродовж кількох століть, аж до кінця XVII ст. Їм належали десятки сіл ряду повітів і відповідно до «Ревізії листів 1469 р.» Ярмолинські володіли селами: Федько отримав Вічинці, Гермаківці, Сандковичі, Хлестовичі, а Дашко – Карпівці. Дашко також вів активну громадську діяльність, адже у 1475 р. він був серед учасників Кам'янецького земського суду. 1487 року Федько зареєстрований як власник королівського села Конарево. У 1518 р. король Сігізмунд I за мужність у боротьбі проти татар підтвердив Станіславові Ярмолинському володіння селами Гармаки, Горчичани та Карповці в Кам'янецькому повіті (Михайловський, 2012, с. 196–198). М. Грушевський вказував на володіння Ярмолинських у Ровшині (Барському старостві) ще до 1518 р. (Грушевський, 1894, с. 50).

На 1520 р. одним із перших діючих православних храмів на Ярмолинщині стали Свято-Михайлівська церква у с. Боснячині та Свято-Троїцька у с. Буринцях (Козак, 2007, с. 34). Пізніше ці села об'єдналися з Ярмолинцями.

У 1534 р. Василь, Юхно і Северин Ярмолинські, сини Олександра, отримали королівське підтвердження на володіння маєтками, а у 1565 р. воно документально закріплювалось «люстрацією». У 1535 р. сам Олександр Ярмолинський був бургарієм (очільником – Авт.) зінківським, а його сини після поділу майна в 1544 р. із двоюрідним братом Василем Дахновичем (Сутковським) взяли собі: Ярмолинці з лісом Гачище, Кадіївці, Лошківці, Савинці і по половині сіл Зелена, Карпівці, Струга. Василю Дахновичу дісталися Вічинці, Вовківці, Горчичани, Сутківці, Ружична, половина сіл Карпівці, Струга, а також пасіка Абрамова в лісі Гачище. Щоправда, ще у 1543 р. власність на с. Ружична довелося відстоювати Василю у суді від зазіхань інших сусідів. Запрошені 13 свідків засвідчили право Ярмолинських-Сутковських на с. Ружична з дідів-прадідів (Поляки на Хмельниччині, 1999, с. 47–48).

На середину 60-х рр. XVI ст. земський маєток родини Ярмолинських у Подільському воєводстві складався з однієї частини Ярмолинців, якою володів Матвій Ярмолинський, а друга – належала власнику Чолганському. У 1563 р. Матвієві також належала половина с. Савинець, яким він володів разом з Северином Ярмолинським та Адамом Міцковським, а с. Струга належало Ярмолинським-Сутковським (Михайловський, 2012, с. 199). Документи свідчать, що у 1560 р. на майно Северина Ярмолинського зазіхав (грабував – Авт.) шляхтич Станіслав Лостовський (Поляки на Хмельниччині, 1999, с. 48).

У Ярмолинцях, після отримання статусу містечка, польською владою було запроваджено нову систему оподаткування. Так, у 1530 р. встановлено 5 плугів (одиниць оподаткування – Авт.) на селянське господарство, у 1542 р. – 7, а у 1565 р. – 10 (Сіцінський, 1994, с. 79).

До середини XVI ст. Ярмолинські родичалися переважно з представниками родин свого кола. Так, сам Олехно був одружений з Богданою, донькою Дашка Калиновича, волинського зам'янина (землевласника) з Крем'янецького повіту. Його діти були одружені: Василь – з Дариною Гаврилівною Лесницькою, Северин – з Ганною Куневською, Юхно – з Марухною, а доньки, відповідно, – Анна з Щенським Шаравським, Маруша з Федором Ластовецьким і Вератка з Петром Сербином (Михайловський, 2012, с. 199-200).

Служба у війську на початку XVI ст. стала чи не головною справою подільської шляхти, яка не оминула і Ярмолинських. Уже 1511 р. Дахно Ярмолинський з п'ятьма кіньми (вершниками – Авт.) служив у роті Станіслава Лянцкоронського. В Обертинській військовій кампанії 1531 р. брав участь Юхно Ярмолинський і служив у роті Анджея Трояновського з почтом (у супроводі – Авт.) шести гусарів, стрільця і вершника, що свідчило про його статок. Його брати Василь і Северин Ярмолинські, кожен з шістьма вершниками служили у роті Зборовського, шляхтича з Краківського воєводства. Після певної перерви Северин у 1545 р. служив у роті барського старости Бернарда Претвича. У 1546-1547 рр. у роті бельзького воєводи Миколая Синявського у джерелах знаходимо Костянтина Сутковського з двома кіньми. Ще одним представником родини, котрий служив у роті Претвича, був Юрій Ярмолинський, який 2 жовтня 1550 р. отримав за службу платню в с. Шаравці (Шарівці) (Михайловський, 2012, с. 200–201).

Загалом, з огляду на значні статки та власність роду Ярмолинських їм не вдалося здобути високих посад, титулів при королівському дворі чи службі. Можливо причина «нелюбові» до них впливових представників подільської шляхти, що стало на заваді зробити бодай урядницьку кар'єру в Подільському воєводстві, полягала у відсутності певного протектора (лобіста – Авт.) (Михайловський, 2012, с. 201). Можливо, причина такого стану речей знаходилася в етнічній площині, адже відомо, що українські родини, представниками яких були Ярмолинські, зрозуміло, поступалися польським родам відносно впливу на королівський двір, польську політичну еліту.

Нашадки Ярмолинських мешкали не тільки у «родовому гнізді» у Ярмолинцях. Джерела фіксують їх проживання у Смоленській та Тверській губерніях Московії у XVII ст. Зокрема, представник роду – Семен Іванович був наділений тамтешніми помістями (1656 р.) (Брокгауз, 1894, с. 41).

Не обминали Ярмолинці та навколишні землі воєнні лихоліття, збройна боротьба та протистояння. Тут польським залогам протистояли загони С. Наливайка у 1595-1596 рр. (Хоптяр, 2007, с. 79).

Поблизу Ярмолинців у с. Фельштин виявлені земляні укріплення – редути (рови з трьох сторін – Авт.), які були побудовані для захисту від чисельних набігів татар. Часом вдавалося активно протистояти ворогові. Відомо що, 1572 року один із Ярмолинських розбив татар під Красиловим (Сіцінський, 1994, с. 79). Востаннє татари побували на Поділлі, розорюючи край, у 1615 р. (Гульдман, 1901, с. 69).

На північ від Ярмолинців, у с. Сутківцях у 1623 р. також був збудований оборонний замок, руїни якого збереглися тепер. Окремі дослідники приписують його будівництво вінницькому, теребовлянському, рогатинському старості Олександру Балабану (пом. у 1637 р.), який був одружений з останньою представницею з роду Сутківських – Барбарою. Проте за припущенням Ю. Сіцінського цей замок збудував Федір Олехнович Сутківський у XV ст. Підставою для такого припущення служить однакова кладка мурів замку і місцевої церкви. Сутківський замок розташовувався на горі, що виходить хребтом над долиною річки Ушиці, а з обох боків тієї гори – стрімке узбіччя. Площа замку квадратна і складає 0,25 га, при цьому кожна із сторін мала 50 м довжини (Сіцінський, 1994, с. 80).

Повз Ярмолинці проходили також війська Б. Хмельницького та його полковників М. Кривоноса та І. Богуна під час визвольної війни 1648-1654 рр. (Смолій, 2011, с. 443), що прямували до Кам'янця.

За царювання короля Яна Собеського (1626-1696 рр.) Поділля, у т.ч. Ярмолинці, з 1672 по 1699 рр. потрапили під протекторат Османської імперії. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко у 1672 р. брав участь у захопленні Кам'янця турками. Для цього, пройшовши в середині першої декади серпня 1672 р. околиці м. Бар українсько-кримські залоги, які очолювали П. Дорошенко і хан Селім-Гірей, попрямували до Кам'янця не традиційним шляхом, а в обхід щоб підійти із західної сторони, вочевидь, аби відрізати місто від Галицького Поділля і Галичини. Ймовірніше всього рухалися повз Зіньків на Ярмолинці й далі до Городка і Бедриківців, які захопили (за винятком Городоцького замку – Авт.). Потім оволоділи Збрижем й через Оринин попрямували до Кам'янця (Смолій, 2011, с. 395).

Втративши Поділля, поляки не припиняли боротьбу з Османською Портою. Ймовірно, 17 жовтня 1673 р. коронний хорунжий Микола Сенявський під час військового рейду по території Кам'янецького ейялету (з тур. – провінція. – Авт.), з'явившись раптово під Ярмолинцями, отримав локальну перемогу над турками. Полякам вдалося захопити валку із 100 (у деяких дже-

релах – 200) возів з продовольством, яке везли з Меджибожа до Кам'янця, а також уповноваженого від кам'янецького дефтердара Мустафи-ефенді (відав збором податків – Авт.) Хасана-агу (Слободянюк, 2004, с. 17).

Після укладення «Вічного миру» між Росією та Польщею у 1686 р., Правобережна Україна, у т.ч. Подільське воеводство, відійшли до Речі Посполитої. У травні-вересні 1699 р., відповідно до Карловицького російсько-турецького договору Поділля було звільнено Туреччиною на користь Польщі (Гульдман, 1901, с. 194). У свою чергу польська шляхта, повертаючись у маєтки, почала відновлювати старі жорсткі методи економічного примусу, до якого додавався релігійний гніт.

Висновки. Таким чином, виникнення та історичний розвиток Ярмолинеччини впродовж тривалого періоду має своєрідне і давнє коріння. Зокрема, перша згадка про село Ярмолинці з'являється на самому початку XV ст. (1400 р.), хоча, як у більшості населених пунктів Поділля, археологи фіксували тут більш давнє проживання населення пов'язаної з черняхівською культурою, що відноситься до початку I тис. н.е. Упродовж кількох століть історія Ярмолинців тісно пов'язана з родом Ярмолинських. Першим власником, на той час с. Ярмолинці, став слуга короля Ходко Кроата, який у 1407 р. отримав поселення в якості подарунку за службу від польського короля Владислава II Ягайло.

З часом село переросло у містечко, про що свідчить надання Ярмолинцям у 1455 р. магдебурзького права, будівництво старого і нового замків тощо. Нащадки Ходка поділилися у 1467 р. маєтками, які отримали у спадок: старший син Олександра – Дахно (Дашко) залишився власником Ярмолинців і став називатись Ярмолинським, а другий – Федір (Федько) одержав с. Сутківці і називався Сутковським (Сутковецьким). У такий спосіб, своє прізвище Ярмолинські отримали від уже наявного на той час поселення і були православними. Ярмолинські отримали свій родовий герб «Корчак», хоча особливих здобутків на державній службі не мали. Вони успішно протистояли набігам татар. Згодом нащадки Ярмолинських мешкали не тільки у Ярмолинцях, але й у Смоленській та Тверській губерніях Московії (XVII ст.). Загалом Ярмолинські були великими землевласниками і накопичували свої землеволодіння на території Поділля впродовж кількох століть аж до кінця XVII ст.

Список використаних джерел і літератури:

Архив Юго-Западной России (ч. 8, т. 1). (1893). Киев: Типография Императорского Университета им. Св. Владимира, 500 с.

Баженов, Л. & Винокур, І. та ін. (1990). *Нариси історії Поділля*. Хмельницький: Поділля, 157 с.

Бува, Д. (1996). *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863): пер. з фр. мови*. Київ, 456 с.

Брокгауз, Ф. & Эфрон И. (1894). *Энциклопедический словарь* (т. 22). Санкт-Петербург, 576 с.

Винокур, І. & Горішний, П. (1994). *Бакота. Столиця давньоруського Понизя*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділезнавства, 362 с.

Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Петляк, С. І., Тимошук, Б. О. & Якубовський, В. І. (1984). *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка, 221 с.

Грушевський, М. (1894). *Барське староство*. Київ: Промінь, 255 с.

Гульдман, В. (1901). *Памятники старины в Подолии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 457 с.

Козак, А. (2007). *Ярмолинці і ми*. Хмельницький: ТОВ Поліграфіст, 36 с.

Михайловський, В. (2012). *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст.* Київ: Темпора, 450 с.

Михайловський, В. (2011). *Подільське воеводство. Енциклопедія історії України* (у 10 т., т. 8). Київ: Наукова думка, 520 с.

Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. (1999). Хмельницький: Поділля, 500 с.

Рибак, І. В. (2010). *Зіньків від найдавніших часів до сьогодення*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 160 с.

Сецинский, Е. (ред.). (2008). *Приходы и церкви Подольской епархии*. Белая Церковь: Изд. О. Пшонковский, 996 с.

Сіцінський, Ю. Й. (1994). *Оборонні замки Західного Поділля XVI-XVII ст.* Кам'янець-Подільський, 96 с.

Слободянюк, П. & Хоптяр, Ю. (2004). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району*. Хмельницький: Поділля, 503 с.

Словник власних географічних назв Ярмолиниччини: словник топонімів. (2015). Ярмолинці: Ярмолинецька центральна районна бібліотека, 55 с.

Смодій, В. & Степанков, В. (2011). *Петро Дорошенко. Політичний портрет*. Київ: Темпора, 632 с.

Снігур, О. (2000). *Ярмолинці (короткі історичні нариси)*. Хмельницький: Поділля, 64 с.

Трембіцький, А. М. & Єсюнін, С. М. (Упоряд.). (2007). *Орловський Михайло Якимович (1807-1887): Вибрані праці*. Хмельницький-Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 276 с.

Хоптяр, Ю. (2007). *Родовід Хоптярів*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 147 с.

Przedzdecki, A. (1841). *Podolie, Wolyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasow* (vol. 2). Wilno, 157 s.

References:

Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii [The Archive of Southwestern Russia] (ch. 8, vol. 1). (1893). Kiyev: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta im.Sv.Vladimira, 500 s. [in Russian].

Bazhenov, L. & Vynokur, I. ta in. (1990). *Narysy istorii Podillia* [The essays on the history of Podillia]. Khmelnytskyi, 157 s. [in Ukrainian].

Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryznom ta ukrainskymy masamy* (1831-1863) [A Nobleman, a serf, and an auditor. The Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831-1863)]: per. z fr. movy. Kyiv, 456 s. [in Ukrainian].

Brokhauz, F. A. & Efron, I. A. (1894). *Entsyklopedicheskii slovar* [The encyclopedic dictionary] (vol. 22). Sankt-Peterburg, 576 s. [in Russian].

Vynokur, I. S. & Horishnyi, P. A. (1994). *Bakota. Stolystia давноруського Поньззія* [Bakota. The capital of ancient Ponzia]. Kamianets-Podilskyi: Tsentr Podillieznavstva, 362 s. [in Ukrainian].

Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Petlyak, S. I., Tymoshchuk, B. O. & Yakubovs'kyi, V. I. (1984). *Dovidnyk z arkeolohiyi Ukrainy. Khmel'nyts'ka, Chernivets'ka, Zakarpat-s'ka oblasti* [The Handbook of Archeology of Ukraine. Khmelnytsky, Chernivtsi, Zakarpattia regions]. Kyiv: Naukova dumka, 221 s. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. (1894). *Barske starostvo* [The Barske Eldership]. Kyiv: Promin', 255 s. [in Ukrainian].

Huldman, V. K. (1901). *Pamiatniki stariny v Podolii* [The monuments of antiquity in Podillia]. Kamenets-Podolskii: Tipografia Podolskogo gubernskogo pravleniia, 457 s. [in Russian].

Kozak, A. R. (2007). *Yarmolyntsi i my* [Yarmolyntsi and us]. Khmelnytsky: TOV «Polihrafist», 36 s. [in Ukrainian].

Mykhaylovs'kyi, V. (2012). *Elastychna spil'nota. Podil's'ka shlyakhta v druhiy polovyni XIV – 70-kh rokakh XVI st.* [The elastic community. The Podilsk gentry in the second half of the XIV – 70's of the XVI century]. Kyiv: Tempora, 450 s. [in Ukrainian].

Mykhaylovs'kyi, V. (2011). Podil's'ke voyevodstvo [The Podilsk Voivodeship]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* (vol. 8). Kyiv: Naukova dumka, 520 s. [in Ukrainian].

Polyaky na Khmel'nychchyni: pohlyad kriz' viky [Poles in the Khmelnytsky region: a look through the ages]: zb. nauk. pr. (1999). Khmel'nyts'kyi: Podillya, 500 s. [in Ukrainian].

Rybak, I. V. (2010). *Zinkiv vid naidavnishykh chasiv do sohodennia* [Zinkiv from ancient times to the present]. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn O.V., 160 s. [in Ukrainian].

Setinskiy, Ye. (red.). (2008). *Prikhody i tserkvi Podol'skoy yeparkhii* [Parishes and churches of the Podilsk diocese]. Belaya Tser'kov: Izd. O. Pshonkovskiy, 996 s. [in Russian].

Sitsynskiy, Y. Y. (1994). *Oboronni zamky Zahidnoho Podillia XVI-XVII st.* [The defensive castles of the Western Podillia of the 16th-17th centuries]. Kamianets-Podilskyi, 96 s. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. & Khoptiar, Y. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Yarmolynetskoho raionu* [Local self-government of the Khmelnytsky region: essays on the history of local communities of the Yarmolynets district]. Khmelnytskyi: Podillia, 503 s. [in Ukrainian].

Slovyk vlasnykh heohrafichnykh nazv Yarmolynchchyny: slovyk toponimiv [The dictionary of the geographical names of Yarmolynchchyna: the dictionary of toponyms]. (2015). Yarmolyntsi: Yarmolynetska tsentralna raionna biblioteka, 55 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko. Politychnyi portret* [Petro Doroshenko. A political portrait]. Kyiv: Tempora, 632 s. [in Ukrainian].

Snihur, O. (2000). *Yarmolyntsi (korotki istorichni narysy)* [Yarmolyntsi (short historical essays)]. Khmelnytskyi, 64 s. [in Ukrainian].

Trembits'kyi, A. M. & Yesyunin, S. M. (Comps.). (2007). *Orlovs'kyi Mykhaylo Yakymovych (1807-1887): Vybrani pratsi* [Orlovsky Mykhailo Yakymovych (1807-1887): Selected works]. Khmel'nyts'kyi-Kam"yanets'-Podil's'kyi: FOP Sysyn O.V., 276 s. [in Ukrainian].

Khoptiar, Y. (2007). *Rodovid Khoptiariv* [The Pedigree of Hoptyariv]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 147 s. [in Ukrainian].

Przedzicki, A. (1841). *Podolie, Wolyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasow* (vol. 2). Wilno, 157 s. [in Polish].

Отримано: 31.01.2022

ГАЗІН Володимир – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (hvv1969@ukr.net)

ORCID 000-0001-9456-623X

HAZIN Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (hvv1969@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Газін, В. (2021). Трагічний 1657 р.: Українська держава у вирі внутрішніх та зовнішніх викликів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 162–178.

ТРАГІЧНИЙ 1657 Р.: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА У ВИРІ ВНУТРІШНІХ ТА ЗОВНІШНІХ ВИКЛИКІВ

Анотація. *Мета дослідження* – спираючись на доробок попередників, наявну джерельну базу, проаналізувати ситуацію в Українській державі, що склалася на 1657 р. та була пов'язана із активізацією української політики Москви та Варшави. Її каталізатором стала смерть Богдана Хмельницького та розгортання внутрішньополітичного протистояння, яке врешті вилилося в громадянську війну 1657-1663 рр. **Методологія дослідження.** Представлене в даній статті дослідження здійснене, виходячи з принципів історизму, об'єктивності, всебічності та цілісності. Методи, які використовувалися автором (аналізу та синтезу, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) дали змогу виконати поставлені завдання та реалізувати мету дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому, що здійснено спробу проаналізувати події 1657 р. як часу формування системи протиріч внутрішнього й зовнішнього характеру, що врешті призвели до тривалого громадянського протистояння та посилення зовнішнього втручання і завершилися розколом Української держави на два гетьманства у 1663 р. **Висновки.** 1657 р. став для Української козацької держави роком випробувань та потрясінь. Фактично, в цей рік була започаткована тривала внутрішньополітична криза та зумовлено активізацію зовнішніх впливів на Україну з боку сусідніх Московії та Речі Посполитої. Одним з головних чинників різкого загострення ситуації в Україні та довкола став, по-перше, крах надій на реалізацію національно-визвольних завдань за допомогою військово-політичного союзу з Московією. Остання восени 1656 р. уклала сепаратний договір про перемир'я з Річчю Посполитою, знівелювавши цим саму мету українсько-московської угоди 1654 р. Стосовно ж останньої, то в Москві дедалі напелегливіше вимагали її ревізії в бік посилення позицій Москви в Україні. Другим, на нашу думку, чи не найважливішим, стала смерть Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, яка стала каталізатором низки негативних процесів всередині дер-

жави (загострення соціальних протиріч, боротьба за владу) та активізувала зовнішні впливи (насамперед, з боку Москви та Речі Посполитої). Ця втрата сильно позначила на стійкості української політичної еліти, її спроможності вирішувати наростаючі внутрішні та зовнішні проблеми. Чи не найбільшою проблемою стали саме відносини з Московією. Остання, користуючись зі смерті Б. Хмельницького розпочала шалений тиск на українську владу, вдаючись фактично до засобів «гібридної війни», який мав на меті створення умов, за яких в Чигирині змушені будуть йти на кардинальні поступки, які врешті призведуть до обмеження українського суверенітету та посилення позицій царського уряду. Власне такі дії Москви значною мірою спровокували громадянську війну в Україні. Водночас вони спонукали Український гетьманат до переорієнтації на порозуміння з Річчю Посполитою, наслідком якого стало започаткування переговорів, що вилилися в підписання в 1658 р. Гадяцької угоди.

Ключові слова: Україна, Річ Посполита, Московська держава, Б. Хмельницький, І. Виговський.

TRAGIC 1657: UKRAINIAN STATE IN THE MAELSTROM OF INTERNAL AND EXTERNAL CHALLENGES

Summary. Based on the work of predecessors, the available source base, **the purpose of the study** is to analyze the situation in the Ukrainian state, which developed in 1657 and was connected with the intensification of Ukrainian policy of Moscow and Warsaw, catalyzed by the death of Bohdan Khmelnytskyi and the unfolding of home political confrontation which resulted in the civil war of 1657–1663. **Research methodology.** The research presented in this article is carried out on the basis of the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity. The methods used by the author (analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) allowed to perform the tasks and realize the purpose of the study. **The scientific novelty** is that for an attempt was made to analyze the events of 1657 as a time of formation of a complex knot of internal and external contradictions, which eventually led to prolonged civil strife, intensified external intervention and ended in splitting the Ukrainian state into two hetmanates in 1663. **Conclusions.** 1657 was a year of trials and upheavals for the Ukrainian Cossack state. In fact, this year the Ukrainian Cossack state saw a protracted domestic political crisis and intensified external influences on Ukraine from neighboring Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth. One of the main factors in the sharp aggravation of the situation in and around Ukraine was, first, the collapse of hopes for the realization of national liberation tasks through a military-political alliance with Muscovy. The latter concluded a separate armistice agreement with the Polish-Lithuanian Commonwealth in the autumn of 1656, thus undermining the very purpose of the Ukrainian-Moscow agreement of 1654. As for the latter, Moscow increasingly demanded its revision to strengthen Moscow position in Ukraine. Secondly, in our opinion, most important was the death of the Great Ukrainian hetman Bohdan Khmelnytskyi, which catalyzed a number of negative processes within the state (exacerbation of social contradictions, struggle for power) and intensified external influences (primarily from Moscow and the Polish-Lithuanian Commonwealth). This loss greatly affected the resilience of the Ukrainian political elite, its ability to solve growing internal and external problems. Perhaps the biggest problem was relations with Moscow. The latter, taking advantage of B. Khmelnytskyi death, put insane pressure on the Ukrainian authorities, in fact resorting to the means of “hybrid war”, which aimed to create conditions under which Chyhyryn will be forced to make radical con-

cessions, which will eventually limit Ukrainian sovereignty and strengthening the position of the tsarist autocracy. Actually, such actions by Moscow largely provoked the civil war in Ukraine. At the same time, they encouraged the Ukrainian Hetmanate to reorient to an understanding with the Polish-Lithuanian Commonwealth, which resulted in the beginning of negotiations, which consequently resulted in the signing in 1658 of the Treaty of Hadiach.

Key words: *Ukrainian, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow, B. Khmelnytskyi, I. Vyhovskiy.*

Постановка проблеми. В історії Української національної революції 1648-1676 рр. були періоди, які сучасними українськими істориками визначаються як рубіжні, такі, що окреслили нові характерні риси та тенденції в розвитку боротьби українського народу за реалізацію національно-визвольних завдань та завершення процесу державотворення. Таким часом, зокрема, став 1657 р., який означив, на думку В. Смолія та В. Степанкова, перехід від другого до третього періоду революції, коли після етапу найбільшого розмаху національно-визвольної та соціальної боротьби, який супроводжувався визволенням з-під польського панування значної частини території України, становленням державних інституцій та оформленням національної державної ідеї (перший період), а також активних пошуків союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої, коли Кримське ханство демонструвало «власну гру» й не було зацікавлене в остаточній перемозі Війська Запорозького над поляками (другий період), відбулося різке загострення соціально-політичної боротьби, що вилилося в розгортання громадянської війни й призвело до розколу держави (Смолій, Степанков, 2009, с. 40). Водночас, слід зазначити, що ситуація в козацькій Україні визначалася не лише дією внутрішніх чинників (загострення соціально-економічних суперечностей), а й зовнішніми. Серед останніх, насамперед, було московсько-польське протистояння, в епіцентрі якого була Україна. Саме на 1657 р. припало його загострення, що позначилося посиленням тиску на Українську державу. Звичайно, без глибокого та всебічного аналізу ситуації в Україні та довкола неї, визначення змісту тогочасної московської, польської та кримської політики відносно України, позиції українського гетьманського уряду, не можливо відтворити цілісну картину подій 1657-1663 рр., які врешті завершилися трагічним розколом козацької України на два гетьманства.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дане дослідження ґрунтується переважно на джерелах, почерпнутих у фондах Архіву головного актів давніх (м. Варшава), а також на документах, опублікованих у різних збірниках. Варто відзначити, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії чимало робіт присвячено даній проблематиці. Зокрема, події 1657 р. всебічно висвітлювали у своїх дослідженнях В. Горобець, В. Смолій та В. Степанков (Смолій, Степанков, 2009), Т. Чухліб (Чухліб, 2003). Серед сучасних московських дослідників варто відзначити роботи Т. Таїрової-Яковлевої (Яковлева, 1998). У польській історіографії, звичайно – це роботи З. Вуйціка (Wójcik, 1966).

Мета статті – спираючись на доробок українських та зарубіжних істориків, наявну джерельну базу, проаналізувати ситуацію в Українській державі, що склалася на 1657 р. та була пов'язана з активізацією української політики Москви та Варшави. Її каталізатором стала смерть Богдана Хмельницького та розгортання внутрішньополітичного протистояння, яке врешті вилилося в громадянську війну 1657-1663 рр.

Виклад основного матеріалу. 6 серпня 1657 р. в Чигирині помер Богдан Хмельницький. Смерть гетьмана припала на складний період Української держави. В останні місяці його життя означилися серйозні проблеми як у внутрішньо-, так і в зовнішньополітичній сфері. Насамперед, окреслилися серйозні протиріччя з Московською державою, що прагнула (починаючи уже з 1655 р.) переглянути умови Переяславсько-Московської угоди в бік підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади гетьманського уряду. А підписання восени 1656 р. Віленської угоди з Річчю Посполитою фактично зруйнували надії гетьмана на те, що за допомогою союзу з Москвою вдасться вирішити головне завдання, що стояло перед Українською державою – визволити всі українські землі з-під влади Речі Посполитої. Також в самому українському суспільстві вже з весни 1657 р. окреслився і внутрішній конфлікт, пов'язаний з прагненням козацької старшини посилити свої владні та майнові позиції, що викликало невдоволення рядового козацтва й селян. Хвороба гетьмана призвела до розгортання боротьби за владу (Верстюк, Горобець, Толочко, 2004, с. 75).

Загалом, через значущість постаті Б. Хмельницького його смерть викликала корегування української політики низки країн, що тією, чи іншою мірою були причетні до своєрідного «вирішення українського питання». Насамперед, це стосувалося Речі Посполитої та Московії.

Б. Хмельницький завдяки слідуванню чіткій державотворчій програмі, авторитету в середовищі козацтва та сильній вдачі тривалий час успішно протистояв спробам Москви й Варшави нав'язати Україні свою політику. Інформація ж про його смерть відразу активізувала керівництво сусідніх держав. Відтак, розгорнулася боротьба за вплив на його наступників.

У Речі Посполитій, діючи через волинського каштеляна Станіслава-Казімежа Беневського (знавця козацьких настроїв), прагнули остаточно розірвати українсько-московський союз та повернути козацьку Україну. Для цього там були готові на значні поступки Чигирину. Йшлося навіть про можливість надання широкої автономії. З іншого боку, московське керівництво прагнуло змусити наступників Хмельницького до перегляду умов угоди 1654 р. у бік збільшення московської присутності в Україні та посилення контролю над її внутрішньою й зовнішньою політикою. Також там ставили завдання не допустити можливого зближення Чигирини й Варшави.

Загалом, від результатів цієї своєрідної «битви за Україну» й залежав результат московсько-польського протистояння за першість в ЦСЄ.

Досягнення поставленої мети у стосунках з Військом Запорозьким розглядалося в якості передумови для успішного продовження боротьби за регіональне домінування. При цьому, кожна зі сторін була зацікавлена, щоб гетьманський уряд опинився в складній ситуації, що змушувало б його до значних поступок заради збереження своєї влади.

Попри те, що в українсько-московській угоді 1654 р. жодним чином не йшлося стосовно якоїсь ролі царя в процесі виборів гетьмана, в Москві відразу поставили під сумнів легітимність наступників гетьмана Хмельницького. Фактично, таким чином, там прагнули узалежнити обрання нового керівника козацької України виключно від рішення царя, що створювало б передумови для здійснення тиску на гетьманський уряд. Зокрема, царський посол окольничий Фйодор Бутурлін, ще за життя Богдана Хмельницького, говорячи про перспективи обрання на гетьманство його сина Юрія, не зважаючи на постанову старшинської ради, у зверненні до царя, висловлював переконання, що «... по смерті гетьмана тому слову буде відміна, то все буде на волі твоєї, великого государя: кого ти, великий государ, накажеш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде» (Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссією (АЮЗР), 1879, с. 682)). Другим фактором, яким у Москві прагнули скористатися, було наростання протиріч соціального характеру між козацькою старшиною з одного боку, та рядовими козаками, селянами та міщанами – з іншого. Знову таки, ще за життя Великого гетьмана царське керівництво спрямовує зусилля для стимулювання антигетьманських та антистаршинських настроїв в Україні. Зокрема, царські посланці, які туди прибували, чи проїжджали через українські землі, мали проводити розмови з міщанами, козаками тощо, в яких повинні були звинувачувати у всіх бідах саме гетьмана й старшину та формувати думку, що порятунок – в запровадженні воеводського управління в містах (Горобець, 2001, с. 146; Шевченко, 2014, с. 154). Після смерті Б. Хмельницького така практика відчутно активізувалася. Третім чинником, який прагнули задіяти з метою тиску на гетьманський уряд, було стимулювання бунтівних (антигетьманських) настроїв січовиків. Останні виказували невдоволення зростанням ролі городского козацтва, особливо старшини. Січовики, які відіграли чи не основну роль на початковому етапі Української революції (саме на Запоріжжі Хмельницького було обрано гетьманом, а самі низовці склали кістяк повстанського війська в 1648 р.), з розбудовою Української держави січове товариство, на його думку, було відсторонене від влади. Відтак запорозькі прагнули повернення до старих козацьких звичаїв з козацькою вольницею, виборністю гетьманів та всієї старшини й рівністю. Москва, з одного боку, роздумувала внутрішні суперечності в Україні (при цьому «справедливі й добрі» царські воеводи протиставлялися «зажерливій та свавільній» козацькій старшині), фактично провокуючи громадянську війну, а з іншого – пропонувала гетьману свою допомогу (у вирішенні соціального конфлікту), ціною якої мали б бути відповідні поступки в питаннях щодо розміщення в українських містах

московських воєвод тощо. Цьому сприяло й те, що уже з 1654 р. в середовищі української козацької старшини встигла сформуватися промосковська «партія», лідери якої (полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий отаман Яків Барабаш) сподівалися за підтримки Москви заповучити посади та статки (Кривошея, 2008, с. 120).

У Варшаві звістку про смерть Хмельницького також сприйняли з надією. Там сподівалися, що за таких умов з'явиться можливість для вирішення «українського питання» саме на їх користь. При цьому слід відзначити, що якщо в Москві покладали надії на промосковськи налаштованих старшин, то в Польщі сподівалися на підтримку пропольської «партії» в середовищі старшини (до такої належали Іван Груша, Павло Тетеря, Іван Виговський (Кривошея, 2008, с. 120)). Особливо пов'язували надії з Виговським. Останній після смерті Хмельницького був найвпливовішою фігурою у Війську Запорозькому. Його завжди вважали у Варшаві найлояльнішим до Речі Посполитої представником української козацької старшини (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, f. 354, II. B. 20, p. 202–203).

З означених позицій у Москві й Варшаві активізували політику стосовно козацької України.

Уже 20 серпня 1657 р. в Москві до Посольського приказу були викликані українські послы на чолі з П. Тетерею, які на той час перебували в Москві. Їм повідомили про царське рішення направити в Україну московські війська під командуванням князів Г. Ромодановського та Трубецького (Грушевський, 1998, с. 18–19). На зауваження Тетері, що з огляду на спокійну ситуацію у Війську Запорозькому для цього немає жодних потреб, причину такого рішення пояснили тим, що після смерті гетьмана Хмельницького у Війську Запорозькому розпочалася міжусобиця і «...слід їх (козацтво – Авт.) запевнити у царській ласці» (Грушевський, 1998, с. 24–25). Українським послам все ж вдалося переконати московське керівництво відтермінувати відправку військ. Однак, невдовзі в Москві знову повернулися до цієї ідеї (АЮЗР, 1879, с. 781; Грушевський, 1998, с. 26–27). Тоді ж (20 серпня) до Чигирини було направлено стольника Василія Кікіна (АЮЗР, 1879, с. 781–782). При цьому, як і в першій половині 1657 р., тому було наказано під час подорожі, проїжджаючи українськими містами, секретним чином розмовляти з міськими мешканцями (бурмістрами, війтами, простими людьми), спонукаючи тих до думки, що «...добре б було, якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів та всяких розправних діл». Він також мав збирати інформацію щодо чисельності козацького війська, місця розташування обозу та присутності в ньому всіх полковників. Кікін також мав з'ясувати саме ставлення козацтва до перспективи появи в українських містах московських воєвод (АЮЗР, 1879, с. 789; Грушевський, 1998, с. 21). Фактично маємо завдання з цілеспрямованого формування антигетьманських настроїв та спекулювання проблемами соціального характеру для створення передумов зміцнення московських позицій в Україні (Горобець, 2001, с. 148). На думку польсько-

го історика Ф. Равіти-Гавронського, місія Кікіна фактично засвідчила перехід Москви від обережної й несміливої політики щодо козацької України, до рішучих дій (Rawita-Gawroński, 1907, p. 29).

Надалі поведінка Кікіна, його демонстративна зневага по відношенню до гетьманської влади мали б спонукати керівництво Війська Запорозького до поступливості. Так, прибувши до Чигирина, він в обхід Ю. Хмельницького та І. Виговського зустрівся з генеральними старшинами, в розмові з якими знову підняв питання необхідності введення до найбільших українських міст московських воевод зі стрільцями (АЮЗР, 1879, с. 790–793, 797–798; Rawita-Gawroński, 1907, p. 30–31). Після цього, зустрічаючись уже з Виговським, Кікін зосередився на темі українсько-польських стосунків. Зокрема, висловив стурбованість фактом перебування в Чигирині королівського посла С.-К. Беневського (АЮЗР, 1879, с. 795–796). У відповідь генеральний писар завірив його, що «...Військо Запорозьке добре обізнане зі всіма польськими хитрощами та залишається вірним царю» (АЮЗР, 1863, с. 5; Грушевський, 1998, с. 23; Rawita-Gawroński, 1907, p. 31).

Загалом посольство Васілія Кікіна засвідчило той факт, що в Москві, користуючись з ситуації, вдалися до грубого тиску, метою якого було створення умов для взяття українських міст під воеводський контроль та послаблення впливу гетьманського уряду. Звісно, що одним з важливих питань було недопущення будь-яких результативних контактів Чигирин з Польщею.

Своєю чергою, у Варшаві уважно стежили за розвитком московсько-українських відносин, розуміючи, що тиск з боку Москви, навпаки, підштовхне гетьманський уряд до порозуміння з Польщею. Остання в такому разі мала виступати в якості альтернативи Москві та сили, здатної вберегти Військо Запорозьке від царських зазіхань.

Смерть Б. Хмельницького спонукала польське керівництво до розробки декількох сценаріїв стосовно України. Перший – передбачав силовий шлях вирішення «українського питання». Коронний гетьман навіть розпочав збір польських військ у районі Кам'янця (АЮЗР, 1863, с. 1–2). Другий – робив акцент на дипломатію. У Варшаві розраховували на поглиблення українсько-московського конфлікту, що мало б штовхнути українське керівництво до пошуків підтримки з боку Речі Посполитої та до своєрідного дрейфу України в бік свого «природного володаря» – Польщі. Вважали, що чим важчим буде становище Чигирин, тим поступливішими стануть українці у переговорах з поляками (Памятники, 1852, с. 221–225).

Уже у вересні 1657 р. завершилася друга посольська місія Беневського. На думку В. Горобця, вона виявилася не вельми результативною (сам королівський посол доповідав про важкі переговори) (Горобець, 2001, с. 184). Однак, гадається, це було не зовсім так. Адже, якщо під час першої місії Беневського, яка відбулася ще за життя Б. Хмельницького, лише окреслилися певні позитивні тенденції, то вже в ході другої – було досягнуто окремих домовленостей. Зокрема, узгоджено час консультацій щодо мирного врегулювання. Для

цього на Волинь в район Межиріччя мав прибути переяславський полковник П. Тетеря для зустрічі з Беневським. Також було погоджено про встановлення перемир'я до Зелених свят (9 червня 1658 р.). Йшлося про збереження status quo на західному кордоні та гарантії безпеки територій на Волині, які перебували під контролем Війська Запорозького (Грушевський, 1998, с. 288; Перналь, 2013, с. 211; Kroll, 2008, р. 40; Rawita-Gawroński, 1907, р. 33–34).

Після від'їзду Беневського з Чигирина контакти між сторонами тривали й надалі. Так, уже в листопаді 1657 р. до Чигирина прибув королівський посланець київський скарбник Данило Воронич (АЮЗР, 1863, с. 67, 72), який передав Виговському листа від примаса А. Лещинського. Останній зазначав, що «...такому волелюбному народові як козаки легше жити з Польщею, ніж під деспотичною владою московського царя» (Грушевський, 1998, с. 289). Під час зустрічі з Виговським Воронич зазначив, що основним завданням уряду Речі Посполитої на даному етапі було збереження перемир'я, після чого планувалося скликати сейм, на який мали бути запрошені й послы Війська Запорозького. На ньому планувалося «...укласти вічну згоду, наділивши їх (козаків – Авт.) без обтяження Речі Посполитої добрими королівськими» (Грушевський, 1998, с. 289). Гадається, що вже на осінь 1657 р. у Варшаві було вироблено плани повернення козацької України у підданство короля. В якості можливого компромісу розглядалося забезпечення майнових інтересів козацтва (надання маєтностей за рахунок королівських земель).

У той же час, до Чигирина прибув новий московський посланець Артамон Матвеев, який представив проект нових договірних статей, що повною мірою відображали наміри московського керівництва піддати ревізії діючий московсько-український договір 1654 р. Йшлося про необхідність введення царських воевод зі стрільцями не лише до Чернігова, Ніжина, Переяслава, Білої Церкви, а й в інші українські міста. До того ж самі воеводи та московські залоги мали утримуватися з українських доходів: «...щоб у тих містах городи робили, та з волостей тих живність має йти на воевод та на їх військо». Також в Москві наполягали на необхідності виведення української козацької залоги з Бихова (Білорусь), куди натомість мала бути введена московська залога. Насамкінець, вимагалось підпорядкувати київського митрополита московському патріархові, «...щоб його там невдовзі до святішого патріарха послано на посвячення» (АЮЗР, 1863, с. 23–24; АЮЗР, 1873, с. 233; Грушевський, 1998, с. 29, 42–44).

Іван Виговський задля збереження стабільних стосунків з Московією (це було вкрай важливо в період внутрішньої нестабільності, яка спостерігалася після смерті Б. Хмельницького) змушений був уникати різких заяв та за допомогою дипломатичної риторики повсякчас заявляти про непохитне бажання дотримуватися положень московсько-української угоди 1654 р. Водночас, він поставив мету не допустити реалізації московських планів.

У цей момент, коли Московією була розгорнута шалена кампанія з дискредитації гетьманської влади та формування серед міщан, рядового козацт-

ва і навіть козацької старшини думки про необхідність розширення присутності московських воевод в українських містах, на користь Виговського зіграли дії миргородського полковника Григорія Лісницького, який належав до найбільш антимосковськи налаштованих козацьких старшин (Кривошея, 2008, с. 121). Ним серед козацтва була поширена інформація щодо планів Москви навіязати гетьманському урядові нову угоду, яка суттєво обмежувала суверенітет Української держави. Фактично, Лісницький передав зміст проекту угоди, який привіз до Виговського А. Матвеев у вересні 1657 р. Він акцентував увагу на планах Москви щодо зменшення козацького реєстру до 10 тис. (АЮЗР, 1892, с. 87–88).

Г. Лісницький наголошував, що всі, хто опиниться за межами реєстру, згідно московського проекту угоди, мають бути переведені до стану міщан, а ті, хто не захотять нести міщанського тягла і виявлять бажання продовжити службу, будуть зараховані до драгунських або солдатських полків. Застерігав, що Москва прагне запровадити в усіх українських містах жорстке воеводське правління та московські порядки, відновити податки, які були ще за польської влади, а також заборонити козакам варити напої на продаж. Стверджував, що українських мешканців насильно переселятимуть до Московії, а їх землі віддадуть московитам, як це, свого часу, було в Білорусі. Нарешті, як твердив миргородський полковник, московське керівництво виношувало плани підпорядкування української церкви московському патріархатові. Для цього мали прислати до України свого митрополита, а українських ієрархів перевести до Москви (АЮЗР, 1863, с. 33; Грушевський, 1998, с. 50).

Так званий «бунт Лісницького» в історіографії розглядають як спробу миргородського полковника таким чином втрутитися в боротьбу за гетьманську булаву, яка «йому снилася». Самі ж грамоти, на які він посилався, – як такі, що були сфальсифіковані (Яковлева, 1998, с. 240–241). Не заперечуючи можливість їх фальсифікації, гадаю, що загалом вони відображали суть політики Московії щодо козацької України, яка чітко окреслилася на другу половину 1657 р. На думку М. Грушевського, дії Лісницького були фактично контрагтацією українського уряду, яка була спровокована відповідною агітацією московської влади. При цьому, не лише представники старшини, а й широкі кола козацтва та міщан були стривоженими чутками, що цар хоче «ламати вільності військові» (Грушевський, 1998, с. 77).

Звичайно, в Москві категорично заперечували існування даного документу. Про це говорив, зокрема, путивльський воевода Н. Зюзін, і А. Бутурлін. На сфальсифікованості вказаних «пунктів» наголошувалося і в царській грамоті від 9 листопада 1657 р. (АЮЗР, 1873, с. 191; Яковлева, 1998, с. 244–245). Однак, важко заперечити й той факт, що інформація, поширювана Г. Лісницьким, повною мірою відображала зміст документів, що привіз до Чигирини у вересні 1657 р. А. Матвеев, та цілковито вписується в ту концептуальну лінію Москви стосовно козацької України, яка реалізовувалася, починаючи вже з 1655 р. та набула особливої виразності уже після смерті Хмельницького.

Власне «Бунт Лісницького», а також «пункти», які ще певний час будоражили українське суспільство, зіграли на користь Виговському та сприяли справі мобілізації українських патріотичних сил для протидії тиску з боку Москви. Відтак, це дає підстави говорити про ймовірність того, що саме Виговський був ініціатором цих подій. Зі свого боку, Т. Таїрова-Яковлева, проаналізувавши текст «пунктів», дійшла висновку про можливу причетність до їх появи Єжи (Юрія) Немирича (Яковлева, 1998, с. 247).

Безумовно, «пункти Лісницького» відіграли роль одного з чинників, які спонукали Виговського до активізації зусиль по створенню противаги Москві. Гадається, що тут, швидше можна говорити про продовження зовнішньополітичного курсу, який було сформульовано ще за життя Б. Хмельницького і який в сучасній українській історіографії класифікований як полівасалітетність (Чухліб, 2003, с. 52). Ще у вересні 1657 р. було відновлене активне листування з Кримом (АЮЗР, 1873, с. 180–181). Також в цей час знаходить продовження й раднотський курс Богдана Хмельницького, коли через трансільванського посла Шебеша було передано декларацію із заповненнями Ракочі в готовності Війська Запорозького надати допомогу тому в разі, якщо б «...котрийсь неприятель – як Порта, татари чи інші схотіли би напасти на Трансильванію» (Грушевський, 1998, с. 10). А в жовтні 1657 р. під час Корсунської ради був укладений договір зі Швецією. Остання визнавала Військо Запорозьке в якості суверенної та незалежної держави, до складу якої мали увійти всі етнічні українські землі (аж до кордонів Пруссії), включаючи Берестейське та Новгородське воєводства, які на той час були в складі Великого князівства Литовського (Акты, собранные в библиотекахъ и архивахъ Російской имперіи археографическою экспедиціею Императорской академіи наукъ, 1836, с. 332–337; Універсали українських гетьманів, 2004, с. 32; Грушевський, 1998, с. 65–66).

Зовнішньополітична активність Чигирин не могла не викликати занепокоєння з боку московського керівництва. Як наслідок, князю Г. Ромодановському було наказано виступити з 5-тис. військом в Україну. Розмістившись в Переяславі, воно мало нагадувати про межі компетенції для гетьманського уряду, а у випадку необхідності – оперативно діяти (Грушевський, 1998, с. 73). Водночас, на початку листопада 1657 р. цар направляє, згадувану вище, грамоту із заповненнями в непорушності угоди 1654 р. При цьому наголошувалося щодо збереження 60-тисячного козацького реєстру та заперечувалися всі розмови «бунтівників», що метою прибуття царських воевод в українські міста є обмеження вольності Війська Запорозького. Війська ж Трубецького та Ромодановського направлялися до України виключно з метою захисту українського народу від ймовірного вторгнення поляків і татар, в умовах, коли в самому Війську Запорозькому «хитання та старшинам непослух» (АЮЗР, 1873, с. 190).

У Москві очікували сприятливого моменту для нового наступу на український суверенітет, який склався на осінь 1657 р. і був пов'язаний з нарощу-

танням у козацькій Україні проблем внутрішнього характеру. Прорахунки уряду І. Виговського в соціальній сфері (намагання задовольнити майнові й політичні інтереси старшини викликало невдоволення в середовищі незалежного козацтва, селян і міщан) спричинили наростання суперечностей у державі (Смолій, Степанков, 2009, с. 306–307; Степанков, 1994, с. 93).

На цьому фоні відбулося загострення у відносинах між гетьманським урядом та Запоріжжям. Слід відзначити, що ще до Корсунської ради Виговський проінформував січовиків про смерть Б. Хмельницького та результати Чигиринської ради, де було обрано гетьманом Юрія Хмельницького, а його, Виговського, призначено гетьманським радником. У відповідь кошовий Павло Гомін надіслав листа, в якому від імені всього Низового Запорізького війська спочатку висловив жаль з приводу смерті Великого українського гетьмана, а далі в гострій формі дорікав Виговському, що вибори наступника Хмельницького відбулися на вузькій раді генеральної старшини без участі Січі. Гомін наголошував, що «...небіжчик Хмельницький не в Чигирині, але в Коші нашому січовому, не перед городовими козаками, але перед нами, військом Запорозьким, був обраний» (Смолій, Степанков, 2009, с. 308).

Третя лінія протистояння окреслилася на осінь 1657 р. в середовищі самої козацької старшини. Усунення І. Виговським від влади Юрія Хмельницького створило прецедент, яким прагнули скористатися й інші представники козацької старшини, що вважали себе гідними гетьманської булави. Саме таким виступив полтавський полковник Мартин Пушкар (Rawita-Gawroński, 1907, р. 18, 24). Уже, в останні місяці 1657 р. гетьманський уряд І. Виговського зіштовхнувся з появою опозиції, на чолі якої стали М. Пушкар та запорізький кошовий Я. Барабаш. Протистояння опозиції й гетьманського уряду невдовзі переросло в трагічну для України громадянську війну, яка суттєво ослабила гетьманську владу й створила передумови для активізації втручання в справи України з боку сусідніх держав, насамперед – Московії.

Інтереси запорізької опозиції й московського уряду ситуативно співпали. При цьому опоненти Виговського зайняли очевидну деструктивну позицію. Прикладом цього став факт, коли за наказом Барабаша були перехоплені посланці гетьмана з листами до кримського хана, а сама таємна кореспонденція, що викривала задуми Виговського заручитися підтримкою Криму, була відправлена до Москви. При цьому кошовий радив цареві, «...щоб не мав козаків за винятком Запорожжя, а волость обернув у підданство, щоб наказав схопити Виговського, а його (Барабашенка) призначив гетьманом». Лише завдяки тому, що І. Виговському вдалося перехопити запорізьких посланців, ці листи не потрапили до царських воявод. Водночас сам гетьман отримав переконливі докази бунту, очолюваного січовим керівництвом (Джерела з історії Національно-визвольної війни, 2015, с. 154).

Уже 1 грудня 1657 р. з Січі до Москви відправилось посольство на чолі з Михайлом Івановим. Його завданням було переконати царський уряд в антимосковських діях гетьмана Виговського. Доказом мали слугувати догово-

ри з Трансільванією, Швецією, Кримом, які, згідно твердження запорожців, були укладені лише «...для зради проти вашої царської величності». Посли прагнули довести незаконність обрання Виговського гетьманом й засвідчити своє бажання вірно служити царю (АЮЗР, 1873, с. 184–185). Прибувши до Москви, запорожці, наголошуючи на зрадницьких діях гетьмана, зазначали, що «...за минулих польських королів, вони військом Запорозьким без королівського відому послів з інших держав не приймали. Також і сьогодні, як вони учинилися під царської величності високою рукою, їм би послів та посланців також без указу царської величності приймати і відпускати... не годиться» (АЮЗР, 1873, с. 186–190).

Загалом, поглиблення соціальної нестабільності у козацькій Україні цілком влаштовувало Москву. Там, не бажаючи доводити ситуацію у Війську Запорозькому до вибуху, вели подвійну гру, метою якої було максимальне послаблення гетьманської влади та недопущення реалізації там програми державного будівництва (Яковлева, 1998, с. 257). Відтак, у розмові із запорозькими послами царські дяки почали активно продукувати думку стосовно необхідності введення в українські міста царських воевод. Переконували, що від цього не було б жодної школи, а лише захист: «не було б їм (мешканцям міст – Авт.) жодних кривд від полковників» (АЮЗР, 1873, с. 188; Грушевський, 1998, с. 112).

Уже через три дні подібних «консультацій» запорозькими послами були подані письмові пункти, у яких містилися звинувачення на адресу гетьмана Виговського й старшини. Зазначалося, що Виговський «литвин» і його обрання гетьманом суперечить давнім традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали саме із Запоріжжя. Також звинувачення стосувалися зовнішньої політики гетьмана, який, згідно вказаних пунктів, «без відома і без указу його царської величності з кримським ханом та з іншими королі та князі... І писав від себе до Криму таємні листи». У посланні містилося (так бажане для Москви) прохання надіслати в Україну царських воевод, що мали збирати до царської казни всі податки. Також вимагалось, щоб після переобрання І. Виговського того було негайно ув'язнено й відіслано до Москви (АЮЗР, 1873, с. 191–194). На думку М. Грушевського, ці пункти стали результатом «дуже тісного співробітництва запорозької демократії та московської бюрократії... його (московського уряду – Авт.) завдання було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості тиску на неї, можливості змусити старшину, з постулятами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви» (Грушевський, 1998, с. 113–117).

Серед головних московських постулатів, продиктованих січовикам, і представлених в якості вимог Січі, були наступні: гетьмани мають обиратися лише під контролем царського делегата й не можуть інакше усуватися, як з відома царя; при виборі гетьмана мають піддаватися ревізії попередні постанови й «конституція Малої Росії»; особи, яких було помічено в невірності, мали бути заарештовані й вивезені до Москви, а звідти – заслані за волею

царя (Грушевський, 1998, с. 113–117). Таким чином, запорозькі посланці, приїхавши зі скаргами на І. Виговського, отримали (і надалі подали царю) чітку програму обмеження суверенітету України. При цьому справа подавалася таким чином, що ці усі вимоги виходять саме з боку Запоріжжя, яке представляє волю всього українського народу.

За результатами вказаних переговорів, було надіслано грамоту кошовому Я. Барабашу, якою засвідчувалося визнання Москвою Коша як одного із суб'єктів українсько-московських відносин (Горобець, 2001, с. 187). Це, безумовно, спрямовувалося безпосередньо проти І. Виговського.

Відтак, зайнявши позицію арбітра у конфлікті між гетьманом та опозицією, цар прагнув поставити обидві сторони в залежність від себе й таким чином досягти бажаного посилення московського впливу в Україні (Флоря, 2010, с. 351–352). З одного боку, в Москві підтримували антигетьманську опозицію, а з іншого – намагалися, користуючись з політичної кризи в Україні, змусити самого гетьмана до поступливості. Так, 9 грудня 1657 р. до Чигирина було направлено окольничого боярина Богдана Хітрово. Офіційно його метою було обговорення необхідності скликання ради в Переяславі та вирішення всіх гострих питань внутрішнього життя козацької України (АЮЗР, 1873, с. 194). Також він повідомив, що для захисту українських міст від ворогів цар «велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших... бути своїм воєводам і ратним людям». Хітрово також вимагав, щоб козаки покинули Бихів та Чауси й відійшли до українських міст. Окрім того з Виговським було обговорено проблему розвитку московсько-польських стосунків. Ознайомивши того з планами походу проти Польщі (через звільнення Варшави з організацією обрання царя на польський престол), передав тому царський наказ готувати військо до участі в ньому (АЮЗР, 1873, с. 94–96; Грушевський, 1998, с. 121–122).

Висновки. Отже, 1657 р. став для Української козацької держави роком випробувань та потрясінь. Фактично, в цей рік була започаткована тривала внутрішньополітична криза та зумовлено активізацію зовнішніх впливів на Україну з боку сусідніх Московії та Речі Посполитої.

Одним з головних чинників різкого загострення ситуації в Україні та довкола став, по-перше, крах надій на реалізацію національно-визвольних завдань за допомогою військово-політичного союзу з Московією. Остання восени 1656 р. уклала сепаратний договір про перемир'я з Річчю Посполитою, знівелювавши цим саму мету українсько-московської угоди 1654 р. Стосовно ж останньої, то в Москві дедалі наполегливіше вимагали її ревізії в бік посилення позицій Москви в Україні. Другим, на нашу думку, чи не найважливішим, стала смерть Великого українського гетьмана Богдана Хмельницького, яка стала каталізатором низки негативних процесів всередині держави (загострення соціальних протиріч, боротьба за владу) та активізувала зовнішні впливи (насамперед, з боку Москви та Речі Посполитої). Ця втрата сильно

позначилася на стійкості української політичної еліти, її спроможності вирішувати наростаючі внутрішні та зовнішні проблеми.

Чи не найбільшою проблемою стали саме відносини з Московією. Остання, користуючись зі смерті Б. Хмельницького розпочала шалений тиск на українську владу, вдаючись фактично до засобів «гібридної війни», який мав на меті створення умов, за яких в Чигирині змушені будуть йти на кардинальні поступки, які врешті призведуть до обмеження українського суверенітету та посилення позицій царського уряду. Власне такі дії Москви значною мірою спровокували громадянську війну в Україні. Водночас, вони спонукали Український гетьманат до переорієнтації на порозуміння з Річчю Посполитою, наслідком якого стало започаткування переговорів, що вилилися в підписання в 1658 р. Гадяцької угоди.

Список використаних джерел і літератури:

Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. (1863). (4). Санкт-Петербургъ: Тип. П. А. Кулиша, 276 с.

Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. (1873). (7). Санкт-Петербургъ: Тип. В. В. Працц, 398 с.

Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. (1879). (11). Санкт-Петербургъ: Тип. М. Этингера, 820 с.

Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. (1892). (15). Санкт-Петербургъ: Тип. А. Катанскаго и К°, 462 с.

Акты, собранные въ библиотекахъ и архивахъ Россійской имперіи археографическою экспедиціею Императорской академіи наукъ. (1836). (4). Санкт-Петербургъ: Тип. II Отдѣленія Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 500 с.

Бутич, І., Ринсевич, В. & Тесленко І. (Упорядн.). (2004). Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). *Універсали українських гетьманів*. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. Київ-Львів: НТШ, 1086 с.

Верстюк, В. Ф., Горобець, В. М. & Толочко, О. П. (2004). Українські проекти в Російській імперії. *Україна і Росія в історичній ретроспективі* (в 3-х т., т. 1). Київ: Наук. думка, 510 с.

Горобець, В. (2001). *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665*. Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 533 с.

Грушевський, М. С. (1998) *Історія України-Руси.* (в 11 т., 12 кн., т. 10). Київ: Наукова думка. 408 с.

Кривошея, В. В. (2008). *Козацька еліта Гетьманщини*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 452 с.

Мицик, Ю. (Упорядн.). (2015). *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* (Т. 4: 1655–1658 рр.). Київ: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 540 с.

Памятники, изданные Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, вышочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-ГубернаторѢ. (1852). (3). Киевъ: Университетская тип. 438 с.

Перналь, А. (2013). *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр.* Київ: Видавничий дім КМ Академія. 400 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 447 с.

Степанков, В. С. (1994). Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.). *Середньовічна Україна*: зб. наук. пр., (1). Київ: Наукова думка, 88–108.

Флоря, Б. Н. (2010). *Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.)*. Москва: «Индрик», 656 с.

Чухліб, Т. (2003). *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.* Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 518 с.

Шевченко, Ф. П. (2014). Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия. *Історичні студії*: збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). (41–318). Київ: Ін-т іст. Укр. НАНУ.

Яковлева, Т. (1998). *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни*. Київ: Основи, 447 с.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 452 s.

Rawita-Gawroński, F. R. (1907). *Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy hadziackiej*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 93 s.

Wójcik, Z. (1966). Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku / [studia pod red. Zbigniewa Wójcika]*. Warszawa : PWN. 257–368.

References:

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye arkheograficheskoyu komissieyu [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeographic commission]. (1863). (4). Sankt-Peterburg: Tip. P. A. Kulisha, 276 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye arkheograficheskoyu komissieyu [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeographic commission]. (1873). (7). Sankt-Peterburg: Tip. V. V. Pratts, 398 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye arkheograficheskoyu komissieyu [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeographic commission]. (1879). (11). Sankt-Peterburg: Tip. M. Etingera, 820 s. [in Russian].

Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye arkheograficheskoyu komissieyu [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the archaeographic commission]. (1892). (15). Sankt-Peterburg: Tip. A. Katanskogo i K^o, 462 s. [in Russian].

Akty, sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiyskoy imperii arkheograficheskoyu ekspeditsieyu Imperatorskoy akademii nauk [Acts collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeographic expedition of the Imperial Academy of Sciences]. (1836). (4). Sankt-Peterburg: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ye. I. V. Kantselyarii, 500 s. [in Russian].

Butych, I., Rynsevych, V. & Teslenko I. (Comps.). (2004). *Universaly ukrayins'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samoylovycha (1657–1687)* [Universals of

Ukrainian Hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovich (1657–1687)]. *Universaly ukrayins'kykh het'maniv*. Materialy do ukrayins'koho dyplomatiariyu. Seriya 1. Kyiv-Lviv: NTSh. 1086 s. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. F., Horobets, V. M. & Tolochko, O. P. (2004). Ukrainski proekty v Rosiiskii imperii [Ukrainian projects in the Russian Empire]. *Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi* (Vol. 1). Kyiv: Nauk. dumka, 510 s. [in Ukrainian].

Horobets, V. (2001). *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stosunky z Moskvou ta Varshavoiu, 1654–1665* [The elite of Cossack Ukraine in search of political legitimacy: relations with Moscow and Warsaw, 1654–1665]. Kyiv: In-t ist. Ukr. NANU, 533 s. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M. S. (1998) *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia] (Vol. 10). Kyiv: Naukova dumka, 408 s. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny* [Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NANU Ukrainy, 452 s. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (Comps.). (2015). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrayinskoho narodu 1648–1658 rr.* [Sources on the history of the National Liberation War of the Ukrainian people 1648–1658] (Vol. 4: 1655–1658). Kyiv: In-t ukrayinskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, 540 s. [in Ukrainian].

Pamyatniki, izdannyie Vremennoyu Komissieyu dlya razbora drevnih aktov, vysochayshe uchrezhdennoyu pri Kievskom, Podolskom i Volyinskom General-Gubernatore. [Monuments issued by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts, the highest established under the Kiev, Podolsk and Volyn Governor-General] (1852). (3). Kiev: Universitetskaya tip. 438 s. [in Russian].

Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukraina: dyplomatychni vidnosyny 1648-1659 rr.* [The Commonwealth of Two Nations and Ukraine: Diplomatic Relations of 1648-1659] Kyiv: Vydavnychiy dim KM Akademiia, 400 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Stepankov, V. (2009). *Ukrayinska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.)* [Ukrainian national revolution of the XVII century. (1648-1676)]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 447 s. [in Ukrainian].

Stepanov, V. S. (1994). Hetmanstvo Ivana Vyhovskoho: sotsialno-politychna borotba i problema derzhavnogo budivnytstva (serpen 1657 – veresen 1659 r.) [Hetmanship of Ivan Vyhovsky: socio-political struggle and the problem of state building (August 1657 – September 1659)]. *Serednovichna Ukraina: zb. nauk. pr.*, (1). Kyiv: Naukova dumka, 88–108. [in Ukrainian].

Florya, B. N. (2010). *Russkoe gosudarstvo i ego zapadnye sosedii (1655–1661 gg.)* [The Russian state and its western neighbors (1655-1661)]. Moskva: Indrik, 656 s. [in Russian].

Chukhlib, T. (2003). *Hetmany i monarkhy. Ukrayinska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648-1714 rr.* [Hetmans and monarchs. Ukrainian state in international relations in 1648-1714] Kyiv: In-t ist. Ukr. NANU, 518 s. [in Ukrainian].

Shevchenko, F. P. (2014). Russkie voevody na Ukraine: Ocherki vzaimootnosheni Ukrainy i Moskovskogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVII stoletiya [Russian Voivods in Ukraine: Essays on Relations between Ukraine and the Moscow State in the Second Half of the 17th Century]. *Istorychni studii: zbirka vybranykh prats i materialiv* (Do 100-richchia vid dnia narodzhennia). (41-318). Kyiv: In-t ist. Ukr. NANU. [in Russian].

Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kyh rokiv XVII stolittia: Prychyny i pochatok Ruiny* [Hetmanate in the second half of the 50s of the XVII century: Causes and beginning of the Ruin]. Kyiv: Osnovy, 447 s. [in Ukrainian].

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [The Central Archives of Historical Records in Warsaw]. [in Polish].

Kroll, P. (2008). *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 452 s. [in Polish].

Rawita-Gawroński, F. R. (1907). *Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej*. Kraków: G. Gebethner i Spółka, 93 s. [in Polish].

Wójcik, Z. (1966). Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku. *Polska służba dyplomatyczna XVI–XVIII wieku* / [studia pod red. Zbigniewa Wójcika]. Warszawa: PWN. 257–368. [in Polish].

Отримано: 10.03.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.178–190

УДК 94(477.85)(=411.16)«189/192»

ПІДДУБНИЙ Ігор – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. М. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, індекс 58012, Україна (i.piddubnii@chnu.edu.ua)

ORCID 0000-0002-9453-5481
Researcher ID S-6834-2016

PIDDUBNYI Ihor – Doctor of Historical Science, Associate Professor, Associate Professor of the Universal history department, Chernivtsi National University named after Yurii Fedkovich, 2 M. Kotsiubinski Street, Chernivtsi, index 58012, Ukraine (i.piddubnii@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Піддубний, І. (2022). Місце та роль Бенно Штраухера у житті єврейської громади Чернівців та Буковини кінця XIX – першої чверті XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 178–190.

МІСЦЕ ТА РОЛЬ БЕННО ШТРАУХЕРА У ЖИТТІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ЧЕРНІВЦІВ ТА БУКОВИНИ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX ст.

Анотація. Мета дослідження – на основі наявної джерельної бази та наукового доробку дослідників простежити діяльність Бенно Штраухера як очільника єврейської громади м. Чернівці в період перебування міста та Буковини у складі Австро-Угорської імперії та королівства Румунії. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності у викладі матеріа-

лу. Для вирішення основних завдань нами використано методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії простежено діяльність Бенно Штраухера як представника єврейської громади Чернівців. Він сприяв розвитку містобудування у Чернівцях, наданню місту сучасного вигляду та забезпечення виконання культових потреб єврейської громадою. Був членом Крайового сейму Буковини, а також обирався до парламенту, де став членом єврейського парламентського клубу, співпрацюючи з іншими депутатами від Буковини при вирішенні регіональних питань у парламенті Румунії підтримував рішення спрямовані на забезпечення освітніх та релігійних прав євреїв Буковини. **Висновки.** Активна позиція доктора Бенно Штраухера дала змогу йому посісти у єврейській громаді м. Чернівців поважне місце. Перебування на чолі громади та входження до складу законодавчого зібрання герцогства, а пізніше і країни, дало змогу не лише створити умови для облаштування міста новими інституціями і об'єктами, але й забезпечити єврейській меншині в Австро-Угорщині здобуття прав у сфері культури. Продовження діяльності в якості члена румунського парламенту дало Бенно Штраухеру змогу піднімати питання забезпечення освітніх, культурних та релігійних прав євреїв Буковини, а відтак і євреїв усієї Румунії.

Ключові слова: Буковина, Бенно Штраухер, єврейська релігійна громада, Єврейська Національна Рада.

THE PLACE AND ROLE OF BENNO STRAUCHER IN THE LIFE OF THE JEWISH COMMUNITY OF CHERNIVTSI AND BUKOVINA END OF XIX — FIRST QUARTER OF XX CENTURY

Abstract. The aim. The aim of the research is to trace the activities of Benno Straucher as the leader of the Jewish community of Chernivtsi during the stay of the city and Bukovina in the Austro-Hungarian Empire and the Kingdom of Romania. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematic presentation of the material. To solve the main tasks we used methods of analysis and synthesis, problem-chronological, historical-comparative. **The scientific novelty** is that to analyze for the first time in Ukrainian historiography the activity of Benno Straucher as a representative of the Jewish community of Chernivtsi. As such, he contributed to the development of urban planning in Chernivtsi, giving the city a modern look and ensuring the fulfilment of religious needs by the Jewish community. He was a member of the Regional Diet of Bukovina, and was also elected to parliament, where he became a member of the Jewish Parliamentary Club, collaborating with other deputies from Bukovina in solving regional problems. In the Romanian Parliament, he supported decisions aimed at ensuring the educational and religious rights of the Jews of Bukovina. **Conclusions.** Dr. Benno Straucher's active position made it possible for him to occupy a prominent place in the Jewish community of Chernivtsi. Being at the head of the community and joining the Legislative Assembly of the Duchy and later the country allowed not only to create conditions for the city with new institutions and facilities, but also to ensure the Jewish minority in Austria-Hungary to acquire cultural rights. Continuing to serve as a member of the Romanian Parliament B. Straucher has raised the issue of ensuring the educational, cultural and religious rights of the Jews of Bukovina, and thus of Jews throughout Romania.

Key words: Bukovina, Benno Straucher, Jewish Religious Community, Jewish National Council.

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. у герцогстві Буковини вироблялися принципи і засади співіснування національних громад, організованих за різними принципами. Так, єврейське населення утворювало територіальні громади засновані на релігійних засадах. Поступово вони, завдяки діяльності їх представників, здобували представництво в інституціях держави. Таким чином, створювалася можливість впливати на економічні сторони життя не лише єврейської громади, але й громади населеного пункту. Так, розвитку міста присвятив свою діяльність один з очільників єврейської громади м. Чернівці др. Бенно Штраухер. Він став символом єврейської громади на тривалий час (з останньої чверті XIX – по першу третину XX ст.) та зробив відповідний внесок як у розбудову міста, так і у захист прав єврейської меншини як в Австро-Угорській імперії, так і в королівстві Румунії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною базою для написання роботи стали опубліковані джерела. Так, документи з фондів Державного архіву Чернівецької області, які дозволяють простежити діяльність Б. Штраухера в австрійський період історії Буковини містяться у збірці, виданій у 2007 р. (Добржанський, Кушнір, Никирса, 2007). Історія життя єврейської громади під час краху Австро-Угорської імперії подана у документах, опублікованих чернівецькими дослідниками О. Добржанським та В. Стариком (Добржанський & Старик, 2009). Проаналізувати діяльність Б. Штраухера в якості депутата румунського парламенту у 1920-х рр. дозволяють витяги з «Monitorul Oficial», які вміщено в збірці документів з історії діяльності євреїв, депутатів та сенаторів Парламенту Румунії у 1919-1940 рр. (Parlamentari evrei, 1998).

Однією з перших публікацій, яка демонструвала роль та місце Б. Штраухера в громадському і політичному житті Чернівців, стала замітка Ізіу Іроніха, що подана у його виданні, присвяченому Чернівцям. У ній Б. Штраухер позиціонується як один з представників єврейської громади міста (Gronich, 1925, p. 159/21–161/23). Діяльність Б. Штраухера в австрійський період проаналізував Г. Штернберг (Штернберг, 2019). Певну інформацію про діяльність парламентських представників з Буковини можна отримати і з виданої за редакцією О. Хаванової колективної праці російських істориків (Хаванова, 2018).

Мета статті. На основі наявної джерельної бази та наукового доробку дослідників простежити діяльність Бенно Штраухера як очільника єврейської громади м. Чернівці в період перебування Буковини у складі Австро-Угорської імперії та королівства Румунії.

Виклад основного матеріалу. Бенно Штраухер народився 11 серпня 1850 р. в с. Рогізна (нині – мікрорайон у Садгірському районі Чернівців, до 1965 р. – окремий населений пункт). Звідти родина згодом перебралася до Чернівців. Навчався у гімназії та Чернівецькому й Віденському університетах. У 1878 р. захистив дисертацію з права, після чого працював конципістом та був практикуючим адвокатом. За висловом І. Іроніха з Б. Штраухером

була тісно пов'язана історія міста Чернівці, зокрема, з його іменем асоціювалася значна частина міських інституцій кінця XIX – початку XX ст. (Gronich, p. 159/21). На початку 1880-х рр. його обрали до ради Чернівецької єврейської релігійної громади, а згодом він став членом її правління. Штраухер докладав значних зусиль та використовував свої знання на користь міста та єврейської громади. Через це у 1884 р. його обрали до міської ради (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 420).

З ініціативи Штраухера з центра міста прибрали військові будівлі та військові плаці і звільнили місце для цивільних інституцій. Зокрема, було споруджено Палац юстиції, приміщення дирекції фінансів, нові міський театр і залізничний вокзал (Gronich, p. 160/22). З діяльності політика пов'язували впорядкування вулиць, розвиток міських шкіл, а також реорганізацію міської ради й адміністрації міста (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 420). Врешті його діяльність дала підставу надати йому 7 травня 1909 р. звання почесного громадянина міста (Никирса, с. 450).

Цікаво, що до кінця XIX ст. Б. Штраухер не був членом міської громади. Лише 17 березня 1893 р. він звернувся до міського магістрату з проханням прийняти у громаду зі сплатою встановленої такси (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 205). 30 грудня 1894 р. Б. Штраухер став віце-президентом виконавчого комітету благодійного товариства «Machse Luewjon», а також ввійшов до складу благодійного комітету цієї організації (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 208–209).

У 1904 р. став головою єврейської релігійної громади (Gronich, p. 161/23). Виконуючи свої повноваження, здійснив ряд змін, провів реформи, які схвально сприйняла значна частина єврейських мешканців міста. Завдяки Б. Штраухеру єврейська громада міста отримала в своє користування Єврейський національний дім, єврейську лікарню, притулки для літніх людей і дітей-сиріт. Щодо останніх, то діяч також піклувався про збори пожертв на їхні користь, здійснював нагляд за вихованням сиріт, їх професійною підготовкою. 2 грудня 1913 р. Б. Штраухер взяв участь у відкритті дитячого будинку, заснованого товариством «Бнай Брит» (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 305, 378).

За сприяння очільника єврейської громади перебудовувалися ритуальні омивальні, впорядкувалося єврейське кладовище, споруджувалися нові синагоги. У березні 1907 р. він звернувся до громадян з проханням інформувати органи місцевої релігійної громади про випадки смерті її членів, для того щоби вжити заходів до організації поховального ритуалу. У вересні 1908 р. Штраухер розпорядився про нанесення написів «старою єврейською мовою» (івритом) на надгробках з метою повернення єврейсько-релігійного характеру кладовищу на Горечі (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 244, 272, 379).

У 1900-1914 рр. представляв євреїв в Буковинському крайовому сеймі, де добивався проведення демократичних реформ. Так, у 1903 р. він виступав за зміну виборчої системи, де мало діяти пряме і таємне виборче право. Пропонував представництво у складі 54 осіб (послів) (Добржанський,

Кушнір, Никирса, с. 213). У 1903 р. Б. Штраухер погодився взяти участь у створенні міжнаціональної фракції прогресивних сил, відомої як «Вільнодумний союз», який мав на меті добитися виборчої реформи сейму. У 1904-1910 рр. Б. Штраухер входив до складу Буковинського крайового комітету. У 1905-1906 рр. був членом австрійської делегації, яка брала участь у вирішенні ряду питань зовнішньої політики Австро-Угорщини (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 282–283; Штернберг, с. 47).

У 1897-1914 рр. – депутат Державної ради Австро-Угорщини. Головним досягненням політика стало його позиціонування в якості представника всього єврейського народу, незважаючи на панування в середовищі євреїв Буковини німецького лібералізму (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 32). 13 березня 1906 р. він виступав на засіданні палати депутатів з приводу виборчої реформи, наголосивши, що Буковина обділена мандатами. Аргументуючи свою позицію, наводив приклади обсягу прямих податків, отриманих з краю та міста, та вказував на право мати 5 мандатів. Наголошував на праві євреїв на захист своїх інтересів у парламенті, як національної меншини, а також на забезпеченні пропорційного представництва народів країни (євреї могли мати 6-7 мандатів). Він аргументував це тим, що на Буковині євреї сплачували близько половини всіх прямих податків та до третини – непрямих. Промовець визнав, що для євреїв Буковини надали лише два мандати в палаті депутатів та наголошував на проавстрійкості єврейського руху (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 229–233). З цією позицією Б. Штраухера було пов'язано створення 9 лютого 1907 р. єврейського національного товариства, з якого виросла Єврейська національна партія Буковини. Щоправда, боротьба за два мандати для єврейських представників завершилася здобуттям лише одного. Другий мандат виборів соціал-демократ І. Грігоровіч. Під час проведення 27 липня 1907 р. єврейським політичним товариством відкритих зборів мав місце конфлікт між прихильниками редактора і співвидавця «*Vukowiner Nachrichten*» А. Валльштайна та Б. Штраухера. В умовах грубої сварки між сторонами була виголошена секретарем Єврейського політичного товариства Л. Балтінестером резолюція про підтримку єврейською громадою дій цього товариства та критику дій Б. Штраухера «за згубний вплив на суспільне життя» (ймовірно це було відповіддю на спроби Б. Штраухера оголосити себе поза партіями і виступати з національно-єврейської позиції) (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 33, 250–251). Дискусії між цими діячами мали місце і в наступні роки. Так, 21 листопада 1908 р. у приміщенні Буковинської спілки лікарів відбулися збори Єврейського політичного товариства, де А. Валльштайн критикував діяльність ради міської громади, яка у першу чергу звертала увагу на національні проблеми, а не на економічні. Керівників звинувачував у допущенні дефіциту та 50-відсотковому оподаткуванні та висловлював невдоволення деспотизмом Б. Штраухера, його політикою, що привела до «нестерпного й небезпечного стану ворожнечі між євреями та християнами» (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 270–271).

Попри цю критику у грудні 1909 р. Б. Штраухер спільно з іншими керівниками Чернівецької єврейської релігійної громади мав зустріч із міністром торгівлі Вайскірхнером, який перебував у Чернівцях та запевнив міністра у вірності євреїв Чернівців та Буковини цісарю. Міністр та Б. Штраухер погодилися в тому, що економічні проблеми, які слід долати, існують з обох сторін (Добржанський, Кушнір, Никирса. с. 280).

У січні 1910 р. в газеті «Die Volkswehr», яка видавалася Б. Штраухером як орган Єврейської національної партії Буковини, позитивно оцінювали примирення 1904 року (того року для захисту політичних, культурних та економічних інтересів трудящих прошарків Буковини було створено організацію «Freisinniger Verband», відоме також і як «Tovarăşia Țărănească». – Авт.). На сторінках цього видання Б. Штраухера називали «народним трибуном та ідолом євреїв Буковини». У статті висловлювався жаль з приводу відсутності миру та злагоди між народами краю, йшлося про допомогу українцям з боку євреїв у здобутті ними політичної позиції. Зазначалося про необхідність пояснення українським селянам того, що євреї для них є друзями. Таку місію покладали на румунського та українського громадсько-політичного діяча М. Василька. У цій же публікації зверталася увага на неможливість гальмування національного розвитку українців (велася мова про відкриття української гімназії в Вижиці). М. Василька бачили гарантом дружби між євреями та українцями та підтримання союзу між ними (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 289–292).

У лютому 1910 р. на зборах у Єврейському національному домі висловлювалася думка про незадоволення більшістю євреїв партійним керівництвом Б. Штраухера, хоча і мало місце визнання його заслуг перед громадою. Також критикували і партійну газету. Сам Штраухер у виступі звернув увагу на загальну політичну ситуацію в краї. Низка інших виступаючих висловлювали невдоволення тим, що євреї у Крайовому сеймі були представлені лише одним депутатом. Деякі учасники зібрання підтримали Б. Штраухера. Останній намагався виправдати свою позицію в партійному керівництві, звинуватив в інтриганстві опозицію. Тоді ж окремі з промовців, посилаючись на послаблення політичних зв'язків з українцями, виступали за утримання від будь-яких союзницьких відносин. Збори висловили довіру Штраухеру, а партійне керівництво визнали таким, що виконало свій обов'язок. Фактичне рішення означало визнання Б. Штраухера і далі лідером євреїв та необхідності об'їхати всю Буковину з метою проведення партійних зборів на місцях (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 293–294).

Того ж 1910 року, попри критику дій Б. Штраухера, у м. Ватра-Дорней відбулося вшанування керівника громади в день його народження. Сам іменник закликав присутніх підтримати «національно-сіоністську ідею» та об'єднатися навколо неї. Говорив і про мету діяльності, що полягала в забезпеченні євреям прав, гарантованих Основним законом держави. Під час вечірки, яка мала місце 10 серпня 1910 р., йшлося і про права євреїв Румунії,

і про позицію Б. Штраухера щодо переслідувань євреїв в Російській імперії (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 323–325) У 1908 р. Б. Штраухера вчергове обрали депутатом від Буковини до Державної ради (Хаванова, с. 285). Впродовж 1908–1911 рр. працював спільно з єврейськими депутатами від Галичини у Єврейському клубі (Parlamentari evrei, 1998, р. 413). У парламенті виступав від імені всього єврейського народу, не прив'язуючись до жодної з політичних партій (Штернберг, с. 45–46). Він був проти наклепу на євреїв під час розгляду в суді справи Гільснера, засуджував погроми, як акти антисемітизму в Російській імперії. Став на позицію неприйняття і ворожості до ідей сіонізму, одночасно при потребі, заграючи з народними масами, яким демонстрував свою прихильність до народної партії. Серед інших посад, які займав Б. Штраухер було членство у Крайовій шкільній раді, депутатство в міській раді, посада юриста в м. Чернівці, участь в керівництві акціонерним броварним товариством, посада директора «Буковинської ощадної каси». У своїй діяльності опирався на єврейську релігійну громаду, охоплюючи своєю увагою всі сфери життя євреїв міста. У 1911 р. відбулися вибори до Буковинського сойму, депутатами якого стали Й. Блюм, Я. Фішер, Б. Штраухер, С. Вайсельбергер, Н. Вендер, Л. Кельнер, І. Кац, С. Рудіх, створивши єврейський політичний клуб (Штернберг, с. 47).

Певна частина громадських діячів завдячувала своєю кар'єрою Б. Штраухеру і була лояльною щодо нього в період судової справи проти А. Валльштайна. В австрійський період одна з вулиць міста носила ім'я політика. Однак, у 1910 р. після створення Л. Кельнером Народної ради євреїв на Буковині все ж не зумів запобігти поділу євреїв на два табори в міській раді та Крайовому сеймі (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 34). Ця ситуація зберіглася до початку Першої світової війни. Дії професора Л. Кельнера асоціювалися в політичному житті з «новим рухом», який протиставлявся Єврейській національній партії. Остання мала своїм завданням займатися національним і політичним вихованням всіх прошарків єврейського населення, сприяти культурному розвитку єврейського народу, економічній та соціальній підтримці євреїв, порозумінню та мирному співіснуванню зі всіма націями на Буковині. Діяльність Л. Кельнера критикували, зокрема і за підтримку єврейських фінансистів, які надавали кошти російському уряду, та за монополізацію спадщини Т. Герцля (Штернберг, с. 50–51). Прихильники Штраухера вважали, що нова організація загрожує своїми діями становищу єврейського населення краю. Критики зазнали М. Ебнер, Менчель, М. і Х. Кінсбруннери (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 336–340). 28 лютого 1911 р. у повіті Заставна Кельнер скликав збори, учасниками яких були 500 представників від різних соціальних верств. У виступі Л. Кельнера мало місце непряме звинувачення Штраухера у наділенні диктаторськими повноваженнями та використанні їх у власних корисливих цілях, що стало причиною економічного занепаду єврейського населення. Обговорювалося питання розколу в єврейському середовищі, що стало наслідком керівництва

Б. Штраухера і висловили думку про необхідність завершення його каденції (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 343–345). 1 липня 1911 р. в Єврейському національному домі відбулися збори прихильників Єврейської національної партії, де Штраухер проаналізував події 19 червня 1911 р., пов'язані із розстрілом виборців, що відбулися в м. Дрогобич під час виборів депутата Палати шляхти. Він закликав присутніх висловити протест проти форми виборчої політики, яку практикували в Галичині. В резолюції мали місце заклики про недопущення зловживань у містах Буковини (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 346–347).

На початку Першої світової війни Б. Штраухер евакуювався з міста, як і більшість керівників єврейської релігійної громади. У Відні 15 листопада 1915 р. Штраухер був серед тих, хто вігав звільнених буковинських заручників С. Вайсельбергера, Дузинкевича, М. Спицула, Ф. Менчеля (Штернберг, с. 76; Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 385).

10 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулися установчі збори Єврейської національної ради, до складу якої ввійшли 5 депутатів Крайового сейму і 51 представник єврейських партій. В ЄНР були представлені Єврейська крайова партія, Крайова організація сіоністів, Єврейська крайова соціал-демократична організація, Єврейська соціалістична робітничка партія Поале-Ціон, Агудат Ішуб Ерец-Ісроель. Президентами обрали Б. Штраухера та Я. Пістінера, віце-президентами – М. Ебнера, Л. Штайнметца, секретарями – М. Касвана, М. Кремера, М. Рознера, М. Шмельцера. Також створили виконавчий комітет та постійні комісії. Було прийнято рішення про створення місцевих комітетів, які здійснюватимуть керівництво місцевими представництвами ЄНР, збиратимуть національний податок, вноситимуть пропозиції з відродження єврейської економіки тощо. Тоді ж прийняли рішення, що всі релігійні громади підпорядковуватимуться ЄНР, а самі релігійні громади слід реорганізувати у національні, оскільки вони були низовими органами національного самоуправління євреїв краю. Встановлення національного податку ставало основою для доказу належності до єврейської нації (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 395–396).

Офіційне звернення ЄНР до єврейського населення Буковини визначало вимоги євреїв цього краю в межах реорганізовуваної Австро-Угорської імперії і першим принципом ставало використання принципу вільного самовизначення нації. Створення єврейської конституанти мало бути проведене на основі загального, рівного, таємного та прямого виборчого права за принципом пропорційного представництва. Конституанти належало виробити конституцію та організацію управління єврейської нації і врегулювати стосунки з конфедерацією, що мала утворитися, та титульними націями. Національне самоуправління мало охоплювати сферу національно-економічних відносин. При цьому керівництво єврейської громади мало забезпечити рівноправність, пропорційне представництво у публічних установах, свободи пересування, реального рівноправ'я для євреїв в усіх країнах, права вільного в'їзду

до Палестини та заснування єврейських поселень у Палестині. Висуваючи такі вимоги, ЄНР зверталася до титульних націй з проханням жити у мирі та дружбі (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 398–399).

Єврейському населенню Буковини довелося пережити і ряд погромів, організованих місцевим населенням. Так, одним із найбільш нещастя виявилася доля єврейської громади с. Дорна Кандрень, де 68 єврейських родин були пограбовані та вигнані з жител селянами у ніч на 6 листопада 1918 р. Організатором погрому називали одного з найбагатших селян Г. Одокяну. Оскільки вигнанці розташувалися у м. Ватра-Дорней, то кандренці підбурили частину міщан пограбувати і вигнати євреїв з міста. Цьому не міг зарадити і терміново створений бюргервер. Окрім Дорна Кандрень антисемітські виступи мали місце також і у Пояна Стамป์, Пілугень, Теодорешть, що змусило депутацію Єврейської національної ради звернутися до Н. Флондора з проханням про допомогу (Добржанський, Старик, с. 295, 296). На Буковині склалася ситуація, за якої євреї змушені були втікати до міст внаслідок подібних дій місцевого населення. Кимполунг, Сучава та Вижниця виявилися переповненими втікачами, для яких Єврейська національна рада просила в крайового уряду допомоги продовольством (Добржанський, Старик, с. 306).

Напевне саме така ситуація змусила Штраухера, як представника Єврейської національної ради, звертатися до президента США В. Вільсона з проханням вжити заходів «для остаточної, повної, політичної, громадянської і національної емансипації румунських євреїв». Причиною такого прохання були систематичні насильницькі напади на євреїв (Добржанський, Старик, с. 322–323). У румунському середовищі не звертали особливої уваги на виступи євреїв, оскільки не вважали їх корінними жителями і сподівалися на можливий їх виїзд у Палестину (Добржанський, Старик, с. 338–339). Євреїв звинувачували у підтримці українців в їх намірах приєднати Буковину до Галичини з метою створення єдиної Української держави у листопаді 1918 р. Також єврейській меншині закидали, що вона фінансово підтримувала українських військовиків. Саме тому газета «Голос Буковини» у червні 1919 р. натякала на різницю в інтересах селян Буковини та євреїв і неможливість їх політичної співпраці (Добржанський, Старик, с. 418).

Уже після вступу на Буковину румунських військ у Робітничому домі було проведено велике зібрання (за участю 3 тис. осіб), організоване соціал-демократами. З доповіддю виступив Я. Пістінер, який наголосив на складності моменту, конфліктах між сусідніми народами та вказав на необхідність нейтральної позиції євреїв. Зазначено ним, що ЄНР була створена з метою дотримання прав національних меншин, прав на вільний національний розвиток. Короткий період перебування при владі українців продемонстрував їх наміри дотримання прав національних меншин, тоді як румуни, що їх змінили «у своїх прокламаціях закликали інші нації скоритися». Як представник Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини Я. Пістінер відзначив, що це є позицією румунських бояр і зауважив, що зараз не час

нехтувати правами національних меншин. Він закликав євреїв, членів партії, бути і соціал-демократами, і євреями у відстоюванні своїх прав. Однак ці збори не отримали логічного завершення, оскільки були перервані поліцією (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 401–402).

Вичікувальна позиція лідерів ЄНР стосовно румунської влади мала змінитися напередодні проведення Генерального конгресу Буковини. Відповідаючи на запрошення Я. Флондора до участі у конгресі, ЄНР зазначила, що вона стоїть на платформі В. Вільсона про право народів на самовизначення і, що національні вимоги мають бути задоволені таким чином, щоб не виникали протистояння і розбрат. Хоча Єврейська національна рада і вбачала в об'єднанні всіх румунських земель втілення принципу самовизначення румунського народу, однак через відсутність гарантій рівноправності євреїв у майбутньому «змушена вимагати, щоб євреям Румунії була забезпечена політична і громадянська рівність та надані широкі, законодавчим чином закріплені беззаперечні права національної меншини». Саме через ці обставини та бажання дотриматися нейтралітету у розв'язанні територіального питання ЄНР відмовилася від участі у Генеральному конгресі Буковини. Врешті, 25 грудня 1919 р. Єврейська національна рада була розпущена (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 403–404; Штернберг, с. 89).

Б. Штраухер головував у Товаристві культури «Ізраель». У 1920–1922 рр. від Єврейської партії був депутатом парламенту. У 1922–1926 та 1927–1928 рр. представляв у парламенті Націонал-ліберальну партію (*Parlamentari evrei*, 1998, р. 413). 30 липня 1920 р. від свого імені та імені депутатів з Бессарабії Шора і Лернера зробив заяву стосовно відсутності прав у румунських євреїв. Виступ стосувався ухваленого 28 травня 1919 р. декрету-закону стосовно громадянства євреїв та нагадував про зміну міжнародної ситуації й існування у країні близько 1 млн. євреїв, які виступали за свої права як національна меншина. У ньому містилася заява про бажання євреїв бути відданими громадянами Румунії та працювати на процвітання і збагачення країни. З цієї причини виступав за надання громадянства всьому єврейському населенню за принципом «Рівні внески – рівні права». Штраухер звертав увагу на необхідність вирішення парламентом таких питань: 1) легалізація всіх декретозаконів, включно з ратифікацією мирного договору і сприятливе вирішення єврейського питання; 2) регулювання державних фінансів з вирішенням питання валюти, позики, збитків, завданих війною; 3) реформування адміністрації і вирішення аграрного питання. Задля цього необхідно було, на його думку, створити коаліційний уряд (*Parlamentari evrei*, 1998, р. 2–9). Від імені євреїв-депутатів парламенту Штраухер виступав і з приводу, влаштованого в парламенті М. Голдштайном вибуху. Відомий як анархіст М. Голдштайн мав намір ліквідувати «верхівку буржуазії» та здійснив раніше невдалі спроби замаху на короля Фердинанда I, міністра К. Арджетоюну. 8 грудня 1920 р. встановлена ним бомба в залі засідань Сенату призвела до загибелі міністра юстиції Д. Іречану та ще двох осіб, поранення міністра К. Коанди (*Scurtu*,

р. 101). Б. Штраухер засудив дії М. Голдштайна і відмежував євреїв від подібних методів діяльності. Цю ж позицію підтримав і юрист Г. Шьоффер. У синагозі Бухаресту відслужили поминання за Д. Раду та Д. Гречану, які стали жертвами вибуху (Parlamentari evrei, p. 10–12).

У січні 1922 р. у парламенті виступав на захист інтересів євреїв у Основному законі країни. Надання прав і свобод євреям вважав можливим у контексті розвитку Великої Румунії, намагаючись підтвердити політичні права євреїв у період створення нової конституції країни. Також просив про виправлення урядових помилок, зроблених на Буковині у мовному та шкільному питаннях. Інший буковинський депутат Д. Мармелюк виступив із заявою про необхідність надання меншинам можливості для культурного розвитку (Parlamentari evrei, p. 12–13). У контексті обговорення конституції Румунії депутат А. Штерн 10 квітня 1922 р. у промові піднімав питання щодо рівності в правах євреїв та внесення до нової конституції ст. 7 з Паризького договору (Parlamentari evrei, p. 14–15).

Крім питань про громадянство та прав національних меншин мали місце виступи депутатів і щодо законів, що мали економічний характер. Так, Б. Штраухер піднімав питання про винайм житла та укладення угод стосовно цього. Позиція депутата стосувалася захисту прав наймачів і норми існуючого закону, на його думку, могли викликати невдоволення. Він пропонував надати допомогу дрібним наймачам для їх підтримки. Інший депутат, соціал-демократ Я. Пістінер під час обговорення проекту закону про родовища зайняв позицію проти перетворення країни у колонію для іноземців чи деспотію лібералів. Він вважав за можливе отримувати прибуток і з іноземного капіталу. Його позиція полягала у залученні іноземного капіталу до країни і не лише у розмірі 40%, але й у значно більших розмірах (Parlamentari evrei, p. 54–56).

7 грудня 1925 р. Н. Лернер піднімав питання становища єврейських шкіл у Бессарабії. Розкривши історію появи шкіл з гебрайською мовою викладання, він згадав про ініціативу Директорату освіти Бессарабії стосовно відкриття єврейських педагогічних курсів, оскільки не вистачало кадрів для діючих шкіл. Водночас, ще з 1922 р. розпочалося закриття єврейських шкіл та ліцеїв у Бессарабії і їх румунізація. Задля цього було використано привід, що нібито вони користувалися російською мовою. Н. Лернер заперечив цей факт і висловив сподівання, що не відбудеться подальшого руйнування єврейської школи. Слідом за Н. Лернером піднімав питання релігійної освіти і Б. Штраухер. 8 грудня депутат А. Штерн взяв участь в обговоренні проекту закону про приватну освіту. Він говорив про надання ширших прав релігійним громадам, про роль школи і вчителя у формуванні майбутніх громадян. Для вирішення цих питань необхідно було відкрити педагогічні школи (вчительські семінарії), де мали належним чином готувати вчителів. Водночас, міністр освіти К. Анджелеску, зазначив, що початкові школи вчителями забезпечені: щорічно 101 педагогічна школа випускала 3,5-4 тис. учителів.

А. Штерн заперечив ці дані і наголошував, що за 7-8 років у Румунії не стане жодного вчителя для початкових шкіл національних меншин. К. Анджелеску запевняв, що в країні забезпечується підготовка вчителів для угорських і німецьких шкіл Ардялу. У відповіді А. Штерн доводив, що ситуація в Буковині, Бессарабії та Ардялі з євреями є інакшою, ніж у *Parlamentari evrei*, р. 76–81). 9 та 11 грудня 1925 р. Б. Штраухер піднімав питання про приватну освіту, одне з яких стосувалося підготовки вчителів-євреїв, а інше – необхідності вивчення гебрайської мови (*Parlamentari evrei*, р. 81–92).

Доволі жваво обговорювався проєкт закону про культу. Шеф-рабин І. Неміровер відзначав, що нових провінціях існує багато священників, які виступають за дотримання релігійних звичаїв та що існує багато нюансів в юдейській релігії. Проєкт міністра Лапедату визнавав корисним для існуючих потреб як легальну базу діючих в Румунії культів. Принаймні після прийняття закону міністерство культів мало в піврічний термін встановити норми діяльності для кожного культу (*Parlamentari evrei*, р. 151–154, 154–158). 26 березня 1928 р. з приводу закону про культу висловився сенатор Г. Карп, згадавши, зокрема, що на зібранні архидієцезії Буковини лише І. Ністор, Ђорча, Арвіреску, висловилися проти освячення антисемітських прапорів зі свастикою (*Parlamentari evrei*, р. 159–166). 5 квітня 1928 р. питання діяльності культів також було предметом виступу Б. Штраухера, який свою промову розпочав з констатації важливості організації культів для внутрішньої консолідації Румунії. Власне і саму релігію подавав як організуючу основу життя, яку слід було вкладати у дитину. Він нагадав свої пропозиції трирічної давнини, які полягали у легальному створенні єврейських громад у Великій Румунії; відкриття єврейської теологічної школи в університетах Бухаресту чи Чернівців; заснування 7 єврейських шкіл для підготовки вчителів юдейської релігії у Бухаресті, Чернівцях, Кишиневі, Клужі, Галаці, Тімішоарі, Марамуреші (*Parlamentari evrei*, р. 166–171).

Залишок свого життя др. Б. Штраухер провів у санаторії «*Heret*» спершу під наглядом невропатолога д-ра Рамлера, а пізніше перебував на вул. Александра Доброго, 8 під наглядом М. Вальтера (Штернберг, 2019, с. 94). Помер 5 листопада 1940 р. та похований у Чернівцях в родинному склепі (Добржанський, Кушнір, Никирса, с. 420).

Висновки. Активна позиція доктора Бенно Штраухера дала змогу йому посісти у єврейській громаді м. Чернівців чільне місце. Перебування на чолі громади та входження до складу законодавчого зібрання герцогства, а пізніше і країни, дало змогу не лише створити умови для облаштування міста новими інституціями і об'єктами, але й забезпечити єврейській меншині в Австро-Угорщині здобуття прав у сфері культури. Продовження діяльності в якості члена румунського парламенту дало Бенно Штраухеру змогу піднімати питання забезпечення освітніх, культурних та релігійних прав євреїв Буковини, а відтак і євреїв всієї Румунії.

Список використаних джерел і літератури:

Добржанський, О. & Старик, В. (2009). *Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.): док. і матер.* Чернівці: Чернів. обл. друк., 512 с.

Добржанський, О. В., Кушнір, М. П. & Никирса, М. Д. (Упоряд.). (2007). *Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.:* зб. док. та матер. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 464 с.

Никирса, М. (2008). *Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ.* Чернівці: Золоті литаври, 452 с.

Хаванова, О. В. (відп. ред.). (2018). *Политические партии и общественные движения в монархии Габсбургов, 1848-1914 гг.: очерки.* Москва: Индрик, 408 с.

Штернберг, Г. (2019). *Історія чернівецьких євреїв:* пер. з нім. Марка Кулика. Чернівці: Книги XXI, 136 с.

Gronich, I. (1925). *Un album al Cernăuțului. Album von Czernowitz.* Cernăuți, 307 p. *Parlamentari evrei: în forul legislativ al României (1919-1940).* (1998). Documente (extrase). București: Editura Hasefer, 496 p.

Scurtu, I. (2011). *Istoria românilor în timpul celor patru regi: (1866-1947). Vol. 2: Ferdinand I.* București: Editura Enciclopedică, 216 p.

References:

Dobrzhansky O. & Saryk, V. (2009). *Zmahannya za ukrainsku derzhavnisti na Bukovyni (1914-1921 rr.)* [Struggle for Ukrainian statehood in Bukovina (1914-1921)]: dok. i mater. Chernivtsi: Cherniv. obl. druk., 512 s. [in Ukrainian].

Dobrzhansky, O. V., Kushnir, M. P. & Nykyrsa, M. D. (Comps.). (2007). *Evreyske nase-lennya ta rozvytok evreyskoho natsionalnoho ruhu na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XX st.* [Jewish population and the development of the Jewish national movement in Bukovina in the last quarter of the XVIII – early XX centuries]: zb. dok. ta mater. Chernivtsi: TOV «Vydavnytstvo «Nashi knyhy», 464 s. [in Ukrainian].

Khavanova, O. V. (Ed.). (2018). *Politicheskie partii i obshchestvennye dvijeniya v monarhii Habsburgov. 1848–1914 gg.: ocherki* [Political parties and social movements in the Habsburg Monarchy, 1848-1914. Essays.]. Moskva: Indrik, 2018. 408 s. [in Russian].

Nikirsa, M. (2008). *Чернівці. Документальні нариси з історії вулиць і площ.* [Chernivtsi. Documentary essays from history of streets and squares]. Чернівці: Золоті литаври, 452 с. [in Ukrainian].

Shternberg, H. (2019). *Istoriya chernivetskyh evreiv* [History of Chernivtsi Jews]: per. z nim. M. Kulyk. Chernivtsi: Knyhy XXI, 136 s. [in Ukrainian].

Gronich, I. (1925). *Un album al Cernăuțului. Album von Czernowitz.* Cernăuți, 307 p. [in Romanian].

Parlamentari evrei: în forul legislativ al României (1919-1940). (1998). Documente (extrase). București: Editura Hasefer, 496 p. [in Romanian].

Scurtu, I. (2011). *Istoria românilor în timpul celor patru regi: (1866-1947). Vol. 2: Ferdinand I.* București: Editura Enciclopedică, 216 p. [in Romanian].

Отримано: 18.02.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.191–209

УДК 94(477.43/44)(1-2/-4)«1917»

АДАМСЬКИЙ Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, вул. Прокурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, індекс 27013, Україна (v.adam@ukr.net)

ORCID 0000-0001-6770-1184

Researcher ID AAF-6193-2020

ADAMSKYI Viktor – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Department of Social Disciplines Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, 139 Proskuriv Underground Street, Khmelnytskyi, index 27013, Ukraine (v.adam@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Адамський, В. (2022). Подільський губернський комісар у революційну добу (березень-листопад 1917 року): виникнення та становлення інституту влади. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 191–209.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ КОМІСАР У РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ (БЕРЕЗЕНЬ—ЛИСТОПАД 1917 РОКУ): ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ВЛАДИ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити становлення інституту комісара у прифронтовій Подільській губернії в період, коли він підпорядковувався структурам Тимчасового уряду. При цьому ми не розглядатимемо усіх аспектів цієї проблематики, а спробуємо зосередитися лише на тих питаннях, які безпосередньо або опосередковано впливали на призначення комісарів та затвердження його заступників. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та об'єктивності, що дозволило розкрити предмет дослідження у просторі та часі. Автор послуговувався також проблемно-хронологічним, структурним та аналітико-синтетичним методами. **Наукова новизна.** Вперше в історіографії зроблено спробу на системному рівні проаналізувати регіональну специфіку становлення та розвитку інституту Подільського губернського комісара впродовж березня-листопада 1917 р. **Висновки.** Лютнева революція 1917 р. у Росії зумовила докорінні зміни в системі організації місцевого управління. На зміну губернаторам був запроваджений інститут губернських та повітових комісарів. Досвід Поділля засвідчує, що передача влади відбулася без значних ексцесів, у відповідності до тих настанов, які надсилались на місце Тимчасовим урядом. Однак становлення регіональної виконавчої структури відбувалося у непростих умовах. Спочатку ініціативою володіли представники губернського земства, яким вдалося на надзвичайному зібранні гласних, поповненого демократичними елементами, добитися підтримки їхнього представника П. Александрова. Губернський комісар не відзначився згортанням демократичних процесів у губернії, забезпечивши відкриті процедури щодо організації першого засідання Подільської ради громадських орга-

нізацій. Непорозуміння між українцями на цьому етапі розвитку революційного руху не дозволило поставити свого представника на чолі виконавчої вертикалі в регіоні. Зробивши певні висновки, на другому засіданні Ради українська група спромоглася добитися обрання М. Стаховського. Однак через зволікання останнього та непокваліфікованість Тимчасового уряду він вступив на посаду губернського комісара лише 10 вересня 1917 р. Після більшовицького перевороту у Петрограді М. Стаховський подав у відставку, залишивши виконувати обов'язки у дуже непростий період Г. Степуру. В листопаді 1917 р. місцева виконавча влада перейшла у цілковите підпорядкування Генерального секретаріату внутрішніх справ.

Ключові слова: комісар, Подільська губернія, революція, державна влада, регіон, громадські організації.

THE PODILSK PROVINCIAL COMMISSIONER IN THE REVOLUTIONARY ERA (MARCH-NOVEMBER 1917): THE EMERGENCE AND FORMATION OF THE INSTITUTION OF POWER

Abstract. *The purpose of the study* is to examine the formation of the institution of the commissioner in the frontline Podilsk province during the period when he was subordinated to the structures of the Provisional Government. However, we will not consider all aspects of this issue but will try to focus only on those issues that directly or indirectly affected the appointment of commissioners and the approval of his deputies. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity, which allowed to reveal the subject of research in space and time. The author has also used the problem-chronological, structural, and analytical-synthetic methods. **The scientific novelty.** For the first time in historiography, at the system level, an attempt has been made to analyze the regional specifics of the formation and development of the Podilsk Provincial Commissioner during March-November 1917. **Conclusions.** The February Revolution of 1917 in Russia led to radical changes in the system of local government. The institute of provincial and county commissioners was introduced to replace the governors. The experience of Podillia shows that the transfer of power took place without significant excesses following the instructions sent to the places by the Provisional Government. However, the formation of the regional executive structure took place in difficult conditions. Originally, the initiative was owned by representatives of the provincial zemstvo, who managed to gain the support of their representative P. Aleksandrov at an extraordinary *glasny* meeting, filled with democratic elements. The provincial commissioner did not mention the curtailment of democratic processes in the province, providing open procedures for organizing the first meeting of the Podilsk Council of Public Organizations. Misunderstandings between Ukrainians at this stage of the revolutionary movement did not allow them to put their representative at the head of the executive vertical in the region. Having made certain conclusions, at the second meeting of the Council the Ukrainian group managed to achieve the election of M. Stakhovsky. However, due to the latter's delays and the slowness of the Provisional Government, he took office as provincial commissioner only on September 10, 1917. After the Bolshevik coup in Petrohrad, M. Stakhovsky resigned, leaving H. Stepura to serve during a very difficult period. In November 1917, the local executive power came under the full control of the General Secretariat of the Interior.

Key words: commissioner, Podilsk province, revolution, state power, region, public organizations.

Постановка проблеми. Інститут губернських комісарів був одним із центральних в системі органів державної влади на регіональному рівні після падіння самодержавства в Росії у лютому 1917 р. Відтак він мав би стати предметом ґрунтовного аналізу, аби зрозуміти логіку трансформації владних структур за нових суспільно-політичних обставин. Однак мусимо визнати, що й до сьогодні ми не маємо достатньої кількості наукових розробок, в яких би системно та комплексно розглядалися різні аспекти діяльності губернських комісарів, зокрема, які фактори впливали на створення цього інституту, яка при цьому проявлялася регіональна специфіка, які корективи вносилися під дією громадських чинників, і власне чому в результаті він виявився не достатньо ефективним у плані реалізації державної стратегії. Щодо Подільського регіону, то немає раціонального пояснення навіть з найпринциповішого питання: як могло статися так, що член Союзу російських націоналістів П. Александров, який посів у березні 1917 р. посаду Подільського губернського комісара, зумів протриматися на ній практично до початку осені того року?

Аналіз джерел та останні дослідження. Слід визнати, що історіографія питання щодо розгляду різних процесів революційних подій 1917 року містить чималий доробок дослідницьких практик. Однак становлення інституту губернської адміністрації до останнього часу практично не стало предметом спеціальної уваги. Значною мірою це пояснюється тим фактом, що радянська історична наука здебільшого зосереджувалася на аналізі діяльності більшовицької партії на етапах підготовки «Жовтневого повстання» та студіюванні інститутів рад робітничих, солдатських та селянських депутатів (Тарнопольський, Федулкін, 1927; Кострыба, 1957; Зеленюк, 1966). Відтак більшість праць цієї доби характеризується науково-популярною та пропагандистською спрямованістю.

Не надавали вагомого значення регіональним органам центральної виконавчої влади, хоча й з інших підстав, українські політичні та громадські діячі, які залишили про революцію різножанрову літературу. Належачи до різних політичних таборів, автори історико-мемуарних праць (П. Христюк, Д. Дорошенко, І. Мазепа та ін.), як правило, сходилися в оцінці інституту губернських комісарів, віддзеркалюючи його слабкість у системі органів влади та невелику ефективність у реалізації державних завдань (Христюк, 1921, с. 15; Дорошенко, 2002, с. 51; Мазепа, 2003, с. 36).

Лише із другої половини 1980-х рр. у розвитку національної історіографії склалися цілковито інші умови, характерними проявами яких були лібералізація політичного процесу та скасування формальних обмежень не лише представникам фахового цеху, а й ширшим колам громадськості, для опрацювання рідкісних видань раніше закритих фондів книгозбірень та ознайомлення з комплексами унікальних документів з центральних і регіональних архівосховищ.

Це сприяло появі змістовних дослідницьких студій, базованих на нових методологічних засадах. У контексті нашої тематики слід наголосити на

науковій та історіографічній значимості праць провідних вітчизняних дослідників В. Верстюка (Верстюк, 2012), С. Кульчицького (Кульчицький, 2008), О. Реєнта та В. Рекрута (Реєнт, 2016; Реєнт, Рекрут, 2017), П. Гай-Нижника (Гай-Нижник, 2009), О. Завальнюка та О. Комарніцького (Завальнюк, 2017; Завальнюк, Комарніцький, 2010), В. Галатира (Галатир, 2018), Ю. Лопатовського (Лопатовський, 2015) тощо. Однак чимало важливих питань все ж таки залишаються актуальними для подальших дослідницьких практик.

Мета дослідження – дослідити становлення інституту комісара у прифронтовій Подільській губернії в період, коли він підпорядковувався структурам Тимчасового уряду. При цьому ми не розглядатимемо усіх аспектів цієї проблематики, а спробуємо зосередитися лише на тих питаннях, які безпосередньо або опосередковано впливали на призначення комісарів та затвердження його заступників.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що 2 березня 1917 р. до скликання Всеросійських Установчих зборів управління країною перебрав на себе Тимчасовий уряд. На час революції центральне місце в системі державного апарату Російської імперії на її регіональному рівні посідав інститут губернаторства. Згідно нормативно-правових актів саме губернатор головував практично в усіх значимих державних та громадських інституціях. До його компетенції також належав контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Відтак Тимчасовий уряд відразу ж постав перед вибором обрання моделі управління, яка була б універсальною для усієї країни, розбурханої революційними процесами. Це було достатньо непростим завданням, оскільки репрезентанти ліберальної демократії, що визначали спрямованість дій уряду, не планували докорінної зміни політичного та економічного порядку, а лише прагнули дещо оновити державні інститути влади та довести світову війну до переможного завершення.

Поза тим, загальний огляд та аналіз матеріалів перших днів революції, що надходили з регіонів до центру, досить чітко засвідчували політичну слабкість губернаторів за нових суспільних умов. Багатьох із них взагалі відсторонили від влади, декого навіть арештували і взяли під нагляд. Тому урядовці не могли не враховувати цей факт. Так само Тимчасовий уряд не вважав можливим покластися у непростій ситуації на виконавчі комітети громадських організацій, що виникали без їхньої участі практично у всіх закутках імперії.

Вочевидь, у Петрограді розуміли специфіку природи та механізми функціонування російського державного комплексу. Без жорсткої і централізованої системи управління, здатної адекватно реагувати на виклики життя, навряд чи можна було розраховувати на позитивні зміни. Водночас, не можна було цілковито ігнорувати революційну творчість мас. За цих умов було вирішено опертися на земські органи, які у переважній своїй більшості відповідали урядовцям за соціальним складом, сформульованою філософією

внутрішньої та зовнішньої політики, ставленням до проголошених свобод і відношенням до громадських інституцій.

5 березня 1917 р. голова Тимчасового уряду князь Г. Львов спрямував головам губернських земських управ телеграфне повідомлення, в якому йшлося про зміну місцевих органів управління. Аналогічне розпорядження надійшло й на адресу Подільської губернської земської управи та Подільського губернатора О. Мякініна. У ньому стверджувалося про тимчасове відсторонення останнього та віце-губернатора від виконання обов'язків за зайнятими посадами. Управління губернією покладалося на голову Подільської губернської земської управи, якому і належало передати справи. У повідомленні також йшлося про те, що про подальшу долю губернатора буде повідомлено додатково (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 2).

О. Мякінін не став відтягувати справу. У зв'язку з тим, що голова губернської земської управи П. Александров поїхав у відрядження до Москви і відповідно був відсутнім у місті, він по обіді передав управління губернією члену управи С. Градовському, про що було складено відповідний акт (Галатир, 2018, с. 111–112). Про це рішення у цей же день О. Мякінін повідомив Міністра внутрішніх справ (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 4), Головнокомандувача та управління постачання арміями Південно-Західного фронту (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 6), начальника Штабу Київського військового округу (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 23, арк. 122), Подільське губернське правління (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 1) та справників усіх повітів губернії. Звертаючись до останніх, він зробив заключне розпорядження: «Запрошую всіх чинів поліції Подільської губернії в ім'я благополуччя нашої дорогої батьківщини підкоритися всім розпорядженням, які надходитимуть від нового уряду» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 7).

Отже, передача влади в Подільській губернії пройшла досить спокійно. На цьому факті О. Мякінін особисто наголосив, звітуючи перед керівництвом Київського військового округу (Адамський, 2020, с. 345). У свою чергу, повідомляючи міських голів та голів повітових земських управ про розпорядження Тимчасового уряду, С. Градовський впевнено констатував, що він вступає в управління губернією в якості губернського комісара «на правах та обов'язках Губернатора» (Поділля, 2017, с. 40).

За два дні інформацію про зміну влади в губернії оприлюднив офіційний часопис «Подольские губернские ведомости». Так само в публічний спосіб жителів краю було озаявлено з рішенням про передачу 8 березня 1917 р. владних повноважень заступнику голови губернської земської управи І. Четверикову, котрий повернувся до Кам'янця-Подільського (Поділля, 2017, с. 45). Врешті, 12 березня 1917 р. із Москви приїхав П. Александров і цього ж дня приступив до виконання обов'язків губернського комісара. При цьому він отримав перераховані в акті документи, а також розрахункові та чекові книжки відділення Державного банку, які йому особисто надіслав колишній

губернатор О. Мякінін (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.). Про цей факт П. Александров наступного дня особисто повідомив Міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду (Поділля, 2017, с. 70) та повітових справників (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 17, 18).

Як бачимо, формування нової владної моделі на Поділлі мало суто адміністративний характер, відбувалося у відповідності з надісланими із центру розпорядженнями, швидкими темпами та без особливих суспільних загострень. Це забезпечило безболісну передачу влади новим її репрезентантам. Така ситуація уможлилювалася завдяки дії низки факторів. По-перше, Тимчасовий уряд позиціонував себе достатньо помірковано в питанні формування нових органів місцевого управління. По-друге, місцева влада на Поділлі у перехідний період вирізнялася коректністю, не застосовуючи силових структур для придушення революційного руху. По-третє, сформований у Вінниці виконавчий комітет громадських організацій не вирізнявся особливим радикалізмом. До його складу увійшли представники поміркованих політичних сил. Наразі виконавчий комітет громадських організацій у Кам'янці-Подільському на цей час взагалі ще не був створений. Місцеві активісти займалися узгодженням засад, на яких мав конструюватися орган революційної демократії. Так само у зародковому стані в губернії перебував процес утворення рад робітничих та солдатських депутатів.

Врешті, особистість нового губерньського комісара П. Александрова влаштувала багатьох громадських активістів, незалежно від політичних уподобань. До набуття нового статусу він пройшов великий шлях громадської праці, два терміни підряд будучи обраним головою губерньської земської управи. Політично він належав до табору російських націоналістів, однак світоглядно допускав існування «малоросійського культурництва». Сучаснику подій В. Приходьку довелося пропрацювати з ним в губерньській управі з 1913 р. Тому його характеристика цього діяча є досить показовою. Зокрема, він наголошує: «Це був огрядний чоловік, понад п'ятдесят років, високий і репрезентативний. По освіті він був військовий правник і в молодших літах працював як військовий прокурор.... Голова Губерніяльної Земської Управи, по своїй посаді, належав до вищої губерніяльної адміністрації, займаючи друге місце після губернатора. За своїми поглядами та настроями, Александров уважався лібералом і не робив будь-яких труднощів земським фахівцям та урядовцям, що були відомі своїми «лівими» переконаннями, а дехто мав за собою й неприємності з жандармерією. Звичайно, всіх урядовців у губернії затверджував губернатор, відмовляючи службу тим, що уважались «політично неблагонадійними». В таких випадках Александров не раз заступався за них перед губернатором, прохаючи затвердити їх на посаді в земстві, як дуже потрібних фахівців. Цим лібералізмом Александрова користувались свідомі українці, яких найбільше було, власне, в губерніяльній земській управі. Правда, під час служби вони мусіли бути ретельними урядовцями, не виявляючи особливо демонстративно свого «українства».... Александров знав, що в його уста-

нові є немало українців, але – треба думати – трактував їх більше як аматорів драматичного мистецтва» (Приходько, 2011, с. 124–125).

Подальші події підтвердили ці характеристики. Вже 14 березня 1917 р. у Вінниці відкрилося надзвичайне засідання Подільського губернського земського зібрання. Його відкрив губернський комісар П. Александров. Виокремивши та охарактеризувавши актуальні питання, які стояли на порядку денному, він зазначив, що надалі нестиме обов'язки комісара з повним моральним задоволенням лише у тому випадку, якщо буде підтриманий на посаді земським зібранням. Ця пропозиція була підтримана бурхливими оплесками.

Сам факт спробувати опертися на гласних, обраних за ценовими обмеженнями, не викликав би здивування, більше того, міг би скидатися на красиву політичну гру, якби тимчасовий комісар м. Вінниці Й. Лозино-Лозинський не запропонував терміново поповнити склад земського зібрання на правах гласних представниками від селянства, громадських та робітничих організацій, кооперативів та службовців. Ця пропозиція відразу ж була підтримана та реалізована (Сведерский, 1917, с. 2).

Слід наголосити, що самоврядному органу вдалося ухвалити ще цілу низку принципових і важливих рішень, до вироблення яких були залучені представники з громадського сектору. У контексті нашого дослідження варто вказати про підтримку асигнування 15 тис. крб на розповсюдження серед населення правдивої інформації про переворот, а також ухвалення принципового та вкрай важливого рішення про націоналізацію школи з початку нового навчального року (Адамський, 2018, с. 68–70).

Представники українства були залучені й до розробок інших важливих питань. Так, Д. Маркович разом із П. Александровим та П. Ренненкампом був обраний до складу спеціальної комісії, на яку покладалося завдання підготовки вітальної телеграми на адресу Тимчасового уряду (Сведерский, 1917, с. 2). На останньому засіданні губернського зібрання гласні підтримали кандидатуру Александрова на голову Комітету Всеросійського земського союзу допомоги пораненим воїнам, де також накопичилося чимало проблем, а Д. Марковича обрали уповноваженим від губернського земства до Вінницької ради об'єднаних громадських організацій (В. С., 1917, с. 2).

Як бачимо, при вирішенні важливих питань та розгляді кадрових призначень представники української справи працювали без жодних зауважень, зокрема, й щодо кандидатури П. Александрова. Це підтверджується й тим фактом, що оновлене народне зібрання одногослоно підтримало звернення на адресу прем'єр-міністра князя Г. Львова: «Подільське надзвичайне губернське земське зібрання, поповнене представниками громадських і національних організацій, в засіданні 14 березня, зустрівши з повним задоволенням призначення губернським комісаром Павла Миколайовича Александрова, одногослоно постановило дякувати Вам за це призначення і просити затвердити Александрова на посаді» (В. С., 1917, с. 2).

Великого значення Подільський губернський комісар надавав проблемі формування нових громадських інституцій, на які покладалися завдання підтримки порядку в регіоні. Позаяк цей процес відбувався неорганізовано, князь Г. Львов надіслав комісару телеграму, в якій вимагав взяти питання під особистий контроль (Местная, 1917, с. 4). Дана інформація була терміново доведена до відомих повітових комісарів із застереженням докласти усіх зусиль до найшвидшої організації комітетів на демократичних засадах, аби бути готовим до виконання завдань та доручень Тимчасового уряду (Хроника, 1917, с. 2).

У свою чергу, губкомісар терміново розпочав роботу із вироблення порядку скликання організаційного засідання Подільського губернського комітету громадських організацій. До цього часу на місцевому ґрунті жодних практичних кроків задля вирішення важливого завдання зроблено не було. З метою визначення квот губернський комісар скликав у Вінниці представницьке зібрання, яке працювало 15 та 16 квітня 1917 р. У його роботі брали участь повітові комісари та уповноважені представники від повітових та міських виконавчих комітетів. Внаслідок публічного та тривалого обговорення питання присутнім вдалося ухвалити узгоджене рішення, в якому визначалися квоти для різних державних та громадських структур (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 65, арк. 4–4 зв.).

Отже, П. Александров дотримався усіх демократичних процедур при скликанні представницького громадського зібрання. Принаймні, нам не вдалося виявити жодних документів, які б містили закид на його адресу в непрозорості процесу.

Між тим, питання про Подільського губернського комісара стало предметом обговорення на засіданні Центральної Ради 18 квітня 1917 р. Доповідав особисто М. Грушевський. Він ознайомив присутніх з тим, що член Центральної Ради від Поділля М. Любинський їздив до Вінниці і привіз звідти звістку про висунення вінничанами на посаду губернського комісара Д. Марковича і Г. Степуру. При цьому голова УЦР наголосив: «Степуру, як людину порівнююче молоду, можна на помічника комісара, а Марковича на комісара».

Інформаційне повідомлення Грушевського доповнив С. Єфремов. Останній наголосив, що «він одержав лист від Марковича, що він цілком добре себе почуває. Маркович – людина потрібна, енергійна, знає службу, як бувший прокурор і т. д. До того ж на Поділлі популярна людина» (Кудлай, 2015, с. 38). Та, попри це, Центральна Рада з даного питання рішення таки не ухвалила, вирішивши чекати відповіді з Кам'янця-Подільського.

Вдруге до цього питання комітет УЦР повернувся 24 квітня 1917 р. У контексті розгляду питання «Про комісарів губернських» присутні окремо приділили увагу Подільському регіону. Залишений у протоколі запис був лаконічним, але доволі промовистим: «Докладається телеграма з Кам'янця, в якій просять з питанням про подільського комісара підозвати. Висловлюються думки з цього приводу, що певно нелегко відсунути з комі-

сарства Александрова, людину переобрану земством, кадетську кандидатуру» (Кудлай, 2015, с. 80).

Члени Комітету Центральної Ради в даному випадку помилялися. Йшлося не стільки про силу та впливовість Александрова, скільки про нездорову конкуренцію між кам'янчанами та вінничанами. Ситуація з призначенням губернського комісара за короткий період революції вже була не першою у взаємопоборюванні українських груп. Варто лише згадати спробу вінничан перетворити місто у центр зосередження просвітницького руху на Поділлі, проти чого категорично виступили кам'янецькі просвітяни (Адамський, 2018, с. 36).

У переддень організаційного засідання Подільської губернської ради громадських організацій у Вінниці 5 травня 1917 р. на свій губернський форум зібралися українці. Він був доволі представницьким, зібравши 311 учасників з правом ухвального голосу, і одностайним у підтримці Української Центральної Ради та національних гасел політичного моменту – здобуття автономії України та перетворення Росії на федеративну республіку (Поділля, 2017, с. 189–190).

Проте цей знаковий захід практично проігнорували провідні кам'янецькі громадські діячі. Принаймні, вітальне слово від просвітян губернського міста на з'їзді виголосив Ю. Богацький. Так само до складу губернської української ради, сформованої наприкінці роботи форуму, від Кам'янецького повіту увійшли далеко не лідери громадського руху: батько відомої просвітянки М. Пащенко, І. Мартинов, Ю. Богацький та Ф. Шмерко, а кандидатами до них Д. Миронюк та О. Штех (Поділля, 2017, с. 194).

Очевидно, через непорозуміння вінницьких та кам'янецьких українців з'їзд практично оминув розгляд актуального питання щодо губернського комісара. У доповіді П. Відибіди «Про організацію Поділля» йшлося передусім про більш віддалену перспективу, а не про губернське зібрання, що мало відбутися за день. «Ми тільки що винесли постанову про потребу домагатись переведення національно-територіальної автономії України, – наголосив оратор. – Але чи ж досить того? Ні! Ми, українці, стоїмо на ґрунті законности і гаразд розуміємо, що перевести автономію можемо лиш через Установчі Збори. Так хто ж буде нас боронити тепер, від сьогодні, хто ж буде нам помагати будувати свою хату, переводити ту автономію, так сказати б явочним порядком? Докладчик має на увазі городські самоврядування, а головно земства. Наближається пора реорганізацій земства, на основах безпосереднього, прямого рівного та тайного голосування» (Поділля, 2017, с. 193). І жодного слова про комісара.

Зібрання українського громадянства не лише не виробило більш чіткої лінії поведінки на губернському зібранні громадських організацій, але й навіть не внесло до порядку денного питання щодо обрання повноважних представників від українства на представницький форум. Це представництво формували кам'янчани. Останні на зібрання делегували С. Гречинського, В. Приходька та Т. Павловського (Поділля, 2017, с. 199). Як

бачимо, в українському списку немає навіть голови Подільської губернської української ради Д. Марковича.

Перше засідання Подільської губернської ради громадських організацій розпочалося у Кам'янці-Подільському 7 травня 1917 р. Його відкрив П. Александров, якого також обрали головою зібрання. Цього дня присутні ухвалили доволі принципове рішення, проти якого не протестував губернський комісар: «Для обговорення та вирішення справ, що відносяться до сфери компетенції Губернського Комісара Уряду, для встановлення контролю над діяльністю повітових Рад громадських організацій та інших адміністративних органів губернії в місті Кам'янці-Подільському засновується головний адміністративний колегіальний орган губернії Кам'янець-Подільська Губернська Рада громадських організацій. Ухвали Губернської Ради є обов'язковими для Губернського Комісара та виконавчих комітетів усіх інстанцій, за винятком питань, що мають винятково місцевий характер, крім випадків оскарження ухвал та дій місцевих органів і посадових осіб або визнання таких загально-небезпечними, в яких випадках вказівки і рішення Губернської ради є обов'язковими» (Поділля, 2017, с. 201).

Певна розміреність засідання була порушена, коли при розгляді питання щодо взаємовідносин комісарів з органами місцевого самоврядування Проскурівський повітовий комісар П. Шостаковський озвучив заяву губкомісара про те, що він просить губернську раду достеменно визначитись, чи бажає рада його подальшого перебування на займаній посаді. Тобто, він особисто ініціював питання щодо проведення голосування на предмет довіри до нього. Результати були такими: 14 делегатів підтримали Александрова, 3 – утрималися, а 40 – висловились за недовіру (Поділля, 2017, с. 203).

Після цього зібрання шляхом подачі записок намітило кандидатів на посаду губернського комісара. П. Шостаковський отримав 39 голосів, Д. Маркович – 12, а П. Ренненкамф – 2. Кандидатам було запропоновано ознайомити присутніх із своїми програмами. Виступити вдалося лише П. Шостаковському, позаяк Д. Марковича на засіданні не було, а П. Ренненкамф свою кандидатуру з балотування зняв. Відтак голосування проводилося між Шостаковським та Марковичем. За першого було віддано 42 голоси, а за другого – 13 (Поділля, 2017, с. 204).

За результатами голосування форум вирішив безпосередньо звернутися до прем'єр-міністра та міністра внутрішніх справ з проханням затвердити П. Шостаковського Подільським губернським комісаром Тимчасового уряду, а також у зв'язку з цим просити Головнокомандувача Південно-Західним фронтом звільнити капітана з посади коменданта 39 тилового етапу (саме цю посаду Шостаковський суміщав із цивільною посадою Проскурівського повітового комісара – Авт.). На пропозицію Г. Полігера, президії губернського виконавчого комітету доручили з цим же проханням звернутися до військового та морського міністра О. Керенського, який у цей час перебував у Кам'янці-Подільському на фронті (Поділля, 2017, с. 204).

9 травня 1917 р. Александров направив князю Г. Львову телеграфне повідомлення з проханням звільнити його з посади. У ньому також містилася рекомендація про призначення комісаром П. Шостаковського, як того власне бажала Подільська губернська рада громадських організацій (Поділля, 2017, с. 213). За день губкомісар спрямував князю Г. Львову чергову телеграму, в якій запевняв прем'єр-міністра у тому, що генерал О. Брусилов дав згоду на призначення П. Шостаковського губернським комісаром (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 9).

Однак принципове рішення представницького органу Поділля не підтримали декілька впливових громадських організацій. Свій протест проти призначення капітана П. Шостаковського на посаду Подільського губернського комісара спрямували до Петрограда Подільська губернська українська рада, Подільський союз кооперативів та Подільська рада робітничих і солдатських депутатів.

Унаслідок цих протестів Міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду вирішило не поспішати з призначенням Шостаковського. Крім того, центральний відомчий орган не отримав позитивної відповіді й від генерала О. Брусилова. Тому у повідомленні, надісланому 19 травня 1917 р. Подільському губернському комісару, пропонувалося до отримання нового розпорядження продовжувати П. Александрову виконувати обов'язки комісара, а також ґрунтовно пояснити, чим зумовлено його рішення про відставку (Поділля, 2017, с. 247).

Цього ж дня до Кам'янця-Подільського надійшла ще одна телеграма з Проскурова від П. Шостаковського. У ній констатувалося, що останній не може вступити на посаду губернського комісара, навіть якщо його затвердить Тимчасовий уряд. Щобільше, автор повідомлення запевняв про свою готовність передати й посаду повітового комісара як тільки визначиться з кандидатурою заступника. На цьому документі без підпису зафіксована така резолюція: «Телеграфувати Міністерству внутрішніх справ, Губернському Виконавчому Комітету. Запросити про причини протесту Ради та інших організацій» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 12).

Ситуація набувала певного загострення, позаяк 18 травня 1917 р. заступник губернського комісара М. Одинцов також відправив телеграму Міністру внутрішніх справ, в якій просив звільнити його з посади (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 10).

З урахуванням усіх цих обставин на своє засідання терміново зібрався губернський виконавчий комітет. Ознайомившись з усіма наявними документами, присутні вирішили запросити в громадських організацій мотиви, які лягли в основу протесту проти затвердження на посаді П. Шостаковського (Поділля, 2017, с. 245–246). До цього ж питання губвиконком знову повернувся 22 травня 1917 р. Доповідав П. Самулевич. Члени колегіального органу погодили текст телеграми, яку спрямували до Міністерства внутрішніх справ. У ній зазначалося: ««На № 845 Губернський Виконавчий Комітет ухва-

лив передати на розгляд найближчого зібрання Губернської Ради (яка збереється не пізніше 10 червня): 1) як відмову Капітана Шостаковського від посади Губернського Комісара, так і протест проти його призначення. До вирішення Губернською Радою питання про призначення Губернського Комісара просить вважати відкритим; 2) в зв'язку з цим просити Українську «Раду», Кооперативний союз та Раду солдатських і робітничих депутатів, що перебувають у м. Вінниці, письмово повідомити Комітету про причини надісланого Тимчасовому уряду протесту проти затвердження Капітана Шостаковського Губернським Комісаром» (Поділля, 2017, с. 269).

24 травня 1917 р. із Петрограда до Кам'янця-Подільського надійшло два важливих повідомлення. У першому з них йшлося про задоволення клопотання М. Одинцова щодо його звільнення з посади заступника губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 17). У другому повідомленні розтлумачувалася ситуація довкола посади самого губернського комісара: «Доповнення номер 1447 повідомляється що Міністерство внутрішніх справ ознайомившись з доповіддю губкомісара Александрова не знайшло достатніх підстав для задоволення його прохання щодо відставки і йому підтверджено розпорядження викладене номері 1447 крапка Водночас Александрову рекомендовано знову звернути увагу губкомітета на необхідність надзвичайної обачливості при піднятті питання про кандидатури на посаду губкомісара аби не повторити випадку подібного з кандидатурою Шостаковського 1626 За Міністра внутрішніх справ Леонтьєв» (Поділля, 2017, с. 273).

Губернський виконавчий комітет активно готувався до скликання другого засідання Подільської губернської ради. 1 червня 1917 р. він зобов'язав губернського комісара вирішити з Міністерством внутрішніх справ Тимчасового уряду питання щодо забезпечення фінансами роботи цього форуму, а 6 червня обговорив ініціативу П. Александрова щодо збільшення кількості заступників комісара до двох осіб. Ця пропозиція базувалася на великому обсязі завдань, які стояли перед даним інститутом влади. Тому виконком погодив ці зміни (Поділля, 2017, с. 345).

Друге зібрання Подільської губернської ради громадських організацій відбувалося у Вінниці з 8 по 11 червня 1917 р. Головою обрали М. Стаховського (голова Проскурівської земської управи), його заступниками – В. Перфільєва та Є. Осадчука, секретарями – Я. Крайза та В. Боржковського. Після з'ясування низки процедурних питань та звіту виконкомом, П. Самулевич в лапідарній формі доповів присутнім про ситуацію з губернським комісаром. Її обговорення відбувалося в надзвичайно гострій формі і завершилося проведенням нових виборів. Шляхом подання записок рада намітила сім кандидатів. Однак, усі, крім М. Стаховського, зняли свої кандидатури. У підсумку його підтримали 59 делегатів, а проголосувало проти – 25 (Поділля, 2017, с. 353).

Отже, українці цього разу, продемонструвавши єдність, зуміли добитися більшості в підтримці власного кандидата. Узгодженість дій прослідковується вже з моменту формування президії зібрання та обрання голови. Проте без

внутрішньої дискусії цей процес, вочевидь, не обійшовся. Вінничанам довелося поступитися кандидатурою Д. Марковича, а кам'яничани відмовилися висувати свого представника. Компромісною стала особистість прокурівчанина М. Стаховського.

Інформація про принципову ухвалу Подільського губернського зібрання громадських організацій за підписом П. Александрова була відправлена до Петрограда лише 30 червня 1917 р. Таке затягування справи він особисто пояснював тим фактом, що протокол зборів складався лише окремими членами Ради, далі проходив стадію редагування і лише потому розсилався іншим членам Ради для ознайомлення (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 20–20 зв.).

Можливо, на неквапливість дій П. Александрова справив ще один чинник. Він не міг про нього не знати. 19 червня 1917 р. Подільський губернський виконавчий комітет громадських організацій заслуховував, отримавши з Проскурова, телеграму від М. Стаховського. У ній він без зазначення причин повідомляв про те, що до серпня не зможе вступити на посаду губернського комісара. У результаті обговорення виконком уповноважив Ф. Слободянюка особисто зустрітися з М. Стаховським і з'ясувати обставини, які не дозволяють йому до серпня вступити на посаду (Поділля, 2017, с. 416–417). Насправді, у цей час Микола Ананійович перебував у відпустці (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 43).

Аналогічні телеграфні повідомлення Стаховський надіслав також Тимчасовому уряду, Центральній Раді та Подільській губернській українській раді. Крім того, у зверненні до останньої наголошувалося на бажанні звільнити його від обов'язків заступника голови Ради та члена виконавчого комітету, «бо він не може приймати участі в активній роботі Ради через те, що живе не у Вінниці і обтяжений громадською роботою», а також, щоб українська губернська інституція «викреслила його і з членів Ради од Проскурівського повіту» (Поділля, 2017, с. 434).

Як бачимо, пояснення не зовсім зрозумілі. Виходить, для представника Подільської губернської української ради М. Стаховського були більш нагальні громадські справи як робота в національній організації. Однак про таку діяльність документальних свідчень не залишилося. Принаймні, нам не вдалося їх відшукати. Тому, можемо припустити, що він, будучи підтриманим на посаду губернського комісара представниками усіх етнічних груп, волів у цьому відношенні дистанціюватися від особистої присутності в списках однієї з них, нехай навіть української.

Звіт із відрядження Ф. Слободянюка до Проскурова губернський виконком громадських організацій заслухав на своєму засіданні 3 липня 1917 р. Ухвалена резолюція з цього питання містила лаконічний запис: «Обраний Губернським Комісаром лікар Стаховський відповів, що приступить до виконання своїх обов'язків відразу після затвердження його Тимчасовим Урядом на цій посаді» (Поділля, 2017, с. 466).

Однак, ситуація об'єктивно розвивалася дещо інакше. Давалися взнаки запущені раніше механізми. 8 липня 1917 р. Міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду повідомило П. Александрова про телеграму, яку напередодні відомство отримало від Генерального секретаря В. Винниченка. У ній констатувалося: «Рада об'єднаних громадських організацій Подільської губернії обрала на посаду губернського комісара голову Проскурівської земської управи Стаховського крапка Генеральний секретар просить затвердження Стаховського на новій посаді крапка Стаховський вступить першого серпня крапка Тимчасове управління покладіть на Александрова нинішнього комісара Про наступне повідомте № 1330 Генеральний секретар Винниченко» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 21–22).

Відповідно до цього прохання заступник Міністра внутрішніх справ С. Леонтьєв розпорядився перед П. Александровим таким чином: «Поаяк Стаховський може вступити лише першого серпня Міністр внутрішніх справ поки залишає відкритим питання його призначення і вам належить виконувати обов'язки губкомісара» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 22).

Справа затягувалася. Крім того, Міністерство внутрішніх справ невдовзі забажало, щоб М. Стаховський особисто приїхав до Петрограда для попередніх перемовин. Про це рішення П. Александрова та губернський виконком 16 серпня 1917 р. повідомив заступник Міністра внутрішніх справ С. Леонтьєв (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 43).

Слід зазначити, що відносини між П. Александровим та виконавчим органом громадських організацій набирали цілком негативного змісту. 26 серпня 1917 р. губвиконком знову направив до Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду чергову телеграму, в якій наполягав на терміновому призначенні М. Стаховського (ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 3, арк. 28). За три дні доволі чітка телеграма була відправлена й на адресу Українській Центральній Раді: «Просимо Секретаріат самим енергійним способом вплинути на Міністерство Внутренніх Дел, щоб було затверджено скоріще Губкомом Стаховського. Малодіяльність і не відповідальність Александрова в такий час губернії недопустима» (Поділля, 2017, с. 585).

Ситуація розв'язалася 7 вересня 1917 р., коли до Вінниці надійшло повідомлення про призначення Подільським губернським комісаром М. Стаховського (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 30). Але офіційний вступ на посаду відбувся лише 10 вересня (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 38).

Зміна влади на Поділлі відбулася за досить несприятливих умов. Повсюдно на теренах губернії неприховано наростали анархічні тенденції (Поділля, 2017, с. 555–556). До цих факторів додавалися кадрові питання. Практично до кінця вересня 1917 р. М. Стаховський залишався без заступників. Відїзжаючи у відрядження по службовим справам, він залишав замість себе представників Подільського губернського виконавчого комітету (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 20, арк. 2). Про свої кадрові проблеми він виклав у рапорті на ім'я генерального секретаря внутрішніх справ. У ньому губкомісар

лаконічно описав ситуацію, вказавши на добровільну відставку М. Одинцова, відмову Міністерства внутрішніх справ у призначенні Ф. Слободянюка, повідомив про ухвали Ради громадських організацій у підтримці кандидатур начальника Кам'янецької повітової міліції Г. Степури та голови Ямпільської земської управи О. Самошенка, наголосивши на особистій підтримці висунутих кандидатів (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 49–49 зв.).

Лише 29 вересня із Києва за підписом В. Винниченка надійшла телеграма про призначення Г. Степури та О. Самошенка заступниками губернського комісара (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 46). Щодо останнього, то він вступив на посаду цього ж дня. Про це М. Стаховський повідомив Міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду. При цьому в його інформації не йшлося про клопотання затвердити заступників рішенням міністра (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 48).

Ситуація ж із Г. Степурою затягувалася. Це змусило губернського комісара 4 жовтня 1917 р. телеграфувати до Кам'янця-Подільського з вимогою Степури негайно прибути до Вінниці та приступити до виконання своїх обов'язків (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 50). За три дні Стаховський направив Степурі чергове повідомлення з тією ж вимогою. Однак і цього разу зрозумілої відповіді надано не було. У ситуацію довелося втручатися Подільському губернському виконавчому комітету. 9 жовтня 1917 р. колегіальний орган ухвалив рішення вимагати від Степури терміново приступити до виконання обов'язків (Поділля, 2017, с. 658). Реакції знову не було. 12 жовтня 1917 р. губкомісар втретє телеграфує Степурі з проханням прибути до Вінниці і вступити на посаду. І лише на цей раз начальник повітової міліції лаконічно відповів: «Увольняють з посади двадцятого жовтня. Прошу вибачення і згоди» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 57).

21 жовтня 1917 р. М. Стаховський звернувся до Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду з проханням затвердити Г. Степуру на посаді заступника губернського комісара. Водночас він клопотав перед міністром про надання йому відстрочки від призову по мобілізації на увесь час перебування його на посаді (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 64).

Однак кадрові питання в канцелярії Подільського губернського комісара на цьому не завершилися. 25 жовтня прохання про звільнення з посади написав О. Самошенко, зіславшись на розладнане здоров'я (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 62). Не дочекавшись відповіді з Петрограда і не маючи надії, що така невдовзі може надійти, з огляду на більшовицький переворот, О. Самошенко 3 листопада 1917 р. написав лаконічну заяву на ім'я виконувача обов'язків Подільського губернського комісара Г. Степури: «Цим заявляю, що з цього числа я знімаю з себе обов'язки Помічника Губернського Комісара, надаючи Вам право нести відповідальність перед вітчизною та історією» (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 68).

Про це рішення Г. Степура цього ж дня повідомив Генерального секретаря внутрішніх справ В. Винниченка. При цьому він просив негайно при-

значити нового заступника, позаяк залишався в губернії один у дуже скрутний і відповідальний час. «Комісар Стаховський теж виїхав», – наголошував він (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 69). Із виявлених в архіві документах можемо стверджувати, що губернський комісар виїхав до Москви (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 20, арк. 8). Однак причини такого відрадження невідомі.

Апелювання до національного владного центру було зумовлене кардинальною зміною політичної ситуації. Ще 1 листопада 1917 р. в усі регіони України за підписом В. Винниченка було розіслано телеграфне повідомлення, в якому констатовано про перехід усієї влади до Центральної Ради, а також містилися розпорядження про зобов'язання місцевої влади виконувати накази лише Генерального секретаріату (Гай-Нижник, 2009, с. 259).

Більшовицький переворот у Петрограді спричинив загострення ситуації на місцях, зокрема спровокував радикальні виступи більшовицьких груп на Поділлі. 1 листопада Подільський губернський виконавчий комітет заслухав директивний документ за підписом губернського комісара, аби не виконувати жодних розпоряджень, що надходять від «народних комісарів чи комісарів військово-революційного комітету». Було ухвалено рішення про визнання влади лише Центральної Ради та Генерального секретаріату, про що повідомлялися повітові комісари та повітові виконавчі комітети (Поділля, 2017, с. 673).

У переломний момент історії в Подільському регіоні Г. Степура практично одноособово уособлював місцеві органи державної виконавчої влади. М. Стаховський так і не повернувся з відрадження на роботу, подавши заяву про звільнення. Її задовільнили 6 листопада 1917 р. (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 103). А 9 листопада Генеральне секретарство внутрішніх справ офіційно звільнило з посади заступника губернського комісара О. Самошенка (ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1, арк. 72). Відтак, Г. Степурі довелося швидко реагувати на ситуацію, беручи на себе персональну відповідальність. Наскільки це йому вдалося, то це вже тема для окремої розмови.

Висновки. Лютнева революція 1917 р. у Росії детермінувала зміни в державних органах місцевого управління. Замість губернаторів у регіонах імперії призначалися комісари. Ними, як правило, ставали голови губернських земських управ. На Поділлі посаду посів П. Александров. На перших порах йому вдалося добитися підтримки, зокрема й серед громадських інституцій. Цьому сприяв той факт, що губкомісар не застосовував у своїй діяльності інструментів, які б перешкождали розвитку демократичних процесів. Однак, уже в травні 1917 р. на першому засіданні Ради громадських організацій йому висловили недовіру. Питання стало предметом розгляду за участі багатьох структур. Українська група, яка на першому етапі не зуміла консолідуватися, зорганізувалася і добилася у червні 1917 р. обрання на посаду губернського комісара М. Стаховського. Але через суб'єктивні чинники він приступив до виконан-

ня обов'язків лише 10 вересня. Новий етап у розвитку інституту комісара був пов'язаний із більшовицьким переворотом та переходом місцевої влади виключно під контроль Генерального секретаріату внутрішніх справ.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В. (2020). Подільський губернатор у революційні дні березня 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (30). Кам'янець-Подільський, 338–349.

Адамський, В. (Упорядн.). (2017). *Поділля в добу Української революції. Рік 1917: док. та матер.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 847 с.

Адамський, В. Р. (2018). «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 478 с.

В. С. (1917). Подольское Губернское Земское Собрание. *Свободный голос*. Винница. 19 марта.

Верстюк, В. (2012). Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст.* (8). Київ: Інститут історії України НАН України, 5–43.

Гай-Нижник, П. П. (2009). Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*, (XXIV). Київ: Українське агентство інформації та друку «Рада», 229–270.

Галагир, В. В. (2018). Від губернатора до комісара: утвердження місцевої влади в Кам'янці-Подільському в березні–червні 1917 р. *Сторінки історії Української революції та більшовицьких репресій на Поділлі (1917–1930-ті рр.): зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 110–117.

Дорошенко, Д. (2002). *Історія України 1917–1923 рр.:* (в 2 т., Т. 1: Доба Центральної Ради). Київ: Видавництво «Темпора», 320 с.

Завальнюк, О. М. (2017). Кам'янець-Подільський у перші роки Української революції: політичні та національно-культурні процеси (1917–1918). *Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення*. Хмельницький: ХГПА, 5–26.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2010). *Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 116 с.

Зеленюк, І. С. (1966). *1917 рік на Поділлі*. Львів: Вид-во «Каменярь», 167 с.

Кострыба, П. М. (1957). *Борьба трудящихся за установление Советской власти на Подолии*. Хмельницький, 65 с.

Кудлай, О. Б. (2015). *Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи*. (Квітень–жовтень 1917 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 222 с.

Кульчицький, С. В. (2008). *Російська революція 1917 року: новий погляд*. Київ: Наш час, 79 с.

Лопатовський, Ю. (2015). Утворення інституту комісарів Тимчасового уряду у Правобережній Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*, (1, Ч. 2). Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 42–46.

Мазепа, І. (2003). *Україна в огні й бурі революції*. Київ: Темпора, 608 с.

Местная хроника. (1917). *Подольнин*. Каменец-Подольск. 19 марта.

- Приходько, В. К.** (2011). *Під сонцем Поділля* (ч. 2). Вінниця: ТОВ «Консоль», 415 с.
- Реєнт, О. П.** (2016). *Українські визвольні змагання 1917-1921 років*. Київ: Видавництво «Арій», 280 с.
- Реєнт, О. П. & Рекрут, В. П.** (2017). *Нариси життя Літинщини 1917-1921 рр.: революційні події та повсякденність*. Київ: Інститут історії України НАН України, 298 с.
- Сведерський, В. Н.** (1917). Чрезвычайное Губернское Земское собрание. *Свободный голос*. Вінниця. 15 марта.
- Тарнопольський, Л. & Федулкін, С.** (1927). *Жовтень на Вінниччині*: іст. нарис. Вінниця на Поділлі: Держдрукарня ім. Леніна, 66 с.
- Христюк, П.** (1921). *Замітки і матеріяли до історії Української революції. 1917-1920 рр.* (в 4 т., т. II). Відень, 152 с.
- Хроника.** (1917). *Свободный голос*. Вінниця. 19 марта.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References:

- Adamskyi, V.** (2020). Podil's'kyi gubernator u revolyutsiyi dni bereznya 1917 roku [Podilsk governor in the revolutionary days of March 1917]. *Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ogiyenko: ist. nauky*, (30). Kamyanets'-Podil's'kyi, 338–349. [in Ukrainian].
- Adamskyi, V.** (Comps.). (2017). *Podillya v dobu Ukrayins'koyi revolyutsii. Rik 1917* [Podillia in the period of Ukrainian revolution. 1917]: dok. ta mater. Kamyanets'-Podil's'kyi: TOV «Drukarnya Ruta», 847 s. [in Ukrainian].
- Adamskyi, V. R.** (2018). «Prosvity» Podillya v dobu Ukrayins'koyi Tsentral'noyi Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918 rr.) [«Prosvity» of Podillia in the period of the Ukrainian Central Council (March 1917 – April 1918)]. *Khmel'nyts'kyi: FOP Czyupak A. A.*, 2018. 478 s. [in Ukrainian].
- V. S.** (1917). Podol's'koe Gubernskoe Zemskoe Sobranie [Podilsk Provincial Zemstvo Assembly]. *Svobodnyj golos*. Vinnicza. 19 marta. [in Russian].
- Verstyuk, V.** (2012). Revolyutsijna vlada i suspil'stvo: mekhanizmy vzayemoplyvu ta vzayemodii [Revolutionary power and society: mechanisms of interaction and interaction]. *Problemy vyvchennya istorii Ukrayins'koi revolyutsii 1917–1921 rokiv: zb. nauk. st.*, (8). Kyiv: Institut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 5–43. [in Ukrainian].
- Gaj-Nizhnik, P. P.** (2009). Formuvannya tsentral'nykh ta misczevykh organiv vykonavchoyi vlady v Ukraini za doby Tsentral'noi Rady (1917–1918 rr.) [Formation of central and local executive bodies in Ukraine during the Central Rada (1917–1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrayinoznavstva*, (XXIV). Kyiv: Ukrainске агенство informaczii ta druku «Rada», 229–270. [in Ukrainian].
- Galatyr, V. V.** (2018). Vid gubernatora do komisara: utverdzheniya misczevoyi vlady v Kamyantsi-Podil's'komu v berezni-cherвні 1917 r. [From the governor to the commissioner: the establishment of local government in Kamianets-Podil'skyi in March-June 1917]. *Storinky istorii Ukrayins'koyi revolyutsii ta bilshovytskykh represij na Podilli (1917–1930-ti rr.): zb. nauk. pr.* Kamyanets'-Podil's'kij: PP Bujnits'kij O. A., 110–117. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (2002). *Istoriya Ukrainy 1917–1923 rr.* [History of Ukraine 1917–1923] (Vol. 1: Doba Tsentral'noyi Rady). Kyiv: Vydavnytstvo «Tempora», 320 s. [in Ukrainian].
- Zavalnyuk, O. M.** (2017). Kamyanets'-Podil's'kij u pershi roky Ukrayins'koi revolyutsii: politychni ta natsional'no-kul'turni proczesy (1917-1918) [Kamianets-Podil'skyi in the first years of the Ukrainian revolution: political and national-cultural processes (1917-1918)].

Podillya ta Pivdenno-Skhidna Volyn' u pershij polovyni XX stolittya: suspil'no-politychni, soczial'no-ekonomichni, kul'turno-osvitni proczesy ta povsyaždennya. Khmelnyts'kyj: HGPA, 5–26. [in Ukrainian].

Zavalnyuk, O. M. & Komarniczkyj, O. B. (2010). *Kamyanets'-Podil's'kij v Ukrayins'kij revolyutsiji 1917-1920 rr.* [Kamianets-Podilskiy in the Ukrainian Revolution of 1917-1920]. Kamyanets'-Podil's'kyj: Aksioma, 116 s. [in Ukrainian].

Zelenyuk, I. S. (1966). *1917 rik na Podilli* [1917 on Podill]. L'viv: Vid-vo «Kamenyar», 167 s. [in Ukrainian].

Kostrya, P. M. (1957). *Borba trudyashhikhsya za ustanovlenie Sovetskoj vlasti na Podolii* [The struggle of the working people for the establishment of Soviet power in Podillia]. Khmel'nits'kyi, 65 s. [in Russian].

Kudraj, O. B. (2015). *Ukrayins'ka Tsentral'na Rada. Protokoly II-IV sesij. Dokumenty. (Kviten'-zhovten' 1917 r.)* [Ukrainian Central Council. Minutes of II-IV sessions. Documents. (April-October 1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrainy, 222 s. [in Ukrainian].

Kulchiczkyi, S. V. (2008). *Rosijs'ka revolyutsiya 1917 roku: novij poglyad* [The Russian Revolution of 1917: New Look]. Kyiv: Nash chas, 79 s. [in Ukrainian].

Lopatovskij, Yu. (2015). *Utvorennja instytutu komisariv Tymchasovoho uryadu u Pravoberezhnij Ukraini* [Establishment of the Institute of Commissioners of the Provisional Government in the Right Bank of Ukraine]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu imeni Volodymyra Gnatyuka: Seriya «Istoriya»*, (1, Ch. 2). Ternopil: Vid-vo TNPU imeni V. Gnatyuka, 42–46. [in Ukrainian].

Mazepa, I. (2003). *Ukrayina v ogni j buri revolyutsiji* [Ukraine is on fire and in the storm of revolution]. Kyiv: Tempora, 608 s. [in Ukrainian].

Mestnaya khronika. [Local chronicle]. (1917). *Podolyanin*. Kamenets-Podol'sk. 19 marta. [in Russian].

Prykhod'ko, V. K. (2011). *Pid sonczem Podillya* [Under the sun of Podillia]. (Ch. 2). Vinniczja: TOV «Konsol», 415 s. [in Ukrainian].

Reyent, O. P. (2016). *Ukrayinski vyzvol'ni zmagannya 1917-1921 rokiv* [Ukrainian liberation struggles of 1917-1921]. Kyiv: Vydavnytstvo «Arij», 280 s. [in Ukrainian].

Reyent, O. P. & Rekrut, V. P. (2017). *Narys zhittya Litynshhyny 1917-1921 rr.: revolyutsijni podiyi ta povsyaždennist'* [Essays on the life of Lityn region 1917-1921: revolutionary events and everyday life]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 298 s. [in Ukrainian].

Svederskyi, V. N. (1917). *Chrezvyčajnoe Gubernskoe Zemskoe sobranie* [Extraordinary Provincial Zemstvo Assembly]. *Svobodnyj golos*. Vinniczja. 15 marta. [in Russian].

Tarnopolskyi, L. & Fedulkin, S. (1927). *Zhovten na Vinnichchini* [October in Vinnytsia region]: ist. narys. Vinniczja na Podilli: Derzhdrukarnya im. Lenina, 66 s. [in Ukrainian].

Khristyuk, P. (1921). *Zamitky i materiyaly do istoriji Ukrayinskoyi revolyutsiji. 1917-1920 rr.* [Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1920] (Vol. IV). Viden, 152 s. [in Ukrainian].

Khronika. [Chronicle]. (1917). *Svobodnyj golos*. Vinniczja. 19 marta. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnja Ukrayiny [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 05.03.2022

КАРОЄВА Тетяна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, Україна, 21001 (urasim@i.ua)

ORCID 0000-0001-5012-9513

Researcher ID ABA-9476-2020

KAROYEVA Tetiana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 32 Ostrozka Street, Vinnytsia, Ukraine, 21001 (urasim@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Кароєва, Т. (2022). Інституційна роль промисловості в радянському місті 1920-х рр. (на прикладі Вінниці). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 210–221.

ІНСТИТУЦІЙНА РОЛЬ ПРОМИСЛОВОСТІ В РАДЯНСЬКОМУ МІСТІ 1920-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ)

Анотація. *Мета роботи* – на прикладі Вінниці, яка до революції 1917 р. не мала сталих промислових і пролетарських традицій, розглянути інституційну роль промисловості в радянському місті. **Методологія дослідження.** Промисловість розглянуто як соціальну інституцію, тобто вихідна позиція передбачає те, що функціонування промисловості має культурний зміст, пов'язаний з певними ідеалами, цінностями, нормами тощо. Інституція тут розуміється як сукупність механізмів, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику. Хронологічно обрано 1920-ті рр., тобто період боротьби міської влади за своє місце та свої права в радянській системі управління. **Наукова новизна.** Розвиток радянського міста 1920-х рр. розглянутий крізь призму інституційного підходу до такої сфери економіки, як промисловість. Використання такого підходу обумовлено тим, що у радянській плановій економіці місто як учасник економічного життя ігнорувалося. Натомість промисловість відігравала визначальну роль в організації життєдіяльності радянського міста. **Висновки.** Ідеологічні постулати марксистської теорії та планова радянська економіка (централізоване управління промисловістю), з одного боку, та законодавчі обмеження можливостей міського управління, з іншого боку, перетворювали промисловий комплекс в організм, який існував в міському середовищі сам по собі, зі своїми правилами та рішеннями, ізольовано від функціонування поселення. Складалася ситуація, коли радянська промисловість самим фактом своєї наявності примушувала міську владу та навколишнє міське середовище прилаштовуватися до неї. Тобто, вона діяла як соціальна інституція, котра впливала на структуру населення міста, його соціальні та культурні практики, навколишній міський ландшафт та організацію міського простору, а міська влада не мала жодних прямих управлінських важелів щодо неї.

Ключові слова: промисловість, інституція, місто, урбаністика, Вінниця.

THE INSTITUTIONAL ROLE OF INDUSTRY IN A SOVIET CITY OF THE 1920s (ON THE EXAMPLE OF VINNYTSIA)

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the institutional role of industry in a Soviet city on the example of Vinnytsia, which had no stable industrial and proletarian traditions before the revolutions of 1917. The research methodology. Industry is considered as a social institution, i.e., the starting point is that the functioning of industry has a cultural meaning associated with certain ideals, values, norms, and so on. The institution is understood here as a set of mechanisms through which cultural landmarks are transformed into social practice. Chronologically, the 1920s were chosen, i.e., the period of the city authorities' struggle for their place and their rights in the Soviet system of government. The scientific novelty. The development of a Soviet city in the 1920s is viewed through the prism of an institutional approach to such an economic sphere as industry. The use of this approach is due to the fact that in the Soviet planned economy, a city as a participant in economic life was ignored. Instead, industry played a decisive role in organizing the life of a Soviet city. Conclusions. The ideological postulates of Marxist theory and the planned Soviet economy (centralized industrial management), on the one hand, and the legal limitations of urban government, on the other, transformed the industrial complex into an organism that existed in the urban environment itself, with its rules and decisions isolated from the functioning of the settlement. There was a situation when the Soviet industry, by the very fact of its existence, forced the city authorities and the urban environment to adapt to it. That is, it acted as a social institution that influenced the structure of the city's population, its social and cultural practices, the surrounding urban landscape, and the organization of urban space, and the city authorities did not have any direct control over it.*

Key words: *industry, institution, city, urban planning, Vinnytsia.*

Постановка проблеми. Теза про те, що промисловість значною мірою визначала сутність міста в індустріальну епоху, ні в кого не викликає сумнівів. Така ідея панувала й у марксистській теорії. Промисловість розглядалась як базис побудови комуністичного суспільства, а пролетаріат як авангард політичної боротьби за нове суспільство. У планах нових будівничих місто як поселення набувало особливої значущості, оскільки саме тут концентрувалося промислове виробництво і тут мала відбуватися активна кристалізація нового суспільства. Місто вважалося більш прогресивною формою поселення, ніж село. У розвитку промислових поселень визначальна роль промисловості проявлялася сама по собі – природним шляхом, що особливо яскраво проявлялося в моно містах. На Правобережній Україні з її традиційно потужним сільським господарством та, відповідно, харчовою промисловістю, поступ прогнано мав бути іншим. Тутешні міста, як правило, не мали великих промислових підприємств та чисельного пролетаріату, тому місцеві трансформаційні процеси мали би проходити по-іншому. Теоретичні викладки марксистських ідеологів про радянське місто мали тут реалізовуватися згори свідомими зусиллями партійних і радянських функціонерів. У цьому контексті виникає необхідність уточнення місця промисловості в житті радянського міста.

Хронологічними межами дослідження обрано 1920-ті рр. як початковий етап осмислення місця радянського міста у вертикалі державного управ-

ління. Це період, що розпочався з ігнорування міських рад, фактично виключених з триступеневої системи місцевого управління (губернія – повіт – волость), і завершився Конституцією УСРР 1929 р., що визначила їхні права. Віднині міські ради мали право опікуватись справами міського господарства та розпоряджатися міським майном, натомість мали піклуватися про благоустрій та матеріальне забезпечення всієї соціально-культурної сфери міст.

Аналіз джерел та останні дослідження. Розмірковуючи про промисловість як інституцію, треба уточнити зміст поняття «інституція». Доволі часто в буденному спілкуванні синонімічно використовують поняття «інститут» та «інституція». Вчені-соціологи все ж під поняттям «інститут» розуміють «соціальний організм», а під «інституцією» – сукупність механізмів, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику (Турен, 2003, с. 19). Інституція проявляє себе як комплекс соціальних норм, цінностей та ідеалів, які регулюють суспільні відносини, тобто поняття акцентує культурний аспект регуляції поведінки людей. Такий підхід дозволяє аналізувати роль промисловості у ширшому контексті. Підкріплює такий підхід комуністична теоретична думка 1920-х рр., що трактувала пролетаріат як нову спільноту, що формує традиції, норми, звичаї та обряди міського населення. У статті пропонується відійти від завузького дифузійністського трактування соціального контексту до постнекласичних теорій інституціоналізму. Промисловість розглядається як соціальна інституція, що здатна не лише породити низку соціальних норм, поведінкових звичок, способів мислення та життя, закріплення і відтворення яких здійснюється за допомогою таких соціальних організацій, як заводи та фабрики, а й вплинути на загальну соціальну практику, в даному випадку функціонування та осмислення радянського міста.

Запропонований погляд на промисловість як інституцію не є традиційним для вітчизняної історичної науки. Профільні публікації й досі зосереджуються переважно навколо організаційних і управлінських аспектів, соціо-економічного аналізу розвитку промисловості та робітничого класу України (Хмельницька, 2004; Нікітенко, 2007; Кабачек, 2008; Бут, 2008; Ямпольць, 2010). Вивчення вінницьких сюжетів досліджуваного періоду також зосереджено навколо промислового потенціалу міста (Вініковецький, Воловик, 1998, с. 61–63; Олійник, 2015, с. 189–232). Певним виключенням є проект Інституту історії України НАН України «3 історії повсякденного життя в Україні», присвячений історичним соціокультурним сюжетам. Зокрема, в монографії, присвяченій добі непу, вивчено побут робітників (Кульчицький, 2010). З антропологізацією історичних досліджень науковці все частіше використовують ідеї соціологів. Бажання з'ясувати позаекономічні точки впливу на поступ суспільства є одним з проявів мислення в контексті постнекласичної гуманітарної науки.

Мета статті – на прикладі Вінниці, яка до революцій 1917 р. не мала сталих промислових і пролетарських традицій, розглянути інституційну роль промисловості в радянському місті.

Виклад основного матеріалу. До революції 1917 р. Вінниця не була серед лідерів промислового розвитку Подільської губернії (Кароева, 2018, с. 41–42), хоча в останні передвоєнні роки активно набирала обертів на цьому полі. Її економіку вирізняло потужне кустарно-ремісничє виробництво, яке обслуговувало споживацькі потреби місцевого населення. Лише відкриття кількох сучасних підприємств (суперфосфатного заводу, «механічної» взуттєвої фабрики) перед війною збільшило її промисловий потенціал, але не встигло призвичаїти городян до пролетарських соціальних практик. Подальші воєнні та революційні роки з їхньою турбулентністю також не сприяли пролетаризації міста природним шляхом.

На Поділлі із утвердженням радянської влади в листопаді 1920 р. було проведено націоналізацію промисловості та розпочато концентрацію дрібних підприємств. Влада за політики «воєнного комунізму» намагалася підтримати ті з них, що могли працювати на місцевій сировині. З економічною розрухою, неймовірною інфляцією, загальною безгосподарністю складно було утримувати нормальний ритм промислового виробництва. Люди після стількох складних років вимушені були в черговий раз прилаштуватися до нових реалій. Із запровадженням непу у 1921 р. та налагодженням державного планування нова економічна ситуація мала бути знову осмислена на місцях як місцевими функціонерами, так й городянами. Складася ситуація високої турбулентності соціальних практик, зокрема самого міського буття.

Промисловість була визнана ключовою сферою радянської економіки. З централізацією управління нею поступово сформували союзний, республіканський та місцевий її рівні. Управління підприємствами перших двох рівнів здійснювалося з Центру, який мало чи взагалі не враховував місцеві реалії. Складася деструктивна практика, коли великі підприємства відновлювалися та розвивалися завдяки державі, практично, ігноруючи місто. Тобто такі підприємства в містах діяли як самоцінність, а не органічний складник міського середовища. Місто розглядалося лише як якась територія – місцезростання підприємства та як джерело робочої сили.

Місцевий рівень управління промисловістю передбачав підпорядкування підприємств губернській/окруgovій владі, тобто місто й тут ізолювали від прийняття рішень. Кооперативна та приватна промисловість також перебували у віданні округових чиновників.

Місцеві функціонери, які відповідали за розвиток промисловості, мали реалізовувати ті уявлення про неї та пролетаріат, що існували в суспільстві під впливом соціальних комунікацій (як друкованих, так й усних). У Вінниці, де практично не було сталої промислової традиції, на основі складної суміші директивних вказівок згори, ознайомлення з основами марксистської теорії та риторикою ЗМІ, особистого досвіду формувалася нова соціальна практика. З огляду на вінницьку пресу («Червоний край», «Робітнича газета») кінця 1920-х рр. її підґрунтям були такі макроекономічні ідеї, пов'язані з соціалістичною економікою: наявність промисловості розвиває економіку міста, дає подат-

ки, підвищує товарність сільського господарства, вирішує соціальні проблеми (створює робочі місця, формує робітничий клас – фундамент соціалістичної держави). У ранньому радянському суспільстві закладалася ідея про промислове виробництво як основу розвитку міста, пролетаря як гегемона радянського суспільства. Відповідно перед радянськими будівничими стояло завдання розвитку промисловості в місті та кількісного зростання пролетаріату.

У Вінниці бракувало фінансів для відновлення промислових об'єктів, а від загальнореспубліканського дотаційного фонду вона майже нічого не отримала. Оскільки, по-перше, Поділля було аграрним регіоном зі слабкою, переважно переробною промисловістю, малоцікавою для модернізації суспільства за радянським сценарієм; по-друге, тут не було природних ресурсів для розвитку важкої промисловості; по-третє, прикордонне розташування краю насторожувало центр, якому важливіше було на випадок війни мати промислове виробництво в тилу; по-четверте, в губернії все ще було неспокійно, збройна боротьба за укріплення радянської влади тривала ще кілька років. Держава змушувала регіон відновлювати місцеві заводи за рахунок внутрішніх ресурсів. За цих обставин зміни відбувалися повільніше, ніж у тих регіонах, що були обрані для реалізації плану ГОЕЛРО та подальшої прискореної індустріалізації.

У жовтні 1921 р. у Вінниці провели системне обстеження промисловості, яке охопило 17 підприємств з 685 працівниками (Хозяйственное строительство, 1922, с. 173–174). Для 38-тисячного міста це був дуже малий пролетарський загін. Складно було уявити, що місто буде в своїй щоденній соціальній практиці керуватися пролетарськими нормами життя. За міським переписом 1923 р. у Вінниці робітничий клас (разом з кустарями та ремісниками) нараховував уже 3670 осіб (Итоги Всесоюзной, 1924, с. 13), а на 1932 р. – понад 15 тис. робітників (Трухманова, 2016, с. 57). Не обговорюючи тут різницю в методиці обрахунків цієї соціальної групи, достатньо вказати, що загальне населення міста зросло лише в 1,3 рази (45,6 тис. осіб у 1923 р. та 60,0 тис. у 1931 р. (Підсумки обліку, 1933, с. XXXIII)).

За 1920-ті рр. Вінниця стала основним промисловим і робітничим центром на Поділлі. Значною мірою завдяки адміністративному статусу вдалося реалізувати загальну установку на прискорений промисловий розвиток, не лише кількісно збільшити пролетарський прошарок, а й змінити структуру населення. У місті не лише побудували нові ((беконний завод (м'ясокомбінат), кравецька фабрика, лісотарний завод)) та розширили старі підприємства, місцеві функціонери доклали також спеціальних зусиль, аби перетворити вчорашніх ремісників та кустарів на пролетарів шляхом їх кооперування. У марксистсько-ленінській теорії 1920-х рр. кустарно-ремісничє виробництво розглядали як потенційно промислове. Шляхом кооперування створювалися артілі кустарів, які з часом мали перетворитися на державні підприємства та інтегруватися в планову економіку країни. Риторика про пролетарську солідарність повною мірою вже звучала на 1-й конференції кустарів і ремісників Вінниці у 1925 р., коли секретар губкому КП(б)У О. Новіков вказував, що «кустар зможе виконати свої

завдання лише в єднанні з робітником», а одна з доповідачів Сойбель (жінка слюсаря) заявила, що «кустарі не відставали від боротьби робітничого класу, завсіди йшли рука в руку з пролетаріатом» (С. М., 1925).

Соціоекономічний розвиток міста 1920-х рр. резюмував у 1930 р. український дослідник І. Вологодцев, який визначив Вінницю як адміністративно-торгово-промислове місто (Вологодцев, 1930). Сучасна дослідниця С. Трухманова також вказує, що Вінниця поступово перетворилася з адміністративно-сільськогосподарського міста у 1923 р. в адміністративно-дрібно-товарно-торгове на середину 1920-х рр. та робітничо-адміністративне на початок 1930-х рр. (Трухманова, 2016, с. 56–57).

Отже, за досліджуваний період у Вінниці виникла значна пролетаризована соціальна група, що за такий короткий термін не могла проявити власну культурну продуктивність, але організація праці диктувала їй норми буденного культурного життя, а марксистська риторика спрямовувала напрям осмислення свого соціального стану, визначала її високий статус у радянському соціумі.

На тлі кількісного зростання робітничого класу місто та міська влада залишалися виключеними з буденного функціонування промислового комплексу. Його інтереси держава вважала визначальними для міського простору. Централізація управління промисловістю взагалі ігнорувала місто як учасника економічних взаємозв'язків.

Якщо до 1924/25 господарчого року (далі – г. р.) Вінниця, як й інші міста, не мала власного бюджету, і повністю залежала від губернських управлінців, то в наступні роки здавалось би економічні її інтереси щодо промисловості мали би означитися. Утім показовим тут є коло проблем, якими опікувалася міська влада. У 1925 р. на президії Вінницької міськради обговорювалося 160 питань, з них лише 5 щодо промислових і виробничих питань. У річному звіті міськради про діяльність її секцій інформація про промислово-виробничу подавалася лише 9-ю, передостанньою. Взагалі секцію створили лише в серпні 1925 р. (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 19). Наступного року її перейменували в кооперативно-промислову, а головним її завданням визначили контроль фінансово-економічного стану кооперативно-торгівельних (!) організацій міста (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 27). У 1927 р. взагалі прибрали промислову підсекцію. Як наслідок, на президії міськради упродовж року було вирішено 693 питання, з них промисловості та торгівлі присвятили лише 60, причому переважно останній (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 83). Фактично міська влада торкалася промислових питань тільки тоді, коли міських депутатів залучали до обстеження законсервованих підприємств, результати яких передавалися губернським/округовим функціонерам, які, як відзначалося в звіті Вінницької міськради 1927 р., «до цього часу відносяться індивідуально до директив Президії міської ради, й в більшості їх не виконують» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 88). Та й доля промисловості в прибутковій частині бюджету міста була незначною, зокрема за кошторисом 1927/28 г. р. – 9539 руб., або 0,5% річного бюд-

жету, 1928/29 г. р. – 6,6 тис. руб., або 0,3% (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 93, 123). Ситуація змінилася в 1928/29 г. р., коли з реформуванням перерозподілу відрахувань промподатку в місцевий бюджет Вінниця отримала 387,3 тис. руб., або 16,1% річного бюджету (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 122). Члени президії міської ради усвідомлювали, що місто не має впливу на промисловий комплекс, будучи переконаними в тому, що промисловість є визначальною для поступу суспільства.

Оскільки в марксистсько-ленінській доктрині урбанізація як процес ніколи не осмислювалася, то у більшовиків не було чіткого плану виконання її радянської реалізації. Вони формували її навмання, спираючись на якісь елементи утопічних теорій. На їхній погляд, місто мало виконувати практичні функції, його соціокультурні особливості як поселення ігнорувались. Йому відводилася роль спальні промислової зони, місця проживання робітників, а також концентрації населення, місцезнаходження партійних та військових. За ним визнавалася також здатність перевиховання колишнього селянина, творення нової людини.

Найяскравіше ці ідеї знайшли відображення в теорії соцміста. Радянські теоретики виходили з ідеї того, що саме промисловість є фактором розвитку міста, тому містобудування мало орієнтуватися на вирішення завдань концентрації та інтеграції виробництва. У міському поступі ключовим ставав процес будівництва, а не функціонування міста. Містобудування розглядалося як просторове планування в рамках командно-адміністративної системи управління або директивної економіки. Водночас соціально-культурне та побутове середовище залишалось на маргінесі роздумів теоретиків.

Соцміста (як нові поселення, так й нова забудова старих поселень) розглядали як пролетарське ядро промислових районів. Вони мали бути основною формою співіснування людей у вигляді соціально-трудового колективу. Їх планували без урахування форм і механізмів самоорганізації міського життя, що склалися. В них мали вирішити проблеми усупільнення побуту, полегшення побутового статусу жінок, подолання протилежності між містом та селом. Розселення населення реалізовували з орієнтацією на раціональну організацію виробничої діяльності. При такому підході інтереси та переваги, культурний рівень і спосіб життя, традиції та обряди, вірування та самоідентичність людей до уваги не бралися. Ставилося завдання зламу стереотипів колишнього способу життя, організації колишньої життєдіяльності, віднині в революційному запалі намагалися зробити всіх щасливими за своїми лекалами.

На місцевому рівні ці лекала функціонери інтерпретували, орієнтуючись на свої можливості, своє розуміння директивних управлінських рішень та свою виконавчу культуру. У Вінниці, де місцева еліта могла розраховувати лише на внутрішні ресурси, також реалізували свій проєкт соцміста. Місце йому визначили в 1925 р. поряд з промисловою зоною у районі сучасної вулиці академіка Янгеля, на схід від вулиці Замостянської. Мали збудувати кілька двоповерхових будинків по 4 квартири з двома кімнатами в

кожний (У Вінниці, 1925). Цей мікрорайон отримав назву «Стандарка». Її вже повоєнний вигляд подав у белетризованих спогадах місцевий уродженець Наум Ципіс: «Так називають район шістнадцяти дерев'яних двоповерхових стандартних будинків, які в період конструктивізму, ще до війни, поставили на вінницькому Замості. Перед самою війною ці тимчасові бараки облицювали першосортною полірованою червоною цеглою» (Ципіс, 1993, с. 140).

І сама промислова зона архітектурно змінювалась. Дореволюційна забудова, яку раніше уособлювали дрібні підприємства у вигляді одноповерхових будівель, тепер зростала вгору. З концентрацією виробництва нові підприємства та цехи мали більший розмір, а раціоналізація будівництва надавала їм лаконічного функціонального вигляду. Функціональний підхід до вирішення просторової композиції, відмова від декоративних елементів робили цю частину міста підкреслено утилітарно-практичною, сірою та безликою. Індустріальний пейзаж урізноманітнювався териконами біля суперфосфатного заводу та трубами заводів.

Рішення про розвиток робітничого поселення на сході міста потягло за собою містобудівну переорієнтацію. Відтоді Вінниця зупинила свій розвиток на захід (дореволюційний західний мікрорайон «Слов'янки» до початку ХХІ ст. розбудовувався лише приватними зусиллями). Східний напрям став основним. Головним міським ринком став місцевий «Новий ринок», натомість Єрусалимський (діяв в центрі міста з ХVІІІ ст.) наприкінці 1920-х рр. остаточно ліквідували.

Промислові підприємства почали визначати географічний простір міста, його транспортну мережу (формування зупинок поряд із заводами (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 54)), інфраструктурну сферу, зокрема торгіву, бібліотечну, клубну мережі тощо.

Торгову мережу Вінниці в 1920-х рр. значною мірою формували приватні підприємці. Вона концентрувалася в двох місцях: у центрі (57,5%) та промисловій зоні на сході (34,3%). Оскільки ці підрахунки зроблено за довідником «Вся Україна на 1926/27 р.» (Харків, 1926), де оголошення давали крамниці лише 3-, 4- та 5-го розрядів, то можна припустити, що конфігурація мережі мала дещо інші пропорції на користь промислової зони. Великі заклади природно тяжіли до центру, а на робочих окраїнах переважали дрібні, і їх було значно більше. Хоча на щорічних передвиборчих кампаніях робітники постійно нарікали на брак крамниць на окраїнах. Реагуючи на їхні запити, тут відкривали кооперативні крамниці, а 1926 р. президія міськради дозволила відкривати їх о 7-й годині ранку, орієнтуючись на двозмінну роботу (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 25).

Виборчі дільниці до 1938 р., до перших виборів до Верховної ради УРСР за новою Конституцією, розбудовувалися за виробничим, а не територіальним принципом. Відповідно кожне велике підприємство мало власний клуб, який серед іншого організовував культурне дозвілля робітників, паралельно займаючись політичною пропагандою.

Бібліотечна мережа міста, попри декларативні нормативи обслуговування населення, так само розбудовувалася, озираючись на промислову зону. Фабрично-заводські райони мали бути забезпечені пересувними бібліотеками, яких на 1927 р. було 32 (Матеріали до відчиту, 1927, с. 115).

На засіданнях міськради постійно обговорювали необхідність відкриття медпунктів та розподільників товарів першої необхідності на підприємствах (станом на 1929 р. їх було 80) (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 125–126). У полі зору соціальної турботи депутатів була диспансеризація робітників (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 36), а щодо службовців, то їх жодного разу не згадали. У 1927 р. ініціювали створення робітничо-селянської об'єднаної полклініки робітників, селян, інвалідів, кустарів та родин червоноармійців (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 55), а службовців знову ж обійшли.

Засідання пленумів міськради або її секцій мали проходити на підприємствах. Більше того Вінницьку окрпрокуратуру зобов'язали частіше виступати з доповідями про революційну законність «перед широкими робітничими колами», Окрсуд – розглядати справи на підприємствах (Держархів Вінницької обл., ф. р. 151, оп. 1, спр. 4, арк. 36–37).

Організуючи святкові маніфестації, в 1920-х рр. враховувалася промислова зона, де формувалася окрема колона, яка рухалася до центру міста. Тільки після її прибуття починали виголошувати свої звернення промовці. Так само обов'язково на таких заходах надавалося слово представнику від робітників. У 1927 р. на урочистостях, приурочених відкриттю меморіального музею в будинку, де народився Михайло Коцюбинський, не могли обійтися без делегації робітників різних вінницьких та навіть українських підприємств (Хроніка, 1927).

І надалі міська влада постійно озиралася на фабрично-заводський фактор у розвитку міського простору, не маючи важелів впливу на нього.

Висновок. Ідеологічні постулати марксистської теорії та планова радянська економіка (централізоване управління промисловістю), з одного боку, та законодавчі обмеження можливостей міського управління, з іншого боку, перетворювали промисловий комплекс міста в організм, який існував у міському середовищі сам по собі, за своїми правилами та рішеннями, ізольовано від функціонування поселення. Складалася ситуація, коли радянська промисловість самим фактом своєї наявності примушувала міську владу та навколишнє міське середовище прилаштуватися до неї. Тобто, вона діяла як соціальна інституція, котра впливала на структуру населення, його соціальні та культурні практики, навколишній міський ландшафт та організацію міського простору, а міська влада не мала прямого економічного зиску та жодних прямих управлінських важелів щодо неї.

Нині ми спостерігаємо інші процеси. Міська влада є повноцінним учасником взаємодії з промисловим комплексом. Вона прагне до розширення промислового виробництва, має законодавчі можливості вписати його в міське середовище.

Список використаних джерел і літератури:

Бут, О. М. (заг. ред.). (2008). *Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)*. Донецьк, 355 с.

Вініковецький, С. & Воловик, О. (1998). Відбудова та реконструкція промисловості Вінниці в 20-х роках ХХ ст. *Тези доповідей і повідомлення 18-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції* (с. 61–63). Вінниця.

Вологодцев, И. (1930). *Особенности развития городов Украины*. Харьков, 206 с.

Вся Украина на 1926/27 год: адресно-справочная книга. (1926). Харьков, 438 с.

Державний архів Вінницької області.

Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г. (Ч. 2. Вып. 2: Украина). (1924). Москва, 155 с.

Кабачек, В. (2008). *Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921-1922 рр.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Харків, 20 с.

Кароєва, Т. (2018). *«Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...»*. Вінниця, 204 с.

Кульчицький, С. В. (відп. ред.). (2010). *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)* (Кн. 1–2). Київ.

Матеріяли до відчиту Вінницького округового виконавчого комітету ІХ округовому зїздові рад Вінниччини. (1927). Вінниця, 158 с.

Нікітенко, К. (2007). *Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Донецьк, 20 с.

Олійник, М. П. (2015). *Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921-1928)* (дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01). Кам'янець-Подільський, 546 с.

Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. (1933). Харків, 213 с.

С. М. (1925). 1-ша конференція кустарів та ремісників м. Вінниці. *Червоний край*. 9 липня, 4.

Трухманова, С. (2016). *Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля у 1920-х – на початку 1930-х рр.* Вінниця, 236 с.

Турен, А. (2003). *Повернення дівця*. Київ: Альтерпрес, 320 с.

У Вінниці буде збудовано робітничий городок. (1925). *Червоний край*, 16 липня, 4.

Хмельницька, Л. (2004). *Промислові трести України в період нової економічної політики (1923-1929)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ, 16 с.

Хозяйственное строительство Подолии: отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому Совету, окт. – март 1921/22 г. (1922). Вінниця, 326 с.

Хроніка. (1927). *Червоний край*. 9 листопада, 4.

Ципис, Н. (1993). *Билет до Вінниці: почти невидимые истории*. Вінниця, 286 с.

Ямпольський, П. (2010). *Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період непу (історико-статистичний аналіз)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ, 20 с.

References:

But, O. M. (Ed.). (2008). *Nederzhavnyi sektor promyslovosti Ukrainy v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921-1928 rr.)* [Industrial unpublic sector of Ukraine in the conditions of a new economic policy (1921-1928)]. Donetsk, 355 p. [in Ukrainian].

Vinikovetskyi, S. & Volovyk, O. (1998). Vidbudova ta rekonstruktsiia promyslovosti Vinnytsi v 20-kh rokakh XX st. [Rebuilding and reconstruction of Vynnytsia industry in the 1920s]. *Tezy dopovidei i povidomlennia 18-i Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii* (pp. 61–63). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Vologodtsev, I. (1930). *Osobennosti razvitiya gorodov Ukrainy* [Features of urban development of Ukraine]. Kharkov, 206 p. [in Russian].

Vsya Ukraina na 1926/27 god: adresno-spravochnaya kniga [All Ukraine for 1926/1927: the address book]. (1926). Kharkov, 438 p. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].

Itogi Vsesoyuznoy gorodskoy perepisi 1923 g. (Ch.2. Vyp.2: Ukraina) [Results of the 1923 All-Union City Census. Part II. Issue 2: Ukraine.]. (1924). Moskva, 155 p. [in Russian].

Kabachek, V. (2008). *Diialnist mistsevykh derzhavnykh orhaniv Ukrainy po rozvytku promyslovosti v 1921-1922 rr.* [Activities of the local states bodies of the Ukraine on industry development in 1921-1922.] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv, 20 p. [in Ukrainian].

Karoiava, T. (2018). «Istoriia maie pravo spodivatysia vid mista Vinnytsi blyskuchoho maibuttia...» [History has the right to expect the brilliant future from Vinnytsia city...]. Vinnytsia, 204 p. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2010). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoï Ukrainy v dobu nepu (1921-1928 rr.)* [Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine at the NEP Times (1921-1928)] (Vol. 1–2). Kyiv. [in Ukrainian].

Materiialy do vidchytu Vinnytskoho okruhovoho vykonavchoho komitetu IX okruhovomu zizdovi rad Vinnychyny [Materials for the report of the Vinnytsia District Executive Committee to the IX District Congress of Vinnytsia Councils]. (1927). Vinnytsia, 158 p. [in Ukrainian].

Nikitenko, K. (2007). *Nederzhavnyi sektor promyslovosti Ukrainy v umovakh novoi ekonomichnoi polityky (1921-1928 rr.)* [Industrial unpublic sector of Ukraine in the conditions of a new economic policy (1921-1928)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk, 20 p. [in Ukrainian].

Oliinyk, M. P. (2015). *Podillia v roky novoi ekonomichnoi polityky: politychni, sotsialno-ekonomichni ta kulturno-dukhovni protsesy (1921-1928)* [Podillia in the years of the new economic policy: political, socio-economic and cultural-spiritual processes (1921-1928)] (*Doctor's thesis*). Kam'ianets-Podilskyi, 546 p. [in Ukrainian].

Pidsumky obliku miskoi liudnosti USRR 1931 r. [Results of the census of the urban population of the USSR in 1931]. (1933). Kharkiv, 213 p. [in Ukrainian].

S. M. (1925). 1-sha konferentsiia kustariv ta remisnykiv m. Vinnytsi [The 1st conference of craftsmen and artisans of Vinnytsia]. *Chervonyi krai*. 9 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Trukhmanova, S. (2016). *Sotsiokulturni ta politychni protsesy u mistakh Skhidnoho Podillia u 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr.* [Social, cultural and political processes in the towns of Eastern Podillia, during 1920th – at the beginning 1930th]. Vinnytsia, 236 p. [in Ukrainian].

Turen, A. (2003). *Povernennia diievtsia* [Return of the actor]. Kyiv: Alterpres, 320 p. [in Ukrainian].

U Vinnytsi bude zbudovano robitnychi horodok [The workers' town will be built in Vinnytsia]. (1925). *Chervonyi krai*, 16 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Khmelnyska, L. (2004). *Promyslovi tresty Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky (1923-1929)* [Industrial trusts of Ukraine during the years of the new economic policy (1921-1929)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 16 p. [in Ukrainian].

Khozyaystvennoe stroitelstvo Podolii: otchet gubekonomsobveshchaniya Ukrainskomu ekonomicheskomu Sovetu, oktyabr – mart 1921/22 g. [Economic construction of Podillia: report of the province economic meeting to the Ukrainian Economic Council, October – March 1921/22]. (1922). Vinnitsa, 326 p. [in Russian].

Khronika [The chronicle]. (1927). *Chervonyi krai*, 9 lystopada, 4. [in Ukrainian].

Tsipis, N. (1993). *Bilet do Vinnitsy: pochti nevydumannye istorii* [The ticket to Vinnitsa: almost nonfictional stories]. Vinnitsa, 286 p. [in Russian].

Yampolets, P. (2010). *Materialne stanovyshche robotnykiv derzhavnoi promyslovosti Ukrainy v period nepu (istoryko-statystychnyi analiz)* [Economic conditions of Ukraine state industry workers in the NEP period (historical and statistical analysis).] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 20 p. [in Ukrainian].

Отримано: 12.03.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.221–233

УДК 94(437):325.25«192/193»

КРИСЬКОВ Андрій – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, м. Тернопіль, індекс 46000, Україна (kryskov.te@gmail.com)

ORCID 0000-0003-1437-4823

KRYSKOV Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies and Philosophy, Ternopil Ivan Puluj National Technical University, 56, Ruska Street, Ternopil, index 46000, Ukraine (kryskov.te@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Криськов, А. (2021). Українська партія соціалістів-революціонерів у міжвоєнній Чехословаччині. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 221–233.

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати основні напрями діяльності та еволюцію програмних засад Української партії соціалістів-революціонерів у Чехословаччині у міжвоєнний період, а також її діяльність у царині освіти і культури. **Методологія дослідження.** Вивчення діяльності партії на території Чехословаччини міжвоєнного періоду базувалося на принципах історизму, об'єктивності та системності дослідження. Використані зазальнонаукові (історичний, логічний, біографічний) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що системно висвітле-

но культурно-освітню та політичну діяльність УПСР у міжвоєнній Чехословаччині. **Висновки.** Значна частина українських есерів опинилася в еміграції у результаті поразки Української революції 1917-1920 рр., де і відбулася організаційна перебудова та еволюція програмних засад Української партії соціалістів-революціонерів. Так, члени Закордонної делегації УПСР на чолі з М. Грушевським стали прихильниками компромісу з більшовиками, у той час, як Закордонний комітет УПСР, який очолював М. Шаповал, рішуче виступив проти таких дій. Упродовж досить тривалого часу ЗК УПСР існував як політична партія, займаючи активну позицію і потужно впливаючи на українську спільноту у Чехословаччині через різні допомогові, політичні, освітні та культурницькі структури. Головною ідеологічною засадою ЗК УПСР було визнано необхідність організації на українських землях національної і соціальної революції, а кінцевою метою діяльності партії – побудова Соборної Трудової Української республіки.

Ключові слова: українська імміграція, Чехословаччина, міжвоєнний період, Українська партія соціалістів-революціонерів, ідеологія.

UKRAINIAN PARTY OF SOCIALISTS-REVOLUTIONARIES IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA

Abstract. *The purpose of the study is to reveal the issue to analyze the main directions of activity and evolution of the program principles of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries in Czechoslovakia of the interwar period, as well as its activity in the field of education and culture. **Research methodology.** The principles of historicism, objectivity, and systematic research have been used in the study of the activities of Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries in interwar Czechoslovakia. The general scientific (historical, logical, biographical) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological) methods have been used. **Scientific novelty** is that the cultural, educational and political activities of the UPSR in interwar Czechoslovakia are systematically covered. **Conclusions.** A large part of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries found themselves in exile as a result of the defeat of the Ukrainian revolution 1917-1920. The organizational structure and evolution of the party's views took place here. Thus, members of Foreign Delegation of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries, led by M. Hrushevskyi, became supporters of a compromise with the Bolsheviks. In contrast, the Foreign Committee of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries, headed by M. Shapoval, strongly opposed such actions. For a long time, the Foreign Committee existed as a political party. He took an active position and had a strong influence on the Ukrainian community in Czechoslovakia through various support, political, educational and cultural structures. The need for the organization of a national and social revolution in the Ukrainian lands was recognized as the main ideological basis of the Foreign Committee of the Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries. The ultimate goal of the party's activity was proclaimed to be the construction of the United Labor Republic of Ukraine.*

Key words: Ukrainian immigration, Czechoslovakia, interwar period, Ukrainian Party of Socialists-Revolutionaries, ideology.

Постановка проблеми. Дослідження різних аспектів життя і діяльності українських іммігрантів у міжвоєнній Чехословаччині тривалий час є актуальним для вітчизняної історичної науки. І це цілком природно з огляду на те, які сприятливі умови були створені урядовими колами для біженців з колиш-

ньої Російської імперії. Серед великої кількості різнопланових українських установ і організацій вагоме місце посідають політичні партії, які сформувалися ще в Україні. Найпотужнішою з них, принаймні до середини 1920-х років, була Українська партія соціалістів-революціонерів. Хоча вона й зазнала на чужині кілька розколів, проте її ядро послідовно відстоювало українську ідентичність. Особливої уваги заслуговує просвітницька, освітня і культурницька діяльність фактично підпорядкованого партії Українського Громадського комітету. Зрештою, такий історичний досвід є актуальним і сьогодні, коли практично у кожній європейській країні є українські спільноти.

Аналіз джерел та останні дослідження. Представлене дослідження ґрунтується переважно на архівних джерелах, які перебувають на зберіганні у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Центральному державному історичному архіві у м. Львові. Основний масив інформації про діяльність Української партії соціалістів-революціонерів у Чехословаччині міжвоєнного періоду міститься саме у цих установах. Він представлений працями очільників партії, статутами, звітами, періодикою. Заявлена тема частково була предметом вивчення, деякі сюжетні лінії можна прослідкувати у працях Т. Бевз (Бевз, 2008), Л. Дояр (Дояр, 2017), Н. Миронець (Миронець, 2007), В. Трощинського (Трощинський, 1994), П. Феденка (Феденко, 1959), О. Шульгина (Шульгин, 1934) та ін.

Мета статті – проаналізувати основні напрями діяльності та еволюцію програмних засад Української партії соціалістів-революціонерів у Чехословаччині у міжвоєнний період, а також її діяльність у царині освіти і культури.

Виклад основного матеріалу. Партії лівого спрямування, що виникли на території колишньої Російської імперії, продовжували своє існування і у середовищі української імміграції на території міжвоєнної Чехословаччини. Це пояснюється тим, що певний час вони користувались популярністю, яку винесли з батьківщини на еміграцію. Досить точний перелік діючих на території міжвоєнної ЧСР українських партій та політичних рухів дав визначний діяч Української партії соціалістів-революціонерів М. Шаповал у статті «Еміграція і політика». Вона була написана у 1926 р., тому в ній немає згадки про організований український націоналістичний рух. Він зазначає, що на той час у Чехословаччині діяли такі партії та групи: «1. Група незалежних соціалістів (марксистів), близька по своїй ідеології до Української комуністичної партії на Україні. Інакше називається «групою Винниченка». Стоїть на платформі радянської демократії, виступає проти більшовизму, за повну самостійність України. 2. Українська соціал-демократична робітничка партія, на еміграції має дві течії: лівіша група М. Галагана (так звана «Закордонна група УСДРП») і група І. Мазепи, яка себе вважає за «дійсну» українську соціал-демократію, стоїть ізольовано. 3. Соціалісти. Головно то є Українська партія соціалістів-революціонерів, яка на еміграції має більше число своїх членів,

ніж інші партії. Від неї відколотась група на чолі з Грушевським і перейшла на службу до большевиків. Партія за самостійність Української Республіки в етнографічних межах на принципах трудової демократії. 4. Група радикалів, є частиною Української радикальної партії, ідеологічно народницької і зближена до УПСР. 5. Партія соціалістів-федералістів (радикальних демократів) – типowo інтелігентська, буржуазно-демократична партія. Займає числово незначне становище. 6. Хлібороби: а) хлібороби-демократи – поміркована буржуазно-демократична група інтелігенції, що захищає інтереси багатих селян і дрібних поміщиків і б) хлібороби-державники, монархісти. Через малочисельність помітної ролі не грають» (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 49, арк. 58–603 наведеного вище переліку видно, що на 1926 р. у Чехословачині діяли п'ять партій соціалістичного спрямування, які вбачали майбутнє України в республіканській формі правління, і лише одна організація, що проголошувала своє негативне ставлення до соціалізму та республіканства. Це свідчить, що на середину 1920-х рр. соціалістична ідея серед української імміграції в ЧСР залишалася бути досить популярною.

Найчисельнішою і найвпливовішою серед українських партій лівої орієнтації на території міжвоєнної Чехословаччини була Українська партія соціалістів-революціонерів. Створена ще у квітні 1917 р., ця партія відіграла провідну роль в українському національному русі. У квітні 1919 р. один з провідних діячів партії – М. Грушевський – виїхав за кордон як офіційний представник УПСР для встановлення контактів з європейськими соціалістичними партіями. З цього часу можна вести мову про діяльність Закордонної групи УПСР в еміграції, на чолі якої стояв М. Грушевський.

У Празі Грушевський перебував два місяці. Зустрічі та розмови з давнім знайомим Т.-Г. Масариком, з працівниками міністерства закордонних справ ЧСР, а також з відомим англійським публіцистом-слов'янофілом Р. У. Сетон-Уотсоном, котрий тоді був у Празі, дали змогу Грушевському з'ясувати, що УНР не може сподіватись на міцну підтримку з боку Антанти. У цей період у Празі лідер ЗД УПСР підготував для II Інтернаціоналу необхідні інформаційні матеріали, які були надруковані французькою мовою у вигляді трьох брошур. Перша являла собою короткий виклад історії, програми й політичних позицій УПСР; у другій містився земельний закон Центральної Ради з поясненнями щодо сутності аграрної проблеми в Україні; у третій давався огляд подій в Україні у 1917-1919 рр., розглядалась тодішня соціальна структура українського суспільства (Трошинський, 1994, с. 100).

Восени 1919 р. центром ЗД УПСР став Відень. До неї входили М. Грушевський – голова, М. Шраг, М. Чечель та О. Жуковський – члени делегації. З нею співпрацювали і не члени ЗД УПСР – П. Христюк, І. Штефан та інші соціалісти-революціонери, які з тих чи інших причин опинилися в еміграції. Політику Закордонної делегації деякий час поділяв і М. Шаповал, який, переїхавши в листопаді 1919 р. з Відня до Чехословаччини, ще упродовж року узгоджував свої дії з делегацією (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1,

спр. 78, арк. 18). Однак ЗД УПСР стала на шлях визнання радянської влади в Україні та співпраці з нею. З'ясувалося, що для Грушевського та його соратників ідея всесвітньої революції важливіша за ідею самостійності України. У своєму листі до уряду УСРР від 19 липня 1920 р. Грушевський висловив жаль з приводу того, що Україна «з її величезним класом трудового селянства, свідомого і активного, замість того, щоб служити етапом у завоюваннях революції, до цих пір є гальмом для її поширення» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 33). Цей лист виражав позицію всієї ЗД УПСР, яка вважала уряд УНР контрреволюційним. І, що особливо характерно, він був написаний у той момент, коли українсько-польські війська вели боротьбу в Україні проти більшовиків. У відповідь міністерство закордонних справ УНР видало розпорядження про негайне позбавлення за «злочинну антидержавну роботу» Чечеля, Грушевського, Жуковського, Христюка, Кондрашенка, М. Шаповала, Штефана та інших членів цієї партії українських паспортів, «щоб унеможливити їх перебування за кордоном» (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 417, арк. 41). Можливо, ці заходи і дали б очікуваний ефект, однак невдовзі і сам уряд УНР покинув українську територію.

З осені 1920 р. лінію на розмежування із ЗД УПСР, насамперед у ставленні до більшовицької влади, повела пражська група УПСР на чолі з М. Шаповалом. Крім прорадянської політики делегації, істотними факторами, які привели до антибільшовицьких настроїв широких кіл українських есерів, були невдалий наступ радянських військ проти Польщі та особливо щедрі поступки полякам на Ризьких мирних переговорах за рахунок українських земель.

31 жовтня 1920 р. була створена пражська група УПСР, яка отримала назву Закордонний комітет Української партії соціалістів-революціонерів. У комітеті об'єдналися праві елементи партії есерів. Очолив його М. Шаповал (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 78, арк. 19). Влітку 1920 р. ЗД УПСР прийняла рішення про розпуск Закордонного комітету, звинувативши його у проведенні сепаратистської акції, спрямованої на розбиття єдності організацій соціалістів-революціонерів за кордоном та в узурпації функцій вищого представництва партії за межами України, віднесених ЦК УПСР виключно до компетенції ЗД УПСР. М. Шаповала було звинувачено у співпраці з буржуазією, виявом якої стало створення у Празі спільними зусиллями української імміграції у Чехословаччині громадсько-допомогової установи – Українського громадського комітету, який очолив М. Шаповал. Керівництву Закордонної делегації не подобався не лише персональний склад комітету, а й те, що він, на думку М. Грушевського та лівих українських есерів, набув паралельного характеру з представництвом УСРР у Чехословаччині.

Основна маса українських есерів, які опинились в еміграції, у конфлікті між ЗД УПСР та Закордонним комітетом УПСР підтримала останній. Комітет проігнорував рішення делегації про його розпуск й виключення провідників з партії. У липні 1922 р. на конференції представників, прихильних до Закордонного комітету організацій соціалістів-революціонерів з Польщі,

Галичини, Буковини, Волині і Чехословаччини, була викладена інша версія причин і наслідків вищезгаданого конфлікту. У прийнятій конференцією постанові зазначалось, що створення ЗК УПСР було реакцією на неспроможність ЗД організувати боротьбу українських есерів за політичне, національне та економічне визволення трудових верств України в умовах переходу УПСР на батьківщині на нелегальне становище (Нова Україна, 1922, с. 24). Рішення цієї конференції заклали базу для подальшої діяльності тієї частини українських есерів, які розійшлися в поглядах із ЗД УПСР.

Найчисленніший осередок опозиційних до ЗД УПСР знаходився на території Чехословаччини, зокрема в Празі. Менші групи та окремі члени партії, які підтримали ЗК УПСР, перебували у Польщі, Франції, Бельгії та інших європейських країнах. Праве крило партії на еміграції довело не лише свою спроможність до самоорганізації та виявлення себе через внутріпартійні та загально-громадські акції, але й до створення програмно-політичних засад, спрямованих на майбутнє здобуття незалежності та суспільної реорганізації України. Велика заслуга у цьому двох провідних діячів есерівського руху – М. Шаповала та Н. Григорієва, який після смерті Шаповала у 1932 р. очолив українських есерів за кордоном.

Праві есери на еміграції вважали себе більше народниками, відкидаючи багато соціально-економічних та філософських положень марксизму. Основні положення цієї ідеології висвітлені у ряді теоретичних праць їхніх лідерів (Шаповал, 1925; Шаповал, 1926; Шаповал, 1927; Шаповал, 1935).

Відразу треба зауважити, що ЗК УПСР дійшов висновку про неможливість співпраці з комуністами. Це знайшло відображення у статті М. Шаповала «Засади соціотехніки», де комуністичний рух був засуджений за «зв'язок з Москвою та за протисоціалістичну тактику» (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 77, арк. 121зв.). Такий висновок М. Шаповала підкріплювався його дослідженнями минулого та сучасного йому становища української нації. Він підкреслював, що комуністи в УСРР прагнуть продовження старої царської політики «керування українським селом через зрусифіковане місто». А оскільки основна маса українців є селянами, то таке керівництво означає російське поневолення України. Праві кола українських есерів у Чехословаччині безпідставно вважали, що більшовики створили в УСРР державний капіталізм, перетворивши на державну власність заводи, фабрики, залізниці, ліси, землю і цим усунули трудящих від засобів виробництва. Отже, державний капіталізм виявився ще гіршим, ніж приватний, бо він створив одного, необмеженого в правах та засобах примусу власника в особі держави і перетворив трудящих у наймитів-робітників, становище яких було ще безправнішим, ніж у період приватного капіталу (Миронець, 2007, с. 57–58). Отже, соціалістичні революціонери шаповалівської течії мали з більшовиками розходження антагоністичного характеру.

Програмні принципи українських есерів у Чехословаччині базувалися на тому, що українському народові необхідно було визволитися від п'яти

форм поневолення: «від капіталістичного визиску нашої праці...»; «від визиску фізичної сили, цебто від податку крові, від військової служби ворогові»; «від денационалізації, від визиску психічної енергії...»; «від колонізації, від калічення соціальної структури, від втілення чужих груп в наш суспільний організм»; «захистити землю і природні добра від конфіскації або ясніше: вирвати землю і природні добра з рук гнобителів...» (Трошинський, 1994, с. 123). Визначення першої форми поневолення пов'язане із розумінням есеями радянського соціалізму як державного капіталізму. Під другою формою поневолення розумілось розчленування українських земель між різними державами. Це означало, що українців брали в іноземні війська, де вони самі охороняли та захищали іноземне панування над собою. Щодо змісту третьої – духовної форми поневолення, то тут малась на увазі втрата українцями власного «я» під впливом цілеспрямованої політики держав-колонізаторів. Передостання форма визиску полягала у тривалій і цілеспрямованій зміні іноземними поневолювачами та їхніми місцевими прислужниками етнологічної структури України. Особливо підкреслювалось, що наслідком такої політики стало швидке збільшення кількості неукраїнського елемента в українських містах та зосередження у руках чужинців торгівлі, фінансів і промисловості. Остання, п'ята форма поневолення, була небезпечною тому, що через нещадну експлуатацію іноземними поневолювачами природних багатств України українська нація прирікалася на біологічне вимирання та постійну економічну залежність від інших народів.

На думку ЗК УПСР, визволення України могло відбутись лише шляхом соціальної революції. У статті «Світова ситуація, сучасне становище українського трудового народу і завдання УПСР» М. Шаповал писав: «Головним історичним завданням УПСР є переведення соціальної революції на українських землях з метою визволення українських селян та робітників від неволи й визиску та забезпечення їм свободи для культурного і господарського будівництва та розвитку в формі соборної самостійної соціалістичної Української Республіки» (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 3, арк. 20). Навіть у випадку, коли в Україні розпочнеться національна революція, її необхідно, на думку М. Шаповала, перетворити на революцію соціальну. Необхідність цього впливала з постулату, що в Україні не існує власної, національно свідомої буржуазії, яка б стала гарантом незалежності, та із специфічності соціальної структури населення України. Тому всяка революція, якщо вона не соціальна, не могла привести до справжнього визволення України (ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 262, арк. 8).

Характерно, що українські есери на чужині розпочали активну культурницьку працю, оскільки вважали, що це примусить ворогів рахуватися з інтересами українців (Дояр, 2017, с. 64). Початком її вважається створення за ініціативи празької групи УПСР навесні 1921 р. Українського громадського комітету. Одним із результатів його діяльності стало створення Української господарської академії в Подебрадах, Українського педагогічного та

Українського соціологічного інститутів у Празі, заснування різного роду допомогових та кооперативних організацій і товариств, українських видавництв, газет, журналів тощо.

Проте УГК став, і у цьому є вина політики М. Шаповала, ареною міжпартійної боротьби між українськими політичними групами, що, крім іншого, призвело і до поглиблення розмежування між галицькими та наддніпрянськими іммігрантами у Чехословаччині. Так, галицька імміграція категорично відмовилась співпрацювати з УГК, звинувачуючи його керівництво у «проведенні громадськими грішми партійної агітації» (ЦДАВО України, ф. 3521, оп. 1, спр. 3, арк. 5). Визначний український діяч О. Шульгин, представник уряду УНР в екзилі, теж звинувачував М. Шаповала у необ'єктивній кадровій політиці УГК стосовно українців, які не були членами УПСР (Шульгин, 1934, с. 22). Пізніше сам М. Шаповал звинувачував українських соціал-демократів у тому, що вони через Український вільний університет у Празі розпочали боротьбу проти УПСР та УГК, а пізніше «відірвали» від комітету Українську господарську академію (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 49, арк. 77). Соціалістичні погляди М. Шаповала не могли не позначитись відповідним чином і на його концепції проведення культурницької праці. У вже цитованій статті «Засади соціотехніки» він подає перелік агітаційних гасел УПСР за кордоном. Вони засуджують релігію та церкву в цілому, однак автокефальний рух «умовно підтримується», спорт, як організація трудових мас, теж підтримується, але спорт буржуазії засуджується (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 49, арк. 121зв.). Все ж заслуги М. Шаповала у розбудові громадсько-культурного життя української імміграції у Чехословаччині дістали визнання навіть від найпринциповіших його політичних опонентів (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 179, арк. 12).

Відповідними до програмних принципів праязкої групи українських есерів були і їхні політичні засади. На чільне місце ставилась соборність. Реалізувати цю ідею можна було через соціальну революцію, що мала визволити українську націю на всіх її етнічних землях та об'єднати ці території в одній республіці. Перевага у державній організації післяреволюційного українського суспільства надавалась федералізму. Основними одиницями української федерації мали стати Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина, Правобережна Україна з Бессарабією, Лівобережна Україна, Степова Україна, Кубань і Крим. До компетенції федерального уряду відносилися питання зовнішньої політики, охорони кордонів, збройних сил, ухвалення та внесення змін до конституції. Загалом, федеральний уряд мислився лише як посередницький та арбітражний орган. Через соборність Україна мала стати «справжнім суспільством» та виробити власну об'єднуючу національну ідею. Наступною політичною засадою була повна політична самостійність України, передумовою досягнення якої мало стати економічне та культурне усамостійнення. Третьою політичною засадою українських есерів за кордоном була революційність – заперечення всього, що запроваджувалося гнобителями України. Максималізмом означалася четверта політична засада. Вона полягала у прагненні соціалістів-

революціонерів домогтися повного й всебічного визволення української нації. Й, нарешті, п'ята засада – інтернаціоналізм – розшифровувалася як необхідність перейняти і застосувати в державному будівництві України кращі здобутки інших народів (Трощинський, 1994, с. 125).

Хоча соціалісти-революціонери і були рішуче налаштовані проти будь-якої співпраці з буржуазією, але у різних громадських та наукових організаціях вони деякий час успішно співпрацювали з «буржуазною» інтелігенцією, до якої, до речі, відносили й членів інших українських соціалістичних партій (ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 31, арк. 4–8).

У політичному плані на початку 1920-х рр. пражських есерів шаповалівської течії захопила ідея створення в українському іммігрантському середовищі «єдиного революційно-демократичного національного фронту». Фронт задумувався як сила, спроможна зупинити наступ більшовизму та створити необхідні політичні передумови для визволення української нації з-під ярма гнобителів. Адже жодна окрема соціалістична течія була неспроможною виконати це завдання. До «єдиного фронту» не могли увійти українські монархісти різних напрямків, зміновіховці та прихильники екзильного уряду УНР. Про іммігрантів-галичан мови не велось взагалі. На початку 1925 р. у Празі було проголошено про створення «Українського революційно-демократичного національного союзу», що мав стати об'єднанням усіх українських соціалістів, орієнтованих на створення власними силами незалежної України шляхом соціальної революції. Але помітної діяльності союз не вів. Внутрішні протиріччя та особисті амбіції його членів виявились значно сильнішими від бажання працювати спільно (ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 32, арк. 77, 81; Феденко, 1959, с. 110–111; Винниченко, 1991, с. 20; Трощинський, 1994, с. 127–128). Ще однією причиною, через яку союз не зміг розвинути значної діяльності, була позиція самої української імміграції в Чехословаччині. Значну частину її склали прихильники екзильного уряду УНР. Вони були не проти об'єднання, але мали свої погляди на його цілі та членство у ньому: «Поставити перед еміграційним об'єднанням конкретні політичні завдання – це значить одкинути ті чи інші емігрантські групи, це значить звузити його. Емігрантські об'єднання мусять, приймаючи своїх членів, обмежуватись, крім певних моральних моментів, тільки найзагальнішими вимогами: до об'єднання може належати лише той, що стоїть на ґрунті самостійної української державності й культури» (Український Вісник, 1925, с. 1; ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 232, арк. 38).

Невдача зі створенням «єдиного революційно-демократичного національного фронту» не відбилася на політичній активності УПСР у Чехословаччині. Терор і переслідування українців в СРСР, репресії польського уряду у Східній Галичині, наміри німецьких нацистів щодо України, підготовка нової світової війни зацікавленими в ній країнами – на все це по змозі адекватно реагували українські соціалісти-революціонери. Попри свій класовий підхід, вони постійно підкреслювали моменти загальнонаціонального

характеру, завжди мали метою своєї діяльності створення незалежної соборної Української республіки власними силами української нації.

Закордонний комітет УПСР співпрацював у рамках Міжнародного бюро революційних партій з іноземними соціалістичними партіями та групами, а також із соціалістичними партіями емігрантів з колишньої Російської імперії. Влітку 1927 р. у Празі була завершена робота над проектом програми Соціалістичної ліги народів Східної Європи. У його розробці брали участь представники українських есерів на чолі з М. Шаповалом, російських есерів з групи В. Чернова, білоруських есерів та білоруських соціалістів-федералістів й вірменської партії «Дашнакцутюн». Ліга не виявила особливої активності. Проте заслуговує на увагу сама спроба створення міжнародної організації на принципах визнання рівноправності націй, їхнього права на самостійну державність. Створення Ліги продемонструвало реальну можливість порозуміння між емігрантськими політичними структурами неросійських народів, з одного боку, і тими російськими емігрантами, які не стояли на позиціях шовінізму та великодержавності, – з іншого (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 328, арк. 1–21). Іншим виявом співпраці українських і російських есерів за кордоном була спроба створити у 1931 р. на базі Українського соціологічного інституту та Інституту вивчення Росії єдиної науково-дослідницької установи – Соціологічного інституту Східної Європи (ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 77, арк. 59–62). На жаль, празька група соціалістів-революціонерів не змогла знайти спільної мови з представниками інших кіл української імміграції у Чехословаччині.

У різні проміжки часу в міжвоєнній Чехословаччині видавалось багато суто партійних (періодичних і неперіодичних) друкованих органів УПСР: «Боротьба», «Вартовий», «Бюлетень секретаріату головного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів», «Бюлетень закордонного комітету УПСР», «Вістник УПСР», згодом перетворений у «Трудову Україну» тощо (Животко, 1934, с. 18–20). Представники партії, будучи членами редколегій, мали вплив на 47 українських друкованих органів за кордоном (Григоріїв, 1934, с. 19). Пояснення питання фінансування всіх цих друкованих видань дає опис діяльності української імміграції Празького управління поліції: «В перші роки по державному перевороту, коли українська еміграція поселилась в ЧСР, вся допомога чехословацької влади була надана на прохання есерівської партії, що була на чолі емігрантської акції. Зрозуміло, партія пам'ятала і про себе, тому зараз вона є фінансово забезпечена» (Tejchmanova, 1993, с. 191).

У Празі була сконцентрована основна маса українських есерів за кордоном. Багато іммігрантів стали членами партії у Чехословаччині. Новими членами ставали переважно колишні вояки армії УНР, котрі втекли або легально переїхали з польських таборів у ЧСР, де стали студентами українських закладів вищої освіти. М. Шаповалу, як керівникові Українського громадського комітету у Празі – організації, яка була засновником більшості цих ЗВО, нескладно було забезпечити кількісне зростання рядів партії за рахунок студентів. Незадоволені екзильним урядом УНР за поразку боротьби за державність

та за перенесені у польських таборах поневіряння, колишні вояки йшли за радикальними гаслами М. Шаповала та УПСР. Лави празької групи українських есерів постійно зростали (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 179, арк. 12).

Однак не всі ті, хто став членом УПСР за кордоном, виявилися готовими слідувати вимогам М. Шаповала. Серед членів партії у ЧСР стався ідеологічний розкол, який тривав до смерті М. Шаповала у 1932 р. Лише навесні 1933 р. українські есери у Чехословаччині дійшли згоди, а у жовтні 1933 р. на конференції УПСР у Празі було обрано новий керівний орган партії – Центральний комітет. Його очолив Н. Григорійв (Феденко, 1959, с. 258). Проте вже нечисленна партія не могла ефективно діяти. Ліквідація Чехословацької республіки та наступна її окупація взагалі унеможливила будь-яку політичну діяльність.

Висновки. Значна частина українських есерів опинилася в еміграції у результаті поразки Української революції 1917-1920 рр., де і відбулася організаційна перебудова та еволюція програмних засад Української партії соціалістів-революціонерів. Так, члени Закордонної делегації УПСР на чолі з М. Грушевським стали прихильниками компромісу з більшовиками, у той час, як Закордонний комітет УПСР, який очолював М. Шаповал, рішуче виступив проти таких дій. Упродовж досить тривалого часу ЗК УПСР існував як політична партія, займаючи активну позицію і потужно впливаючи на українську спільноту у Чехословаччині через різні допомогіві, політичні, освітні та культурницькі структури. Головною ідеологічною засадою ЗК УПСР було визнано необхідність організації на українських землях національної і соціальної революції, а кінцевою метою діяльності партії – побудова Соборної Трудової Української республіки.

Список використаних джерел і літератури:

- Бевз, Т. А.** (2008). *Партія національних інтересів і соціальних перспектив (політична історія УПСР)*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 586 с.
- Винниченко, В.** (1991). *Заповіт борцям за визволення*. Київ: Криниця, 128 с.
- Григорійв, Н.** (1934). УПСР і преса. *Трудова Україна*, (12).
- Дояр, Л. В.** (2017). Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, (Т.20, №5 (145)), 61–66.
- Животко, А.** (1934). Українська партія соціалістів-революціонерів і преса. *Трудова Україна*, (11).
- Миронець, Н.** (2007). Микита Шаповал про національне відродження та державність. *Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот*: матер. наук.-практ. конф. Донецьк, 50–61.
- Нова Україна.* (1922). (12).
- Троцинський, В.** (1994). *Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище*. Київ: Інтел, 260 с.
- Український Вісник.* (1925). (11).
- Українська політична еміграція 1919-1945*: док. і матер. (2008). Київ: Парламентське видавництво, 928 с.

- Феденко, П.** (1959). *Український рух у XX ст.* Лондон: Наше слово, 141 с.
- Шаповал, М.** (1926). *Большевизм і Україна.* Прага: Вільна спілка, 60 с.
- Шаповал, М.** (1925). Куди вони йдуть... *Нова Україна*, (1), 1–2.
- Шаповал, М.** (1927). *Програма Української партії соціалістів-революціонерів.* Прага, 43 с.
- Шаповал, М.** (1935). *Міжнаціональне становище українського народу.* Прага, 111 с.
- Шульгин, О.** (1934). *Без території: ідеологія і чин Уряду УНР на чужині.* Париж: Меч, 251 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Центральний державний історичний архів у м. Львові.
- Tejchmanova, S.** (1993). Dokument o ukrajinske emigraci v mezivalecnem Ceskoslovensku. *Slovansky přehled*, (1).

References:

- Bevz, T. A.** (2008). *Partiia natsionalnykh interesiv i sotsialnykh perspektiv (politychna istoriia UPSR)* [Party of national interests and social perspectives (political history of the UPSR)]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa, 586 s. [in Ukrainian].
- Вунушченко, В.** (1991). *Zapovit bortsiiam za vyzvolenniia* [A testament to the fighters for liberation]. Kyiv: Krynytsia, 128 s. [in Ukrainian].
- Hryhoryiv, N.** (1934). UPSR i presa [UPSR and the press]. *Trudova Ukraina*, (12) [in Ukrainian].
- Doiar, L.V.** (2017). Malovidomyi naratyv ukraïnskoi politychnoi emihratsii v Chekhoslovachchyni: otsinka revoliutsiinoho dosvidu ta kontseptuatsiia vyzvolnoi borotby [The little-known narrative of Ukrainian political emigration in Czechoslovakia: an assessment of the revolutionary experience and the concept of the liberation struggle]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh «Hrani»*, (Vol. 20. № 5 (145)), 61–66. [in Ukrainian].
- Zhyvotko, A.** (1934). Ukraïnska partiia sotsiialistiv-revolutsioneriv i presa [Ukrainian party of socialists-revolutionaries and the press]. *Trudova Ukraina*, (11) [in Ukrainian].
- Myronets, N.** (2007). Mykyta Shapoval pro natsionalne vidrozdzhennia ta derzhavnist [Mykyta Shapoval on national revival and statehood]. *Mykyta Shapoval – vydatnyi derzhavnyi diiach, vchenyi, patriot: mater. nauk.-prakt. konf. Donetsk*, 50–61. [in Ukrainian].
- Nova Ukraïna* [New Ukraine]. (1922). (12). [in Ukrainian].
- Troschynskiy, V.** (1994). *Mizhvoenna ukraïnska emihratsiia v Evropi iak istorychne i socialno-politychne iavyshe* [Interwar Ukrainian emigration to Europe as a historical and social-political phenomenon]. Kyiv: Intel, 260 s. [in Ukrainian].
- Ukraïnskyi Visnyk* [Ukrainian Herald]. (1925). (11). [in Ukrainian].
- Ukraïnska politychna emihratsiia 1919-1945* [Ukrainian political emigration]: dok. i mater. (2008). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 928 s. [in Ukrainian].
- Fedenko, P.** (1959). *Ukraïnskyi rukh u XX st.* [Ukrainian movement in the XX century]. London: Nashe slovo, 141 s. [in Ukrainian].
- Shapoval, M.** (1926). *Bol'shevizm i Ukrayina* [Bolshevism and Ukraine]. Praha: Vil'na spilka, 60 s. [in Ukrainian].
- Shapoval, M.** (1925). Kudy vony ydut'... [Where are they going...]. *Nova Ukrayina*, (1), 1–2. [in Ukrainian].
- Shapoval, M.** (1927). *Prohrama Ukraïnskoi partii sotsialistiv-revolutsioneriv* [Program of Ukrainian party of the socialists-revolutionaries]. Praha, 43 s. [in Ukrainian].

Shapoval, M. (1935) *Mizhnatsionalne stanovyshche Ukraïnskoho narodu* [The international situation of the Ukrainian people]. Praha, 111 s. [in Ukrainian].

Shulhyn, O. (1934). *Bez terytorii: ideolohiia i chyn Uriadu UNR na chuzhyni* [Without territory: ideology and activity of the government of the Ukrainian People's Republic abroad]. Paryzh: Mech, 251 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychny arkhiv u m. L'vovi [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian].

Tejchmanova, S. (1993). Dokument o ukrajinske emigraci v mezhivalečnem Československu. *Slovanský přehled*, (1). [in Czech].

Отримано: 05.12.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.233–246

УДК 329:316.422(4-191.2+4-11)

СКРИПНИК Анатолій – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т. Г. Сосновської, НРЗВО Кам'янець-Подільський державний інститут, вул. Годованця, 13, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (skranat@i.ua)

ORCID 0000-0002-3812-918X

Scopus Author ID 57210734859

Researcher ID ABF-9732-2021

SKRYPNYK Anatolii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Social Work, Psychology and Social-Cultural Activity, Kamianets-Podilskiy State Institute, 13, Hodovantsia Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (skranat@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Скрипник, А. (2022). Соціальний склад та політичні настрої мешканців Надзбруччя наприкінці 40-х рр. ХХ ст. (на прикладі села П'ятничани). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 233–246.

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ МЕШКАНЦІВ НАДЗБРУЧЧЯ НАПРИКІНЦІ 40-х рр. ХХ ст. (на прикладі села П'ятничани)

Анотація. *Мета дослідження* – показати політику і ставлення більшовицького режиму до селян наприкінці 40-х рр., зокрема, його репресивний характер у тодішній прикордонній смузі. *Через звітну документацію представників центрального апарату КП(б)*

У відобразити важку економічну ситуацію мешканців району, реальний низький авторитет радянської влади серед населення, а також спроби патріотів протидіяти сталінській тоталітарній системі у вигляді допомоги чи прихильності до визвольного руху ОУН. **Методологія дослідження.** Об'єктивне відображення та аналіз проблеми здійснено з використанням сучасного науково-методологічного інструментарію. Принцип історизму забезпечив хронологічну реконструкцію подій в їх історичних взаємозв'язках. Залучення перевіреної інформації допомогло уникнути одностороннього трактування ідеологічних аспектів та спрощеного бачення досліджуваної теми. Принцип достовірності уможливив відтворення реальних подій без фальсифікацій, завдяки чому показано нові елементи історії визвольного руху на Поділлі й становище українського селянства у повоєнний період. Використано спеціальні наукові методи. Зокрема, метод систематизації допоміг упорядкувати інформацію, подати матеріал у логічній послідовності, ґрунтовно витлумачити події та явища. За структурно-системним методом окреслено об'єкт дослідження й проаналізовано його в межах раціонального пізнання, без тенденційної інтерпретації емпіричного матеріалу. Історико-генетичний метод сприяв послідовному розкриттю соціально-політичних змін, які відбувалися у селах Надзбруччя впродовж 40-х рр. ХХ ст., відображенню загальних настроїв й прагнення населення, ставлення окремих осіб до радянської влади та її політики, ідеології та збройної боротьби ОУН-УПА на Поділлі. **Наукова новизна** закладена у відображенні маловідомих фактів з повсякденного життя колгоспників сіл Надзбруччя, статистичних відомостей про соціальний склад населення, особистої долі окремих людей. **Висновки.** З моменту відкриття та розсекречення архівів радянських спецслужб на території України з'явилася можливість здійснити об'єктивний історичний аналіз соціально-політичних реалій, світогляду й уподобань мешканців сільської місцевості, зокрема, точніше окреслити соціальну структуру, настрої колгоспників, їх ставлення до радянського режиму й націоналістичного підпілля, визначити способи, методи і стиль управління керівників колгоспів і районних чиновників. Стало можливим представити широкому загалу, як представники каральних органів та апарату ЦК УРСР ставились до партпрацівників на місцях й оцінювали ефективність їхньої роботи.

Ключові слова: колгосп, селяни, партійне та радянське керівництво, МВС-МДБ, ОУН-УПА, репресії.

SOCIAL STRUCTURE AND POLITICAL PREFERENCES OF DWELLERS IN NADZBRUCHCHIA REGION IN LATE 1940s (the study of the village of Piatnychany)

Abstract. Introduction The paper considers the politics and attitude of the Bolsheviks' regime to peasantry during 1940s, its repressive character along the borderline. The hard economic situation in the region, low estimation of the Soviet authorities among the locals and patriots' attempts to revolt against the Stalin's totalitarian system in the form of supporting the Ukrainian Nationalists Organization (OUN) is in the focus of the research. **The research methodology.** Contemporary scholarly methodology provided objective, unbiased representation and analysis of the problem. The principle of historicism enabled the chronological reconstruction of the events in their historic relations. The reliable informative data prevented from one-sided interpretation of ideology and simplified apprehension of the research. The principle of authenticity provided restoration of real events without subjective alterations which resulted in demonstration of new

elements and details of liberation movement in Podillia and the condition of Ukrainian peasantry in after-war period. Special scholarly methods have been employed to obtain specific data. Method of systematization was involved in arranging the information and presenting it in a logical order. Structural and systemic method provided identification of the study objectives, avoidance of preconception in treating of empirical data like documents of OUN leadership, apparatus of the Central Committee of the Communist Party (b) of Ukraine, files of state bodies like Ministry of Internal Affairs and Ministry of State Security. Historic-genetic method facilitated in gradual explicating of social and political transformations in the villages along the river Zbruch during 1940s. It discovered the common tendencies and strivings of the population, individual attitudes towards Soviet power and its politics alongside with ideology and the very fact of OUN-UPA armed combat in Podillia. **The scientific novelty** of the research consists in the explication of unknown facts from everyday life of collective farmers from the villages along the Zbruch river, statistic data about the social structure of the population, personal lives of some people. **Conclusion.** The authors conclude that the powerful authorities followed anti-humane ideology and considered the vast majority of population to be "anti-Soviet elements" including those occupying top positions in the collective farms and village Soviet Councils. Each of these was thought to be a traitor of an implied enemy. Repressions, intimidation, and mass propaganda were applied to claim their ruling power in the villages. The Ukrainian peasantry developed positive attitudes, cherished hopes for and sometimes supported the Ukrainian nationalist movement. Nevertheless, appearing between the two powerful forces, the peasants had to choose the way of everyday life and define their own priorities arising from personal social safety.

Key words: collective farm, Soviet and Communist Party governing bodies, Ministry of Internal Affairs, Ministry of State Security, OUN – UPA, repressions.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиріч соціальний складник історичного минулого України середини ХХ ст. набуває все більшої ваги серед істориків і краєзнавців. Маючи незалежну державу, яка поступово крокує до великої європейської спільноти, за прикладом європейських націй ми позбуємось брехливої й сфальшованої радянської історії. Це можливо лише за умови вільного доступу не тільки дослідників, а й пересічних громадян до архівних матеріалів радянських партійних органів та репресивних структур НКВС (МВС) і НКДБ (КДБ). Невід'ємним складником політичних, мілітарних та економічних реалій повоєнного періоду західної частини України є життєдіяльність соціальних груп і спільнот на селі.

Аналіз джерел та останні дослідження. З початку 90-х рр. ХХ ст. розпочалося об'єктивне вивчення українськими істориками перших років повоєнного періоду на Поділлі. Вони не могли ігнорувати той факт, що мирні мешканці опинилися між двома протидіючими силами – ОУН-УПА та радянським сталінським режимом. Безперечно, такі реалії впливали на загальну ситуацію у краї та мали певні відмінності порівняно з іншими регіонами республіки.

Тематика повоєнного становища селянства в УРСР досліджена у роботі Л. Гаркуші, де показано жорстку, експлуататорську політику радянської влади щодо знесиленого морально і фізично війною та збіднілого селянства (Гаркуша, 1997). В. Баран і В. Даниленко вважають важкі післявоєнні роки в Україні початком системної кризи сільського господарства, де були відсут-

ні мотивація до праці, зацікавленість колгоспників у її високих результатах, що вилилося у загальну стагнацію на селі (Баран, Даниленко, 1999). О. Янковська показала злочинні дії органів влади і місцевого самоуправління, які не допомагали селянам у покращенні матеріально-побутових умов, а виснажували село (Янковська, 2007).

Проблематику кадрової політики у партійних і радянських органах повоєнної УРСР відображено у роботах В. Крупини (Крупина, 2007). Саме партійні та державні функціонери на місцях мали забезпечувати реалізацію наказів центрального керівництва й спонукати населення до виконання поставлених завдань.

У дослідженні О. Мельничук і Т. Мельничук відображено повсякденне життя колгоспного селянства на Поділлі, їх скрутний матеріально-побутовий стан, який проектувався на суспільний світогляд та власне бачення політичних реалій (Мельничук, Мельничук, 2020).

Надзбручанський регіон у 40-х рр. відрізнявся активною діяльністю загонів ОУН-УПА. Такі дослідники визвольного руху на Поділлі, як В. Соловей, В. Горбатюк, Н. Мизак, І. Марчук, Ю. Польова, В. Ярич, Н. Ярова, у своїх працях звертали увагу на подію, яка спричинила розслідування комісії ЦК КП(б) У та її оцінку становища у селах і колгоспах району. Досліджуючи історію викриття та ліквідації МДБ підпільної друкарні у селі П'ятничани, вони об'єктивно показують ставлення населення до ідеї боротьби за українську державність. Зазначено, що патріоти завжди могли розраховувати на підтримку свідомих представників селянства.

Мета дослідження – показати політику і ставлення більшовицького режиму до селян упродовж 40-х рр., зокрема, її репресивний характер у тодішній прикордонній смузі; відобразити важку економічну ситуацію мешканців району, реальний низький авторитет радянської влади серед населення, а також спроби патріотів протидіяти сталінській тоталітарній системі у вигляді допомоги чи прихильності до визвольного руху ОУН.

Виклад основного матеріалу. 26 грудня 1949 р. оперативно-каральною групою МДБ у селі П'ятничани тодішнього Орининського району Кам'янець-Подільської області в хаті колгоспниці Г. Васильківської викрито типографію «Наступ», яка була ще відома як «імені Ярослава Старуха» та «імені Симона Петлюри» (Соловей, 2017, с. 60). Після короткого бою та загибелі повстанців чекісти вилучили з криївки цінні документи: велику кількість фотографій підпільників, автобіографії членів окружного проводу, звіти з роботи рейдових груп ОУН(б) на території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей, листування з керівництвом. Крім того, два ручних кулемети, автомат, три пістолети, п'ять гранат і набої. Серед друкарського приладдя виявили дві друкарські машинки, друкарський станок, п'ять кілограмів шрифту, декілька кілограмів чистого паперу, фарбу, фотоприлади та радіоприймач (Николаева, 2012, с. 70). Природно, що втрата такого потужного інструменту визвольної бороть-

би на Поділлі відчутно вдарила по націоналістичному підпіллю і спричинила карально-ревізійну реакцію влади з пошуком причин та винних (Щур, 2016).

Усе це дало привід для приїзду до Кам'янець-Подільської області групи чиновників з апарату ЦК КП(б)У у складі консультанта відділу партійних і комсомольських органів С. Кобилянського, завідувача сектору адміністративного відділу І. Пересаценка (голова) та інструктора сільгоспвідділу І. Мешкова. Комісія, отримавши широкі повноваження, планувала з представниками органів МДБ УРСР «здійснити докорінне розслідування стану справ в Орининському районі» (Соловей, 2017, с. 40). За результатами роботи і висновками комісії, традиційно для часів сталінської тиранії, мали відбутися репресії серед мешканців та колгоспників та зроблені організаційно-кадрові висновки щодо місцевого радянського і партійного активу. Тоді це називалося «наведенням порядку на місцях».

Щоб якось виправдати існування упродовж такого довгого часу криївки УПА в селі П'ятничани, де існував колгосп, що носив ім'я самого Й. Сталіна, слідчі МДБ намагалися створити ілюзію «кругової поруки антирадянських елементів». Почали з господині: «Васильківська в роки окупації активно співпрацювала з націоналістами і німцями; після війни формально була колгоспницею [...], але в колгоспі не працювала жодного дня, а займалася спекуляцією [...]». Доньки «Віра і Галина, за 1949 рік відпрацювали в колгоспі всього 140 і 122 трудовнів відповідно, що ледь покривали встановлений законом мінімум» (ГДА СБУ, ф. 1, спр. 289, т. 14, арк. 44). Старша донька Анна, проживаючи у Києві, виїшла у 1948 р. заміж за громадянина М. Придатка, з яким невдовзі переїхала до міста Скали-Подільської Тернопільської області. Про ймовірну приналежність подружжя до ОУН-УПА та підпільної роботи свідчили систематичні відвідини будинку матері. До того ж, на думку енкаведистів, облаштування криївки стало можливим завдяки «контрреволюційному оточенню з несвідомих і політично неблагонадійних сусідів». Наприклад, чоловік Анастасії Мелимуки в роки окупації служив у допоміжній поліції, брата Євгенія Юрковської у 1920 р. розстріляли за контрабанду, в чоловік Домни Карої до війни був засуджений за контрабанду, а у 1947 р. потрапив до сталінських таборів за крадіжки корів (Щур, 2016, с. 3).

Після закінчення Другої світової війни соціальний склад мешканців сіл Надзбруччя почав змінюватися. З Німеччини поверталися остарбайтери та в'язні концтаборів, до рідних домівок дісталися 106 із 140 осіб, яких вивезли з села, 45 з них перебували в англійській і американській зонах окупації, що автоматично зараховувало їх до потенційно ненадійних (Гальчак, 2009). Крім того, з сибірського заслання повернулося 6 «колишніх куркулів», які самовільно захопили (заселилися у свої помешкання. – Авт.) раніше конфісковані в них садиби та без дозволу брали колгоспні будівельні матеріали на ремонтні роботи. Таким чином, у Кам'янець-Подільському обласному управлінні МДБ зберігалися «вагомні компрометуючі матеріали на 87 з 397 колгоспників села» (Літкевич, 2011, с. 154).

За наказом київських ревізорів місцеві чекісти почали діставати увесь компромет на партійний і колгоспний актив. Усіх їх разом затаврували як «[...]»

підозрілі особи, які не викликають політичної довіри». Головою сільської ради у селі П'ятничани працював П. Шмагун, безпартійний, який під час німецько-радянської війни перебував з 1942 по 1945 рр. у полоні в Німеччині і був визволений американськими військами. Його тесть засуджений на 4 роки за розкрадання державного майна, а син сестри був на рік позбавлений волі.

З дев'яти депутатів сільради четверо були на примусових роботах у Німеччині, троє перебували на окупованій території. З семи членів правління колгоспу ім. Сталіна четверо були репатріантами, а двоє знаходилися на окупованій території і активно працювали на німців. З п'яти бригадирів різних бригад четверо посідали аналогічні посади у сільськогосподарській общині за часів німецької окупації.

Бухгалтерія колгоспу нараховувала 4 особи. Головним бухгалтером був Н. Шмагун, який за відомостями органів МДБ «[...] є ярим націоналістом [...], а в період німецької окупації обіймав посаду головного бухгалтера земельної общини; його заступниця К. Мельник також при німцях працювала на своїй посаді; обліковцем трудоднів є А. Валідуда, батько якої був репресований, а після звільнення перебував у німецькому полоні» (Літкевич, 2011, с. 140).

У селі також існувала колгоспна партійна організація з трьох комуністів. Секретарем був Л. Полянський, член ВКП(б) з 1944 р. Його звинуватили у поганому керівництві, відсутності боротьби з антирадянськими проявами. Працюючи завідувачем млина, він підозрювався у хабарництві та зв'язках з «підозрілими елементами». Більше того, дружина жила на окупованій території і підозрювалася у роботі в допоміжній поліції.

Ще один член ВКП(б) з 1944 р. М. Нанега працював бригадиром рілничої бригади. Цей чоловік також не викликав довіри через те, що його брата розстріляли у 1930 р. як професійного контрабандиста, а його дядько у 20-х рр. був куркулем і орендарем місцевого млина, а повернувшись із заслання, він захопив свою садибу і хату, та ніде не працював.

Третім комуністом був О. Сухостанський, який з 1947 р. працював головою колгоспу. З 1935 р. по 1946 р. він служив у радянській армії і був демобілізований в чині майора. В обласному УМВС його характеризували так: «Сільське господарство знає погано, організаторськими здібностями не володіє, і як комуніст не очолив на селі активну боротьбу з українськими націоналістами та їх посіпаками». (Літкевич, 2011, с. 142).

Комсомольська організація села П'ятничани нараховувала 18 осіб. За даними МДБ «[...] внаслідок бездіяльності не мала авторитету і впливу на селі, не проводила активної політичної роботи серед молоді й ніяк не реагувала на ворожі націоналістичні прояви» (АУ СБУ у Хмельницькій області, ф. 6, спр. 1434, т. 4, арк. 28–30). Райком комсомолу характеризував секретаря комсомольської організації М. Кушика як безініціативного і недисциплінованого. Є припущення, що молодий хлопець був зв'язковим районного проводу ОУН-УПА. Через свою роботу на посаді поштаря потрапив під підозру чекістів. Спостереження виявило, що він регулярно приносив газети

«Правда», «Правда України», «Радянська Україна» та «Радянське Поділля» до хати Г. Васильківської, яка передавала їх підпільникам у криївку та водночас забирав націоналістичну літературу для розповсюдження.

Перевіркою з Києва було встановлено, що так звана «масово-політична робота в селі перебувала у виключно занедбаному стані». За звітами райкому партії впродовж 1948-1949 рр. колгоспникам було прочитано 29 доповідей і лекцій. Однак ці дані не підтвердилися. Секретар парторганізації і голова колгоспу зізналися, що за цей період було прочитано лише 11 доповідей «до революційних дат». У селі існував агітколектив у складі 16 осіб, який ніякої агітаційної роботи не проводив, учителі школи не брали участі в жодному політичному заході. Вони не прочитали жодної доповіді чи тематичної лекції колгоспникам, а також ні учні школи, ні піонери, ні комсомольці не залучалися до масових заходів. «У селі абсолютно відсутня наочна агітація, немає гасел, плакатів, газетних стендів, дощок, на яких відображено виробничі показники» (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 29, арк. 357).

Не викликала довіри в каральних органах і сільська інтелігенція. На їх думку, в сфері освіти також відбувався розгул антирадянщини. У П'ятничанській неповній середній школі працювало 5 учителів. За даними обласного УМВС, троє з них під час війни перебували на окупованій території, а двоє на примусових роботах у Німеччині. Зокрема, вчителька Підлісна за німців працювала завідувачкою молочної, а її батько був старостою села. Вчителька Слободян під час окупації працювала учителькою й одночасно рахівником німецької управи. Директор школи Козуб перебував у німецькому полоні, а потім при німцях працював рахівником в Орининському райплодочові. Відповідно, якість викладання навчальних дисциплін та виховна робота ревізорами ЦК КП(Б)У розглядалася через призму біографічного минулого педагогів (АУ СБУ у Хмельницькій області, ф. 3, спр. 138, т. 2, арк. 31).

Незважаючи на масовану більшовицьку пропаганду, спрямовану на денационалізацію українських юнаків і дівчат, далеко не усі з них беззастережно вірили у «світлі ідеали комунізму». Цьому неабияк сприяла агітація ОУН-УПА (Байдич, Завальнюк, 2013, с. 234). У своїх листівках і газетах патріоти переконували молодь не вступати до піонерських організацій і комсомолу, брати участь у більшовицьких розвагах і забавах, відвідувати лекції й мітинги. «Не підемо в піонери і комсомол, – писала газета «На зміну» у січні 1946 р. – Туди більшовики забирають здібнішу молодь, щоб мати добрих яничарів» (Стасюк, 2006, с. 141). У листівці «Українська молодь», надрукованої у 1949 р. в п'ятничанській друкарні, оунівці закликали не відвідувати кіно, клуби, театри, не вживати алкоголь (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 29, арк. 363).

За доносами сексотів (таємні агенти – Авт.) у селі П'ятничани зафіксовано низку антирадянських проявів за участю молоді й учнів. Так, у 1946 р. по селі вночі були розкидані листівки й агітки націоналістичного змісту та карикатури на Сталіна і Хрущова. Серед селян ходили чутки, що це зробили місцеві хлопці й дівчата. «У 1948-1949 рр. в школі декілька разів були забризкані

багнукою та коров'ячим послідом політичні й агітаційні плакати із зображенням керівників Радянського Союзу, а на портреті Н. Крупської викололи очі та намалювали роги». У період проведення хлібозаготівельної кампанії «[...] учні молодших і середніх класів у школі, а потім і на вулицях села голосно співали антирадянські частівки, направлені проти здачі хліба та політики партії» (АУ СБУ у Хмельницькій області, ф. 6, спр. 1434, т. 4, арк. 11–17).

У ході слідчо-каральних заходів у П'ятничанах було проведено два репресивно-виховних зібрання колгоспників. Перше відбулося 28 грудня 1949 р. за головування секретаря обкому КП(б)У Бурденюка, на якому були присутні 160–180 мешканців. Другі збори провели 31 грудня за участю комісії з Києва та чекістів, а також за присутності секретаря обкому КП(б)У Прівалова, на які зігнали вже близько 400 людей. На обох зібраннях партійці й гебешники висунули колгоспникам ультимативні вимоги про негайну видачу учасників націоналістичного підпілля. Однак ніхто не виступив публічно і не надіслав жодного таємного повідомлення з іменами повстанців. В обласному УМДБ було вирішено, що для проведення якнайшвидшої ліквідації залишків підпілля в Орининському районі необхідно відрядити групу доповіданих оперативників з МДБ УРСР (ГДА СБУ, ф. 17, спр. 28, т. 1, арк. 63).

Кадрові висновки та навішування ярликів на районному рівні не заборилися. Винним в існуванні й активній роботі ОУН-УПА республіканські й обласні партійні чиновники і гебісти зробили місцевий актив. У звіті зазначалося: «Спостерігається засміченість сіл Надзбруччя і його керівних органів чужими і підозрілими людьми, відсутність політичної пильності з боку партійної й комсомольської організації стала сприятливим ґрунтом для проникнення в села банд українських націоналістів і організації підпільних типографій та конспіративних квартир і явок окружного проводу» (АУ СБУ у Хмельницькій області, ф. 6, спр. 1434, т. 4, арк. 42–44.).

Ґрунтовної перевірки зазнали кадрові працівники Орининського райкому партії та райвиконкому. Провали у партійній роботі та боротьбі з націоналістами чекісти традиційно пов'язували з особистими негативними якостями і проявами посадовців, тобто «непартійною поведінкою». Розпочалося витягування з особових справ «брудної білизни» та компромату на кожного.

Інформації про побутовий бік їх життя було достатньо, адже, по-перше, службові обов'язки вони здійснювали у безпосередньому контакті зі значною кількістю підлеглих. По-друге, інформаційний простір району чи містечка характеризувався швидким і широким обміном новинами. На місцях чиновники перебували «на виду», де приховати якусь очевидну річ було складно (Крушина, 2009, с. 211). Наприклад, «Райвоенком Лугиня систематично пиячить у робочий час, співмешкає (у цивільному шлюбі) з донькою колишнього куркуля Вишневською. Перебуваючи у нетверезому стані, він побив голову колгоспу ім. Молотова комуніста Бернашевича. Секретар райкому КП(б)У Кабаєв займається спекуляцією. У 1949 р. він зарізав велику відгодовану свиню, яку переробив на ковбаси і здав її за завищеною ціною на продаж до

райспоживспілки. Знаючи про це, члени бюро райкому не засудили цей факт [...]» (ймовірно одержавши по шматку ковбаси чи м'яса в якості презенту, а гебешникам він не дав – Авт.). Негативну оцінку своєї роботи отримав і голова райвиконкому Мартинюк. «Не має авторитету в районі. Мати дружини за німецької окупації працювала перекладачем у румунів, а сестра його дружини заміжня за німецьким агентом Приходьком, якого розшукує МДБ УРСР» (АУ СБУ у Хмельницькій області, ф. 3, спр. 138, т. 2, арк. 17–22).

Звичайно, перевірялася й робота райкому КП(б)У. Тут винним у всіх негараздах зробили першого секретаря М. Бугу. «У райкомі відсутня критика і самокритика, немає колегіальності, багато питань вирішувалося без обговорення на бюро, а особисто тов. Бугою». Члени бюро райкому зрозуміли, що ситуація серйозна, можна втратити не тільки посади, а й голови, почали усю провину звалювати на першого секретаря. Вони заявили, що він сам без обговорення висунув у депутати Верховної Ради УРСР М. Дубину, яка перебувала на окупованій території та «розпусно себе поводи́ла», а її чоловік є дезертиром Радянської армії. Аналогічним чином депутатом обласної ради стала Н. Полунішина, чоловік якої репресований, а два її брати були розстріляні НКВС як контрабандисти (АУ СБУ у Хмельницькій області, ф. 3, спр. 138, т. 2, арк. 37).

У бесідах київських чиновників з секретарями Орининського райкому КП(б)У Кабаєвим і Комаровим, головою райвиконкому Мартинюком та іншими керівниками виявилось, що ті не могли назвати достатньої кількості прізвищ активістів у колгоспах району та дати характеристики керівному складу сіл. Більше того, вказані товариші не змогли відповісти на елементарні питання: хто є головами сільрад; що за люди працюють у школах; які настрій панують серед молоді? Вони просто боялися туди їздити через реальну небезпеку фізичного знищення вояками УПА.

Подальшою перевіркою було встановлено, що доноси про негаразди у соціально-політичній ситуації в Надзбруччі періодично надходили до районного комітету КП(б)У, райвиконкому та органів НКВС, однак вони не реагували на них і не вживали дієвих заходів щодо виявлення і ліквідації «банд оунівського підпілля». Комісія республіканського ЦК КП(б)У виявила, що районні партійні чиновники зрідка бували на місцях і не вивчали стан справ у колгоспах, сільрадах, школах, партійних та комсомольських організаціях, ставилися формально і бюрократично до виконання своїх службових обов'язків. Провиною номенклатури вважалася майже повна відсутність активу з числа «чесних і відданих колгоспників», на підтримку яких районна влада могла б розраховувати у своїй роботі.

Київські партпаратники дійшли висновку, що Орининське бюро КП(б)У дуже погано здійснювало керівництво первинними партійними організаціями, колгоспами і районними організаціями, не приділяло уваги підбору кадрів та їх вихованню. «Відповідно, керівниками сільських рад і колгоспів є люди, які не мають політичної довіри. З 26 голів сільських рад 10 осіб перебували в полоні чи у Німеччині, з 37 голів колгоспів – 8 осіб були в полоні та на окупова-

ній німцями території. Унаслідок незадовільного керівництва багато колгоспів району, зокрема колгоспи сіл колишньої прикордонної смуги: Залісся (колгосп ім. Куйбишева), Шустівці (колгосп ім. Ворошилова), Пукляки (колгосп «Шляхом Леніна»), Бережанка (колгосп ім. Леніна) перебувають у важкому організаційно-господарському стані». Сексоти доповідали, що у цих селах панує оунівське підпілля, з яким, через політичну байдужість районного керівництва, не ведеться боротьба щодо їх виявлення та знищення (Соловей, 2018, с. 157–158).

Перевірка стану й ефективності роботи колгоспів Орининського району також мала невтішні результати. Упродовж 1946-1949 рр. майже усі колгоспи не виконали встановленого плану урожайності сільськогосподарських культур та плану здачі хліба державі. Загальні збори колгоспників проводилися рідко, в середньому один раз на пів року. Через відсутність належної масово-політичної роботи трудова дисципліна була на досить низькому рівні. Встановлені виробничі норми виконувала тільки чверть колгоспників. Наприклад, у колгоспі ім. Сталіна з 389 працездатних колгоспників у 1949 р. не виробили мінімуму трудоднів 46 осіб, у середньому на одного працездатного колгоспника припадав 191 трудодень. Неспроможність виконання норм трудоднів селянами через тяжку працю розцінювалася більшовицькою владою як «порушення трудової дисципліни» (ГДА СБУ, ф. 1, спр. 289, т. 14, арк. 57).

Статистичні дані свідчать, що на трудодень нараховувалося близько 12-15 копійок та 200-300 гр. хліба, з яких колгоспники реально отримували лише частину. Переважна більшість, отримавши на трудодень 135 грамів хліба (при середньому виробітку 200 трудоднів – це складало лише 27 кг зерна), не могли прогодувати свої сім'ї (Мельничук, Мельничук, 2020, с. 54, 56). Єдиним порятунком були особисті господарства, але за невідпрацьовану норму трудоднів притягали до судової відповідальності, виключали з колгоспу та відібрали присадибні ділянки.

Крім того, колгоспники мали сплачувати високі податки та натуральні поставки. До прикладу, у селі Пукляки кожне обійстя повинно було здати безоплатно 40-45 кг м'яса, 230-240 л молока, 240 шт. яєць, 1 шкіру забитої тварини, 86 кг картоплі, 17 кг жита. Всі грошові прибутки родини йшли на сплату податку, яким обкладалася кожна голова худоби, птиці, плодове дерево, сотка землі, а також податком на неодружених. Крім цього, колгоспний двір сплачував щорічно значні суми самообкладення, страхування та позики розвитку народного господарства (Пукляки. Гуківська ОТГ).

З 1948 р., відповідно до Указу Верховної Ради СРСР, за рішенням загальних зборів колгоспів та керівництва, вони отримали право висилати до Сибіру «поганих колгоспників». У квітні були відправлені перші ешелони виселенців з Кам'янець-Подільської області – близько 300 осіб. Таким чином, з місць постійного проживання до кінця 1948 р. було виселено 2203 селян (Даниленко, 2010, с. 165).

У 1949 р. в колгоспах Орининського району зафіксовані випадки колективного спротиву щодо виселення «порушників трудової дисциплі-

ни». Несподівано для влади громада села П'ятничани об'єдналася проти свавілля комуністів. Незважаючи на присутність першого секретаря райкому КП(б)У М. Буги, колгоспники не підтримали пропозицію і не проголосували за виселення трьох жінок до Сибіру. Збори закінчилися повним провалом. Побоюючись розголошення цього факту та наслідків, М. Буга, не повідомив бюро райкому про інцидент і заявив, що збори пройшли на належному рівні.

Комісія з Києва звинувачувала обласну й районну владу у відсутності політичного бачення факту викриття оунівського підпілля у селі П'ятничани. Вважали, що потрібно було вжити рішучих дій щодо розгрому решток націоналістичного підпілля, а партійні керівники поставилися до цього факту як до звичайного випадку.

На початку лютого 1950 р. з грифом «Особлива папка. Таємно» вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про стан організаційно-партійної й масово-політичної роботи в селі П'ятничани Орининського району Кам'янець-Подільської області». Вона повністю відображала висновки комісії, тому за наказом завідувача сектору адміністративного відділу ЦК КП(б)У І. Пересаденка для посилення партійно-політичної роботи і організаційно-господарського зміцнення колгоспів направити групу партійних і радянських працівників республіканських та обласних організацій. Кадрові питання вирішили традиційно: були усунуті від своїх посад керівники району, колгоспу, сільської ради та директор школи, а з села було виселено декілька сімей, членів яких підозрювали у симпатіях до націоналістів, або які перебували в родинних зв'язках із сім'єю Васильківських. У постанові не зазначено, чи мали усі вони кримінальну відповідальність (Літкевич, 2011, с. 181–184).

Висновки. Метою масованої боротьби радянської влади проти українського націоналістичного визвольного руху як реального та небезпечного антикомуністичного чинника була не тільки його повна ліквідація та моральне винищення, а й створення жорсткої безальтернативності вибору для українців. Сталінський репресивний режим прагнув поставити людей перед фактом його потужності й непорушності, остаточно зламати волю до спротиву шляхом голоду, посилення колективізації та репресій. Відповіддю став збройний опір та поширення негативних настроїв і ставлення населення до представників влади, що базувалися на прихованій ненависті до всього більшовицького режиму, а отже, небажанні працювати у колгоспі. З боку каральних органів будь-яке порушення радянського законодавства розглядалося як «антирадянщина» і потенційна «контрреволюція». Завдяки документам МВС та партійних органів, на прикладі села П'ятничани стало можливим більш точно і детально розглянути реалії сільського життя наприкінці 40-х рр. ХХ ст. у Надзбруччі.

Виходячи з традиційних людиноненависницьких позицій, влада переважну більшість простих людей зарахувала до «антирадянських елементів», у тому числі й тих, хто посідав керівні посади у колгоспах та сільрадах. У кожному з них бачили зрадника чи прихованого ворога. Шляхом репре-

сій, залякування та масованої пропаганди керівні органи намагалися утвердити свою владу на селі. Страждаючи від репресій, українське селянство надіялося, співчувало, а іноді й підтримувало українські націоналістичні сили. Однак, опинившись між двома центрами впливу, воно змушене було обирати особистий стиль поведінки у повсякденному житті та визначати для себе політичні пріоритети з огляду на власну соціальну безпеку.

Список використаних джерел і літератури:

- Архів Управління Служби безпеки України у Хмельницькій області.
- Байдич В. Г., Завальнюк О. М. та ін.** (Упорядн.) (2013). *Подільяни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)*: зб. документів. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 234 с.
- Баран, В. К. & Даниленко, В. М.** (1999). *Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.)*. Київ: Альтернативи, 304 с.
- Галузевий державний архів СБУ.
- Гальчак С. Д.** (2009). *На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.)*. Вінниця: Меркьюрі Поділля, 768 с.
- Гаркуша, Л. А.** (1997). Аграрна політика Радянської держави і селянства у післявоєнні роки. Проблема взаємовідносин. *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ, 174–178.
- Даниленко, В. М.** (відп. ред.). (2010). *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* (ч. 3). Київ: Інститут історії України НАН України, 165 с.
- Крупина, В. О.** (2007). Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 – поч. 1950-х р.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, (11), 318–337.
- Крупина, В. О.** (2009). Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Український історичний збірник*, (12), 207–214.
- Літкевич, В. С.** (2011). *Історія села П'ятничани (1493-1960 роки)*. Київ: Сучасний письменник, 252 с.
- Мельничук, О. & Мельничук, Т.** (2020). Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944-1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці). *Наукові записки ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (32), 52–63.
- Ніколаєва, Н.** (2012). Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944-1954. *Серія «Події і люди»* (кн. 20). Торонто-Львів: вид. «Літопис УПА», 70 с.
- Пукляки. Гуківська ОТГ. URL: <https://gukivska-gromada.gov.ua/puklyaki-20-15-36-17-03-2017> (дата звернення: 08.01.2022).
- Соловей, В. О.** (2017). Підпільні друкарні та схрони ОУН(б) на території Кам'янець-Подільської області (1948-1951). *Емінак*, (17, 4), 61–62.
- Соловей, В. О.** (2018). *Діяльність підпілля ОУН на Центрально-східному Поділлі (1941-1953)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Львів, 158 с.
- Стасюк, О.** (2006). *Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941-1953 рр.)*. Львів: Центр дослідження визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 276 с.
- Щур, Ю.** Ліквідація типографії Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН. URL: <http://ukrnationalism.com/history/2401-likvidatsiia-typohrafii-kamianetspodilskoho-okruzhnoho-provodu-oun.html> (дата звернення: 21.01.2020).

Янковська, О. (2007). Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, (11), 389–391.

References:

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Khmelnytskii oblasti [Archives of the Security Service of Ukraine in Khmelnytsky region]. [in Ukrainian].

Bajdych, V. H., Zavaľniuk, O. M. ta in. (Edit.). (2013). *Podoliany v roky Velykoi Vitchyzniansoi vijny (1941-1945 rr.)* [Podolians during the Great Patriotic War (1941-1945)] Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 234 s. [in Ukrainian].

Baran, V. K. & Danylenko, V. M. (1999). *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)* [Ukraine in the Systemic Crisis (1946-1980's)]. Kyiv: Aljternatyvy, 304 s. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Special State Archive of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Haľchak, S. D. (2009). *Na uzbichchi suspil'stva: dolia ukrains'kykh "ostarbajteriv" (Podillia, 1942-2007 rr.)* [On the margins of society: the life of Ukrainian "ostarworkers" (Podillya, 1942-2007)]. Vinnytsia: Merk'iuiri Podillia, 768 s. [in Ukrainian].

Gharkusha, L. A. (1997). Aghrarna polityka Radjans'koji derzhavy i seljanstva u pisljavojeenni roky. Problema vzajemovidnosyn [Agrarian policy of the Soviet state and the peasantry in the postwar years. The problem of relationships] *Pytannja aghrarnoji istoriji Ukrainy ta Rosiji*. Dnipropetrovs'k, 174–178. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Ed.). (2010). *Povoyenna Ukrayina: narysy sotsial'noyi istoriyi (druga polovyna 1940-kh. – seredyna 1950-kh rr.)*. [Postwar Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid-1950s)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 165 s. [in Ukrainian].

Krupyna, V. O. (2007). Politychna povedinka naselennia Ukrainy v umovakh totalitaryzmu (1945 – poch. 1950-kh r.) [Political behavior of the population of Ukraine under totalitarianism (1945 – early 1950s)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, (11), 318–337. [in Ukrainian].

Krupyna, V. O. (2009). Osvitno-kulturnyi riven partiinoi nomenklatury URSR (druga polovyna 1940-kh – pochatok 1950-kh rr.) [Educational and cultural level of the party nomenclature of the USSR (second half of the 1940s – early 1950s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (12), 207–214. [in Ukrainian].

Litkevych, V. S. (2011). *Istoriia sela P'iatnychany (1493-1960 roky)* [History of the village of Piatnycany] Kyiv: Suchasnyj pys'mennyk, 252 s. [in Ukrainian].

Melnichuk O., & Melnychuk T. (2020). Povsiakdenne zhyttia kolhospnoho selianstva Podillia u povoiennyi period (1944-1953) (na materialakh kolhospu «Chervonyi promin» s. Melnykivtsi) [Everyday life of Podillya collective farmers in the postwar period (1944-1953) (the study of the collective farm "Red Ray" in Melnykivtsi)]. *Naukovi zapysky VDPDU im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, (32), 52–63. [in Ukrainian].

Nikolaieva, N. (2012). *Pidpil'ni drukarni OUN ta ikh likvidatsiia karal'nymy orhanamy SRSR v 1944-1954*. Serii «Podii i liudy» [OUN underground printing houses and their liquidation by the punitive bodies of the USSR in 1944-1954. Series "Events and People". (vol. 20). Toronto-Lviv: Vyd. «Litopys UPA». [in Ukrainian].

Pukliaky. Hukivska OTH [Puklyaki. Gukivska OTG]. Retrieved from <https://gukivskagromada.gov.ua/puklyaki-20-15-36-17-03-2017> [in Ukrainian].

Solovej, V. O. (2017). Pidpil'ni drukarni ta skhrony OUN(b) na terytorii Kam'ianets'-Podil's'koi oblasti (1948-1951) [OUN (b) underground printing houses and vaults in Kamianets-Podilskyi region (1948-1951)]. *Eminak*, (17, 4), 61–62. [in Ukrainian].

Solovej, V. O. (2018). *Diial'nist' pidpillia OUN na Tsentral'no-skhidnomu Podilli (1941-1953)* [OUN underground activity in the Central-Eastern Podillya (1941-1953)] (*Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].

Stasiuk, O. (2006). *Vydavnycho-propahandys'ka diial'nist' OUN (1941-1953 rr.)* [OUN publishing and propaganda activities (1941-1953)]. Lviv: Tsentr doslidzhennia vyzvol'noho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, 276 s. [in Ukrainian].

Schur, Yu. (n. d.). *Likvidatsiia typohrafii Kam'ianets'-Podil's'koho okruzhnoho provodu OUN* [Liquidation of the printing house of OUN district branch in Kamianets-Podilskiy]. Retrieved from <http://ukrnationalism.com/history/2401-likvidatsiia-typohrafii-kamianet-spodilskoho-okruzhnoho-provodu-oun.html> [in Ukrainian].

Yankovska, O. (2007). *Materialno-pobutove stanovyshche silskoho naselennia Ukrainy v povoiennyi period: zemelni pytannia, zhytlo, pratsia* [Material and domestic life of villagers in Ukraine if Postwar period: land problems, dwelling, labour]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polituka*, (11), 389–391. [in Ukrainian].

Отримано: 23.01.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.246–262

УДК 94(4):(437.6)

АТАМАНЕНКО Алла – доктор історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та національної безпеки та Інституту досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара Національного університету «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог, індекс 35800, Україна (alla.atamanenko@oa.edu.ua)

ORCID 0000-0003-4940-1625

АТАМАНЕНКО Алла – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of Educational and Scientific Institute of International Relations and National Security and Lubomyr Wynar Institute for Ukrainian Diaspora Studies, National University of Ostroh Academy, 2 Seminarska Street, Ostroh, index 35800, Ukraine (alla.atamanenko@oa.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Атаманенко, А. (2022). Українці Словаччини як чинник українсько-словацької міжкультурної взаємодії другої половини ХХ – першого двадцятиліття ХХІ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 246–262.

УКРАЇНЦІ СЛОВАЧЧИНИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКОЇ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ ХХІ ст.

Анотація. Метою дослідження є встановлення ролі автохтонної української інтелектуальної еліти Словаччини в посиленні взаємодії української та словацької культур. Методологія дослідження базована на застосуванні проблемно-хронологічного, конкретно-історичного та нарративного методів, а також загальнонаукових методів

аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у вперше зробленій спробі узагальнити дані про роль автохтонної української громади Словаччини, у т.ч. її інтелектуальної еліти, у сприянні розвитку українсько-словацької міжкультурної взаємодії. **Висновки.** Упродовж другої половини XX – першого двадцятиліття XXI ст. представники русинсько-української громади робили все можливе для розвитку, дослідження та популяризації української культури в Словаччині. З входженням останньої до ЄС у 2004 р. активувалась державна підтримка діяльності русинсько-українських громадських організацій, видань, шкільництва тощо. Український музей у Свиднику є одним із найпомітніших українських етнографічних музеїв світу, а на сторінках його видань досліджується та популяризується українська культура, етнографія, фольклор, історія. Словацькі українці багато роблять для розвитку українознавства у Словаччині як на рівні діяльності інституцій, так і на рівні наукових публікацій, проведення наукових конференцій. Формуванню позитивного сприйняття української культури в Словаччині сприяла діяльність театральних колективів. Не менш важливе значення для популяризації української культури має творчість літераторів та літературознавців, проведення презентацій нових видань і творів, здійснення перекладів української літератури різних епох. Українська культура та історія, включно з історією русинсько-української громади, популяризуються завдяки медіа – радію, телебаченню, пресі та Інтернету.

Ключові слова: українці Словаччини, діаспора, словацьке українознавство, культурна взаємодія.

UKRAINIANS OF SLOVAKIA AS A FACTOR OF UKRAINIAN-SLOVAK INTERCULTURAL INTERACTION OF THE SECOND HALF OF THE XX — FIRST TWENTY YEARS OF THE XXI CENTURIES

Abstract. *The purpose of the study is to establish the role of the autochthonous Ukrainian intellectual elite of Slovakia in strengthening the interaction of Ukrainian and Slovak cultures. The research methodology is based on the application of problem-chronological, concrete-historical and narrative methods, as well as general scientific methods of analysis and synthesis. The scientific novelty lies in the first attempt to generalize data on the role of the indigenous Ukrainian community, including its intellectual elite in Slovakia, in promoting the development of Ukrainian-Slovak intercultural cooperation. Conclusions.* During the second half of the XX – first twenty years of the XXI century representatives of the Ruthenian-Ukrainian community did everything possible to develop, study and promote Ukrainian culture in Slovakia. With the latter's accession to the EU in 2004, state support for the activities of Ruthenian-Ukrainian public organizations, publications, schools, etc. intensified. The Ukrainian Museum in Svydnyk is one of the most prominent Ukrainian ethnographic museums in the world, and the pages of its publications explore and promote Ukrainian culture, ethnography, folklore, and history. Slovak Ukrainians do a lot for the development of Ukrainian studies in Slovakia both at the level of institutions and at the level of scientific publications, holding scientific conferences. The activity of theatrical groups contributed to the formation of a positive perception of Ukrainian culture in Slovakia. Equally important for the popularization of Ukrainian culture is the work of writers and literary critics, presentations of new publications and works, translation of Ukrainian literature of different eras. Ukrainian culture and history, including the history of the Ruthenian-Ukrainian community, are promoted through the media – radio, television, press and the Internet.

Key words: Ukrainians of Slovakia, diaspora, Slovak Ukrainian studies, cultural interaction.

Постановка проблеми. Світове українство впродовж багатьох років є одним із чинників встановлення взаємодії української культури з культурами країн проживання. В українській науці упродовж низки років з'являється все більше досліджень, присвячених різним аспектам діяльності українських громад за кордоном, у т.ч. й розитковій української літератури, преси, театру, хорових та танцювальних колективів, які ставали і стають позитивним чинником взаємодії культур. У політологічному науковому дискурсі діяльність світового українства в цьому напрямі вписується у поняття публічної, при конкретизації – діаспорної чи діаспоральної дипломатії. Українство в кожній з країн світу має власні особливості появи та розвитку, не є винятком і Словаччина, в якій значна частина українців є автохтонами. Водночас, особливості історичного розвитку та різноманітні політичні чинники призвели до низького рівня усвідомлення власного походження, розколу спільноти на русинську та українську громади та високого рівня асимілятивних процесів. У цих умовах українські інтелектуали підтримують розвиток української культури на словацьких землях, одночасно з розбудовою ідентичності сприяють встановленню українсько-словацького міжкультурного діалогу, формуючи не лише позитивний образ українців Словаччини, а й української культури та України в цілому в словацькому суспільстві. Не зважаючи на достатню увагу дослідників до діяльності українців у Словаччині, тема не стала предметом спеціального вивчення, що визначає її актуальність.

Аналіз джерел та останні дослідження. Українсько-руській етнічній меншині Словаччини сьогодні присвячено значну кількість досліджень українських, словацьких, канадських та інших вчених, які висвітлюють як історичне минуле та спадщину, так і сьогодення. Об'єктом уваги вчених стали політичні та історично-соціальні аспекти розвитку громад (М. Болдижар, С. Віднянський, М. Гайдош, С. Конечний, М. Мушинка тощо), історія культури (Т. Байцура, І. Ванат, Л. Гараксим, І. Гранчак тощо), релігії й церковного життя (О. Баран, Ю. Коссей, О. Мишанич, А. Пекар), літературознавства, фольклористики та етнографії (Л. Бабота, Ю. Бача, Надія та Йосиф Варголи, В. Микитань, О. Мишанич, М. Мольнар, М. Неврлий, М. Сополіга тощо), мовознавства (М. Чижмарова (Чижмар)), мистецтва (Д. Сополіга). Спеціалізованим виданням з русинсько-української тематики став «Науковий збірник» Музею української (певний час за назвою – українсько-руської) культури у Свиднику. Крім того, темою окремого вивчення є актуальна політична та наукова проблема політичного русинства, якій присвячена значна кількість досліджень (Віднянський, 2016, с.8–17).

У Словаччині сформувалась низка наукових центрів україністики: Пряшівський університет ім. П. Шафарика, Словацька академія наук, філософський факультет Університету імені Я. Коменського в Братиславі, філологічний факультет Університету імені Матєя Бели в Банській Бистриці. Авторами багатьох спеціальних досліджень, присвячених різним аспектам розвитку української культури в Словаччині стали І. Ванат, Т. Байцура, Ю. Бача,

М. Гайдош, Л. Гараксим, О. Зілінський, С. Конечний, М. Мушинка, М. Мольнар, М. Неврлий, О. Рудловчак, Й. Сірка, М. Сополига, П. Шворц тощо.

В Україні русинсько-українське населення Словаччини також викликає дослідницький інтерес. Окрім наукових публікацій, упродовж кількох останніх років було захищено низку дисертацій, присвячених різним аспектам життя та культури словацьких українців (Т. Філіної – про національно-культурний розвиток русинів-українців Східної Словаччини у другій половині XVIII – першій половині XX століття; О. Фабрики-Процької – про народну музичну культуру лемків і русинів Карпатського регіону в контексті ідентифікаційних процесів XX – початку XXI століть; В. Алмашія – про громадсько-культурне життя та процес національного визначення українців Словаччини (1989-1995); І. Любчика – про Лемківщину та лемків у новітній історії Центрально-Східної Європи тощо). Ці дослідження свідчать про сталий інтерес до українського населення Словаччини. Питання ролі українців у розвитку українсько-словацької міжкультурної взаємодії найбільшою мірою розглядались у роботах О. Кушнір про низку аспектів функціонування журналу «Дукля», О. Кобець про літературний вимір словацько-українського діалогу. В окремих роботах, зокрема, О. Лісової про українську фольклористику Словаччини другої половини XX – XXI століття, серед іншого розглядається діяльність русинсько-українських громадських організацій Словаччини, історія заснування і діяльність Музею української культури в Свиднику, персоналії провідних фольклористів та етнографів. Словацькі та українські дослідники співпрацюють у Комісії істориків Словаччини та України, питання міжкультурної взаємодії розглядаються на сторінках «Історичного часопису з богемістики і словакістики», що видається Комісією та Центром історичних студій з богемістики і словакістики Ужгородського національного університету.

Наше дослідження ґрунтується на використанні в якості джерел спогадів, інтерв'ю, публікацій на сторінках української преси в Словаччині. Важливу інформацію дають також новинні інтернет-ресурси.

Мета статті – встановити роль автохтонної української інтелектуальної еліти Словаччини у посиленні взаємодії української та словацької культур.

Виклад основного матеріалу. Українська громада Словаччини має довгу історію й певні особливості розвитку. Сьогодні українців Словаччини можна поділити на дві основні категорії: автохтонів та діаспору, при цьому остання до недавнього часу була відносно малочисельною. Перші живуть на землях Північно-Східної Словаччини з давніх давен, населяючи близько 260 сіл, розташованих на території вздовж словацько-польського та словацько-українського кордону, що заглиблюється на 10-30 км. Другі – оселились тут переважно у XX – на початку XXI ст. або є нащадками мігрантів, їх кількість сьогодні збільшується завдяки реалізації оновленого міграційного законодавства Словацької Республіки. Поки що, не зважаючи на поступове збільшення кількості мігрантів чисельнішим є автохтонне русинсько-україн-

ське населення Словаччини, яке сьогодні, на жаль, активно асимілюється, через несформовану національну ідентичність, довготермінову в силу низки об'єктивних причин непривабливість для них України, недостатність чи й відсутність стимулювання, у т.ч. й фінансового, процесів, що пов'язані із формуванням ідентичності, з боку нашої держави. Крім того, в Словаччині сьогодні існують дві офіційні меншини: українська та русинська. Самоназва українців, які живуть на цій землі, змінювалась із часом, але традиційно вживається назва «русини-українці», в побуті ж існують назви «русини», «руснаки», історично – «карпаторусини», «угрорусини» тощо.

У кожній країні умови, що уможливають збереження національної/етнічної ідентичності, розвиток культури етнічної чи національної меншини і, відповідно, міжкультурну взаємодію, визначаються внутрішнім законодавством, переважно базованим на міжнародному праві. На рівні країн Європейського Союзу (і Словаччина не є винятком) це забезпечує можливість розвитку етнічних громад та серед іншого – тих складових діяльності, що формують національну культуру, хоча представники української інтелігенції в Словаччині наголошують на активній словакізації населення впродовж часів незалежності держави, що підтверджується дослідженням Миколи та Олександра Мушинок (Mušíňka M., Mušíňka A., 2011). Помилки в етнополітичному менеджменті Словацької Республіки було визнано і в запропонованій у 2018 р. «Стратегії розвитку місцевої та регіональної культури та культури національних меншин до 2030 року» (Stratégia, 2018).

Українська інтелігенція в Словаччині почала активно формуватись після Другої світової війни. За даними, які наводить відомий словацький україніст М. Гайдош, у 1961 р. серед осіб, що мали вищу освіту, словаків було 1,6% населення, українців – 1,92% (Gajdoš, 2000, s.209). У 1950-х – 1960-х рр. відбувся своєрідний сплеск видання якісної наукової українознавчої літератури, часто – у співпраці з дослідниками з України, авторства Ю. Бачі, О. Зелінського, А. Ковача, І. Мацинського, М. Мушинки, О. Рудловчак тощо. Не зважаючи на те, що за словами Ю. Бачі, держава, даючи інтелігенції зарплату, змушувала її до єдності, консолідації, «прогресивності» та, зокрема, «служіння народові», а іншу частину інтелігенції – греко-католицьких священників – держава просто ізолювала, майже сотню свідомих учителів-українців – перевела на словацькі школи по всій республіці (Бача, 2007, с. 52), прийшло розуміння значення рідної мови та художньої літератури для збереження національного життя населення та формування національної свідомості, усвідомлення єдності та точнішого визначення «руськості» «нашого народу» (Бача, 2007, с. 52). Це спричинило проведення наукових конференцій та появу численних досліджень, присвячених народній творчості, історії та культури українців-русинів тогочасної Чехословаччини, роздумів над місцем літератури в культурному житті. В цей час створювалися різноманітні організації інтелігенції, серед яких – «Клуб приятелів української літератури», що в окремих роках нарахував до тисячі членів (Бача, 2007, с. 53).

Після 1968 р. частина інтелігенції через побоювання утисків відійшла від української справи, інша – зазнала переслідувань (можна згадати як приклад, долі Ю. Бачи, В. Капішовського, І. Мадинського, М. Мушинки та ін.). Тому наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років до українознавства та роботи в українських організаціях повернулася «невеличка група гуманітарної інтелігенції» (Гаврош, 2013, с. 23). Не зважаючи на те, що обставини були не дуже сприятливі для цього, вони все ж зберегли, хоч і з втратами, українську ідентифікацію та активно працювали як над збереженням української ідентичності, так і над формуванням позитивного образу української культури в чехословацькому, а згодом – у словацькому суспільстві. Спробуємо виокремити та схарактеризувати кілька основних напрямів у діяльності словацьких українців, які сприяли розвиткові українсько-словацької міжкультурної взаємодії.

Збереження національної ідентичності традиційно відбувається через *громадські організації*, серед яких – сучасні об'єднання та їх попередники: історичний Культурний союз українських трудящих (КСУТ, у 1990 р. був перейменований у Союз русинів-українців Чехословаччини, у 1993 р. – у Союз русинів-українців СР (СРУСР)), Українсько-Словацьку ініціативу, Словацько-Українське товариство, громадське об'єднання Координаційний комітет реоптантів тощо.

У часи діяльності КСУТ, проводились щорічні свята культури русинів-українців Словаччини у Свиднику (з 1955 р.), фестивалі культури та спорту (з 1962 р.), драми і художнього слова ім. О. Духновича (з 1969 р.) у Меджилабірцях, фольклору русинів-українців Словаччини у Камійонці (з 1965 р.), огляд виконавців народної пісні «Маковицька струна» у Бардієві (з 1973 р.) та ін. Союзом було організовано свята культури й спорту в українських селах Східної Словаччини. Він підтримував творчі зв'язки з товариством «Україна» (Київ) та культурними осередками українців і русинів Польщі та Югославії; співпрацював із управлінням культури Закарпатської області. КСУТ мав своїх депутатів у парламенті, його діяльність повністю фінансувалася з державного бюджету.

Сьогодні однією з найчисельніших сучасних громадських організацій є СРУСР (Союз русинів-українців Словацької Республіки, який має регіональні ради (напр., Бардіївську, Кошицьку тощо)). Основні напрями роботи організації популяризують мистецтво та фольклор, літературу, музику, пісню тощо. Це – організація та проведення етнічних фестивалів, пісенних конкурсів, святкування урочистих подій. Так, СРУСР є організатором фестивалю фольклору русинів-українців Словаччини в Камійонці, свята культури русинів-українців Словаччини у Свиднику, фестивалю драми і художнього слова ім. О. Духновича, художнього читання жінок «Струни серця». Ці акції значною мірою проводяться за рахунок фінансування урядом СР, спеціально призначених грантових фондів, які останнім часом скорочуються. СРУСР є видавцем суспільно-політичної газети «Нове життя», на сторінках якої висвітлюються важливі події з життя громади та заходи цієї організа-

ції. Осередком проведення акцій є й Центр української культури (Словацько-український центр культури) в Пряшеві.

Медіа українців Словаччини також є важливою складовою розвитку, а відтак і поширення української культури (Коне́шнý, 2009, s.44–45). Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років у Словаччині виходила низка русинсько-українських (хоч і не завжди україномовних) видань (Gajdoš, Konešný, 2014, s. 94–95), але дотепер збереглися три, два з яких видаються СРУСР: газета «Нове життя», дитячий журнал «Веселка», а також літературно-мистецький та публіцистичний журнал «Дукля», який з 1953 р. видає Спілка українських письменників Словаччини. «Нове життя» і «Веселка» виходять з 1951 р., з першою через події 1968 року, коли деякі номери зокрема «Нового життя» були заборонені військовою комендацією або вийшли підпільно, що мало наслідки для редакції газети у період «нормалізації» на початку 1970-х рр. У цей час відбулося скорочення кількості видань: припинилось видання журналу «Дружно вперед» та «Наукових записок КСУТ», були проблеми з редакторською роботою (Бача, 2007, с. 55). Проблеми поглибились у 2011 р., коли за рішенням адміністрації заступника голови Уряду СР Рудольфа Хмела кошти для видання газети було скорочено більш ніж на половину, і видання газети, яка ще раніше почала виходити не як тижневик, а один раз на два тижні, призупинили (Гвась, 2015). Тоді ж було скорочено державні субсидії на дитячий журнал «Веселка» та на літературно-публіцистичний часопис «Дукля» (Гвась, 2011). Але тоді на допомогу прийшли читачі, які надсилали пожертви на розвиток газети. З 2014 р. «Нове життя» і «Веселка» виходять регулярно, бо на основі рішення Європейської комісії про підтримку преси національних меншин від 8 грудня 2014 р. було виділено кошти на їх видання (програма діяла до 2020 р., пізніше була оновлена). Так як газета є виданням СРУСР, то в ній не лише подається інформація про різні культурні та історичні події, а також періодично обговорюються питання життя організації.

Літературно-мистецький та публіцистичний журнал «Дукля», який 2023 року буде відзначати своє 70-ліття, і сьогодні є одним із найінформативніших літературно-публіцистичних видань. Матеріали «Дуклі» популяризують у Словаччині та світі українську мову, літературу та поезію, історію, фольклористику, що визначає його непересічне значення для розвитку літератури, літературознавства, публіцистики та журналістики в цілому і перетворює на своєрідну культурну трибуну українства. Важливо, що вже багато років у журналі співпрацюють не лише словацькі українці, а й автори з України та інших країн, що робить видання міжнародним літературно-публіцистичним форумом. До редакції видання входили чи входять Іван Яцканин, Василь Дацей, Степан Гостиняк, Ярослав Джоганик, Мирослав Ілюк (в минулому – головний редактор «Дуклі»), Прокіп Колісник, Ганна Коцур, Сергій Макара, а також співробітники з України, зокрема Григорій Гусейнов (редактор відомого українського журналу «Кур'єр Кривбасу») та ін. На окреме відзначення заслуговує високохудожнє оформлення видання.

СРУСР, враховуючи труднощі, що виникали час від часу з фінансуванням українсько-руських ЗМІ, у 2014 р. вирішив створити інформаційний центр, який би опікувався видавничими справами, через що було створено Медіацентр (громадське об'єднання Медіального центру русинів-українців Словаччини).

Безперечно важливими для поширення знань про Україну та закордонних українців Словаччини є можливості радіо та телетрансляцій. Вони реалізуються завдяки існуванню національно-етнічних передач словацького радіо, серед яких є й русинсько-українські. Ще 1 грудня 1934 р. у Кошицях було створено «Радіослужбу для Підкарпатської Русі», перша передача якої прозвучала 3 грудня того ж року. В Словаччині цю дату прийнято вважати днем народження національно-етнічних передач словацького радіо, а для української громади українське радіо ставало об'єднуючим чинником. Важливість його роботи відзначалося у 1984 р. під час урочистих зборів та семінару КСУТу до 50-ліття існування українського радіомовлення в Чехословаччині. Матеріали семінару було опубліковано в окремому випуску «Наукових записок» КСУТ у 1984 р. (Наукові записки, 1988).

Радіо працювало майже весь час, з перервами на період окупації Кошиць Угорщиною, у зв'язку із Словацьким національним повстанням і воєнними подіями 1944-1945 рр. Передачі в Братиславі було відновлено у жовтні 1945 р., а в серпні 1948 р. було перенесено до Пряшева під назвою «Українська студія чехословацького радіо». До 1951 р. передачі велися українською та російською мовами, потім – лише українською. З 1993 р. її було перейменовано у «Головну редакцію національно-етнічних передач Словацького радіо», яка мала три редакції: німецьку, русинсько-українську і ромську. З 1 вересня 1998 р. русинсько-українську редакцію було розділено на русинську та українську. Певний час національні передачі з Пряшева готувало кілька колективів – «тімів», зокрема український та русинський. Вони транслювали новини і подавали інформації про життя в республіці та регіоні, плекали у слухачів повагу до місцевих та загальнонаціональних культурних надбань і традицій. Серед популярних передач – «Мій рідний край», «Наша історія в легендах та усних переказах», «Пісні минулого», «Село грає, співає і думу думає» тощо. Слухачі мали можливість слухати записи постановок Українського національного театру, радіоп'єси, казки для дітей. Однак 20 серпня 2003 р., не зважаючи на зібрані проти перенесення підписи понад 20 тис. осіб, редакція вимушена була розпочати працювати в Кошицях, де поступово було обмежене фінансування та скорочено склад працівників, хоча трансляції цих програм в обсязі 25 годин на тиждень було збережено. Головну редакцію національно-етнічних передач перетворили на редакцію національно-етнічних передач радіо Патрія, котре є однією з 9 радіопрограм Радіо та телебачення Словаччини.

Важливе значення мають і програми словацького телебачення українською мовою, що здійснюються редакцією передач для національних меншин STV2. Кожний другий вівторок місяця транслюється передача «Тележурнал національних меншин». Орієнтовна тривалість передач цього ресурсу – 1 го-

дина щомісяця. З 1 березня 2017 р. як результат спільного виробництва Větrných mlýnů і трьох громадсько-правових телевізій Чехії (ČT), Польщі (TVP) та Словаччини (RTVS) започатковано документальний цикл передач «Українська читанка», де чеські, словацькі і польські режисери представляють життя і творчість українських письменників. В «Українській читанці» були представлені українські письменники зі Словаччини та України: Павло Коробчук, Сергій Жадан, Петро Мідянка, Андрій Бондар, Тарас Прохасько, Юрій Винничук, Наталка Сняданко, Любо Дереш, Григорій Семенчук, Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Лариса Денисенко, Олександр Ірванець, Артем Чапай, Софія Андрухович, Галина Крук, що сприяло формуванню уявлень про сучасну українську літературу в двох країнах.

Словацьке телебачення знімає й транслює фільми про видатних українців – жителів Словаччини або вихідців з цього регіону. Зокрема, такі фільми зняті про видатного дослідника, мецената та колишнього дисидента М. Мушинку. Відгук у словацькій пресі викликав фільм «Диригент з ГУЛАГу» на основі спогадів відомого культурного та громадського діяча Лева Довговича, а також англomовний фільм зі словацькими субтитрами про національного героя США, уродженця Пряшівщини Михайла Стренка тощо.

Популяризація українськості значною мірою відбувається й через *літературну та видавничу діяльність*: виходять книги русинсько-українських авторів як українською, так і словацькою мовами, поширюються переклади словацькою творів письменників та поетів як українсько-руських, так і з України, відбуваються презентації нових видань. Поруч із видавничою діяльністю інформативну функцію виконують бібліотеки та бібліотечні колекції, уможливлення передачі видань провідним та меншим бібліотекам Словаччини, в тому числі з колекціями українки. Один із провідних українців Словаччини академік М. Мушинка свою унікальну книжкову колекцію, що включає понад 15 тис. видань, передав Пряшівському університету, щоб уможливити розвиток на його базі досліджень з українознавства, а Ю. Бача подарував свою книгозбірню двома частинами: до Ужгородського університету та Музею української культури в Свиднику (Хланта, 2012, с. 19).

Наголосимо, що *українська література Словаччини* представлена цілим гроном талановитих письменників та поетів. Українські письменники та поети Словаччини Є. Бісс, В. Гренджа-Донський, С. Гостиняк, В. Дацей (його книгу було висунуто на Шевченківську премію в Україні), Й. Збілей, І. Мадчинський, М. Шмайда, І. Яцканин та багато інших збагатили своєю творчістю не лише українську, але й словацьку літературу.

Важливо, що Спілка українських письменників Словаччини (голова І. Яцканин) проводить зустрічі з громадськістю та презентації нових видань, у т.ч. перекладів українською яскравих творів сучасної словацької літератури. Це будує інтенсивний словацько-український літературний діалог. Вагомим результатом є те, що у перекладі на українську мову в Україні з'являються книжки поезії чи прози словацьких авторів, а в Словаччині – українських.

Така діяльність зміцнює зв'язки між країнами та їх культурами. По обидві сторони словацько-українського державного кордону є великий людський потенціал, який необхідно використати у розбудові словацько-українських та українсько-словацьких літературних мостів.

Спілка українських письменників Словаччини проводить також презентації видань, що вийшли в різних видавництвах України (наприклад, в ужгородському видавництві «Гражда»), ознайомлюючи українську та словацьку громадськість із важливою складовою української культури. Перекладачі та критики перекладу Словаччини щорічно беруть участь у роботі Літньої школи перекладу, при якій діє українське відділення. Літня школа працює під егідою Товариства перекладачів художньої літератури та Товариством перекладів фахової літератури. Заснована у 1975 р., вона перетворилась на форму спілкування перекладачів та обміну досвідом з теорії і практики перекладу.

З 1993 р. у Літній школі було створено відділення перекладу мовами національних меншин, яке фактично перетворилось в українське перекладацьке відділення, учасники якого займались питаннями словацько-українського перекладу. У засіданнях українського відділення Літньої школи перекладу брали участь Л. Бабота, І. Васильцо, І. Галайда, Я. Джоґаник, В. Конопелець, А. Кундрат, Ю. Кундрат, М. Роман, І. Яцканин та ін., а також студенти-україністи кафедри української мови і літератури філософського факультету Пряшівського університету. Сьогодні представники українського перекладацького цеху знайомлять словацького читача з маловідомою для Словаччини творчістю «розстріляного відродження», шістдесятників, двотисячників – важливим пластом української та світової культури. Внесок у вивчення русинсько-української культури Словаччини роблять наукові видання.

Важливим чинником популяризації української культури є постійно діючі *музейні комплекси* (у нашому випадку непересічною є діяльність Музею української культури в Свиднику, що є складовою частиною Словацького національного музею) та їх друкована наукова та презентаційна продукція. У мережі словацьких музеїв свидницький музей займає достойне місце, як один із найстаріших та найвідоміших музеїв етнічної меншини. Багаторічна діяльність закладу сягає корінням у 1948 р., коли Музейне товариство Української народної ради Пряшівщини здійснило першу потужну етнографічну експедицію з метою збирання експонатів для музею. Офіційно музей створили у 1956 р. як Український етнографічний музей у Меджилабірцях, з 1964 р. він знаходиться у м. Свидник. Музей мистів модерну культурно-історичну експозицію та галерею імені відомого народного майстра Дезидерія Миллого з унікальною колекцією ікон. У 1975 р. започаткували етнографічно-архітектурну експозицію просто неба – скансен, де на основі збережених пам'яток матеріальної культури створено цілісну картину умов життя русинів-українців у минулому. З питань розбудови скансену музей тісно співпрацює зі Словацьким інститутом з охорони пам'яток і природи та будівельним факультетом Словацької вищої школи техніч-

них наук у Братиславі. Перша пам'ятка скансену – зрубна хата з с. Кечківці Свидницького округу – була переміщена у 1975 р. Нині на 11 га знаходиться майже 50 цінних пам'яток народного будівництва, у фондах зберігається понад 70 тис. експонатів, біля 100 тис. феромагнітних плівок із записами фольклору, 5 тис. фотоплівок із польових досліджень. Музейна бібліотека зберігає значну кількість літератури. Художній фонд музею нараховує понад 5 тис. предметів та мистецьких творів, серед яких є колекція унікальних робіт з Музею визвольної боротьби України в Празі. Експозиція постійно вдосконалюється і привертає увагу відвідувачів з різних країн.

Багато років Музей української культури в Свиднику не лише зберігає та популяризує русинсько-українську спадщину, а й є одним із потужних осередків її дослідження. Тут з 1965 р. видаються «Наукові збірники», що давно стали «верстатом» співпраці вчених різних країн, головною сферою наукових зацікавлень яких є русинсько-український спадок Словаччини у різних сферах життя та культури. Співробітники музею є авторами та співавторами численних монографій з історії культури, культурології, етнографії, фольклористики, історії природи тощо.

Музей уже багато років у співпраці з науковими установами України, Польщі, Румунії, США, Канади та інших країн організовує спільні етнографічні експедиції. Помітною є й співпраця з центральними словацькими науковими інституціями: Словацькою академією наук, філософськими факультетами університетів у Братиславі та Пряшеві, Словацькою національною галереєю та іншими установами. Сьогодні музей позиціонується як один із найпомітніших осередків україністики в Словаччині. Певним підсумком роботи музею стала міжнародна наукова конференція «Українці в історії та культурі Карпат», яка відбулася у квітні 2016 р., в якій брали участь відомі дослідники зі Словаччини, Чехії, України та Польщі. Науковий форум був приурочений 60-річчю від дня заснування музею і 70-річчю його багаторічного директора М. Сополіги (Міжнародна конференція, 2016).

Важливе значення для формування позитивного образу української культури має *створення та розвиток театральних колективів*. У Словаччині на особливу увагу мав би заслуговувати Пряшівський театр ім. О. Духновича, створений понад 70 років тому, який до початку 1990-х рр. носив назву Український національний театр. Утім, якщо доволі тривалий час на сцені театру ставилися вистави за п'єсами українських, словацьких (і не лише) авторів, то вже понад 20 років на його сцені вистави відбуваються лише русинським діалектом (Барбіл, 2019; Філіна, 2020, с. 45). У 1960-х роках вистави Українського національного театру привертати увагу чеської та словацької критики, а проведене у травні 1969 р. соціологічне дослідження показало високий рівень знань про його діяльність як русько-української, так і словацької публіки (Рудловчак, 1971, с. 84-85).

Популяризаторами української народної культури є фольклорні (пісенні, танцювальні) колективи. Зокрема, довгий час русинсько-українську куль-

туру популяризував Піддуклянський професійний мистецький колектив у Пряшеві, заснований як український, який у 1990-х рр. активно перейшов на розробку вокально-музичних та танцювальних номерів офіційно визнаної в Словаччині русинської меншини (Філіна, 2015, с. 45).

Поширення української мови значною мірою відбувалося через *систему української освіти*, як середньої, так і вищої, що є одним із суттєвих чинників встановлення міжкультурної взаємодії. На жаль, сьогодні приходиться говорити про суттєве скорочення в СР шкіл з українською мовою навчання. Майже всі українські школи – а їх було понад 200 – стали словацькими (Барбіл, 2019; Занепад національного шкільництва, 2015, с. 3). Серед останніх згадаємо, що у 2014 р. з різних, однак у першу чергу фінансових причин, припинила свою роботу українська школа в Габурі Меджилабірського округу, була ліквідована українська Основна школа в Хмельовій Бардіївського округу. Чи не єдиною з основних шкіл з українською мовою навчання сьогодні є Об'єднана школа-гімназія ім. Т. Шевченка в Пряшеві, яка існує вже понад 85 років (була заснована у 1936 р. як Греко-католицька руська гімназія).

Вища українська освіта тісно пов'язана із розвитком наукового українознавства. Велику роль у його розвитку в Чехословаччині, а пізніше в СР відіграла створена майже 70 років тому *кафедра української мови та літератури*, що сьогодні функціонує в складі Інституту русистики, україністики та славистики філософського факультету Пряшівського університету. Кафедра готує фахівців з української мови і літератури, майбутніх учителів для II ступеня основної школи і середніх шкіл усіх типів. Члени кафедри проводять і науково-дослідну роботу з української мови і літератури, а також залучені до укладання підручників. Студенти цього підрозділу беруть активну участь у конкурсі на краще декламування української поезії та прози «Струни серця», присвяченому Ірині Невицькій, у фестивалі драми й художнього слова, які організує СРУСР. У 1998 р. було відкрито українське відділення при кафедрі слов'янських мов на філологічному факультеті Університету імені Матея Бели в Банській Бистриці, але сьогодні воно практично не функціонує.

Дослідники україністики в країнах світу об'єднані у Міжнародну асоціацію україністів (МАУ), засновану у 1989 р. Спроба ж заснування Асоціації україністів Словаччини відбулася значно раніше. Як згадував М. Мушинка, після створення в 1967 р. у Москві Міжнародної асоціації викладачів російської мови групою українських інтелігентів (Ю. Бача, М. Мушинка, М. Мольнар, О. Зелінський) було прийнято рішення створити Міжнародну асоціацію україністів у Чехословаччині. Першим кроком стала організація наукового семінару на тему «Розвиток україністики в соціалістичних країнах Європи», який відбувся 21-22 червня 1968 р. за участю понад 50 вчених із країн Європи, США та Канади. Рішення про створення Асоціації, не зважаючи на протест радянської делегації, яка покинула зал, було прийняте 14 серпня 1968 р. на Шостому конгресі славистів у Празі. Втім, розгорнути офіційно діяльність не вдалося через події в Чехословаччині, які призвели до довгого періоду «нор-

малізації» у 1970-х – 1980-х роках. Спробу створення Асоціації було визнано «антирадянською». Після створення МАУ Асоціація українців Словаччини, що нараховувала майже півсотні членів, увійшла до її складу (У всякого своя доля ..., 2016, с. 211–213).

Потужним є українське літературознавство та фольклористика Словаччини, представлені Л. Баботою, Ю. Бачею, М. Мушинкою, М. Неврлим, О. Рудловчак та іншими дослідниками, що заслуговує на окреме спеціальне дослідження. Більшість з цих вчених проявила себе не лише як літературознавці, але й як талановиті фольклористи, біографи, етнографи, які упродовж багатьох років збирали, готували до оприлюднення та видавали численні збірки автентичних записів народних пісень та інших форм усної творчості, таким чином зберігши національний спадок цілих поколінь. Можна говорити про своєрідний колектив дослідників, що зберегли для майбутніх поколінь потужний пласт української народної культури, яка була втілена у фольклорі. Популяризація цього доробку на радіо, в телепередачах, в фонозаписах сприятиме інформуванню світу про українську народну культуру.

Велике значення для ознайомлення з українською культурою мають мистецькі виставки, що представляють творчість митців України та українців Словаччини. Такі виставки організовуються як Музеєм української культури в Свиднику, де є відповідний відділ, так і громадськими організаціями, закладами освіти. Автори – митці, що живуть у Словаччині, а також запрошені, переважно з України, майстри.

У збереженні національної ідентичності та у побудові культурних зв'язків помітну роль відіграє церква через конфесійну та міжконфесійну взаємодію, а також взаємодію церкви та громади у питаннях відзначення важливих історичних дат. Прикладом останнього можна вважати встановлення Хреста-пам'ятника жертвам Голодомору в Україні 1932-1933 рр. (за проєктом прашівчанина Ігоря Пешти) 4 листопада 2006 р. перед головною брамою Православного собору Олександра Невського в Пряшеві та запровадження щорічної Поминальної Панахиди за участю духовенства, віруючих та офіційних гостей (Ілюк, 2019).

Висновки. Найважливішим чинником взаємодії культур є людський потенціал, непересічні особистості, що сьогодні багато роблять для створення позитивного образу України в Словаччині та світі. Становище української національної меншини в Чехословаччині, а пізніше – Словаччині, в силу історичних та політичних причин є доволі складним, яке пов'язане із активними процесами асиміляції, помилками в етнополітичному менеджменті Словацької Республіки. Не зважаючи на це, представники української інтелігенції в Словаччині багато років робили помітний внесок у формуванні позитивного образу України та її культури в словацькому суспільстві.

Упродовж другої половини ХХ – першого двадцятиліття ХХІ ст. представники русинсько-української громади робили все можливе для розвитку, дослідження та популяризації української культури в Словаччині. З вхочен-

ням останньої до ЄС у 2004 р. активізувалася державна підтримка діяльності українсько-русинських громадських організацій, видань, шкільництва тощо. Український музей у Свиднику є одним із найпомітніших українських етнографічних музеїв світу, а на сторінках його видань досліджується та популяризується українська культура, етнографія, фольклор, історія. Словацькі українці багато роблять для розвитку українознавства як на рівні діяльності інституцій, так і на рівні наукових публікацій, проведення наукових конференцій. Формуванню позитивного сприйняття української культури в Словаччині сприяє створення та діяльність театральних колективів. Не менш важливе значення для популяризації української культури має творчість літераторів та літературознавців, проведення презентацій нових видань та творів, здійснення перекладів української літератури різних епох. Українська культура та історія, включно з історією русинсько-української громади, популяризуються завдяки медіа – радіо, телебачення, преси та Інтернету.

Сьогодні старше, активне у 1960-х – 2010-х роках покоління української автохтонної інтелігенції Словаччини, поступово відходить. Не зважаючи на долучення до україністики молоді, через словакізацію українського населення, практичне зникнення української середньої освіти в країні, є загроза занепаду української громади, її періодичних видань, наукових досліджень. Задля уникнення цієї ситуації Україна має активніше підтримувати словацьке українство. Варто відродити ліквідоване у 2014 р. Генеральне консульство України у Пряшеві, активізувати підтримку української освіти середнього та вищого рівнів.

Список використаних джерел і літератури:

Барбіл, Б. (2019). «Бо свої то за горами – не чужі». *Svoboda-news*, (16 серпня). URL: <https://svoboda-news.com/swvp/%D0%91%D0%BE-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D1%82%D0%BE-%D0%B7%D0%B0-%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BD%D0%B5-%D1%87%D1%83%D0%B6%D1%96/> (дата звернення: 15.02.2022).

Бача, Ю. (2007). Українська інтелігенція Словаччини... *Дукля*, 2, 50–59.

Віднянський, С. В. (2016). Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за його межами в контексті анексії Криму і війни на сході України. *Стратегічні пріоритети*, (4(41)), 8–17.

Гаврош, О. (2013). «Від України ми вже не відречемося». Інтерв'ю з Миколою Мушинкою. У кн.: Мушинка М. *Колеса крутяться... Біобібліографія академіка Миколи Мушинки. До 75-ліття з дня народження та 55-ліття наукової діяльності* (Кн. 3). Пряшів, 18–27.

Гвань, І. (2015). Знищення державних органів Словаччини над українськомовним тижневиком. *Радіо Свобода*, (3 січня). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26775157.html> (дата звернення: 10.09.2021).

Гвань, І. (2011). Українська меншина Словаччини перед зникненням? 28 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24403674.html> (дата звернення: 12.08.2021).

Занепад національного шкільництва. (2015). *Нове життя*: двотижневик русинів-українців СР, 8 (3397) (24 квітня), 3.

Люк, М. (2019). У Пряшеві вшанували пам'ять жертв Голодомору в Україні (фото). URL: <https://zakarpattya.net.ua/Special/197495-U-Prashevi-vshanuvaly-ram%E2%80%99iat-zhertv-Holodomoru-v-Ukraini-FOTO> (дата звернення: 10.08.2021).

Міжнародна конференція «Українці в історії та культурі Карпат». (2016). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=2245> (дата звернення: 14.06.2021).

Наукові записки КСУТ. (1988). Пряшів, 144 с.

Рудловчак, О. *До вершин... 25 – Українському Народному Театру.* Пряшів, 1971, 20–88.

У всякого своя доля... Розмова Ярослава Шуркали з Миколою Мушинкою. (2016). Пряшів, 398 с.

Філіна, Т.В. (2020). Забезпечення культурних потреб національних меншин у Словацькій Республіці (частина 2: діяльність органів влади). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв:* наук. журнал, 2. Київ: ІДЕЯ ПРИНТ, 43–47.

Хланга, І. (2012). Молодь, її освіта, виховання та здоров'я – запорука майбутньої України. Розмова з Юрієм Бачею. У кн.: *Юрій Бача: біобібліографічний покажчик.* Ужгород, 14–21.

Gajdoš, M. (2000). Ukrajinské a rusínske školstvo na Slovensku. In *Človek a spoločnosť: internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], roč. 3, č. 1, 207–213. URL: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=MTP58HC256FKGX11LH75ZWBF1> (дата звернення: 15.05.2021).

Gajdoš, M. & Konečný, S. (2014). *Ukrajinská menšina na slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945-1953).* II. Prešov, 262 s.

Konečný, S. (2009). Kultúrne aspekty vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku v povojnovom decénní. In *Človek a spoločnosť: internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [elektronický zdroj], roč. 12, č. 1, 43–60. URL: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=HVEBR73HQGBY7VI2LFJM5NCY> (дата звернення: 15.04.2021).

Mušinka, M. & Mušinka, A. (2011). *Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na slovensku v rokoch (1773) 1881-2001.* Presov, 618 s.

Stratégia rozvoja miestnej a regionálnej kultúry a kultúry národnostných menšín SR do roku 2030. URL: <https://knowww.eu/nodes/5d9dd6631f60fa223a0401ab> (дата звернення: 10.05.2021).

References:

Barbil, B. (2019). «Bo svoji to za horamy – ne chuzhi» [“Because our own behind the mountains – are not strangers”]. *Svoboda-news*, (16 serpnja). Retrieved from <https://svoboda-news.com/svwp/%D0%91%D0%BE-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D1%97-%D1%82%D0%BE-%D0%B7%D0%B0-%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BD%D0%B5-%D1%87%D1%83%D0%B6%D1%96/> [in Ukrainian].

Bacha, Yu. (2007). *Ukrayins'ka intelihentsiya Slovacchyny...* [Ukrainian intelligentsia of Slovakia]. *Duklya*, 2, 50–59. [in Ukrainian].

Vidnyans'kyi, S. V. (2016). Aktualizatsiya «rusyns'koho pytannya» v Zakarpatti ta za yoho mezhamy v konteksti aneksiyi Krymu i viyny na skhodi Ukrainy [Actualization of the “Ruthenian question” in Transcarpathia and abroad in the context of the annexation of Crimea and the war in eastern Ukraine]. *Stratehichni priorytety*, (4(41)), 8–17. [in Ukrainian].

Havrosh, O. (2013). «Vid Ukrayiny my vzhe ne vidrechemosya». Interv'yu z Mykoloyu Mushynkoyu ["We will not renounce Ukraine". Interview with Mykola Mushynka]. U kn.: Mushynka M. *Kolesa krutyat'sya... Biobibliohrafiya akademika Mykoly Mushynky. Do 75-littyi z dnya narodzhennya ta 55-littyi naukovoyi diyal'nosti* (Vol.3). Pryashiv, 18–27. [in Ukrainian].

Hvat', I. (2015). Znushchannya derzhavnykh orhaniv Slovachchyny nad ukrayins'komovnym tyzhnevnykom [Bullying of the Ukrainian-language weekly newspaper by the Slovak authorities]. *Radio Svoboda*, (3 sichnya). Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/26775157.html> [in Ukrainian].

Hvat', I. (2011). Ukrayins'ka menshyna Slovachchyny pered znyknennyam? (28 lystopada) [Slovakia's Ukrainian minority on the verge of extinction? November 28]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/24403674.html> [in Ukrainian].

Zanepad natsional'noho shkil'nytstva [Decline of the national schooling]. (2015). *Nove zhyttya: dvotyzhnevnyk rusyniv-ukrayintsiv SR*, 8 (3397) (24 kvitnya), 3. [in Ukrainian].

Iliuk, M. (2019). U Pryashevi vshanuvaly pam'yat' zhertv Holodomoru v Ukrayini (foto) [Holodomor victims in Ukraine commemorated in Prešov (photo)]. Retrieved from <https://zakarpattia.net.ua/Special/197495-U-Priashevi-vshanuvaly-pam%E2%80%99iat-zhertv-Holodomoru-v-Ukraini-FOTO> [in Ukrainian].

Mizhnarodna konferentsiya «Ukrayintsi v istoriyi ta kul'turi Karpat» [International Conference "Ukrainians in the History and Culture of the Carpathians"]. (2016). Retrieved from <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=2245> [in Ukrainian].

Naukovi zapysky' KSUT [Scientific notes of CUUW]. (1988). Pryashiv, 144 s. [in Ukrainian].

Rudlovchak, O. (1971). Do vershyn... [To the top...]. 25 – *Ukrayins'komu Narodnomu Teatru*. Pryashiv, 20–88. [in Ukrainian].

U vsyakoho svoya dolya... Rozмова Yaroslava Shurkalyz z Mykoloyu Mushynkoyu [Everyone has their own destiny... Conversation of Yaroslav Shurkala with Mykola Mushynka]. (2016). Pryashiv, 398 s. [in Ukrainian].

Filina, T. V. (2020). Zabezpechennya kul'turny'kh potreb nacional'ny'kh menshyn u Slovac'kij Respubliki (chastyna 2: diyal'nist' organiv vlady') [Ensuring the cultural needs of national minorities in the Slovak Republic (Part 2: Government activities)]. *Visnyk Nacional'noyi akademiyi kerivny'kh kadriv kul'tury' i my'stecztv: nauk. zhurnal*, 2, 43–47. [in Ukrainian].

Khlanta, I. (2012). Molod', yiyi osvita, vykhovannya ta zdorov'ya – zaporuka maybutn'oyi Ukrayiny. Rozмова z Yuriyem Bacheyu [Youth, its education, upbringing and health are the key to the future of Ukraine. Conversation with Yuriy Bacha]. U kn.: *Yuriy Bacha: biobibliohrafichnyy pokazhchik*. Uzhhorod, 14–21. [in Ukrainian].

Gajdoš, M. (2000). Ukrajinské a rusínske školstvo na Slovensku. In *Človek a spoločnosť: internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [Ukrainian and Ruthenian education in Slovakia. *Individual and Society*], roč. 3, č. 1, 207–213. Retrieved from: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?gui=MTP58HC256FKGXII1LH75ZWBF1> [in Slovak].

Gajdoš, M. & Konečný, S. (2014). *Ukrajinská menšina na slovensku ako objekt a subjekt politiky (1945-1953)*. II. [Ukrainian minority in Slovakia as an object and subject of politics (1945-1953)]. Prešov, 262 s. [in Slovak].

Konečný, S. (2009). Kultúrne aspekty vývoja rusínskej a ukrajinskej menšiny na Slovensku v povojnovom decéni. In *Človek a spoločnosť: internetový časopis pre pôvodné teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied* [Cultural aspects of the development

of the Ruthenian and Ukrainian minority in Slovakia in the Post-War decade. *Individual and Society*], roč. 12, č. 1, 43–60. Retrieved from: <http://www.clovekaspolocnost.sk/jquery/pdf.php?p?gui=HVEBR73HQB7Y7VI2LFLJM5NCY> [in Slovak].

Mušinka M. & Mušinka A. (2011). *Národnostná menšina pred zánikom? Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na slovensku v rokoch (1773) 1881-2001*. Presov, 618 s. [in Slovak].

Stratégia rozvoja miestnej a regionálnej kultúry a kultúry národnostných menšín SR do roku 2030. Retrieved from <https://knowww.eu/nodes/5d9dd6631f60fa223a0401ab> [in Slovak].

Отримано: 12.03.2022

DOI 10.32626/2309-2254.2022-35.262–283

УДК 94(477).726.5

ХОМІЦЬКИЙ Василь – здобувач кафедри всесвітньої історії і релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вчитель історії Староолексинецької ЗОШ I-III ступенів, вул. Перемоги, 15, с. Старий Олексинець, Кременецький район, Тернопільська область, індекс 47063, Україна (vasulko1973@gmail.com)

ORCID 0000-0002-9505-7266

KNOMITSKY VasyI – candidate of the Department of World History and Religious Studies of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk, history teacher of Starooleksynetska Secondary School of I-III grades, vul. Victory, 15, p. Stary Oleksynets, Kremenets district, Ternopil region, index 47063, Ukraine (vasulko1973@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Хоміцький, В. (2022). Інституалізація УПЦ КП в Західній Україні (1992-2018 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (35), 262–283.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ УПЦ КП В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1992-2018 рр.)

Анотація. Мета дослідження – дати аналіз інституалізації УПЦ КП в Західній Україні та з'ясувати структуру історії її єпархій у 1992-2018 рр. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в історіографії комплексно показано інституалізацію єпархіальних управлінь УПЦ КП за весь період її існування, а також їхню просвітницьку роль в Західній Україні. **Висновки.** З об'єднанням УПЦ і УАПЦ у червні 1992 р. сформувалась нова інституція – УПЦ КП і розпочалась її інституалізація. З приходом до патріаршества митрополита Філарета дії із утвердження церкви стали більш активнішими і результативнішими. З омолодженням єпископату, зріс інтерес православних віруючих до УПЦ КП. Нові підходи в служінні дали мож-

лівість розширити структурні відділи єпархіальних управлінь. Аналізуючи єпархіальні управління УПЦ КП у західному регіоні України, слід зазначити, що однією із найбільш прогресивних була Волинська єпархія на чолі із митрополитом Михайлом (Зінкевичем). Серед найменших єпархій слід відзначити Закарпатську, Тернопільсько-Теребовлянську, Кіцманську. З проголошенням незалежності держави, з відродженням українського православ'я місцеве населення почало усвідомлювати, що УПЦ КП є україноцентричною, на відміну від УПЦ МП. Керівництво церквою перебувало в Києві, регулярні візитації парафій місцевими єпископами, спільні міжконфесійні заходи почали консолідувати населення Західної України, а військова агресія російської федерації у 2014 р. зумовила зневажливе ставлення вірян до керівництва УПЦ МП і їх парафій і активізацію пошуку шляхів до автокефалії українського православ'я.

Ключові слова: православ'я, церква, інституційний розкол, автокефалія, міжконфесійні відносини, національна церква.

INSTITUTIONALIZATION OF THE UOC-KP IN WESTERN UKRAINE (1992-2018)

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the institutionalization of the UOC-KP in Western Ukraine, and to determine the structuring of its dioceses in the period 1992-2018. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity, systematics, as well as the use of methods – analysis and synthesis, historical-comparative, problem-chronological, and world-cultural approaches. The scientific novelty is that for the first time in historiography the institutionalization of the eparchial administrations of the UOC-KP for the whole period of its existence, as well as their educational role in Western Ukraine, is comprehensively shown. Conclusions. With the unification of the UOC and the UAOC in June 1992, a new institution was formed – the UOC-KP and its institutionalization began. With the arrival of Metropolitan Filaret to the patriarchate, the actions to establish the church became more active and effective. With the rejuvenation of the episcopate, the interests of Orthodox believers in the UOC-KP grew. New approaches in the service made it possible to expand the structural departments of the diocesan administration. Analyzing the eparchial administration of the UOC-KP in the western region of Ukraine, it should be noted that the Volyn eparchy with its head Metropolitan Mykhailo (Zinkevych) was one of the most progressive. It not only differed in name (consistory), structure, and ministry, but was also recognized by the patriarch as the best. Among the smallest dioceses should be noted Transcarpathian, Ternopil-Terebovlya, Kitsman. However, despite the small number of parishes, Bishop Varsonofiy (Rudnik), the head of the Transcarpathian diocese, tried to introduce a Sunday school in each entrusted parish, which became a long-term prospect for educating future, patriotic parishioners. It should be noted that a large part of the regions of Western Ukraine has been under the influence of the UGCC for several centuries, and has positioned itself with this church. With the proclamation of the independence of the state, with the revival of Ukrainian Orthodoxy, the local population began to realize that the UOC-KP is Ukraine-centric, in contrast to the UOC-MP. The leadership of the church was in Kyiv, regular visits of parishes by local bishops, joint interfaith activities began to consolidate the population of Western Ukraine. And the military aggression of the Russian Federation since 2014 has forced the faithful to disrespect the leadership of the UOC-MP and their parishes and intensify the search for ways to autocephaly of Ukrainian Orthodoxy.*

Key words: Orthodoxy, church, institutional split, autocephaly, interfaith relations, national church.

Постановка проблеми. Активізація національних процесів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні, зумовлена кризою радянського тоталітарного режиму, супроводжувалася хвилею культурного і духовного пробудження. Пройшовши певний шлях розвитку, на сьогодні дослідники констатують, що релігійна мережа в Україні набула усталеного характеру. Бурхливий розвиток релігійного середовища безпосередньо відбувся у перші роки незалежності України, що засвідчує інтенсивне зростання інституційної мережі релігійних організацій країни.

Світове православ'я розуміло, що головною проблемою релігійної ситуації в Україні було протистояння між Українською православною церквою Московського патріархату (далі – УПЦ МП) та Українською православною церквою Київського патріархату (далі – УПЦ КП), які однаково декларували про необхідність об'єднання і взаєморозуміння, натомість продовжували вести політику, що не сприяла міжцерковній згоді та стабільності в суспільстві. На сьогодні, як і раніше, питання релігійного та церковно-конфесійного визначення мають виразний регіональний характер і є важливими, насамперед, для жителів заходу країни. Саме цим фактом обумовлена актуальність даного дослідження. Вирішення релігійного питання, конфесійна консолідація громадян відповідатиме національним інтересам України. Це в свою чергу підсилює актуальність проблеми.

Аналіз джерел та останні дослідження. Аналізу міжконфесійних суперечностей присвячені наукові праці М. Бабія (Бабій, 2005), С. Здіорук (Здіорук, 2011), В. Бондаренка (Бондаренко, 2003), В. Єленського (Єленський, 2021), О. Сагана (Саган, 2008), Л. Филипович (Колодний, Филипович, 2015), П. Яроцького (Яроцький, 2010) та ін. Однак питання релігійності українського суспільства в його соціологічних та регіональних вимірах досліджено не в повній мірі. Окремі аспекти проблеми висвітлено у наших публікаціях (Хоміцький, 2014; Хоміцький, 2016; Хоміцький, 2018). Незначний фактичний джерельний матеріал містить церковна періодика.

Мета статті – проаналізувати інституалізацію УПЦ КП в Західній Україні та з'ясувати структуру і структуру її епархій у 1992-2018 рр.

Виклад основного матеріалу. На початку 90-х р. ХХ ст. ідея автокефалії для українців була вкрай актуальною. Окремішність Православної церкви в Україні розглядалась як один із чинників національної безпеки. Один із відомих релігієзнавців А. Колодний, обґрунтовував, що «українське і російське православ'я – це два різні духовно-культурні утворення...» (Колодний, 2001, с. 39).

1-3 листопада 1991 р. у Києво-Печерській лаврі митрополит УПЦ Філарет (Денисенко) скликав Помісний Собор, на якому одногосно було прийнято постанову про надання автокефалії УПЦ Московського патріархату. 31 березня – 4 квітня 1992 р. у Москві в Даниловому монастирі відбувся Архієрейський собор Російської православної церкви (далі – РПЦ), на якому УПЦ відмовили в автокефалії (Офіційний, URL: <http://www.risu.org.ua/>).

Відтак, була зроблена спроба усунути митрополита Філарета від керівництва УПЦ через Харківський «собор». Зібрання у Харкові зруйнувало прийняті в листопаді 1991 р. засади управління і привласнило назву «Українська Православна Церква». Але ця назва не відповідала змісту, оскільки церква залишалась у підпорядкуванні Московського патріархату (далі – УПЦ МП). 22 травня 1992 р. у Києві відбувся Всеукраїнський форум на захист українського православ'я, в якому взяли участь єпископи, духівництво, миряни УПЦ і УАПЦ. Спільна участь у форумі, це був результат попередніх домовленостей щодо об'єднання двох церков в одну (Драбинко, 2002, с. 5).

25-26 червня 1992 р. у резиденції митрополита Філарета (Денисенка) в Києві, відбувся всеукраїнський православний собор, що об'єднав Українську автокефальну православну церкву (далі – УАПЦ) та частину Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ МП) в єдину структуру УПЦ КП. Собор підтвердив обрання митрополита Мстислава патріархом Київським і всієї України. Владика Мстислава (колишній хорунжий Армії УНР, племінник Симона Петлюри) визнали Першоієрархом УАПЦ в США та діаспорі. Нова церква була зареєстрована органами влади.

Утворення УПЦ КП це не лише заслуга митрополита Філарета, єпископа Якова (Панчука) та інших ієрархів вище названих церков, але і заслуга влади. Одним із його ініціаторів був Президент України Л. Кравчук. Патріарх Філарет пізніше зазначав, що Харківський псевдособор, який проголосив утворення УПЦ МП, не був визнаний ні урядом, ні парламентом, а об'єднуючий Собор УПЦ КП і проголошення незалежного автокефального Київського Патріархату депутати вітали стоячи (Гудзик, 2002).

3 липня 1992 р. до 21 жовтня 1995 р. УПЦ КП розвивалася, однак повільними темпами. На це впливали, як внутрішні чинники (конфліктність між архієреями і митрополитом Філаретом), так і зовнішні (супротивні сили УПЦ МП, які дестабілізували ситуацію у релігійному середовищі православних в Україні, відтак і за її межами).

Після проведення Помісного собору УПЦ КП у Володимирському соборі м. Києва 20-21 жовтня 1995 р. патріархом УПЦ КП став митрополит Філарет (Денисенко). З обранням патріарха, розпочалась інтенсивна інституалізація нової церкви. На цей процес впливало багато чинників, як авторитет патріарха Філарета в Києві й за кордоном, так і патріотичні настрої архієреїв, священників і вірян.

У нашому дослідженні звернемо увагу на поняття «інституалізація» та на структуризацію єпархіальних управлінь і відділів, монастирів, благочинь, парафій, культурно-освітню діяльність УПЦ КП у Західній Україні.

Етимологія поняття «інституалізація» включає в себе процес формування, становлення, розвитку інституту влади, релігійної організації і її структурних підрозділів тощо (Геєць, 2003, с. 82). Церква, як релігійна організація, пройшла процес інституалізації у 1992-2018 р., у ході якого були сформовані як синодальні управління, так і єпархіальні. УПЦ КП ідентифі-

кувала себе національно-державницькою інституцією. Саме цим вона різнилася від УПЦ МП.

З постановам УПЦ КП архієреї, а відтак і священники, стали ідейними натхненниками вірян, рушійною силою української культури. З початку 2014 р., коли військова агресія Росії проти України увійшла в активну фазу, стали опікуватись українським військом.

Структуризація епархій проходила не одномоментно. На це впливали як кадрові, так і фінансові питання, а також і міжконфесійна ситуація. Відроджене українське православ'я, пройшло певні періоди своєї історії, а саме: 1) 1988-1992 р. – відродження УАПЦ; 2) 1992-2000 р. – створення УПЦ КП і формування епархій; 3) 2000-2018 р. – інституалізація УПЦ КП.

Покажемо особливості відродження УАПЦ в областях Західної України упродовж першого періоду. Одним із центрів українського православ'я стало галицьке місто Львів. 19 серпня 1989 р. настоятель львівського храму Петра і Павла прот. Володимир (Ярема) проголосив вихід парафії з юрисдикції Московського патріархату. Невдовзі цей почин підтримали ряд інших парафій УПЦ Львівщини і перейшли в лоно відродженої УАПЦ (Історія, URL: <http://www.gradleva.com>). У квітні 1990 р. на Львівську кафедру рукопокладено відомого у Львові священника, священнослужителя Преображенського храму прот. Андрія (Горака) (Історія, URL: <http://www.gradleva.com>). Сусідня Тернопільська епархія, була утворена у 1988 р. шляхом виділення її зі складу Львівської й розташовувалася в адміністративних межах Тернопільської області. Першим правлячим архієреєм став єпископ Тернопільський і Буцацький Василь (Боднарчук) – в минулому, в'язень концтаборів. Улітку 1991 р. Тернопільщина зустріла патріарха Мстислава (Скрипника), де він відвідав ряд міст області, а в смт. Підволочиськ заклав наріжний камінь під будівництво Троїцького собору (Собор єднання християн Сходу і Заходу). Через нестачу священнослужителів у м. Терехів у 1991 р. заснували Тернопільську духовну семінарію (Історія, URL: <http://www.cerkva.te.ua>).

На Буковині рух за створення Помісної Української православної церкви розпочався у 1990 р. 28 квітня архієрейський сан в УАПЦ одним з перших прийняв єпископ Чернівецький і Хотинський Даниїл (Ковальчук). Згодом єпископський титул, за рішенням синоду, був змінений на Чернівецький і Буковинський. У с. Мамаївці в храмі Покрови Пресвятої Богородиці, що в Кіцманському районі, єпископ Даниїл провів перше богослужіння українською мовою. Ряд автокефальних громад утворилося в Кіцманському, Заставнівському, Вижицькому районах Чернівецької області (Чернівецька, URL: <http://www.chernivtsi.church.ua>).

Автокефальний рух на Рівненщині розпочав відродження у 1989 р. Перший храм УАПЦ було освячено 7 липня 1990 р. у м. Рівне (Свято-Стефанівський храм на Грабнику). Епархію УАПЦ було створено 10 жовтня 1990 р., яка адміністративно включила в себе межі Рівненської області. З 16 вересня 1990 р. до 25 січня 1992 р. епархією керував єпископ Антоній

(Масендич), з 1992 р. – єпископ Полікарп (Пахолюк) (Рівненська єпархія, URL: <http://www.rivne-cerkva>).

На початку 90-х рр. поступово відроджувались і знаходили підтримку в певних колах населення та владних органів Волинської області Луцька і Володимир-Волинська єпархії УАПЦ. Свідченням того, є поява і реєстрація нових релігійних громад, відновлення діяльності луцького Братства св. ап. Андрія Первозванного. Кафедральним собором на той час слугував Хрестовоздвиженський храм м. Луцька, а офіційним друкованим органом єпархії був часопис «Православ'я», перший примірник якого з'явився у квітні 1990 р. 1 квітня 1991 р. вийшов друком перший примірник періодичного видання «На варті», заснованого Луцьким братством. Станом на 1 січня 1992 р. в області було зареєстровано 14 громад УАПЦ (Цап, 2013, с. 225).

На Івано-Франківщині першим єпископом став настоятель кафедрального собору протоіерей Стефан (Абрамчук) (у чернецтві отримав ім'я Андрій) (Православ'я, URL:<http://www.pravoslavie.if.ua>). Наприкінці 1980-х рр. на єпископа Ужгородського і Виноградівського було хіротонізовано Володимира (Романюка). Ужгородсько-Виноградівська єпархія офіційно утворилася 29 квітня 1990 р. (Могила, patriarchia.org.ua).

1992-2000 рр. є періодом великого піднесення національних сил, адже було створено УПЦ КП і розпочався процес формування єпархій в областях Західної України. Значні структурні зміни охопили, зокрема, Львівську єпархію, яка на той час налічувала майже 900 парафій. На її базі 8 вересня 1992р. було створено дві єпархії: Львівсько-Сокальську і Дрогобицько-Самбірську. У березні 1993 р. до складу УПЦ КП увійшла Львівська духовна семінарія УАПЦ. У 1995 р. архієпископ Львівський Андрій (Горак), член священного Синоду УПЦ КП, був удостоєний сану митрополита (Історія, URL: <http://www.gradleva.com>).

Середина 1990-х рр. у Тернопільській єпархії позначена конфліктною ситуацією, що призвела до поділу єпархії. У 1995 р. рішенням Синоду єпархію поділили на дві рівноцінні: Тернопільсько-Буцацьку та Тернопільсько-Кременецьку. Тернопільсько-Кременецьку кафедру Синод довірив єпископу Іову (Павлишину). Єпископська хіротонія була звершена 11 травня 1995 р. у Свято-Володимирівському патріаршому соборі м. Києва. Тернопільсько-Буцацьку єпархією очолював митрополит Василь (Боднарчук). (Історія, URL:<http://www.cerkva.te.ua>).

У 1992 р. до складу УПЦ КП увійшла Івано-Франківська єпархія. У 1993-1995 рр. вона налічувала 395 парафій та більш як 400 священників. Водночас, і в цій громаді не вдалося уникнути конфліктів. У жовтні 1995 р. митрополит Андрій (Абрамчук) з невеликою кількістю священників і громад вийшов із УПЦ КП і увійшов до складу УАПЦ патріарха Димитрія (Яреми) (Православ'я, URL: <http://www.pravoslavie.if.ua>). Керуючим єпархією 30 серпня 1996 р. призначили єпископа Володимира (Ладика). З 23 лютого 1997 р. керуючим став єпископ Володимир (Поліщук), а з 29 жовтня 1997 р. – єпископ Іоасаф (Василиків)

(Православ'я, URL: <http://www.pravoslavie.if.ua>). До складу єпархії входило два діючих чоловічих монастирі: Христо-Воздвиженський Манявський та Свято-Благовіщенський Голинський і 11 благочинь: Богородчанське, Болахівське, Галицьке, Долинське, Калуське, Рогатинське, Рожнятівське, Снятинське, Тлумацьке, Тисменецьке, Івано-Франківське. Кадри священників готував заклад вищої освіти єпархії – Івано-Франківський богословський інститут (Православ'я, URL: <http://www.pravoslavie.if.ua>).

З ініціативи духовенства і постанови Синоду від 3 квітня 1997 р. на Івано-Франківщині було утворено окрему Коломийсько-Косівську єпархію (Рішення, 1997, с. 2), до якої увійшли Коломийський, Косівський, Верховинський, Городенківський і Надвірнянський райони із духовенством, яке виявило бажання увійти до складу УПЦ КП. Правлячим архієреєм призначили єпископа Івана (Бойчука) (Коломийська єпархія, URL: <http://www.kolomija.com>).

На Буковині кількість релігійних громад УПЦ КП упродовж 1992 року збільшилася у п'ять разів: якщо на 1 січня 1992 р. їх було 13, то вже на 1 січня 1993 р. стало 68. Зусиллями тодішнього ректора Чернівецького державного університету проф. С. Костишина, архієпископа Чернівецького і Буковинського Даниїла та громадськості Буковини 29 грудня 1993 р. наказом ректора було відкрито у структурі університету філософсько-теологічний факультет (Готич, 2018, с. 49).

Рішенням Синоду від 30 вересня 1997 р. Чернівецьку єпархію розділили на Чернівецьку і Кіцманську. Керуючим Чернівецькою єпархією залишився митрополит Даниїл з титулом «Чернівецький і Буковинський» (Чернівецька, URL: <http://www.chernivtsi.church.ua>). До складу Кіцманської єпархії увійшли 27 парафій. 12 жовтня 1997 р. єпископом Кіцманським і Заставнівським було хіротонізовано ієромонаха Нікона (Калембера), колишнього клірика Київської єпархії. 25 січня 1999 р. єпархією почав керувати архієпископ Варлаам (Пилипишин). (Чернівецько-Кіцманська єпархія ПЦУ, https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернівецько-Кіцманська_єпархія_ПЦУ).

На Рівненщині після об'єднавчого собору в 1992 р. було створено Рівненську єпархію УПЦ КП, яка включила в себе 14 благочинь: Рівненське районне і міське, Березнівське, Володимирецьке, Гошанське, Демидівське, Дубенське районне і міське, Дубровицьке, Здолбунівське, Корецьке, Костопільське, Клеванське, Млинівське, Острозьке, Радивилівське, Сарненське, які об'єднували 280 діючих парафій. Також розпочали свою інституалізацію 5 монастирів: Свято-Воздвиженський чоловічий монастир (с. Панталія Дубенського району); Свято-Миколаївський чоловічий монастир (м. Дубно); Свято-Воскресенський чоловічий монастир на Повстанських могилах (уручище Гурби); Свято-Георгіївський чоловічий монастир на Козацьких могилах; Свято-Варваринський жіночий монастир. Єпархія розміщувалася в адміністративних межах Рівненської області з кафедральними містами Рівне та Остріг. Резиденція правлячого архієрея та єпархіальне управління Рівненської єпархії знаходилось у першому з цих міст. Кліриками єпархії були 286 свя-

ценників та 10 дияконів. Єпархія мала власний заклад освіти – Рівненську духовну семінарію. Щомісяця виходила єпархіяльна газета «Духовна нива». В єпархіяльному управлінні діяли 5 відділів: інформаційно-видавничий відділ; духовно-патріотичного виховання у зв'язках зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України; відділ у справах молоді; відділ по зв'язках з пенетенціарними закладами; відділ по зв'язках з громадськістю та соціального служіння; а також паломницький центр «Воскресіння». З 16 вересня 1992 р. і до 12 квітня 1994 р. Рівненську єпархію очолював єпископ Роман (Балащук), а з 12 квітня 1994 р. до 4 квітня 2000 р. – архієпископ Серафим (Верзун) (Рівненська єпархія, URL: <http://www.rivne-cerkva>).

Процеси інституалізації громад УПЦ КП відбувалися і у Волинській області. 25 липня 1992 р. у Луцьку відбулось віче, що прийняло ухвалу про реєстрацію статуту релігійної громади Троїцького собору та передачу їй комплексу будівель, якими користувалося єпархіяльне управління, духовне училище та однойменна громада УПЦ. Першим єпископом Луцьким і Володимир-Волинським УПЦ КП був єпископ Спиридон (Бабський). Після нього єпархією керував єпископ Серафим (Верзун). 13 жовтня 1992 р. зареєстрували Волинську духовну семінарію (далі – ВДС) УПЦ КП. З цього часу розпочалось фактично офіційне її відродження. Загалом, у 1992 р. в області було зареєстровано 41 громаду УПЦ КП, 23 з яких перейшли з РПЦ (Цап, 2013, с. 225).

11 листопада 1993 р. єпархія отримала нового керівника. Митрополитом Луцьким і Волинським призначили владика Івана (Боднарчука) (Рішення, с. 2). Попереднього керуючого преосвященного Серафима (Верзуна) призначили єпископом Володимир-Волинським, вікарієм Волинської єпархії і ректором ВДС (Цап, 2013, с. 225). Архипастирське служіння митрополита Івана (Боднарчука) на Волинській кафедрі тривало лише рік. За цей час йому вдалося чимало зробити: ним було звершено 42 дияконські і 51 священничу хіротонії. Кількість зареєстрованих парафій зросла з 81 до 109, відповідно священників з 67 до 83. Серед важливих церковних подій того часу – єпархіяльні збори 28 липня 1994 р., на яких вирішувались важливі і актуальні тоді питання: церковна дисципліна, відкриття свічного заводу, заснування художніх майстерень для пошиття священного одягу, виготовлення церковних предметів у колишньому монастирському приміщенні с. Жидичин, перехід на священницькі ризи грецького зразка, освячення корвету «Луцьк» ВМС України тощо (Іоан, 1995, С.11).

Перебуваючи на Волинській кафедрі, владика Іван постійно відчував тиск і неправдиві звинувачення з боку прихильників УПЦ МП. Зокрема, у газеті «Справедливість» ними був надрукований відкритий наклепницький лист, на який владика 23 жовтня 1994 р. написав відповідь, оприлюднену в першу річницю смерті митрополита. Він з боєм писав: «Мені не зрозуміло, чому ви думаєте, що все московське і по-московськи – канонічне і благодатне, а все рідне, українське – прокляте. Так можуть думати тільки страшні ненависни-

ки всього українського» (Іоан, 1995, с. 11). На своїй першій прес-конференції в приміщенні обласної бібліотеки для юнацтва, владика Іван, аналізуючи становище в українському православ'ї, сказав слова, які є актуальними сьогодні: «Ми великий народ з великою історією. Ми маємо свій Київ, який поблагословив Андрій Першопокликаний. Ми маємо свій Йордан – наше Дніпро. Але ми й добре знаємо, що таке кайдани. ... Головне, щоб ми самі себе усвідомили вільними, незалежними, щоб ми самі себе визнали, визнали необхідність нашої єдності». Владика за життя зібрав велику приватну бібліотеку богословської літератури на різних мовах. 9 листопада 1994 р. митрополит Іван на 65-му році життя трагічно загинув в автокатастрофі. Згідно із заповітом його поховали поруч із могилою матері в рідному с. Івано-Пусте Борщівського району Тернопільської області (Цап, 2013, с. 227–228).

На початку січня 1995 р. на Волинську кафедру призначили архієпископа (з 3 червня – митрополита) Якова (Панчука). Того року налічувалось 135 громад УПЦ КП. Завдяки його діяльності значно зросла кількість парафій: за десятилітній період архипастирського служіння їх кількість зросла до 253. Стараннями владика було започатковано два монастирі: чоловічий у Жидичині, та жіночий у Володимирі-Волинському. Також було укладено угоду про співпрацю з обласною лікарнею, де почали діяти храми УПЦ КП (Голос, 2014, с. 7). Під опікою владика Якова також перебувала і ВДС. У зв'язку із зростання чисельності парафій УПЦ КП, а відтак виріс попит на кадри священників, владика зніціював зміну статусу семінарії, яка надавала середню духовну освіту, на академію. У 1995 р. Волинська духовна академія розпочала свою діяльність, однак через рік адміністрація закладу, змушена була повернутись до початкового статусу. Це було пов'язано із протистоянням між митрополитом Львівським Андрієм (Гораком) і владикою Яковом (Панчуком). Суть конфлікту була в тому, що аналогічний заклад набагато раніше було відкрито у Львові, а відтак існування двох академій було не доцільним (Голос, 2014, с. 7).

Розбудовувалася Ужгородсько-Виноградівська єпархія УПЦ КП. 25 червня 1992 р. вона отримала назву Закарпатська (Євсева, URL: <http://www.history.org.ua>).

Період 2000-2018 р. позначений подальшою інституалізацією єпархій УПЦ КП у західних областях України. До складу Львівсько-Сокальської єпархії УПЦ КП на 1 січня 2013 р. входило 11 благочинь: Бродівське, Буське, Городоцьке, Жовківське, Золочівське, Кам'яно-Бузьке, Львівське, Перемишлянське, Пустомитівське, Радеківське, Сокальське із 252 парафіями. Згідно із штатним розписом налічувалось 212 священників, 6 дияконів, діяв чоловічий монастир св. Івана Золотоустого у Львові та жіночий монастир св. Володимира у Червонограді. З 2002 р. видавався єпархіяльний журнал «Церковні дзвони» накладом 3 тис. прим. (Історія, URL: <http://www.gradleva.com>). Дрогобицько-Самбірська єпархія УПЦ КП складалась із 10 благочинь: Дрогобицьке, Жидачівське, Миколаївське, Мостиське, Самбірське, Сколівське,

Старосамбірське, Стрийське, Турківське, Яворівське. Станом на 1 січня 2013 р. вона налічувала 216 парафій і 179 священнослужителів. Єпархіальне управління мало такі відділи: духовно-патріотичного виховання у зв'язках із ЗСУ та іншими військовими формуваннями; сім'ї та молоді; історичної пам'яті та духовної спадщини; видавничий відділ; прес-служба. На території єпархії діяли братства, сестринства, недільні школи, молодіжні братства. Видавався щомісячний часопис «Єпархіальний вісник», перший номер якого вийшов 1 січня 2004 р. (Історія, URL: <http://www.drohobych-orthodox.com>).

Певні зміни відбулися у Тернопільсько-Буцацькій єпархії. 21 січня 2006 р. помер митрополит Василь (Боднарчук) і на прохання духовенства єпископом Тернопільським і Буцацьким було обрано намісника Свято-Феодосіївського ставропігійного чоловічого монастиря м. Києва ігумена Нестора (Писика) (Рішення, 2006, с. 2). 13 травня 2012 р. був почислений на спокій (на пенсію) архієпископ Тернопільський і Кременецький Іов (Павлишин). Відтак, керуючим єпархією було призначено архієпископа Тернопільського і Буцацького Нестора (Писика), який виконував обов'язки за сумісництвом (Рішення синоду 2012, с.2).

Станом на 1 січня 2015 р. до складу Тернопільської єпархії входило 345 парафій. Зареєстровано 3 монастирі. Загальна кількість священнослужителів – 259. В єпархії діяли церковний музей митрополита Якова (Панчука) (с. Лосятин Кременецького району), недільні школи, каплиці при закладах освіти, велася капеланська робота, священники опікувались лікарнями та в'язницями. У 2016 р. в обласному центрі розпочали будівництво кафедрального собору св. Констянтина і Олени. Щомісяця виходив друком єпархіальний вісник «Лампада Православ'я» накладом 2,4 тис. примір. Владика Нестор значну увагу приділяв роботі із молоддю. Зокрема, на хуторі Вірля, що на Кременеччині, щорічно діяли всеукраїнські молодіжні табори. Архієпископ співпрацював із молодіжною організацією «Пласт», яка дала можливість усе більше залучити молодих людей до церкви (Історія, URL: <http://www.cerkva.te.ua>).

12 березня 2009 р. згідно рішення Синоду УПЦ КП на території Тернопільської області була утворена ще одна єпархія – Тернопільсько-Теребовлянська, до складу якої було прийнято 33 парафії УАПЦ регіону. Єпископом Тернопільсько-Теребовлянським Синод призначив протоієрея Петра (Кравчука), настоятеля Свято-Воскресенського храму с. Кобиловолоки, що на Теребовлянщині (Історія, URL: <http://www.eparchy.te.ua>).

До складу Івано-Франківської єпархії входило два діючих чоловічих монастирі (Хресто-Воздвиженський манявський та Свято-Благовіщенський Голинський) і 11 благочинь: Богородчанське, Болехівське, Галицьке, Долинське, Калуське, Рогатинське, Рожнятівське, Снятинське, Тлумацьке, Тисменицьке, Івано-Франківське. Загальна кількість парафій в Івано-Франківській єпархії на початок 2015 р. становила 175, а священнослужителів – 148 (Православ'я, URL: <http://www.pravoslavie.if.ua>). 8 березня 2013 р. за станом здоров'я Синод звільнив від виконання обов'язків керуючого Коломийською

епархією єпископа Івана (Бойчука) і призначив на цю посаду єпископа Юліана (Гаталу) (Коломийська єпархія, URL: <http://www.kolomija.com>). До єпархії входило понад 110 парафій, в яких служило 60 священнослужителів. У юрисдикцію єпархії також входив 1 монастир. Функціонували недільні школи. Кафедральні храми розташовані у Коломиї (Преображення Господнього і св. ап. єв. Івана Богослова). При храмі св. Олени і Константина в Коломиї розміщене єпархіальне управління. Діяло 9 благочинь: Коломийське міське, Коломийське, Отинівське, Верховинське, Городенківське, Косівське, Надвірнянське, Делятинське, Яремчанське (Коломийська єпархія, URL: <http://www.kolomija.com>).

Чернівецька єпархія станом на 1 січня 2009 р. нараховувала 6 благочинь: Вижницьке, Глибоцьке, Заставнівське, Кіцманське, Сторожинецьке, Чернівецьке і відповідно в них 127 парафій. Діяло 2 монастирі: чоловічий влмч. Пантелеймона (с. Шипинці, Кіцманського р-ну) і жіночий Преображення Господнього (с. Васловівці, Заставнівського р-ну). Видавалось періодичне видання єпархії – газета «Благодатний вогонь» (Чернівецька, URL: <http://www.chernivtsi.church.ua>).

На території Чернівецької області функціонувала й Кіцманська єпархія, до якої увійшли 27 парафій. Керуючим єпархією призначили архієпископа Варлаама (Пилипишина) (Кіцманська, URL: <http://www.orthodox.cv.ua>). 13 грудня 2009 р. Синод ухвалив у зв'язку з погіршенням стану здоров'я архієпископа Варлаама звільнити його від керівництва єпархією та почислити на спокій для лікування. На єпископа Чернівецького і Кіцманського хіротонізували клірика Хмельницької єпархії ієромонаха Марка (Гринчевського), а 8 березня 2013 р. керуючим єпархією став архієпископ Онуфрій (Хаврук) (Кіцманська, URL: <http://www.orthodox.cv.ua>). На 1 січня 2009 р. Кіцманська єпархія налічувала понад 30 парафій. При єпархіальному управлінні функціонували відділи: місіонерський, інформаційно-видавничий, відновлено видавництво газети «Православна Буковина». На території єпархії діяв Свято-Прокопіївський жіночий монастир у с. Лекечі Вижницького району, настоятелькою якого була монахиня Філофея (Урванець) (Кіцманська, URL: <http://www.orthodox.cv.ua>).

Значні кадрові зміни мали місце у Закарпатській єпархії. Тут не обійшлося без скандалу. 3 серпня 2003 р. керуючим єпархією став єпископ Кирило (Михайлюк), який отримав титул «Ужгородський і Закарпатський». 26 грудня 2014 р. рішенням Синоду за порушення 83-го Апостольського правила єпископу Кирилу заборонили у священнослужінні до повного покаяння (Закарпатська єпархія, URL: <http://www.cerkva.uz.ua>), а тимчасове керівництво єпархією доручили митрополиту Івано-Франківському і Галицькому Юсафу. 24 січня 2015 р. єпископом Ужгородським і Закарпатським обрали ієромонаха Варсонофія (Рудніка) (Єпископ, URL: <http://www.zakarpattia.net.ua>).

До складу Закарпатської єпархії входила 31 парафія, в яких служили 19 священнослужителів і 1 диякон. В єпархіальному управлінні було 4 відділи: паломницький; у справах молоді; відділ із взаємодії із ЗСУ та право-

охоронними органами; відділ з питань зв'язків з інтелегенцією та митцями Закарпаття. У єпархії сформовано 12 благочинь, а саме: Мукачівське (2 параф.), Ужгородське (9 параф.), Перечинське (2 параф.), Берегівське (1 параф.), Хустське (2 параф.), Виноградівське (1 параф.), Іршавське (1 параф.), Тячівське (4 параф.), Міжгірське (2 параф.), Чопське (1 параф.), Свалявське (1 параф.), Рахівське (5 параф.) (Закарпатська єпархія, URL: <http://www.cerkva.uz.ua>). На території єпархії був один монастир, функціонувало 6 недільних шкіл (Недільні школи. URL: <http://uk.wikipedia.org>).

Рівненською єпархією від 4 квітня 2000 р. до 10 грудня 2005 р. керував митрополит Рівненський і Острозький Даниїл (Чокалюк). З його благословення була заснована щомісячна церковно-релігійна газета «Духовна нива», яка на своїх сторінках висвітлює церковне слово до великої кількості людей Рівненщини. З його благословення побачило світ багато друкованих праць зокрема: «Про мову богослужіння», «Волинський пом'яник», в якій розміщено майже чотириста біографічних нарисів про мучеників і сповідників землі волинської ХХ ст., «Акафіст до св. вмц. Катерини», «Співайте Богові нашому співайте», «3 пісень вінок тобі сплетемо», та багато інших. З 14 грудня 2005 р. до 23 січня 2012 р. Рівненською єпархією керував митрополит Рівненський і Острозький Євсей (Політило), який після себе залишив спад, як полум'яного оратора і проповідника. З 23 січня 2012 р. Рівненською єпархією керує архієпископ Рівненський і Острозький Іларіон (Процик), постійний член Синоду УПЦ КП, а також голова Управління зовнішніх церковних зв'язків (Рівненська єпархія, URL: <http://www.rivne-cerkva>).

На Волинську кафедру Синод прийняв рішення і призначив 18 травня 2004 р. єпископа Михаїла (Зінкевича). 22 січня 2009 р. його піднесли до сану архієпископа, а 23 січня 2012 р. – до сану митрополита. Єпархія охоплювала північ, захід та південь Волинської області, а це 15 районів. На 31 грудня 2013 р. єпархія складається із духовної консисторії (єпархіальне управління), у якій діяли 5 відділів; 360 парафій, об'єднаних у 22 деканати; 5 монастирів, 2 скити; православна академія; 299 священнослужителів; 2 братства (Історія. URL: <http://www.pravoslavia.volyn.ua>). Головний храм єпархії з 1992 р. – Троїцький собор, кафедра єпархіального архієрея (Цап, 2015, с. 188–204)

Важливим центром єпархіального життя була ВДС, якій прийшлося у 2009 р. пережити спустошливу пожежу. Владика Михаїл із згарищ зумів відродити унікальний освітній заклад. 13 травня 2011 р. рішенням Синоду УПЦ КП було ухвалено реорганізувати семінарію у Волинську православну богословську академію (далі – ВПБА). Нині ВПБА є одним із найкращих закладів освіти УПЦ КП. Статус Академії активізував викладачів і студентів до більш наполегливої науково-дослідницької праці, результатом якої стала поява у 2013 р. щорічного богословсько-історичного наукового журналу «Волинський Благовісник». При академії діє видавництво (Історія, URL: <http://www.vpba.edu.ua>), відбуваються різного роду просвітницькі заходи (Волинська, URL: <http://www.vpba.org>).

На території єпархії діяли чотири монастирі: чоловічі ((Успіння Пресвятої Богородиці (с. Соколи Рожищанського району), св. Миколая Чудотворця (с. Жидичин Ківерцівського району), св. Архангельський (м. Луцьк)) і жіночий (св. Василя Великого); два скити (Цап, 2015, с. 188–204).

Волинську єпархію визнали найуспішнішою єпархією в Україні. Про це стало відомо під час традиційної проповіді опісля Божественної Літургії в кафедральному соборі св. Трійці 7 лютого 2016 р. Митрополит Луцький і Волинський Михаїл (Зінкевич) розповів: нещодавно звітуючись у Києві щодо справ Волинської єпархії, йому стало відомо, що її визнано найкращою. Це спричинено тим, що саме у Волинській єпархії найбільша кількість парафіян та храмів. Окрім того, саме на Волині щорічно відкривають бл. 10 нових храмів (Волинська, URL: <http://konkurent.in.ua>). 22-23 січня 2017 р. у Києві відбувся Синод УПЦ КП, на якому ухвалили утворити у складі Володимир-Волинську єпархію (Волинська, URL: <http://konkurent.in.ua>). Єпископом Володимир-Волинським і Турійським Синод призначив Матфея (Шевчука) (Рішення, 2017, с. 2).

У таблиці 1 покажемо динаміку зростання релігійних громад єпархій західних областей України.

Таблиця 1.

Чисельність релігійних громад на території Західної України за адміністративно-територіальними одиницями станом на 2004 й 2017 року й відсоток збільшення їх кількості
(Демченко, Корнус. Регіональні особливості розміщення, с. 58)

Області Західної України	Релігійні організації УПЦ КП		Зростання релігійних організацій (%)
	2004 р.	2017 р.	
Волинська	248	403	62,5
Закарпатська	18	56	211,1
Івано-Франківська	273	328	20,2
Львівська	413	504	22,1
Рівненська	280	360	28,6
Тернопільська	210	365	73,8
Чернівецька	138	181	31,2

Загалом, після 2007 р. частка тих, хто відносив себе до УПЦ КП, значно зростає. Це пояснюється зростанням суспільного інтересу до ситуації в українському православ'ї. Згідно з інформаційним звітом Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік» розподіл релігійних організацій за конфесійною ознакою засвідчив в Україні домінування православ'я, до складу якого на початку 2013 р. входило 19107 релігійних організацій, що становить 51,6% від загальної кількості релігійних осередків віруючих країни. Як засвідчив звіт найчисельнішою серед православних церков України була Українська православна

церква Московського патріархату (УПЦ МП), її релігійні організації на початок 2013 року становили 67,5% православних громад країни, або 34,8% від всіх релігійних організацій держави (Про стан. URL:<http://mincult.kmu.gov>). УПЦ КП за кількістю релігійних громад посідала друге місце в країні. 2013 року релігійні організації УПЦ КП становили 24,6% православних осередків країни, або 12,7% від всіх релігійних організацій держави (Особливості, URL:<http://razumkov.org.ua>). Станом на початок 2014 р. УПЦ МП налічувала 12714 громад, а до УПЦ КП належали 4661 громад (Коваль, 2013, с. 88–98).

Чисельність вірян трьох православних деномінацій – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, зазнавала відчутних коливань, що могло бути чинником як відмови частини православних від церковної визначеності (група «просто православних»), так і переходів віруючих від однієї Церкви (юрисдикції) до іншої. Загалом, упродовж 2010-2018 рр. число вірян УПЦ МП постійно зменшувалося, а вірян УПЦ КП – навпаки, зростало: у 2018 р. УПЦ КП була найчисельнішою із православних Церков, об'єднуючи 43% православних, або 29% громадян країни загалом. Така динаміка відбивала й негативне ставлення громадян до позиції УПЦ МП, яка не засудила російську агресію проти України, не визнала РФ державою-агресором і не відмежувалася від позиції Московського патріархату, створюючи ризики використання своєї мережі для просування ідеології «русского мира» (Офіційний, URL: <http://www.risu.org.ua>).

Не заглиблюючись в історичні реалії треба відмітити, що на початку проголошення незалежності Української держави була можливість створити незалежну православну церкву. Однак тоді, на жаль, не вдалося реалізувати її в повній мірі (Коваль, 2013, с. 88–98).

Варто зазначити, що на фоні подій революції Гідності УПЦ КП у 2014-2015 рр. вигідно вирізнялася активною діяльністю. Де-факто з березня 2014 р. вона почала відігравати роль духовного лідера нації, зробивши точками опори духовний подвиг Михайлівського монастиря під час Євромайдану та патріотичну мобілізуючу риторичку патріарха Філарета (Чорноморець, 2015, с. 34–40).

Київський патріархат докладав багато практичних зусиль щодо протистояння путінізму. У своєму «Зверненні до Собору єпископів Української православної церкви, до Предстоятеля Української православної церкви, Митрополита Київського та всієї України Онуфрія» Президент П. Порошенко висловив переконання, що Собор відгукнеться на прагнення українського народу у час випробувань, його рішення будуть спрямовані на підтримку всенародних зусиль, на активізацію процесів міжцерковного діалогу та консолідації українського православ'я, соціального захисту постраждалих від агресії, зміцнення державно-церковного партнерства у справі допомоги воїнам, реабілітації тих, хто повернувся з фронту (Звернення, URL: <http://www.president.gov.ua>).

Висновки. З об'єднанням УПЦ і УАПЦ у червні 1992 р. сформувався нова інституція – УПЦ КП і розпочалась її інституалізація. З приходом до патріаршества митрополита Філарета дії із утвердження церкви стали більш актив-

нішими і результативнішими. З омолодженням єпископату, зріс інтерес православних віруючих до УПЦ КП. Нові підходи в служінні дали можливість розширити структурні відділи єпархіальних управлінь. Аналізуючи єпархіальні управління УПЦ КП в західному регіоні України, слід зазначити, що однією із найбільш прогресивних була Волинська єпархія на чолі із митрополитом Михаїлом (Зінкевичем). Вона не лише вирізнялась назвою (консисторія), структурою і служінням, але й була відзначена патріархом, як найкраща. Серед найменших єпархій слід відзначити Закарпатську, Тернопільсько-Теребовлянську, Кіцманську. Керівництво церквою перебувало в Києві, регулярні візитації парафій місцевими єпископами, спільні міжконфесійні заходи почали консолідувати населення Західної України, а військова агресія російської федерації у 2014 р. зумовила зневажливе ставлення вірян до керівництва УПЦ МП і їх парафій і активізацію пошуку шляхів до автокефалії українського православ'я.

Список використаних джерел і літератури:

Бабій, М. (2005). Міжконфесійні відносини: теоретичний і практичний аспекти виміру. *Релігійна свобода: Релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти*: наук. щорічн., (10). Київ, 5–19.

Бондаренко, В. (2003). Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. *Людина і світ*, (12), 36–39.

Волинська єпархія УПЦ КП – найкраща в Україні. URL: <http://konkurent.in.ua/publication/1531/volinska-eparhiya-upc-kp-najkrascha-v-ukrayini> (дата звернення: 27.12.2019).

Волинська православна богословська академія. URL: <http://www.vpba.org> (дата звернення: 24.09.2018).

Геєць, В. М., Панченко, Є. Г., Лібанова Є. М. та ін. (2003). *Перехідна економіка*: підручник. Київ: Вища школа, 591 с.

Горбик, С. (прот.). Єпископ Ужгородський і Закарпатський Варсонофій: Не втрачати можливості спілкування з людьми... URL: <http://zakarpattya.net.ua/News/135328-Ієрєскоп-Ужгородський-і-Закарпатський-Варсонофій-Не-втрачати-можливості-спілкування-з-людьми...> (дата звернення: 10.10.2018).

Готич, М. (2018). Теологічне відділення філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: процес відродження та специфіка функціонування в 90-і рр. ХХ ст. *Труди Київської Духовної Академії*, (18 (190)), Київ, 46–53.

Гудзик, К. (1999). Могили Патріарха перетворено на символ розбрату. *День*, 25 вересня. URL: <http://patriarchia.org.ua/patriarkh-volodimir-muchenik-za-zhittya-v/v-Ukrainijspui/bitstream/123456789/12522/1/25Khomitskyu.pdf> (дата звернення: 25.09.2017).

Гудзик, К. (2002). Тільки міцна впливова церква має шанс стати єдиною і визнаною. *День*, 123 (12 липня). URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/tilki-micnavpivova-cerkva-maie-shans-stati-iedinoyu-i-viznanoju> (дата звернення: 20.10.2021).

Демченко, Я. А., Корнус, О. Г. (2017). Регіональні особливості розміщення релігійних громад Української православної церкви Київського патріархату в Україні. *Друзі Сумські наукові географічні читання*: зб. матер. Всеукр. наук. конф. (сс. 57–62). Суми.

Драбинко, О. (2002). *Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории)*. Киев: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 287 с.

Добрий пастир. URL: <http://www.pokrova16mb.com/dobriy%20pastir.pdf> (дата звернення: 16.08.2018).

Євсєєва, Т. М. (2019). Українська Православна Церква (УПЦ). *Енциклопедія історії України: Україна-Українці* (Кн. 2). Київ: Наукова думка, 638–644.

Еленський, В. (2021). Православ'я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/elenskiy_pravoslavia.pdf (дата звернення: 03.05.2021).

Закарпатська єпархія ПЦУ. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Закарпатська_єпархія_ПЦУ (дата звернення: 09.12.2019).

Засідання Розширеного Священного Синоду УПЦ КП. (1994). *Київський Патріархат*, 3(9) (вересень), 2.

Захарук, П. (свящ.). Офіційний сайт Чернівецько-Кицманської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. URL: <http://www.orthodox.cv.ua> (дата звернення: 25.04.2016).

Звернення Президента України до Собору єпископів Української православної церкви, до Предстоятеля Української православної церкви, Митрополита Київського та всієї України Онуфрія. URL: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-soboru-episkopiv-ukrayins-36678> (дата звернення: 08.09.2018).

Здіорук, С. І. (2011). Вплив релігії на демократичний поступ української нації в новітню добу. *Релігійна свобода: Релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти*: наук. щорічн., (16). Київ, 280–288.

Закарпатська єпархія УПЦ КП. URL: <http://www.cerkva.uz.ua/peparchy.html> (дата звернення: 09.12.2019).

Іоан (митр. Луцький і Волинський). (1995). Як ми зараз далеко відійшли від науки Христової. *Народна трибуна*, 82(513) (3 листопада). Луцьк, 11.

Історія Волинської Православної Богословської Академії. URL: <http://www.vpba.edu.ua/video/vpba-providniy-dukhovniy-navchalniy-zaklad-pcu-0> (дата звернення: 02.01.2017).

Історія Дрогобицько-Самбірської єпархії. URL: <http://www.drohobych-orthodox.com> (дата звернення: 22.01.2018).

Історія Львівської єпархії. URL: <http://gradleva.com> (дата звернення: 25.04.2018).

Історія Тернопільської єпархії УПЦ КП. URL: http://cerkva.te.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=95&Itemid=33 (дата звернення: 25.12.2018).

Історія Тернопільсько-Теребовлянської єпархії. URL: <http://eparchy.te.ua/istoriya-eparxii/> (дата звернення: 25.12.2018).

Кафедральний собор Святої Трійці в Луцьку. URL: <http://www.pravoslavivolyni.org.ua/eparhiiia/kafedralnyi-sobor/> (дата звернення: 25.12.2018).

Коваль, І. В. (2013). Релігійна модернізація України у контексті євроінтеграційних процесів. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, (3), 88–98.

Колодний, А. (2001). Духовні засади християнства – основа поєднання його Церков і течій. *Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні*. Київ, 39.

Колодний, А., Филипович, Л. (2015). *Релігія – Світ – Україна*: колект. монограф. (у 3 кн., Кн. 1: Релігія у світі за умов культурно-цивілізаційного діалогу). Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 339 с.

Коломийська єпархія. URL: <http://kolomija.com> (дата звернення: 09.12.2018).

Недільні школи Закарпатської єпархії УПЦ КП. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%...> (дата звернення: 06.06.2017).

Определения Собора Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991 г. *Собор Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991 г.* Киев, 1992, 36–39.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян тенденції 2010-2018 рр. (інформаційні матеріали). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (дата звернення: 02.15.2019).

Офіційний сайт Релігійно-інформаційної Служби України URL: <http://www.risu.org.ua/> (дата звернення: 02.15.2019).

Попович, В. М. (2015). Соціальне вчення християнства: порівняльний аналіз різних конфесій. *Гілея: науковий вісник*, (93), 237–241.

Православ'я на Прикарпатті. URL: <http://pravoslavie.if.ua> (дата звернення: 25.12.2018).

Призначено архієпископа Якова (Марчука) URL: http://pravoslavnews.com.ua/news/drogobysko_sambirska_eparhija/ (дата звернення: 14.09.2016).

Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні. URL: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/279632;sessionid=D19100BCFDDAD54372055518858DA76> (дата звернення: 08.08.2018).

Рівненська єпархія УПЦ КП. URL: <http://rivne-cerkva.ru.ua/eparhia/upravlinnia.html> (дата звернення: 25.04.2016).

Рішення Священного синоду від 11.11.1993 р., журнал № 2. (1993). *Київський Патріархат*, 11 (6) (листопад), 2.

Рішення священного Синоду від 3.04.1997 р., журнал № 8. (1997). *Київський Патріархат*, 4(6) (квітень), 2.

Рішення священного Синоду від 28.02.2006 р., журнал № 11. (2006). *Київський Патріархат*, 2(9) (вересень), 2.

Рішення священного Синоду від 13.05.2012 р., журнал № 19. (2012). *Київський Патріархат*, 5(3) (травень), 2.

Рішення Синоду УПЦ КП від 20.10.2012 р., журнал № 33. (2012). *Київський Патріархат*, 10(7) (жовтень), 2.

Рішення священного Синоду від 8.03.2013 р., журнал № 11. (2013). *Київський Патріархат*, 3(4) (березень), 2.

Рішення Синоду УПЦ КП від 22-23 січня 2017 р. (2017). *Київський Патріархат*, № 1(2) (січень), 2.

Саган, О. Н. (2008). Особливості розвитку державно-конфесійних відносин у сучасній Україні. *Релігійна свобода: Релігія в постмодерному суспільстві: соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти*: наук. збір., (13). Київ, 47–54.

Святиня. URL: <http://cerkva-vv.info/holy> (дата звернення: 17.01.2020).

Українська автокефальна православна церква (1990-2018). URL: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_автокефальна_православна_церква_\(1990-2018\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_автокефальна_православна_церква_(1990-2018)) (дата звернення: 01.02.2019).

Хоміцький, В. (2018). Особливості інституалізації УПЦ КП в період становлення незалежності України (1991-1993 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Історія* (Вип. 2, Ч. 1). Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 142–148.

Хоміцький, В. (2014). Окремі аспекти пастирського служіння митрополита Іоана (Боднарчука). *Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних*

трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука): матер. всеукр. наук.-практ. конф. (с. 222). Тернопіль, Київ.

Хомицький, В. (2016). Внесок митрополита Якова (Панчука) у розвиток автокефального руху 1992-2004 рр. в Україні. *Роль особистості в Церкві*: матер. міжнарод. наук.-практ. конф. (с. 262). Луцьк.

Цап, М. (прот.). (2013). Історія єпархії. *Волинський благовісник*: богослов.-іст. наук. журн. ВПБА УПЦ Київського Патріархату, (1). Луцьк. URL: <http://www.pravoslavia.volyn.ua> (дата звернення: 06.06.2015).

Цап, М. (прот.). (2013). Митрополит Іван (Боднарчук) і третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату. *Волинський благовісник*: богослов.-іст. наук. журн. ВПБА УПЦ Київського Патріархату, (1). Луцьк, 227–228.

Цап, М. (прот.). (2015). Протоіерей Олексій Моргаєвський і його служіння в Жидичині. *Волинський благовісник*: богослов.-іст. наук. журн. ВПБА УПЦ Київського Патріархату, (3). Луцьк, 188–204.

Чернівецько-Буковинської єпархія. URL: <http://chernivtsi.church.ua> (дата звернення: 08.08.2018).

Чернівецько-Кіцманська єпархія ПЦУ. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернівецько-Кіцманська_єпархія_ПЦУ (дата звернення: 11.07.2021).

Чорноморець, Ю. (2015). Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу наративної герменевтики. *Релігія та соціум*, 3, 34–40.

Штинько, В. (1994). Служив Богові й Україні. *Волинь*, 130 (12962) (12 листопада), 1.

Яроцький, П. Л. (2010). Релігія в країнах Східної та Центральної Європи після соціалізму. *Українське релігієзнавство*, (56), 89–104.

References:

Babii, M. (2005). Mizhkonfesiini vidnosyn: teoretychnyi i praktychnyi aspekty vymiru [Interfaith relations: theoretical and practical aspects of measurement]. *Relihiina svoboda: Relihiina v postmodernomu suspilstvi: sotsialno-politychni, pravovi ta konfesiini aspekty*: nauk. shchorichn., (10). Kyiv, 5–19. [in Ukrainian].

Bondarenko, V. (2003). Relihiine zhyttia v suchasni Ukraini: stan, tendentsii ta problemy rozvytku [Religious life in modern Ukraine: state, trends and problems of development]. *Liudyna i svit*, (12), 36–39. [in Ukrainian].

Volynska yeparkhiia UPTs KP – naikrashcha v Ukraini [The Volyn eparchy of the UOC-KP is the best in Ukraine]. Retrieved from <http://konkurent.in.ua/publication/1531/volynska-yeparhiya-upc-kp-najkrascha-v-ukrayini>. [in Ukrainian].

Volynska pravoslavna bohoslovska akademiia [Volyn Orthodox Theological Academy]. Retrieved from <http://www.vpba.org> [in Ukrainian].

Heyets', V. M., Panchenko, YE. H., Libanova YE. M. ta in. (2003). *Perekhidna ekonomika* [Transition economy]: pidruchnyk. Kyiv: Vyshcha shkola, 591 s. [in Ukrainian].

Horbyk, S. (prot.). Yepyskop Uzhhorodskiy i Zakarpatskiy Varsonofii: Ne vtrachaty mozhyvosti spilkuvannya z liudmy [Bishop of Uzhhorod and Zakarpattia Varsonofiy: Do not lose the opportunity to communicate with people]. Retrieved from <http://zakarpattia.net.ua/News/135328-IEpyskop-Uzhhorodskiy-i-Zakarpatskiy-Varsonofii-Ne-vtrachaty-mozhyvosti-spilkuvannya-z-liudmy> [in Ukrainian].

Hotych, M. (2018). Teolohichne viddilennya filosofo'ko-teolohichnoho fakul'tetu Chernivets'koho natsional'noho universytetu imeni Yuriya Fed'kovycha: protses vidrodzhennya ta spetsyfika funktsionuvannya v 90-i rr. XX st. [Theological Department of the Faculty of

Philosophy and Theology of Chernivtsi Yuri Fedkovych National University: of the process of revival and the specifics of functioning in the 90s of the XX century]. *Trudy Kyivivs'koyi Dukhovnoyi Akademiyi*, (18 (190)), Kyiv, 46–53. [in Ukrainian].

Gudzyk, K. (1999). Mohylyu Patriarkha peretvoreno na symbol rozbratu [The Tomb of the Patriarch has been turned into a symbol of discord]. *Den*, 25 veresnia. Retrieved from <http://patriarchia.org.ua/patriarkh-volodimir-muchenik-za-zhittya-v/vUkrainijspui/bitstream/123456789/12522/1/25Khomitsky.pdf> [in Ukrainian].

Gudzyk, K. (2002). Til'ky mitsna vplyvova tserkva maye shans staty yedynoyu i vyznanoyu [Only a strong influential church has a chance to become united and recognized]. *Den'*, 123 (12 lypnya). Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/tilki-micnavplivova-cerkva-maie-shans-stati-iedynoyu-i-vyznanoyu> [in Ukrainian].

Demchenko, Ya. A., Kornus, O. H. (2017). Rehionalni osoblyvosti rozmishchennia relihiinykh hromad Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy Kyivskoho patriarkhatu v Ukraini [Regional features of the location of religious communities of the UOC-KP]. *Druhi Sumski naukovy heohrafichni chytannia*: zb. mater. Vseukr. nauk. konf. (ss. 57–62). Sumy. [in Ukrainian].

Drabinko, O. (2002). *Pravoslaviye v posttotalitarnoy Ukrainie (vekhi istorii)* [Orthodoxy in Post-Totalitarian Ukraine (Milestones of History)]. Kiyev: Izdaniye Svyato-Uspenskoj Kiyevy-Pecherskoj Lavry, 287 s. [in Russian].

Dobryi pastyr [Good shepherd]. Retrieved from <http://www.pokrova16mb.com/dobryi%20pastir.pdf> [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. M. (2019). Ukrainiska Pravoslavna Tserkva (UPTs) [Ukrayins'ka Pravoslavna Tserkva (UPTS)]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina-Ukrainci* (Kn.2). Kyiv: Naukova dumka, 638–644. [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. (2021). Pravoslavia v protsesi politychnykh transformatsii postkomunistychnoho prostoru [Orthodoxy in the process of political transformations of the post-communist space]. Retrieved from http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/elenskyi_pavoslavia.pdf [in Ukrainian].

Zakarpatska yeparkhiia PTsU [Transcarpathian Diocese of the PCU]. Retrieved from http://uk.wikipedia.org/wiki/Закарпатська_єпархія_ПЦУ [in Ukrainian].

Zasidannia Rozshyrenoho Sviashchennoho Synodu UPTs KP [Meeting of the Extended Holy Synod of the UOC-KP]. (1994). *Kyivskiy Patriarkhat*, 3(9) (veresen), 2. [in Ukrainian].

Zakharuk, P. (sviashch.). Ofitsiinyi sait Chernivetsko-Kitsmanskoj yeparkhii Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu [Official site of the Chernivtsi-Kitsman eparchy of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate]. Retrieved from <http://www.orthodox.cv.ua> [in Ukrainian].

Zvernennia Prezydenta Ukrainy do Soboru yepyskopiv Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy, do Predstoiatelia Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy, Mytropolyta Kyivskoho ta vsiei Ukrainy Onufriia [Address of the President of Ukraine to the Council of Bishops of the Ukrainian Orthodox Church, to the Primate of the Ukrainian Orthodox Church, Metropolitan of Kyiv and All Ukraine Onufriy]. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezydenta-ukrayini-do-coboru-yepyskopiv-ukrayins-36678> [in Ukrainian].

Zdioruk, S. I. (2011). Vplyv relihii na demokratychnyi postup ukrainiskoi natsii v novitniyu dobu [Influence of religion on the democratic progress of the Ukrainian nation in modern times]. *Relihiina svoboda: Relihiia v postmodernomu suspilstvi: sotsialno-politychni, pravovi ta konfesiiini aspekty*: nauk. shchorichn., (16). Kyiv, 280–288. [in Ukrainian].

Zakarpatska yeparkhiia UPTs KP [Transcarpathian Diocese of the UOC-KP]. Retrieved from <http://www.cerkva.uz.ua/p/eparchy.html> [in Ukrainian].

Ioan (mytr. Lutskyi i Volynskyi). (1995). Yak my zaraz daleko vidiishly vid nauky Khrystovoi [How far we have now departed from the teachings of Christ]. *Narodna trybuna*, 82(513) (3 lystopada), 11. [in Ukrainian] *Istoriia Volynskoi Pravoslavnoi Bohoslovskoi Akademii* [History of Volyn Orthodox Theological Academy]. Retrieved from <http://www.vpba.edu.ua/video/vpba-providniy-navchovniy-navchalniy-zaklad-pcu-0> [in Ukrainian].

Istoriia Drohobytsko-Sambirskoi yeparkhii [History of the Drohobych-Sambir Diocese]. Retrieved from <http://www.drohobych-orthodox.com> [in Ukrainian].

Istoriia Lviskoi yeparkhii [History of the Lviv Diocese]. Retrieved from <http://gradleva.com> [in Ukrainian].

Istoriia Ternopilskoi yeparkhii UPTs KP [History of the Ternopil Eparchy of the UOC-KP]. Retrieved from http://cerkva.te.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=95&Itemid=33 [in Ukrainian].

Istoriia Ternopilsko-Terebovlianskoi yeparkhii [History of the Ternopil-Terebovlya Eparchy]. Retrieved from <http://eparchy.te.ua/istoriya-eparhii/> [in Ukrainian].

Kafedralnyi sobor Sviatoi Triiti v Lutsku [Holy Trinity Cathedral in Lutsk]. Retrieved from <http://www.pravoslaviavolyni.org.ua/yeparkhiia/kafedralnyi-sobor/> [in Ukrainian].

Koval, I. V. (2013). Relihiina modernizatsiia Ukrainy u konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv [Religious modernization of Ukraine in the context of European integration processes]. *Prykarpatskyi visnyk NTSh. Dumka*, (3), 88–98. [in Ukrainian].

Kolodny, A. (2001). Spiritual principles of Christianity – the basis of its combination of Churches and currents [The spiritual foundations of Christianity are the basis for the union of its Churches and currents]. *Ecumenism and problems of interfaith relations in Ukraine*. Kyiv, 39. [in Ukrainian].

Kolodnyi, A., Fylypovych, L. (2015). *Relihiia – Svit – Ukraina* [Religion – World – Ukraine]: kolekt. monohraf. (u 3 kn., Kn. 1: Relihiia u sviti za umov kulturno-tyvilizatsiino-ho dialohu). Kyiv: Ukrainka asotsiatsiia relihiieznavtsiv, 339 s. [in Ukrainian].

Kolomyiska yeparkhiia [Kolomyia Diocese]. Retrieved from <http://kolomija.com> [in Ukrainian].

Nedilni shkoly Zakarpatskoi yeparkhii UPTs KP [Sunday schools of the Transcarpathian eparchy of the UOC-KP]. Retrieved from <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%...> [in Ukrainian].

Opredeleniia Sobora Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi 1-3 noyabrya 1991 g. [Determinations of the Council of the Ukrainian Orthodox Church on November 1-3, 1991]. *Sobor Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi 1-3 noyabrya 1991 g.* Kiyev, 1992, 36-39 [in Russian].

Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia ukrainskykh hromadian tendentsii 2010-2018 rr. (informatsiini materialy) [Features of religious and church-religious self-determination of Ukrainian citizens trends 2010-2018]. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf [in Ukrainian].

Ofitsiinyi sait Relihiino-informatsiinoi Sluzhby Ukrainy [Official site of the Religious Information Service of Ukraine]. Retrieved from <http://www.risu.org.ua/> [in Ukrainian].

Popovych, V. M. (2015). Sotsialne vchennia khrystyianstva: porivnialnyi analiz riznykh konfessii [Social doctrine of Christianity: a comparative analysis of different denominations]. *Hileia: naukovyi visnyk*, (93), 237–241. [in Ukrainian].

Pravoslavia na Prykarpatti [Orthodoxy in the Carpathians]. Retrieved from <http://pravoslavia.if.ua> [in Ukrainian].

Pryznacheno arkhiepyskopa Yakova (Marchuka) [Appointed Archbishop Jacob (Marchuk)]. Retrieved from http://pravoslavnews.com.ua/news/drohobycko_sambirska_eparhiya/ [in Ukrainian].

Pro stan i tendentsii rozvytku relihiinoi sytuatsii ta derzhavno-konfesiinykh vidnosyn v Ukraini [On the state and trends of the religious situation and state-confessional relations in Ukraine]. Retrieved from <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/279632;jsessionid=D19100BCFDDAD54372055518858DA76> [in Ukrainian].

Rivnenska yeparkhiia UPTs KP [Rivne Eparchy of the UOC-KP]. Retrieved from <http://rivne-cerkva.ru.ua/eparhia/upravlinnia.html> [in Ukrainian].

Rishennia Sviashchenoho synodu vid 11.11.1993 r., zhurnal № 2 [Decision of the Holy Synod of 11.11.1993, magazine № 2]. (1993). *Kyivskiy Patriarkhat*, 11 (6) (lystopad), 2. [in Ukrainian].

Rishennia sviashchenoho Synodu vid 3.04.1997 r., zhurnal № 8 [Decision of the Holy Synod of April 3, 1997, magazine № 8]. (1997). *Kyivskiy Patriarkhat*, 4(6) (kviten), 2. [in Ukrainian].

Rishennia sviashchenoho Synodu vid 28.02.2006 r., zhurnal № 11 [Decision of the Holy Synod of February 28, 2006, magazine № 11]. (2006). *Kyivskiy Patriarkhat*, 2(9) (veresen), 2. [in Ukrainian].

Rishennia sviashchenoho Synodu vid 13.05.2012 r., zhurnal № 19 [Decision of the Holy Synod of 13.05.2012, magazine № 19]. (2012). *Kyivskiy Patriarkhat*, 5(3) (traven), 2. [in Ukrainian].

Rishennia Synodu UPTs KP vid 20.10.2012 r., zhurnal № 33 [Decision of the Synod of the UOC-KP dated October 20, 2012, magazine № 33]. (2012). *Kyivskiy Patriarkhat*, 10(7) (zhovten), 2. [in Ukrainian].

Rishennia sviashchenoho Synodu vid 8.03.2013 r., zhurnal № 11 [Decision of the Holy Synod of March 8, 2013, magazine № 11]. (2013). *Kyivskiy Patriarkhat*, 3(4) (berezen), 2. [in Ukrainian].

Rishennia Synodu UPTs KP vid 22-23 sichnia 2017 r. [Decision of the Synod of the UOC-KP of January 22-23, 2017] (2017). *Kyivskiy Patriarkhat*, №1(2) (sichen), 2. [in Ukrainian].

Sahan, O. N. (2008). Osoblyvosti rozvytku derzhavno-konfesiinykh vidnosyn u suchasni Ukraini [Religious freedom: Religion in postmodern society: socio-political, legal and religious aspects: Scientific Yearbook]. *Relihiina svoboda: Relihiia v postmodernomu suspilstvi: sotsialno-politychni, pravovi ta konfesiini aspekty*: nauk. shchorich., (13). Kyiv, 47–54. [in Ukrainian].

Sviatynia [Shrine]. Retrieved from <http://cerkva-vv.info/holy> [in Ukrainian].

Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva (1990-2018) [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1990-2018)]. Retrieved from [http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_автокефальна_православна_церква_\(1990–2018\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_автокефальна_православна_церква_(1990–2018)) [in Ukrainian].

Khomitskiy, V. (2018). Osoblyvosti instyualizatsii UPTs KP v period stanovlennia nezalezhnosti Ukrainy (1991-1993 rr.) [Peculiarities of institutionalization of the UOC-KP during the period of independence of Ukraine (1991-1993)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii. Istorii* (Vyp. 2, Ch. 1). Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 142–148. [in Ukrainian].

Khomitskiy, V. (2014). Okremi aspekty pastyrskoho sluzhinnia mytropolyta Ioana (Bodnarchuka) [Some aspects of the pastoral ministry of Metropolitan John (Bodnarchuk)]. *Ukrainske pravoslavia u konteksti vitchyznianoï istorii ta suspilnykh transformatsii (pamiati mytropolytiv Vasylia (Lypkivskoho) ta Ioana (Bodnarchuka))*: mater. vseukr. nauk.-prakt. konf. (s. 222). Ternopil, Kyiv. [in Ukrainian].

Khomitskiy, V. (2016). Vnesok mytropolyta Yakova (Panchuka) u rozvytok avtokefalnoho rukhu 1992-2004 rr. v Ukraini [The contribution of Metropolitan Jacob (Panchuk) to

the development of the autocephalous movement of 1992-2004 in Ukraine]. *Rol osobystosti v Tserkvi: mater. mizhnarod. nauk.-prakt. konf. (s. 262)*. Lutsk. [in Ukrainian].

Tsap, M. (prot.). (2013). Istoriiia yeparkhii [Історія єпархії]. *Volynskiy blahovisnyk: bohoslov.-ist. nauk. zhurn. VPBA UPTs Kyivskoho Patriarkhatu*, (1). Lutsk. Retrieved from <http://www.pravoslavia.volyn.ua> [in Ukrainian].

Tsap, M. (prot.). (2013). Mytropolyt Ivan (Bodnarchuk) i tretie vidrozhennia UAPTs ta proholoshennia Kyivskoho Patriarkhatu [Metropolitan Ivan (Bodnarchuk) and the third revival of the UAOC and the proclamation of the Kyiv Patriarchate]. *Volynskiy blahovisnyk: bohoslov.-ist. nauk. zhurn. VPBA UPTs Kyivskoho Patriarkhatu*, (1). Lutsk, 227–228. [in Ukrainian].

Tsap, M. (prot.). (2015). Protoierei Oleksii Morhaievskiy i yoho sluzhinnia v Zhydychyni [Archpriest Alexei Morgaevsky and his ministry in Zhydychyn]. *Volynskiy blahovisnyk: bohoslov.-ist. nauk. zhurn. VPBA UPTs Kyivskoho Patriarkhatu*, (3). Lutsk, 188–204. [in Ukrainian].

Chernivetsko-Bukovynskoi yeparkhiia [Diocese of Chernivtsi-Bukovyna]. Retrieved from <http://chernivtsi.church.ua> [in Ukrainian].

Chernivets'ko-Kitsmans'ka yeparkhiya PTSU [Chernivtsi-Kitsman Diocese Orthodox Church of Ukraine]. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернівецько-Кіцманська_єпархія_ПЦУ [in Ukrainian].

Chornomorets, Yu. (2015). Suchasna kryza ukrainskoho khrystyianstva yak predmet analizu naratyvnoi hermenevtyky [The current crisis of Ukrainian Christianity as a subject of analysis of narrative hermeneutics]. *Relihiia ta sotsium*, 3, 34–40. [in Ukrainian].

Shtynko, V. (1994). Sluzhiv Bohovi y Ukraini [Served God and Ukraine]. *Volyn*, 130 (12962) (12 lystopada), 1. [in Ukrainian].

Yarotskiy, P. L. (2010). Relihiia v krainakh Skhidnoi ta Tsentralnoi Yevropy pislia sotsializmu [Religion in the countries of Eastern and Central Europe after socialism]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (56), 89–104. [in Ukrainian].

Отримано: 19.02.2022

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 35

**ДО 60-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА ФЕДЬКОВА**

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 31.03.2022 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 16,5. Обл.-вид. арк. 21,3.
Тираж 100. Зам. № 972.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.